Ҳаири Қәтарба

СЫХДЫРҬӘЕИТ,
СЫХҬӘАРАХХЕИТ…

Аҭоурыхтә роман
Актәи ахәҭа

Аҭырқәбызшәантә еиҭеигеит
Оқҭаи Чкоҭуа

АРЕДАКТОР ИҟЫНТӘ

Еилгашьа змазам аибашьраҳәа ирыҧхьазоз Урыстәылеи Кавкази реибашьра, ԥынԥажәижәаба шықәса ицоз, ахы аныҧнартла инаркны, Кавказҟа иаашьҭыз аурыс ир рхагыла, аинрал Ермолов ашьхаруа жәлар амацәаз иҭакны иршьамхнышларц азы иааилшоз акы аҿаҧхьа даанымгылеит. Ауааҧсыра рқыҭақәеи рҭызҭыҧқәеи шықәихуаз еиҧш, иқәихуан аҧсабара зырбеиоз ашәаҧыцьаҧ, ауаа ҧхзашала еиҵарааз рбаҳчақәа. Ажәлар хырҵәаны, ишырҳәо еиҧш, ашәақьшьхәа иарганы, ашьаарҵәыра каршны, рынхарҭа ҭыҧқәа ирыхцаны изышьцыламыз, иртәышьҭрамыз арха дгьылқәа рахь илбаарцон. Ари аԥызаа азалымдара хаҳәырҵәиа иаҿагылеит ашьхаруаа. Дағьсҭани Чечниеи абцьаршьҭыхла рееидыркылеит.

Абцьар шьҭырхит, ари азалымдара даргьы ишраԥымсуаз збаз аҧсуаагьы, аедыгьқәагьы… Аҧсуааи аедыгьқәеи (иааизакны ачерқьесцәа зегьы) акыраамҭагьы рабцьар шьҭарымҵазеит, ампыҵахалаԥ иҿагыланы ҳцьынць-ҧсадгьыл ҳзеиқәырхозар ҳәа еибашьуан. 1860 шықәсазы Кавказ иақәлаз аурыс ҳәынҭқар ир ирабашьуан аҧсуа-аедыгь хылҵшьҭрақәа иреиуаз анаҭыхәқәеи, абазехьқәеи, ашаҧсыҕқәеи, бесланааи… Убасҟан ауп ишҳәыҧкыз иананызааз аублаақәагьы.

Аҭоурых изладыруа ала Кавказтәи аибашьра еилгеит ҳәа иҧхьазоуп, (уи ашьҭахь акыр аиҿагыларақәа шыҟазгьы) 1864 шықәса, маи 21 аены. Абри амш азы рымч шымхоз баны рабцьар шьҭарҵеит аҧсуаагьы…

Кавказ иқәынхоз ашьхаруа жәлар аибашьраҿы иаҵахеит, уи мацара азхоит аҿы даанымгылеит ампыҵахалаԥ. Аибашьра иацәынханы, зыҧсы ҭаны иаанхаз рҿаҧхьа изҵалаз агәнаҳара ду, мышкымзар-мышкы ишранармыжьуаз рдыруан азы ашьхаура жәлар шьаҭанкыла рықәцарахьы ииасит.

…Мраҭашәаратәи Кавказ иқәынхоз аҧсуааи егьырҭ аедыгь хылҵшьҭрақәеи рзы ианакәзаалакгьы аҭынчра наза ыҟазамызт. Арахь изхыҵуан, арҳәцәеи ақәылацәеи, ирымаз-ирыхзыз шеимырҵәоз еиҧш, рхаҭақәагьы ҳәынҷаны

иргон, рхи-рыхшареи еиҵадыргыломызт, ирҕыычуан, ирҭиуан. Ажәакала Аҧсны мраҭашәарахьтәи ахәҭа иқәынхоз аҧсуааи аедыгьцәеи акырынтә ахҵәара (амҳаҵьырра) рыҡәшәахьан. Аха аурыстә-кавказтә еибашьра анеилга ашьҭахь иҟалаз аҭагылазаашьа ууанзатәиқәа раасҭагьы акырзеицәахеит.

Зҧьынҵь-ҧсадгьыл Кавказ иашьагәыҵны инхоз ашьхаруаа, аҧсуаагьы убрахь иналаҵаны, ртәыла ааныжьны, ихҵәаны имцар ада ҧсыхәа рымамкәан иҭадыргылеит. Урыстәыла усҟантәи аиҳабыреи Ҭырқәтәылеи маҷала излеилазаз ала, ҭырқәтәылаа хәмариала, хәмариала акәым зынзаскгьы амалаҳәа, ирырҭон ашьхаура жәлар ишҳәыҧкыз. Заҧхьаҟа уаҳа ҧеиҧш бзиак зымбоз ажәлар хеиқәырхагас иалырхит ахҵәара.

Абас ала XIX ашәышықәса 60-тәи ашықәсҟәа рзы наҵьнатә аахыс Кавказ ықәырҭәааны иқәыз, збызшәеи, зҵаси-зкъабзи, зкультуреи абла ҷыц еиҧш ихьчаны, еиқәырханы зкъышықәсала иаазгоз аҧсуа-едыгь жәлар ахҵәара амҩала, зыда царҭа рымамыз атымитыша иаахықәгылеит.

Урыстәылатәи аимпериа Кавказ аҟны иаҧшьнагаз азалымдаратә еибашьра аҵыхәала рыҧсадгьыл ааныжьны, шәнызқьҩыла амшын-нырцәҟа – атәым дгьыл ахь, атәым жәҩан аҵаҟахь ицеит хылҵшьҭрала еизааигәаз ашьхаруа жәлар: аҧсуаа, аублаақәа, аедыгьқәа, ашаҧсыҵәа, абазехқәа, анаҭыхәцәа…

XIX ашәышықәса 70-тәи ашықәсҟәа рзы ахҵәара ду аҵыхәала Аҧсны Акаҧа ақыҭантәи (иахьатәи Аҟәа араион) Ҭырқәтәыла изхыҵыз амҳаҵьырқәа рхылҵшьҭра иоуп Ҳаири Қәҭарба.

Ҳаири Қәҭарба, занааҭла дынҵьныр-ргылаҩуп, ҭырқәбызшәала иҩуа аҧсуа шәҟәыҩуп, Аҧсны ашәҟәыҩҩцәа Реидгылара аилазаара далоуп. Иахьа уи иҵьынҵь-ҧсадгьыл гәакьа Аҧсныҟа нхара ҳәа дааны, ижәлар дрылагылоуп.

Ҳаири Қәҭарба, ишырҳәо еиҧш, ихы-иҵыхәа цқьа деилкааны аҧхьаҩцәа дыжәдырырц азы уи, маҷк иадамзаргьы, ибиографиатә «хсаала» ҳанҧшыларц сҵахыуп.

Диит иара 1959 шықәса, мшаҧымза 10 рзы, ақалақь Дузҵье иахьаҵанакуа Есма-Ҳаным ақыҭан, Ҳаиаҭи

Қәтарбеи Бебеқь Аҩызы-пҳаи рыҩнатаҷеы. Ари аҩнатаҷеы ираазеит хәҩык ахшара – пшьҩык апацәеи пҳаки.

Ҳаири, излеиҳәо ала, арантәи – Акапантәи, Тырқәтәылаҟа ицаз иабду иаб (иабду Тырқәтәыла ауп дахьиз) Базала ихьзын. Уи иаб – Мшәагә, Мшәагә иаб – Шьхәыҭын… Базала ихылҵыз иоуп Ҳаири иабду Маҳматқьери Қәтарба. Абас ала, 200 шықәса иахьрыҵанакуа Қәтараа рыжәлантә абшьҭрала ишьақәыргыланы идыруеит Ҳаири.

1966 шықәсазы Ҳаири, рапхьа рқыҭантәи алагарҭатә школа дҭалеит, нас Дузҵьетәи абжьаратә школ ахь диасит.

Ҳаири даныхәычҳаз инаркны даараза еилкьа-еилгәыцәыз, уамашәа иубаратәы згәынкылара бзиаз, иҩызцәа дызларылукаашаз ацәаҩа-ҟазшьа змаз иакәны изҳауан. Аҵара ицааиуан ибзианы, абаҩхатәра ҷыда злоу ҳәа иалыркаауаз рхыпхьазараҿы дыҟан.

1975 шықәсазы, ашкол даналга, рапхьа Анкаратәи ауниверситет дҭалеит, аха уаҟа рацәак даанымхакәа диасуеит Сҭамбултәи ауниверситет анҵьныр-ргыларатә факультет ахь.

Ҳаири ашкол ахь дцаанзагьы ихабзоурала аҩышьеи апхьашьеи иҵахьан. Иара иҳәашьала уи еснагь дрызҿлымҳан адуцәа еибырҳәоз ажәабжьқәа. Урҭ реицәажәараҿы еснагь хьаас ирыманы ирҳәоз, рышьҭахьҟа инрыжьыз рыпсадгьыл атәы акәын. Ирҳәон рыпсадгьыл Апсны ианыҟазтәи рҵасқәеи, рқьабзқәеи рныҟәараҿы ҩашьара зықзәамыз алеишәа шьақәыргыланы ишрымаз.

Абарҭқәа иаҳауаз, згәынкылара бзиаз ақәыпш, ихшыҩзцара «ачықьмаҵьаҿы» еизигон.

Ашкол данҭала ашьҭахь, Ҳаири Қәтарба, псабарала илаз абаҩхатәра иаҳа-иаҳа аҿыпнартло иалагеит. Иеиҳабацәа рҳәамҭақәа рҿырпшала ажәабжь кьаҿқәеи алакә хәычқәеи иҩуан. Уи апхьаҟатәи ирҿиарахьы рапхьатәи шьаҿан. Иаргьы деизҳацыпхьаза асахьаркыратә ажәа арҿиарахьы иаҳа-иаҳа агәазыҳәара иоуан. Иҩымҭақәагьы акьыпхь аҿы ицәырҵуа иалагеит. Акьыпхь аҿы дцәырҵуан публицистк иаҳасаб алагьы. Ҭырқәтәылан инхо кавказаа рпроблемақәа ирызкны астатиақәа иҩуан, аха, ласы-лассы «зхы игәалазыршәоз», дызмырҭынчуаз, игәы иҵхоз ажәа сахьаркны ацәыргара реиҳа иеанишәо далагеит.

1990 шықәсазы, Ҳаири иҩызцәеи иареи, Ҭырқәтыәлан еиҿыркааит «Нарҭ» ахьӡцаны ашәҟәтыжьырҭа. (Абарҟа, снаҧыҩоланы акәзаргьы, иазгәасҭарц сҭахыуп, Ҳаири Қәҭарба Ҭырқәтәылан, аамҭақәак рзы иҭыҵуаз ажурнал «Алашара» аиҿкаахоцәа дшыруазәку). Абраҟа, ихатәы ҩымҭак аҧиҵааназа, Ҳаири, раҧхьаза акәны аҧсшәахьынтәи аҭырқәшәахь еиҭаганы иҭижьит, аҧсуа ҵарауаҩ-аетнолог Иура Аргәын ишәҟәы «Иахьатәи аҧсуаа ркультуреи рыбзазашьеи» зыхьӡу.

Ари ҧышәарак изаҩызаз аиҭагаратә ус аниқәманшәалаха, иақәикит реиҳа иуадаҩыз аус напалаикырц, иагьигәаҧит – аҧсшәахьынтәи аҭырқәшәахь еиҭеигеит Аҧсны жәлар рпоет Баграт Шьынқәба ҧсра-зра зқәым иҭоурыхтә роман «Ацынҵәарах». Ҳәарас иаҭахузеи ари аҩыза алшара аарҧшра залыршахомызт абаҩохатәра ҟаиматҳ иҧсадгьыл ахь агәыбылра дуи ыҟамыҵгьы. Аха Анцәа иҧьшьаны урҭқәа рыла Ҳаири дышхәыдамыз, иаҳа инацҵангьы иааҧшит уи ихатәы ҩымҭақәа раҧҵарала.

«Ацынҵәарах» аамышьҭахь, иара убас, Ҳаири аҧсшәахьынтәи аҭырқәшәахь иеиҭеигеит аҧсуа ҵарауаҩ-аҭоурыхдыҩоы Гьаргь Амҷба абжьаратәи ашәышықәсақәа рызтәи аҧсуаа рҭоурыхтә ҧсҭазаара иазкыу иусумҭақәагьы.

Аиҭагара аус дахьынзаҿыз (аиҳаракгьы «Ацынҵәарах») уи ихатәы сахьаркыратә ҩымҭа аҧҵараҿы имаз агәазыҳәара иацлон, игьама иазҳауан. Уаанзагьы уи шгәыгәҭажьтәым ибаҩохатәра «иҵанамҳәози», хыҷәкыс ишьҭихит, ахҵәара-ахҧсаара зыхганы Ҭырқәтәыла иананагаз аҧсуаа изынҟьаз-изынҧаз, ирхыргаз, ирыҧсҭазаашьахаз уҳәа ирызкны инеиҵыхыу ҩымҭак аҧиҵарц. Уи азы, ицхыраагза дуны иман иабацәа рҟнытәи иаҳахьаз, изеиҭарҳәахьаз еиуеиҧшымыз ауаа ирызкны, еиуеиҧшымыз аҳәамҭақәа.

2005 шықәсазы хаз шәҟәны иҭыҵит раҧхьатәи ироман «Сыхдырҵәеит, сыхҵәараххеит» актәи ахәҭа. Раҧхьатәи аҭыржьраан атираж хәнызкҧ екземплиар ыҟан. Ашьҭахь аҧхьаҩоцәа иҟарҵаз аҳәарала даҽа ҩнызкҧ екземплиар ацҵан.

Ароман «Сыхдырҵәеит, сыхҵәараххеит» актәи ахәҭа инашьтархны, 2006 шықәсазы иҭыҵит аҩбатәи ахәҭагьы – «Ахҵәарах ҭаала дыҧсуеит». Ҭырқәтәыла инхо ҳҧьынҵьуааи, Кавказ иқәҵыз егьырҭ ашьхаура жәларқәа

рхылҭшьҭрақәеи, дара аҭырқәцәагьы налаҵаны, аҧхьаӡцәа рыӡнуҵқа азҽлымҳара ду роуит Ҳаири ироман актәигьы аӡбатәигьы ахәҭақәа, еиуеиԥышмыз арехәаҧхьызқәеи, аххәаақәеи, агәаанагарақәеи рзыҟарҵеит асахьаркыратә ажәа азҟазацәа – ашәҟәыӡӡцәа, алитературадырӡцәа. Инеизакны урҭ ртираж 40 нызқь екземплиар инареиҳауп. Аригьы иҳанаҳәо маҷзам, аӡымҭа ахаҭабзиара ахьынзаҟоу азы.

Уажәы, Ҳаири Қәҭарба ироман аӡ-хәҭакгьы иеизакны аҧсшәахь еиҭаганы (еиҭеигеит Оқҭаи Чкоҭуа), хаз шәҟәны иҭыжьны аҧсуа ԥхьаӡцәа шәнапаҟны ишәоуратәы иҟалеит. Снаԥыӡланы исҳәозаргьы, абраҟа иацҵазарц сҭахуп даеакгьы: иахьынзаздыруа ароман ҟалоит ԥшь-хәҭакны. Автор ироман ахпатәи ахәҭа анапылаӡыра ӡны далгахьеит, иаарласны напаиркуеит аҧшьбатәи – ахыркәшаратә хәҭагьы. Ҳәара аҭахума, дук хара имгакәан, аҧсшәахь еиҭаганы, хаз шәҟәны иҭыжьны аҧхьаӡцәа ишшәоуазы гәыӡбара сымам.

Ҳаири Қәҭарба ироман «Сыхдырҵәеит, сыхҵәараххеит» иацыстаз аҧхьажәа маҷ аҟны, хыԥкәыс ишьҭысымхит, сагьиашоуп ҳәа сгәы иаанагоит, аӡымҭа аилыргара, асахьаркыратә хаҭабзиара ахьынзаҟоу, аамҭас, ҭагылазаашьас ианыҧшуа, автор ихәыцшьа, ихшыӡзцаратә лыҧшҳәаа ахьынзаҵаулоу, иқәҽиаз, иқәымҽиаз (саргьы ԥхьаӡык иаҳасаб ала схатә гәаанагара шсымоугьы) – ажәакала, ахәшьара аҭара.

Арҭ, ашәҟәыӡӡы изы ихадароу, азҵаарақәа рҭак аҟаҵара изыхәҭоу, шәарҭ ҳаҭыр зқәу аҧхьаӡцәа шәоуп, ламысла, гәык-ԥсыкала урҭ рҭакқәа шыҟашәҵо азы агәрагара сыманы шәара ишәзаансыжьуеит.

Владимир Қапба

Аиҭагаҩ иҟынтә

Ҳаири Қәҭарба, аҵухәтәантәи аамҭазы Ҭырқәтәыла инхо ҳауаажәлар асахьаркыратә алитература аганахь ала шарҧыиаҵәа еиҧш ирызгылаз дыруазәкуп. Уи, ҳлитература абаҟа Б. Шьинқәба раҧхьа днаргыланы, Иу. Аргәын, Гь. Амҷба уҳәа ҳҵарауаа русумҭақәа рҟынтә дзыхьзақәаз аҭырқәшәахь еиҭаганы ҳажәлари Аҭырқәа аҧхьаҩцәеи ирызнеигеит. Наҟ-наҟ, иҩнаҭеи, иқыҵа аиҳабацәеи рҟынтәи илымҳа иҭасуаз аҧсуа жәлар ррыцҳара ду, амҳаҷырра-ахырцәара иазкыз ажәабжьқәеи, иҟазареи иеилазҩаны раҧхьатәи ироман актәи ахәҭа «Сыхдырцәеит сыхцәараххеит» зыхьзыз иҩоит. Дук мырцыкәа, уи инашьҭагыланы «ахцәарах ҭаала дыҧсуеит» зыхьзыз аҩбатәы ахәҭагьы аҧхьаҩцәа рнапы иаиркит. Ҳаири Қәҭарба, иааидкыланы ҧшь-хәҭак рҟынза иназап ҳәа дзызхәыцуа арҭ ироман ахәҭақәа рҽы аҧсуаа ртрагедиа ду адагьы, рлеишәа, рқьабза, рынхашьа-рынҵышьа, рдунеи хәаҧшышьа, рхымҩаҧгашьа уҳәа зегьы, еиҳаракгьы аҭырқәа аҧхьаҩцәа рзы иахьынза илшо иааиртуеит.

Аромaнқәа хәҭа-хәҭала, ҳауаажәлар рыҧсадгьыл мчыла ианахырца иахьнанагаз Ҭырқәтәылатәи аҧшаҳәақәа рҽы ирҧылаз арыцҳаракәа инадыркны, иахьанза иаарыхҭыргаз зегьы аҧхьаҩы игәалашәарақәы ииаанхаратәы ицәыргоуп. Сара арҭ ароманқәа ҭырқәшәала сышрыҧхьаз еиҧш аҧсшәахь ишеиҭагатәыз азхәыцра салагеит, избанзар ахырцәара атрагедиа ду дара ихырцәаз ирхылҵцышьҭроу азәы иблала иахьа уажәраанза иаарҧшзамызт, уи амшала ароманқәа иаарласны аҧсшәахь еиҭагатәын. Пыҵоык маф зысцәымкуаз аҩызцәагьы иансыдырцала аусура нап асыркит. Иахьа ароман ахәҭақәа рыҩбагьы аҧсшәахь иеиҭаганы аҭыжьразы ихиоуп. Амала сара алитература снапы злалакым ала атәы здыруаз рыцхыраарагьы аҭахын, убри аҽы ароман зегьы инапы иҵхны, ириашаны иаҳзыҟаиҵеит В.Капба. Ламара Чамагәуа-ҧҳагьы икьыҧхьны

ианааҳлыркы аамышьҭахь, уашьҭа аҧхьаӡцәа шәызнагара ада уаҳа акагьы аанымхазеит. Сгәы иаанагоит арҭ аӡымҭақәа рымшьҭа бзиаханы уашьҭарнахыс ҳажәлар ррыцҳарақәа акәымкәа, ргәыргьарақәа еиҭазҳәаша ашәҟәқәагьы ҳаҧхьаӡцәа ирызнаҳгап ҳәа!

Оҟтаи Чкоҭуа

– Сашьа дыԥсуама саҳәшьа ду?…

Есма хәыҷы аарлаҳәа илыргаз лыбжьы, рхы ахьыԥхьаркыз аҳаԥы лашьца аҭзамц хьшәашәақәа рҽы икыдгьызылоз афарҭын бааԥс ашьҭыбжь илалахәаены ицеит. Лчабра ырбаазаны лхы иныкәашьуа, лымцашоура артәара иаҽыз лаб иаҳәшьа акгьы анылымҳәа, маҷк дааԥшын еиҭах дҵаахит:

– Саҳәшьа ду, сашьа дыԥсуама?!

Зхаҽсахьа аԥштәы цахьаз, кырзагьы изгыз лхы ҩышьҭыхны Есма лахь днаԥшит. Лыԥьымшьқәа рыҵаҟантәи иҵаазшәа иааԥшуаз лыбла иатҵәақәа, акыр аамҭа дахьҵәуоз азыҳәан акәхап, ашьа рхыланы иҟаԥшьыхәхәараза иҟалахьан.

– Мамоу дыԥсзом!.. Ахра дыԥсыр сара изузом… - лҳәеит уи иаархааны, аха зегь дарароуп лыбжьы агәԥжәара шаҵаз иубарҭан. Иааԥсаз лыблақәа рҽы цәыкәбарк алаҕырз аахыҟәтәалеит, аха убриаҟара ихәычын, убысҟак имчыдан, алада лзамҩахь албаарагьы алымшозшәа иара убраҵәҟьа икыдҩалазшәа иаакыдхалеит.

Абриаҟара шылхылгахьазгьы дыԥҳәысҟәышымзи Кымараҷа, ахҵәарахра иаҟәшәаз Есма хәычы алаҕырз иарбаазаз лыблаԥыцқәа лырбаны лгәы калыжьыр лҭахымызт. Лыблақәа наҟ илыцәганы, аԥсреи-абзареи ирыбжьаз ахәычы лхы-лҽы шьышьуа лыргәыбзыҕра далагеит.

Есма лаб иаҳәшьа иҟалҵаз аҭак лгәамԥхазар акәхап:

– Гәында лзыҳәангьы дыԥсзом бымҳәази, дыԥситеи?– ҳәа, лгәынамзара аалырԥшит. Аҭыԥҳа хәычы лызҵаара лмаҳазшәа ҟалҵеит Кымараҷа, амала Есма аҭак лмоур луамызт:

– Гачгьы дыԥсит… сангьы… сабдугьы… саб иашьа Алхасгьы.

Ааи, Гәындагьы Гачгьы ԥсхьан. Гәында Есма лаҳәша еиҳабы лакәын. Гач-лашьа еиҳабы. Гәында – жәаха, Гач – зеижә шықәса шырхыҵуаз аҩыцьагьы атиф чмазара рыԥсҭазаара иалнаххьан.

Азцаарақәа уаҳа дышрызцәымцоз еилызкааз Кымараҷа дахьтәаз лышьҭахьҟа даакыдиаланы аҭыпҳа хәычы даагәыдылкылеит.

– Ааи, схәычы, Гачгьы, Гәындагьы псит, аха ҳазшаз шаҳаҵс дҟаҵаны ажәа быспоит, Ахра апсра зынза азин испазом.

* * *

Алашьцареи апшатлакәи зымехаркыз ацх, ҟәапақәапарақәа ирхыҳәҳәаны, апшаҳәаҿы апслымз ҟәымшәышә иыҟәнажьыз ашхәа, ацыхәтәантәи амҩа нанагзазшәа игылан. Ацәқәырпа дуззақәа апшаҳәаҿы рыҽекыдҟьо, ашхәа апслымзра иалжәаны амшын агәахьы инахарц ртахызшәа идырхыцхыцуан.

Ари иажәхьаз, насгьы аимҿышәшәара иалагахьаз ашхәа аҟынтә, цьашьахәшәа зыпсы ҭаны иҭыҵыз ауаа, раиагәара иҟаз аҳапы рхы ныҵакны, еизыргаз, цәаҟьамаҟьақәагьы ааибаркны иеиқәырҵаз амца ала аеырпхара иаҿын.

Шәиҩажәеиазәоык ыҟан, урҭ рхыпхьазараҿы, аҭаҳмадацәа, аҭакәажәацәа, ахәычқәа, агара игараз апшқацәагьы ыҟан. Реиҳараоык чмазаоцәан, уаха ирызмыршаргьы ҟаларын. Амала, урҭ мчыбжьык апхьа Аҟәа апшаҳәа аҟынтә амҩа ианықәлоз, рыззегьы агәамчи агәабзиареи рыгымкәа иыҟагәышан.

Аурыс ҳәынҭқар иеинралцәа адҵа аныҟарҵа, иеизырцаз апсуа жәлар рыцхәа, амшын ихгылаз шәкыла ашхәақәа, арахә реипш иеилацаланы инарықәырцеит. Қефқенынза мшынгәыла мчыбжьык аныҟәара ахьыбжьаз, ицоз ари ашхәа иакуаз шәоык рхаҭыпан, оышәи хынҩажәижәафоык лҭагәаны амҩа иқәырҵеит, убри амшалоуп амҩаҿы атиф чымазара изалагазгьы. Ари ачымазара амшала аамҭа каҿк ала имаҷымкәа ауаа рыпстазаара иалцхьан.

Ашхәа акапдан, рыцыпхьаза аурысқәа апара ахьрымихуаз акәны дзызхәыцуаз, уи нахыс ауаа ирзыпшу, ирҿеипшу дазымхәыцзакәа, амҿы ақәиҵошәа иақәиыртәон.

Гәырҩала иҭәны ирхыргаз амшын-мҩа ашьтахь рыбжеиҳараоык ҭахахьан, иаанхаз арыцхацәа, ууанза ирымбацыз, ирзымдыруаз, ирыцәтәымыз пшаҳәак аарла ршьапы ыкәдыргылеит. Абри апсылмзра акәмызҭгьы, ацәқәырпақәа

ашхәа аҟәаԥа-ҽаԥарақәа рахь инанаганы икыднаҟьазҭгьы азәымзаракгьы деиқәханы днымхар ҟалон.

Разҟыла аҟәаԥа-ҽаԥара иацәцаны аԥслымз-ҟәара иқәтәаз ашхәаҟынтә иҭыҵыз аразҟыдақәа иахьызхыҵыз аҭыԥ аҟны, анцәа иџьшьаны ҳаԥык ианақәшәа, иаразнак убри реыҵаркит.

Аҽҽаҳәа иеиқәыз амца иарлашоз аҳаԥы ду аҭзамцқәа, уаха ара иаҭааз ауаа ишраԥхьатәиқәамыз, дара рыдагьы даҽеа џьоукы шаҵаԥхьахьаз аршаҳаҭуан иахьабалак: абырзен, алаҭин, араԥ аҩырақәа рыла иҵәаҙәаны аҭзамцқәа дырҭәхьан, издыруада урҭ анызҵақәаз, изҵәаҙәақәаз зуысҵцәаз? Насгьы урҭ рыԥсы ҭаны изынхама? Иаанхаз ирԥеиԥшхазеи? Аха, уаха ара иҵаԥхьаз аԥсуаа рзын аҭзамц аҽы ианыз аҵәаҙәамҭақәа акагьы аанагазомызт. Уажәы дара рзы ихадараз ахьҭеи, ақәеи, аԥшатлакәи рҟынтә хыҵакырҭак ахьрауз акәын.

* * *

Кымараҷеи лашьа ихәыцқәеи амца иакәшаны иахьтәаз, ибаазаз рыматәақәагьы маҷк идырбахьан, аҵых лашьцара иалҟьаны иаауаз ачыхь бааԥсгьы иацәнахьчон.

Есма лаб Ҳаиҭ, аҳаԥы акәакьқәа руак аҟны, амҩа иахьынзақәыз зыԥсҭазаара иалҵыз иашьа аиҵбы иԥхәыс Дудхан дылхылаԥшуан. Избанзар, Дудхангьы ҭәҭәала дычмазаҩын, арахь лцәалтәымкәагьы дыҟан, хәымз дырҭагылан. Ҳаиҭ, ари аԥхәыс рыцха иԥсыз иашьа иҟнытә иԥшьоу цәынхак леиԥш длыхәаԥшуан, насгьы издыруада ҵәҩаншьапыкгьы дылхылҵуазар ҳәагьы длыхзызаауан. Иҭаца аԥсҭазаара дазырхынҳәны, адунеи ақәзаара лҭаххартә дазыҟаиҵар акәын, амала ари ус имариамызт, избанзар иара иҭагылазаашьагьы даараза ихьанҭан. Ҩажәа шықәса раахыс ицынхоз иԥшәмаԥхәыс Хьыбла, иԥха еиҳабы Гәында, иԥаиҳабы Гач, насгьы иаб, амҩаҽы аԥсра рԥылахьан, уажәы арҭ азымхозшәа, шықәсык зхыҵуаз иҷкәын Ахрагьы даараза дычмазаҩын.

Ауаҩы иԥсҭазаараҽы иибараны иҟаз агәаҟрақәа аамҭа кьаҽк ала изхызгаз ари ауаҩ разҟыда, зны-зынла ишьҭахьқа даахьаҳәны иаҳәшьа Кымараҷеи, иҷкәын Ахреи илаԥш аархигон, анцәа иҟнытә иԥха Есма лгәы бзиан. Аԥсуа ҵасла иахьаҵанамкуаз амшала, днеины ихәыцы даашьҭыхны дизгәыдкыломызт, ихьаа изиыцеиҩшомызт. Иара мацара

иакәым, зегь абас акәын ишыҟаз. Избанзар, ԥсыуа ҭасла анацәа, абацәа ауаа рыгәҭаны рхәычқәа ргәыдкылара, амцхә рзааигәахара ԥхашьара дун. Убри азы ичмазаѡыз ахәычқәа, ранацәа рабацәа рхаҭыԥан, ранацәа, раҳәашьцәа, раншьцәа, рабацәа рашьцәа рыԥсы рыхҭынҵаны ирхылаԥшуан, дара рхәычқәа ирызрыдымҵоз рыбзиабара егьырҭ рхәычқәа ирыдырҵон. Кавказаа рҭаацәареи рыжьрацәареи зырҳәҳәозгьы абарҭ рѡызцәа аҵасқәа ракәын.

Кымараҷа ѡажәеижәаба шықәса лхыҵуан аха макьана хаҵа дымцазацызт. Аамҭала абзиабарагьы лоухьан, аха лгәы ҳәҳәала ибылхьан. Бзиа илбоз арԥыс дызлаз ахәыцрақәа дрыманы ицон аибашьрахь, ашьаарҵәыра дшалагылаз шылдыруазгьы аԥхьаҟатәи лыԥсҭазаара лгәы ҟәандаза дазхәыцуан. Бзиа илбоз арԥыс егьырҭ иѡызцәа реиԥш аԥсреи-абзареи дрыбжьагылан. Аибашьраҽы дышҭахаз анлаҳа ари аѡыза дшазыԥшызгьы, илызлыдымкылеит бзиа илбоз арԥыс иԥсра. Кымараҷа кыраамҭа уи иҟамзаара дзамышьцылеит, мазала лылаҕырз калҭәон, иаартны дҵәуаргьы деилызкааудаз, есымша ѡыцьа-хѡык рыԥсыбаѡ ааргон. Аибашьра убысҟак иҳәҳәан, убриаҟара ирацәаны ауаа ҭахон, уашьҭа доусы ззы дҵәуоз, ззы дцьабоз азәгьы изеилыргомызт. Кымараҷагьы бзиа илбоз аҷкәын изы икалҭәаз алаҕырз абарҭ зегьы иларылазыҭны ицагәышьеит.

Аҟазаареи аҟамзаареи, агәхьаагареи, аибабареи, лассы-лассы рытыԥқәа анырԥсахуаз, лгәаҽы афырҭын бааԥсқәа анасуаз аамҭазы, аԥсабара аиаҵәара иагәылаҵәахны иамаз ашьха қыҭа иааз аз аԥҳәызба, бзиа илбоз арԥыс иҭахара ажәабжь гәыҭшьаага лызнаргеит. Раԥхьаҟа рыԥсҭазаара шьеиларҵашаз, ѡнаҵак шьеиҵаԥырҵашаз дрызхәыцуа лыԥсҭазаара здылҳәалоз арԥыс ижәлар ршьам-дгьыл аҽы рхеиқәырхаразы дышьеибашьуаз иԥсадгьыл ихы ақәиҵахьан…

Мызла азәгьы имырдыркәа илоуз агәырѡа далаханы дыҟан, аҵыхәтәаны уаҳа азәгьы дышицымцо ҳәа лгәанала ҭоуба уны, лыбзиабара зегьы лашьа ихәычқәа иаарыдылҵеит. Уашьҭа лыԥсҭазаара ҵакыс иамаз лашьеиҳабы ихәычқәа ракәын. Иԥсыз Гачи, Гәындеи, рани раби раасҭа, аԥьабаа рыдылҵахьан. Есмеи, аԥсреи-абзареи ирыбжьагылаз Ахреи рыда лара лзы уаҳа акагьы ыҟамызт. Кымараԥьа абри аҟара агәаҟра дшақәшәазгьы, Ахра лара лнапы

дшаныԥшыло, лыбзиабара дшазрыцхҳау дырны дихагьежьуан. Гәындеи Гачи рхьаа лхазыршҭуазгьы абриак акәын.

* * *

Аҳаԥы аҟны, згәы бзиаз аҳәса, ачымазаӡцәа ирхагьежьуан, ԥыҵӡык ахацәагьы урҭ ирыцхрааруан, иаанхазгьы амца иахагылан, аҿар, ашахеиԥш иааԥымҵәазакәа ақәа шауазгьы, адәахьы амҿы еизгара иаҿын. Избанзар, ачымазцәа ахьҭа иадмыркырц азы амца мыцәар акәын. Аеуыра иаӡызоу амшын Еиқәаҿы зқьы шықәсала иаԥшәымаз, ԥсқьарцәаны знапаҿы иааганы измаз, аԥҵақәа иргәылсны аиаҵәақәа рахь иназошәа игылаз Кавказ ашьхақәа ираазоз аибашьӡыцәа гәымшәақәа, рыԥсҭазаараҿы рапҳьаза акәны рыжәӡахырқәа рываҳаны, рыхқәа ларҟәны итәан, аԥсра аасҭа ибаапсын рҭагылазаашьа. Избанзар, урҭ есымша «**ухы лауырҟәыр аасҭа хьымзԥыда уыԥсы**» ҳәа ихәыцны имӡаусан. Уи амшала акәымзи, акыр шықәса ицоз аибашьра аамышьҭахь аурыс ир дузза рҿаԥхьа ианаҵаха, аҭоурых иадырыуазар аахыс изқәынхоз рыԥсадгьыл аҟны уаҳа рхы шьҭыхны инхартәы иахьзыҟамлоз азы рҭаацәа, рыуарҭахыра рыманы, хьымзԥыда рхы аиқәырхара рзалыршозар ҳәа ихәыцны, Османтәи асулҭан иыдгьылахь издәықәлаз.

* * *

Аурысҟәа, ԥшьышә шықәса ицоз, миллионк иеиҳаны ауаа ахьҭахаз, «**Кавказ ампыԥахалара**» зыхьзыз рыгәтакы аҵыхәтәан инарыгзеит. Алакәқәеи амифқәеи рыԥсадгьыл Кавказтәи ашьхақәа аҵыхәтәантәи рхырԥәԥәарҭа, Аԥсны – Аҳҵыԥсатәи ақыҭа Гәыбаадәы, рнапаҿы аагарала, аибашьра хыркәшан.

Аамҭа мгазакәа аурысҟәа «аиааиратә ныҳәа» мӡаԥганы, Кавказтәи реибашьра дара риааирала ишеилгаз рылаҳәо, рхықәкы ҿыц анагзара напы адыркит. Аха рхықәкы шынаргзаз дырҵабыргырц азы зегьы раԥхьаза ари адгьыл иқәынхоз ауаапсыра ахырцар акәын. Уи азы аҭагылазаашьагьы даараза ирзыманшәалан. Аурысҟәа аҵыхәтәан жәаантә ирабашьны рызегьы рҿы иаҵахаз «**ауаӡы чымазаӡ**» ҳәа ахьз зхылаз Османтәи аҳәынҭакрреи дареи иеинааланы, Кавказ иқәынхоз адыгацәеи, аубыхцәеи,

аԥсуааи, – иааизакны ачеркесцәа- Османтәи адыгьлқәа рахь рықәцара иеицырызбеит.

Ари аиқәшаҳатра аурысқәагьы, османаагьы ирзеиԥьын. Аурысқәа ԥшьышә шықәса раахыс ирҽагылаз Кавказаа рԥырганы Амшын Еиқәаҽы астратегиатә цак ду змаз адгьылқәа рнапаҽы иааргон. Османаагьы рыдгылқәа рҳәаақәа рырԥәԥәаразы, ирымпыцахаланы ирымаз ажәларқәа раанкыларазы кавказаа рымчи-рылшареи рҭахын. Избанзар Асулҭан иуаажәлар ушьҭа аибашьра ргәы ԥнатцәахьан, иаапсахьан. Милионки бжаки инарзынаԥшуа кавказаа, Асулҭан идгьылахь рнагара, нцәара зқәым аибашьрақәа ирыхҟьаны зхыԥхьазара кырза имаҷҳаз амсылман жәлар, маҷк иадамзаргьы рыԥсы еивыргарц азы Анатолиеи, Балкантәи адгьылқәеи рҽы инырхатәын. Абри аплан анагзаразы, кавказаа рхырцәара иалагаанза, Сҭамбул «**амҳаԥьыраа ркомиссиа**» аԥцаны, иаараны иҟоу ауаа иахьнырхатәу заанатц ирызбахьан. Хшыҩозышьҭрала иҟатцоу ари аплан амшалоуп, кавказаа асулҭан идгьыл аҽы ианнанага, аетникатәи, адинтәи проблемақәа ахьеилашуаз, еиуеиԥшым аҭыԥқәа рҽы рнырхара изалагазгьы.

Раԥхьаза аурысқәеи дареи есымша иахьеиҽанагалоз Балкани Варнеи, Костенԥьеи изхыцыз ачымазареи амшыни идыркараз кавказаа, ахақәиҭразы Османтәи аҳәынҭқарра иабашьуаз аболгарцәеи асербцәеи, егьырҭ ақьырсиан жәларқәеи ахьынхоз ирыландырхеит. Уи адагьы Балкани аурысқәеи дареи рыбжьара иҟаз арратә цәаҳәа акәшамыкәшагьы урҭ ракәын индырхоз…

Анатолиа аганахь акәзар, Трабзони Самсуни раԥхьа инаргыланы, амшынтә баҕуазақәа зегьы рҽы изхыргоз ачеркесцәа арантәи асунитцәеи, алевиқәеи рыбжьара индырхон. Ари ацәаҳәагьы Самсун аҟынтәи иалганы, Ҭокаҭ, Амасиа, Сивас, Мараш, Каисери, Адана, Ҳатаи аҟынза иназон, иара убасгьы аетникатә, адинхацаратә еибашьрақәа зғымыз Сириа Голандтәи ашьхақәеи иахьатәи Иорданиа адгьылқәеи рҽы индырхеит. Ԥыҭоык усҟантәи аамҭазы аурысқәеи дареи рҳәаа ахьыҟаз Ҟарс ақалақьи Саракамышьи индырхеит. Ара анхара иалагаз ауаа макьана хыцакырҭак дыргылаанза адырӷагьых «иубаз еицәа убеит» ҳәа аурысқәа рҽы аибашьра иааиҭалагахт.

Ацыхәтәантәи аҭыԥ, Османтәи аҳәынҭқарразы кыр зцазкуаз. Сҭамбул акәша-мыкәшатәи аҭыԥқәа ракәын. Бо-

лу, Дузцье, Адапазары, Измит, Есқьишьеҳир, Бурса, Балықьесир, Билецьиқь, Чанаккале ақалаққәа рыла Стамбул ахәдахатца еипш инакәыршаны иныркан. Ари ала Анатолиа аганахьала цысрак ҟалар иааныркылап, насгьы апсылманцәа рхыпхьазара ақьырсианцәа рхыпхьазара аасҭа маҷк еиҳахап ҳәа иазхәыцуан.

Абри аҩыза апланқәа рыла рыпсадгьыл иаҟәыҵганы Тыркәтәылаҟа инанагаз ауаа ақыҵа Акапа ауаапсырагьы рылан. Урҭ ҩышәи хынҩажәижәафҩык ауаа «**Медине**» зыхьзыз ашхәа иҵацаланы амҩа иқәцан. Ари амҩа, ашхәа «**Медине**» азыҳәан, Қефқен апшаҳәаҟынза иназоз аҵыхәтәантәи мҩан…

* * *

Ашара иалагахьан, аха ақәа хкәашьа амазамызт. Ажәҩан еиҟәжәозшәа идыдуан, имацәысуан, зааҧсара уаҳа иззымчҳаз ахҵәацәа реиҳарашьык амца иакәшаны рцәа рыеҵацаланы ицәан, ачымазцәа рҕызыбжьи, адыдбжьи еилазҩон, иҕызуа ишьҭаз ачымазцәа ирхылапшуазгьы уашьҭа рыблақәа рзыхтуамызт, ацәара риаарыуан, иамхацәар ҳәа ишәаны алеиҩеира иаҿын. Кымараҷагьы лыблақәа шыхҩара иҟан, ацәа илзааиуаз лымч азхазомызт. Убри аламҵалазы, Ахра иҧсыҧ аивгара шицәыуадаҩохаз ангәалҭа аҳауа ааиҭеикып, ҧшакгьы неиҿасып ҳәа дналгәыдыҳәҳәаланы аҳапаҿы ишьҭаз ауаа днарылс-аарылсуа адәахьы лҿыналхеит. Аҳапы атзамц дкыдиаалаы дыцәоушәа игылаз Ҳаиҭ, урҭ аниба дҩагыланы днарыцдәылҵит. Ақәа хкәахьан, ацәылашарагьы иалагахьан…

– Умшәан, Ҳаиҭ! Иубап, Ахра акагьы ихьзом! Уи даҳзынхоит! Уара узы дыҵәҩаншьапхоит! - Гәырҩала иҵәыз Кымараџьа уаҳа дзымцәажәеит ақьыз-қьызҳәа ацәыуара дналагеит.

– Азин ҟасцом! Уи апсра азин исҭом! - арҭ ажәақәа дҕызуашәа илҿыҵцышәшәон Кымараҷа. Ҳаиҭ иакәзар, дбылны, дчыцны дгылан, игәы еиҟәжәон аха иҟаиҵарыз, рапхьа иаб, нас иашьа, урҭ раамышьтахьгьы ҩыџьа ихәычқәеи урҭ рани, азәазәала ицәыпсхьан, уажәгьы ипа Ахреи иаҳәшьа Кымараҷеи рҭагылазаашьа даараза ишәарҭан. Макьаназы рыпсы ахьҭоу азы дгәырҕьарызма, мамзар ирҿеиплшу азы ихы кыдиҟьарызма издыруамызт.

Мызқәак рапҳьа ақытаҽы зегьы реиҳа дыпшзоуп ҳәа изхәапшуаз Кымараҷа, иахьа дкараха илыгханы, лыбасқәа хаххала, напык иаҟараз ахәыҷы пшқа дылзышьтымхуа мчыда дыҟан.

Ҳаиҭ абарҭқәа данрызхәыцуаз Есма дааины дааидгылт. Аҭыпҳа хәыҷы ацәа даалҵын лаҳәшьаду данылымба длышьталазаап. Агәырҵьашьа зхашҭхьаз ауасоы ихы ларҟәны иҽапҳьа игылаз иҧҳа даалыхәапшит. Ишпа лыгыз ахәыҷы рыцҳа, ахылапшра шаҟа илыгыз… алымт лхьыкәкәа, лыхцәқәа еилажәжәа… дцәышза дыҟан. Ҳаиҭ аамҵак азы изгәамҭазакәа иҧҳа хәыҷы лхы ишьышьырц иҭахны инапы ааироуит, аха нас ишьтахьҟа дырбарҳәа дшәаны иаразнак инапы днахеит. Кымараҷа арҭқәа зегьы лбон, уи азын ауп:

– Шьҭахьҟа иумган унапы, Ҳаиҭ! Умшәан, азәгьы уибазом. Ара зәыр уибо дыҟоума, узхара ишьышьы уҧҳа лхы, лара лаҟара уаргьы уазрыцҳауп уи! – ҳәа зиалҳәозгьы.

Кымараҷа лажәақәа иҵаулазаз аҵеиҧь иҭаҳаз ахаҳә еипш, Ҳаиҭ игәы инҭаҳаит. Аамҵак азы, ҵас-пынгылас зегьы наҟ днарыгәтасны иҧҳа дигәыдиҳәҳәааларц иҭаххеит, амала дшәапырҳапуан, дызбо зәыр дыҟоума ҳәа даанапшыаапшит. Иашаҵәкьаны уи збоз азәгьы ыҟамызт. Есма даашьтыхны даагәыдикылеит. Есмагьы уаҳа диҟәамҵуашәа дрыҷәҷәаны дылкын лнапхәыҷқәа рыла. Избанзар, ари асоыза илымбазацызт, дашьцыламызт. Иахьа уажәрааназа лаб дгәыдлымкылазацызт. Уажәы абгьы апҳагьы еицҵәуон, аха ауаа ирабр, ираҳар ҳәа ишәаны ашьшьыхәа ргәы иҭаҵәыуон.

Еимҳәабжьык излаз апхыз иаалнахит. Ҳаиҭ абжьы ахьынтәгазгьы дазымхәыцкәа иҧҳа иаразанак дналбааиган днауишьтит. Есма дзықәшәаз лзымдыруа дшанханы дихәапшуан. Иссирыз лҭагылазаашьа нҵәара ақәымзар лҭахын. Ҳаиҭ абжьы ахьгаз днапшит. Рқыҭа аҭаҳмадацәа рҟнытә Шкок Беи иакәын иеимҳәоз, уигьы данызмыцәа адәахьы ддәылҵырц иҭаххеит. Аха, Ҳаиҭ ихәыҷы дигәдыҳәҳәаланы даниба, игәы иҽанитцарц азыҳәан, деимҳәашәа ааҟаҵаны, дшаайуаз ааиирҳаит. Мамзар, Ҳаиҭ апхашьара дақәшәар аҟалон.

* * *

Ушьҭа ишахьан, амшгьы еилгахьан, амҳаԥьырцәа раԥхьазатәи рус, ҭхабжьон алашьцаразы иахьнанагаз аԥшаҳәа иныкԥаыԥшы-ақәыԥшны еилыркаар акәын. Ашхәа акаԥдани ицхыраасҵәеи ракәзар, иаразнак рышхәа инеины инахагылеит. Агәҭаҡынтәи иеиҡәжәаны азна азы шҭаз аԥслымзра иқәжьын. Алаз-каԥдан ицхыраасҵәеи иареи рмал еиқәырхара иашьҭалт. Амҳаԥьыраа рыцҳақәагьы рыԥсцәеи рчымазцәеи ирышьҭан, ачымазцәа аҳауа цқьаҿы инышьҭаҵаны, аԥсцәа нышәк иахьамардашаз аԥшаара иашьҭалеит. Хара имгакәа уигьы рыԥшааит амшын аҿыкә аҿы хәы-ҳаракыра хәычык азалырхит, амсҵан иԥсыз арызҡыдақәа амшн-нырцә иаанхаз рыԥсадгьыл аҡынтәи аҳауа цқьа рзаанагарц рҭахызшәа.

Икараханы иҡаз ахацәа аҕбаҡынтә ирԥыхьашәаз аҿага, абаҳага, ажыгақәа рыла жәаасҵык рнышәынҭра жны анышә иарҭеит. Егьырҭ амшын ишхыз иԥсҟәаз, уааныза амшын иарҭахьан.

Амҳаԥьырцәа рыԥсцәа амшын иарымҭарц азы раԥхьаза акыр рыҽедырҕәҕәазаргьы акаԥдани егьырҭ аҕба аматҵзусҵәеи ирымуит, уи адагьы атиф чымазарагьы реиҳа иацлошәа анырба, уаҳа иҡарҵарыз, инаганы рыԥсцәа амшын иаларыжьуа иалагеит. Ари зычҳара уадасҵыз трагедиа дуззан. Аиҳаразакгьы зысабицәа ԥсхьаз анацәа, зхәычқәа рыԥсы ҭоушәа ҡаҵаны, рыфсҵы гаанза «шьышь нани» ҳәо изгәыдкыланы итәаз рзы. Аҕба аныҡәацасҵәа иԥсыз ахәычқәа рымхны амшын ианарҭоз гәыҭшьааган, анацәа рыҵәаабжьы уасҵы ихашҭуа иҡамызт.

Ашәы зхьыкәкәоз аҳәса анышәынҭракәа ирхагыланы, иҵыблааз рыблақәа рҡынтә рылаҕырзқәа анкарҵәоз, ахацәа рхьаақәа зегьы чҳаны, амармалташь гәашьақәа реиԥш иҳашҳатәараханы, лаҕырзык камҵәазакәа иаанхаз аԥсцәа анышә раҵара иаҿын, урҭ хацәан иҵәыуар ԥхашьаран. Урҭ иага ахьаа рымазарагьы рылаҕырзқәа ааныркылар акәын, аҵәыуара – аҳәса ирызкын…

Аиашазы ахацәагьы ҵәыуон аха урҭ соныҵаҡала акәын ишҵәыуоз.

Ачымазцәа рхылаԥшра, аԥсцәа анышә раҵара шырҳәоз амш цон, зшьапқәа инанагоз ахацәа ҷьара шәарахк ҳақәшәозар ҳәа анахь-арахь рҿынархеит, аҳәсагьы фатәык злырхуа аҵиаақәа ирышьҭан. Избанзар, ирфаша акагьы рымазамызт.

Акаҧаа рҧыза Паҷкәыкә Беи ачымазареи амлакреи иаргәаҟуаз, иуааҽәлар ргәы шьҭихырц азы ажәакҽак реиҳәарц иҭаххеит.

Иҳаракыз ҭыпк аҿы дҩыхәнан: «Акыр иаҧсоу сыжәлар!» ҳәа иажәақәа днарылагеит. Ашьшьаҳәа дмыццакзакәа дцәаажәон, иага изарц иҭахызаргьы гәыҒырҭаҳәа акгьы шимам аилкаара уадаҩомызт.

Ҳахьынтәааз, ҳазусҭцәоу еилкаауп, аха ҳахьааз, ҳахьцо, уажәы нахыс иаҳҧеиҧшу азәгьы издыруам, шәара ҧызак иаҳасабала сара акрыздыруа ҷьышәшьозар акәхап, аха саргьы Асулҭан идгьыл аҿы ҳшыҟоу анаҩосан, ушьҭарнахыс ҳара ҳҳаҭақәа еиҳа ҳаеҳмырҒәҒәар ҧсыхәа шҳамам ада, уаҳа акгьы сыздыруам.

Паҷкәыкә иуааҽәлар ргәы шьҭихырц даҿын, аха убысҟак дааҧсаны, игәы ҧцәаны дыҟан, уаҳа илшомызт. Иага иҧаҵақәа хыршаланы, аҒьараҳәа дгылоушәа дыҟазаргьы иауамызт. Аха уи Аҧсны данықаз алакәтә фырхацәа дырҩоызан. Дышҭауад хылҵшьҭразгьы ихала ашьха шәарыцара ацара дацәаашьомызт. Зынгьы амшә ихала данаҿашәа даҿагыланы, ҟама аҒырҳәаны ишьҭеиҵахьан, уи аибашьрақәа рҿгьы зегь раҧхьаза дгылан, избанзар аҧсуаа рҿы аиҳабацәа, аҿар ажәала мцара акәымкәа, рхатә ҿырҧшыла ираазон. Аҧыза бзиагьы фырхаҵак дшықалаша, ишьҭахь игылоу лабҿаба, хаҭала идирбар акәын. Убри азы Паҷкәыкә ессымша аибашьраан раҧхьа дгыланы деибашьуан, аҩныкагьы дшьаарҵәырха, ахәрақәа иманы дарауан. Иахьабалак ажьҵаа аиҧш ддырҒҒазшәа акәын дшықаз, убриаҟара ахәрақәа иаухьан, усҟан арҭқәа игәы акажьра акәым реиҳагьы амч ирҭон.

Аха уажәы аҭагылазаашьа зынза ихазын, ахырхарҭагьы еилкаамызт, уи адагьы амлакреи, ачымазареи, амамзаареи рабашьра даараза иуадаҩозаарын. Аибашьрақәа рҿы згәы мыҵрысцыз ауаҩы, уажәы амҳаҷьырра изыққәшәаз иаразнак игәы канажьхьан. Аха, иага ҟаларгьы, уи дҧызан, аҧызара ишахәҭоугьы ихы мҩаҧигаракәын. Убри азоуп иуааҽәлар ргәы ашьҭыхразы раҧхьа дгыланы ацәажәарагьы дзаҿыз. Иҧсыҧ ааивганы иажәақәа ирыцицон.

– … Имаҷымкәа ауаа ҳацәҭахеит, ҳанацәа, ҳабацәа, ҳашьцәа, ҳаҳәшьцәа, ҳҳәыҷқәа ҳцәызт, ҳаблит, ҳҷыҷит. Ҧсыра-цыҧхьаза ҳгәыҒрақәагьы азы иаҳҭеит. амшын Еиқәа арыцҳашьара злам ацәқәырпақәа ҳархәаеуеит, ҳцыхәтәа

ааит ҳәа ҳашхәыцуазгьы, ҳазшаз имчала ԥыҭоык ҳаиқәхеит. Иаҳцәызыз рзы ишәасҳәари? Анцәа иҳамихит, џьанатҭ рымазааит! Рнышә бымбылхааит! Аха, ҳара аԥхьаҟа ҳҳы ҳазхәыцроуп. Иаанхаз ҳзеиқәырхар, иҳацәтахаз рҽаԥхьа ҳуалгьы ҳшәеит ҳәа исыԥхьазоит – иҭачқәым ратцәаны, иҵегьгьы ибжьы ҭыганы ижәлар ргәы ашьҭыхра даҽын.

– Ҳарҭ иыҷҽҷәоу жәларуп… уи азоуп зқьы шықәсқәа раахыс ҳмыззакәа иахьанзагьы ҳзааиз, агәаҟрақәа рҽаԥхьа ҳшьамхныгылазом… Ҳахьааз адгьылгьы ицәгьамзароуп. Избанзар, ара аԥсылманцәа зегьы рсулҭан иҳәынҭқарроуп. Арагьы ауаа бзиақәа нхоит, урҭ иаҳҳаҵгыларoуп. Насгьы жәаха шықәса раԥхьатәи ахырҵәара ду аан арахь ииаз ҳҭынхацәагьы ыҟами? Урҭгьы араҟа џьара инхозароуп. Асулҭан идгьыл нҵәара амамзаап, изларҳәо ала Кавказ аасҭагьы кырынтә иеиҳазаап, аха иага ус иҟазаргьы урҭ ҳаԥшаауеит ҳәа сгәыҷуеит. Усҟан ҳразҟы ааҳәуеит, ҳусқәа дарараза иманшәалахоит…

Аҭакәажә Асиатҭ, иажәа днаԥылеит:

– Сыҷкәын, аԥхьан ухаҵа иуҳәеит, урҭ иахьыҟоугьы ҳаздыруам, нас Аслуҭан идгьыл дуззаҟны ишԥа ҳаԥшаауеи? Иаанагозеи?

Шәышықәса иреиҳаз, зцәеиз-жьи кыҷза иҟаз аҭакәажә лызцаара Паҷкәыкә даршанхеит, избанзар аҭакс илиҭо ҳәа издыруамызт, анцәа иҟнытә рцәажәара иалаԥалаз алаз-каԥдан иажәақәа ицхраait.

– Хьаас иҟашәымцан, сара араҟатәи адгьылқәа ибзиазаны издыруеит. Ҳахьызхыцыз **«Қьефқьен»** ахьзуп. Арҭ аԥшаҳәақәа, Измиҭ иахылаԥшуа, Селим Ԥашьа ицанакуеит.

Паҷкәыкә ауадаҩра далызхыз алаз-каԥдан лыԥшхаала дынихәаԥшит. Ашьшьыҳәа игәалаҟазаара аҭыԥ аҽы иааиуан. Акаԥдан иахь днаԥшны иажәа инацицеит.

– Сҭамбул дԥашьаны сҭанхак дыҟоуп, убри иҟынза ҳзыназар дҳацхраауан. Иара Сҭамбул ааигәоума?

– Уи аҟара ихаразам, амала Сҭамбулнза ацарагьы ус имариам.

Паҷкәыкә игәы хыҵхыҵуа даақалеит.

– Ҳныҟәаны ҳцозар шаҟа мшы ҳагои?!

Ари аҩыза азҵаара иазыԥшымыз акаԥдан, маҷк аҟара аҭак шыҟаиҵашаз дназхәыцит. Иҳасабуашәа ааҟаҵаны азҵаара, даҽеа зҵаарак ала аҭак азыҟаиҵеит.

– Ишԥа! Сҭамбул аҟынза шьапыла шәыҟәаны шәцарц шәгәы иҭоума? Уи аҟара ихарамзаргьы иахьуҭаххалак ҳаит, ҳәа узнеиуам, насгьы ари аҩыза аамҭазы шьапыла амҩа ақәлара, шәыбжеиҳараҩык шәымчазаҩуп, афатә ҳәа акагьы шәызнымхеит. Амҩаҿы шәеиланҵәоит. Егьыс, шәнапқәа ршәшәо Сҭамбул шәнарышьҭуеит ҳәа шәгәы иаанагома, уи аруаа ирыхьчоит, зегьы ақалақь алалара азин рырҭазом…

Акаԥдан Аҳмеҭ иажәақәа аҭагылазаашьа абомба тҟәацызшәа иаатҟанаҵеит. Азәгьы ажәак изхҳәомызт, аҭынчра еиҭах акаԥдан иеилеигеит.

– Шәгәы кашәмыжьын, иахьа сара Сҭамбулҟа амҩа сықәлоит. Измит саннеилак аҳәынҵқараа шәызбахә расҳәоит, урҭ хымԥада ишәыцхраауеит.

* * *

Ашьыжь аахыс аус зуаз акаԥдан иуаа, аҕба иҭыргаз рыматәаахәқәа зегьы инаганы аҳаԥы акәакьқәа рҿы ԥьара инеиқәырҵеит. Акаԥдан имал иахылаԥшырц азы ҩыԥьа ааныжьны егьырҭ иуаа иманы амҩа ақәлара иеазирыхиахьан. Урҭ харантәи ирыхәаԥшуаз Паҷкәыкә:

– Саргьы сшәыцны сцарыма? – ҳәа дцааит.

– Сара усазҵаауазар иаҭахзам… Ара унхар иеиҕьуп. Ууаажәлар реиҳа уырҭахыуп. Ара ааигәара қыҭа хәычык ыҟоуп, ҳара уа ҳнеины ҳаматәаахәқәа злаҳгаша, аҽеы, агәыжь, аҽеада кыр рымазар, Измит ҳалацарц, ахә шәаны ирымаҳҳуеит. Шәара ара шәшыҟоугьы раҳҳәап. Дара иага иҕарзаргьы зегь дарароуп ишәыцхраауеит..

Алаз-каԥдан иҩызцәеи иареи реазыҟаҵарақәа ирылганы амҩа иқәлеит. Амҳаԥьырцәагьы урҭ Измит рызбахә анырҳәалаак аамышьҭахь ирзааua рҟынтәи цхыраарак аауазар ҳәа иазыԥшгәышьан.

Паҷкәыкәи Акаԥааи иқәрԥырҵны ицоз ауаа ахәы ихыцаанза игыланы ирыхәаԥшуан. Уырҭ зынза имхынҳәыргьы ҟалон, аха издыруада мышкызны жәабжь ҿыцк рыманы шьҭахьҟа ирзыхынҳәыр ҳәагьы игәыҕуан.

Акаԥаа уажәшьҭа дара-дара рымацара рхы иазынхеит. Аԥснынтәи иааганы ари аԥшаҳәа иқәзыжьыз ауаа, рхы

ахьынахаз ицахьан. Убри аҟынтә рхала рхы иахәар акәын. Уи азы рапҳьаза ирфашеи, ирыжәшеи рыҧшаар акәын. Иаарласны зыда ҧсыхәа рымамыз азы рыҧшаарц азы иахьабалак еимдара аҽар дәықәырҵеит. Хара имгакәангьы, насыҧ рымазаарын, зыхьк рыҧшааит. Азыхь изҭалаз аҳаҧы азааигәара иҟан. Уигьы даараза иарманшәалон, избанзар макьаназы аҭыҧ ахьырзымдыруаз амшала изыр ҳәа ишәаны хара изныҟәомызт.

Ашәарыцара иазҟазаз шәарыцарантәи ихынҳәит, иаҳфаша ҵиаақәак ҳауазар ҳәа абна илалаз аҳәсақәагьы ааит. Аҳәса ицәгьамкәа аиаҵәара еидыркылеит, аха ашәарыцаҵәа рацәак рықәымшәеит, ара шәарахла уи аҟара ибеиамзар акәхарын, ардәынақәаки ҩба-хҧа ажьақәеи рыда уаҳа акагьы ажәеиҧшьаа иримҭеит. Иҧьоушьаша Аҧсны ианыҟаз шәарахуп ҳәа ирымҧхьазоз ажьагьы ара дара рзы ҧсы еиқәырхаганы иҟалеит.

Шьыбжьон амра шуа ианалага аамҭазы, адәаҟны амца еиқәҵаны, ақәабқәа кназҳауаз Хьҭаҭ, илзымдыруаз акы лнапы ианаадкьысла, арҵәаа ҳәа дыҳәҳәеит, лыбжьы заҳаны иеибарҩоны иааиз, инаҧшызар аарлаҳа зыҧсы ҭаз лак Хьҭаҭ лшьапы иавагьежьуа игылан, абаҩақәа хаххала ишыҧсра иҟалахьаз ала рыцҳа, афатә афҩы аҳазар акәхап уи азоуп еиханы арахь изааз.

-Ҳаит, имҧсыша уара, сгәы ҭумҟьеи!- лҳәан, Хьҭаҭ даагәамҵхамҵит. Агьырҭ аҳәса ракәзар, аччаҧшь зцәызхьаз рқышәқәа мачк аҟара иааҧышәырччеит. Ала рыцҳа аҵыхәа рышәшәо ақәаб иадгылан, ахацәа атрышә иасны ишаҧхьазгьы уаҳа имеиҭаҵит.

-Ҳабацәа баша ирҳәозма, «аеы ҧхҭы аеы ҧхҭы абыҷуеит» ҳәа, ҳара иаҳфаша ҳамам аригьы иааин ахы ҳаднакылеит- иҳәан, азәы баҩык намҵаижьит. Уи хымаҧсыма абаҩ афара иахьынзаҽыз Хьҭаҭ лхала лхы дацәажәон:

–Ҳара ҳҽы иахьаааиз алагьы ишлагазоу ҩашьом, уара амал змоу рахь умцо, зца пеипеиуа иҭәу рҽаҧхьа уҵыхәа умрышәшәо.- Егьырҭ аҳәсеи ахацәеи, Хьҭаҭи алеи ирыхәаҧшны, аамҭала акәзаргьы, рхьаақәа рхаршҭны иеибарччо игылан.

Уажәгьы хаҳәык дықәтәаны амраҽы зыбаҩ зырҧхоз Асиаҭ, Хьҭаҭ даалыхзасит:

– Бара ари икьаҳәза, ацәеи-абаҩи еикәршоуп ҳәа ибгәаԥхом, аха, абри атәым дгьыл аҿы раԥхьаза «бзиала шәаабеит» ҳәа иаҳԥылазгьы иароуп. Ҳахәаԥшып уашьҭан уаҳа иаҳзааиуа закәхо. Анцәа биҳәа урҭгьы абри алеиԥш рыцҳақәак ракәымхарц азы, мамзар ҳусқәа башахоит!

Аҳәса иеицәажәо ишеилагылаз, амҿы еизгара ицаз ауқәынцәа руазәык дыҩуа дшаауаз гәарҭеит. Рызегьы изҿыз аусқәа инарҟәаҵны ауқәын иахь иԥшуан, ар ишьҭазшәа акәын дыҩуа дшаауаз. Ауқәын днеины Пҷчкәыкә иаԥхьа днагылт.

Зыԥси-зыԥси еихьымзо игылаз ауқәын даниба, Пачқәыкә иҟалаз изымдыруа дихәаԥшуан, нас инапы иҟәаҟәа иныкҿаҵаны дырҭынчуа диазҵааит:

– Иҟалеи сыцқәын? Иухьи ас?

Ауқәын ацәажәара иҭахын аха, иԥсыԥ изеивгомызт.

– Уеырҭынч, умыццакын, раԥхьа ашьшьыҳәа уԥсыԥ еивга, нас иуҳәап иуҳәарц иуҭаху – иҳәон Пачқәыкә.

Иеиҳабы иҟынтә арҭ ажәақәа заҳаз арԥыс мачқ иԥсыԥ анааивига, инапала ишьҭахьҟа дахьааз дырбаны.

– Шьоукы аауеит!… Ауаа рацәаҩоны арахь иаауеит!- иҳәеит. Ауқәын, ихәаԥшуаз зегьы рыблақәа иаразнак идирбаз аганахь инаҳәит, рызегьы изуҫҵәада иаҳзаақәо ҳәа уахь иԥшуан. Иашаҵәҟьаны аашык-жәашык раҟара ауаа ашьшьыҳәа дара рахь иаауан. Акаԥаа иаразнак иааилашыҵтит. Избанзар, аҭагылазаашьа изеиԥшразаалакгьы ирзааиуаз ауаа «сасцәаҵас» ирыдыркылар акәын.

Пачқәыкәгьы Акаԥаагьы лассы реааидыркылеит, аҿар рыкәша-мыкәша аилыргара иаҿын, акыр зхыҵуаз аиҳабацәагьы рысасцәа ирԥыларц азы ԥхьаҟа рҿынархеит, асасцәагьы уашьҭа изеиԥшроу еилырганыы иаахьан,иубарҭан, ҩыџьа рыда зегьы қәрала ҩынҩажәа иреиҳаз ракәын.

Ари аҟара ианырзааигәаха Пачқәыкә-Беи иара иеиԥш кыр зхыҵуаз, ақыҭа аԥызацәа иреиуаз Шькәок-Беигьы дааиваргыланы асасцәа рԥыларазы шьаҿақәак ааҟаиҵеит. Аҭырқәшәа здыруаз аиҭагаҩы Исмилгьы даарывадыргылеит, Исмил макьана дыцқәынан ҩажәа шықәса раҟара ихыҵуан.

Асасцәеи аԥшәымацәеи ушьҭа иеиԥылахьан. Раԥхьаҵәҟьа лаԥшыла иҭибаҵаауан, нас иааиз реиҳабы, Ҳаџьы Абдуллах Ефенди иарҕьа напы иҟәаҟәа аҟынза

иҩышьҭихын аҧсуа-хҭәацәа- амҳаҷьырцәа аҧсшәа реиҳәеит.

– Селамуналеиқьум!

Пачкәыкә ари аҩыза аҧсшәа аҳәара дашьцылан уи Аҟәатәи амшынтә баҷуаза аҟны насгьы аҷьырмыкьа аҿы иибоз аҭырқәцәеи егьырҭ аҧсылманцәеи абасала акәын аҧсшәа шеибырҳәоз. Исмил иеиҭагарагьы дазымҧшыкәа аҭак риҭеит.

– Алеиқьум салам!

– Амашәыр алҧха шәымазааит! Агәаҟра дуқәа шышәхыжәгаз ҳаҳаит! – иажәақәа ирыцицон Ҳаҷьы Абдулла Ефенди.

Арҭқәа аниҳәоз ҽыц ижыз анышәынҭрақәагьы илаҧш иҵашәахьан, иаразнак инапқәа аартны урҭ рзы анцәа диҳәо далагеит, иажәақәа даарылганы инапқәа иҿы инахьишьит.

– Амин – иҳәеит. Иааигәара игылазгьы «амин» ҳәа инаицдырҷызит.

Нас анышәынҭрақәа рахь днаҳәаны:

– Аллаҳ рыпсқәа иҧшааит! – иҳәеит Ҳаҷьы Абдулла Ефенди.

Ахәаҷьа ииҳәаз Пачкәыкәгьы агьырҭгьы ирзеилымкаазеит, уи азы рызегьы аиҭагаҩ Исмил иахь инаҳәит. Исмил зегьы иара ихәаҧшуашәа аниба дыҧхашьаны дҟаҧшьхәхәараза дааицралан аҧхзы илҵуа далагахьан. Пачкәыкә иакәзар, Исмил ас даниба дааизгәамҵны:

– Иеиҭаумго уара, асасцәа ражәақәа! Аҭырқәшәа шаҳзымдыруа ухашҭма мамзар? – ҳәа данаиқәцәҟьеит.

Исмил иаразнак иеааидкыланы рапхьа Ҳаҷьы Абдулла Ефенди иажәақәа аҧсшәахь, насгьы Пачкәыкә иажәақәа аҭырқәшәахь иеиҭеигеит.

Исмил иеиҭагақәа рыла иеилибаказ ауаа кырза реаадырҭынчит. Аиҭагаҩы ицхыраара ала акәзаргьы, ишеицәажәоз мачк ианеилибакаа, ргәы ишахәаз уахьрыхәаҧшуазгьы рхаҿсахьала ирнубаалон.

Ҳамҭакы абас аҧсшәа анеибырҳәа аамышьтахь Пачкәыкә иаразнак ишьтахьҟа днаҳәаны иҟоу еиликааразы игылаз аҿар ибжьы нарықәиргеит.

– Аҳәарақәареиҧш шәгыланы шәзыҧшуеи ус? Асасцәа ршьапы иқәыргыланы иҳамазаауама? Лассы абра уапақәак кашәыршә!- адҵа нариҭеит.

Рԥыза иажәа ҳәаны далгааны аҽар иԥоны аҳаԥы иныԥоналан идәылыргаз ауапаҟәаинаганы иахәҭаз ҭыԥк аҽы инкадыршәеит, нас ауп рысасцәа атәарахьы ааԥхьара анрырҭаз.

Ԥыҭрак аамышьҭахь Ҳаԥьы Абдуллаҳ Ефенди, иԥоызцәеи иареи, Пачкәыкә Беии акаԥаа рыԥхьагылаԥоцәеи наҟ-ааҟ еиҽатәаны ацәажәара иалагахьан.

Ааигәа иҟаз Иени ԥьаами, ақыҭа хәаԥьас даман Ҳаԥьы Абдуллаҳ Ефенди, ддинматцуԥын. Уи азыҳәан акәын ишәыз иматәаҟәагьы ицыз ауаа изреиԥшымыз. реилаҳәашала иара ида егьырҭ анхацәа рызегьы рыхҟәа хтын, аха иара аеҵәеи ашкәакәеи ирылхыз еиқәыршашәа акы ихан. Хыхь ишәхарԥазгьы иаҵәан. Азәи-азәи идыдмырдырзакәа мазала рцәашәцаҭаҟәа рыҭцаара иаҽын. Рыматәакәеи реилаҳәашьалеи даеа дунеик иатәызшәа акәын ишыҟаз. Ҵаҟа ашалвар, хыхь азараҭаршә зшәыз рыбԥагьы ишкәакәаны амаҟеиԥш акы акәыршан. Роурақәа маҷк икьаҽын, цәаԥштәыла еиҳа еиқәан, амала агәамчи агәабзиареи змаз шракәыз убарҭан. Акаԥаа ракәзар, ҵаҟа ирышьоу аиқәақәеи, аԥьмацәа иалху реимсқәеи, хыхь раԥсуа кәымжәқәеи, разныла ичаԥаз рмаҟақәеи, ирыҟәныз аҟамақәеи уҳәа рыла «ҳадгьыл аҽы бзиала шәаабеит» ҳәа ирзааиз ауаа зынзагьы иреиԥшымызт.

Аԥсуа мҳаԥьырцәа цәала-жьыла ирыцзамызт, аҳәса ракәым, ахацәаҵәҟьагьы рзарақәа калаза иахьыҟаз Ҳаԥьы Абдуллаҳ Ефенди иԥьеишьеит, амала амлакра иахҟьаны акәзар ҟалап ас изыҟалаз ҳәа иагьрыцҳаишьон. Нас иара имгәацәа инапы аақәашьны «анцәа иԥьшьоуп», иҳәеит. Дахьтәаз ԥсыуа ҟаб дук икәа иҭазшәа акәын дшыҟаз.

Нас азәгьы имырбазакәа Акаԥаа рыҳәсақәагьы илаԥш нархигеит. Хәаԥьак иаҳасабала иибаз дук иааигәамҧхеит. Аҳәсақәа зегьы рхы хтын, ахацәагьы ирцәыбналомызт, азыҵәҟьагьы дара рнапала иааганы иддыржәуан.

«Абна иланы аурысқәа иахьрабашьуаз адунеи иацәыхарахазар акәхап, умбо африкатәи ауааԥсыра реиԥш акасыҵәҟьа рыкәыршәшьа рыздыруам» иҳәеит игәныла. Амала Асулҭан итәылаҽы ас аееилаҳәара, ахацәа рааигәара агылара, гәыбҕанс ирырҭар ҟалон. Асулҭан идгьыл аҽы аԥсылман аҳәса рымацара ракәым аерманцәа, ауриацәа, абырзенцәа рыҳәсагьы рыхы-реқәа хыркоон, ахацәагьы анырбалакь реынаԥхьаркуан, аха арҭ арыцҳақәа ахацәа

раиигәара иахьгылоу еиҳагьы ргәы иаахәошәа акәын ишыҟаз.

Нас, ԥытрак ашьҭахь, зхы хту аҳәсахәыҷқәа шракәыз еиликааит. Иҳонрахахьаз аҳәса мацара акасқәа рхан. «Иа-намуы уигьы аҟы иаԥсоуп» ҳәа ихала даацәажәеит. Ашьҭахь игәанагара иԥырдыраазар ҳәагьы дшәаны иаразнак иҽеааникылт ахәаԥьа.

Ауапақәа иахьрықәтәаз дызҭанагалаз ихәыцрақәа даарылҵын, иикыз аҭеспыхә аихаԥсара дналагеит. Иарма напала ижакьа аашьышьны, Пачқәыкә иахь днаԥшны, дмыццакзакәа ацәажәара деиҭаналагахт.

– Акаԥдан Аҳмаҭ иаашәхыжәгаз зегьы сзеиҭеиҳәеит, ашәарҭа дуззақәа шәԥырыжәгазаап, ирацәаҳоынгьы ишәыцәтахагәышьазаап, Аллаҳ иԥьшьаны иаанхаз шәеиқәхеит, уаҳа машәыр шәықәымзааит! – аиҭагаҳоы ажәак лабжьамыжьзакәа иеиҭеигон.

– Кыр шықәса аурысқәа шәрабашьзаап… урҭ рдунеи шәырлашьцазаап… аха аҵыхәтәан шәымчқәа аназымха шәаҵахазаап, шәыдгьылқәа шәцәыззаап… – аҵыхәтәан иихәаз «шәаҵахазаап, шәыдгьылқәа шәцәыззаап» ажәакәа Акаԥаа ргәы убасҟак иналакьакьеит, иԥхашьаны, ихымзҭышьаны рыхқәа ааладырҟәын адгьыл иқәыԥшуа иналагеит. Ҳаџьы Абдуллаҳ дуаҳоы ҟәышын Акаԥаа ргәаҷы иҭагьежьуаз аԥшатлакә иаразнак иеиликааит.

– Шәаргьы шәиашоуп. Аурысгьы ажәытәеи иакәзам, кырза деизҳаит, адунеи инапаҷы иааигарц азы иахьабалак джәылоит. Шәарҭ напык азна иҟоу шәакәым, Асулҭан ир дуззагьы аурыс имыхәо иалагеит. Аллаҳ, аԥсылманцәа урҭ ирцәихьчааит!…

* * *

Ҳаџьы Абдуллаҳ дцәажәон, икәшаны итәаз ауаагьы ҷымҭ изызырҳоуан, ахәаԥьа изырҳоуаз ауаа аниба, ицәажәара, ахәашазтәи намаз аҟны иқәгыларақәа ирҳоызахеит. Иара иҳәон, Исмил – иеиҭеигон, убриаҟара дҭанагалеит Исмилгьы аиҭагара дзахьымзо далагеит, уашьҭа иеиликааз еиҭаганы изеилымкааз дырхысны дцон.

Ацәажәара зынза ианауха аҳәсагьы еизаны изызырҳоуа иалагеит. Ҳаџьы Абдуллаҳ уашьҭа ашьшьыҳәа ахыркәшара аҭахуп ҳәа иԥхьазазар акәхап.

– Иааркьаҽны иаҳҳәозар, мҩа харантәи шәааит, акапҵдан излеиҳәаз ала амшын аҽгьы ахьаа дуқәа шәрықәшәеит. Иҧсыз Аллаҳ рыгәнаҳақәа рхихааит, урҭ ушьҭа ҷьанаҭ иҟоуп, амала аҧсра иацәынхаз шәыуаажәларгьы еиҳарак чмазаҩцәаазаап. «Ааи» ҳәа аанарго иҧсыҧ ааивигеит Паҷкәыкә.

– Ааи, имаҷымкәа ҳауааажәлар амшын Еиқәа ацәқәырпақәа ирыхәлабга ицеит. – Ҳаҷьы Абдуллаҳ иеиҧш акәымкәа, Паҷкәыкә дыхьшәашәаза дыҟан, ашьшьыҳәа дцәаажәон ибжьы ҭагәаҩаза адгьыл аҵаҟантә иаауашәа акәын ишуаҳауаз.

– Аха уи амшын Еиқәа зқьы шықәсақәа раахыс даара иҳазгәакьан ҳара… иаҳзыбарақьаҭын, уи абаҕәазақәа рҽы адунеи иахьабалакынтәи ахәахәҭыҩцәа ҳрылаҳҳәҳахәҭуан. – Паҷкәыкә ацәаажәара даҽын

– Аиашазы, ҳҳы иҭаҧаз ҳара ҳзанымшәеит, ҳара азәгьы ҳаимыжәлазеит, рыдгьыл ҳамықәлазеит, акы заҵәык ҳадгьыл ампыҵахалара зҭахыз ҭәҭәала ҳарҽеагылеит. Хыҧхьазарала кырза иеиҳаз аҕа иҽаҧхьа, ҳаибашьыҩцәа, амра збаз асы изыҵны ишцоз еиҧш, иҳацәцеит. Аҵыхәтәан ҳаҵахеит… абар уажәы, абра ҳаҟоуп. Иахьанза иаҳамбацыз аха ҳауацәа-ҳҭынхацәа ахьынхо Асулҭан идгьыл аҽы…

Паҷкәыкә арҭ ажәақәа рҽы дааҭгылеит, ацәаажәара даараза ицәыуадаҩын, ижәлар ирыхҵысқәаз еиҭах иахьигәалаиршәаз игәы инархьуан. Иеизнымкылакәа илаҕырзкәа ицәцар ҳәа дшәон. Гәыҕырҭада инхаз иуаажәлар разҟыдақәа зынза ргәы каимыжьырц азы иага иуадаҩзаргьы иҽааникылар акәын.

Паҷкәыкә ицәаажәара аанкылара дазыҧшызшәа Ҳаҷьы Абдуллаҳ еиҭах ацәаажәара дналагеит. Уашьҭа иззааиз азбахә ҳәатәуп ҳәа иҧхьазазар акәхарын.

– Ҳаҭыр зқәу! Ҳаргьы иҭару уаауп… Ҳҟыҵа Иениҷьами абра шәааигәара иҟоуп, қыҵа хәычуп, имаҷу ҳадгьылқәа рыҟны ҳақәаарыхны ахныҟәгара ҳаҽуп, амала шәара шәгәаҟрақәагьы харантәи ҳгыланы ҳзрыхәампшит. Хымҧада, ҳҳәынҵқар ду инапы шәара шәҟынза иназароуп, аха урҭ рыцхыраара шәзааиааныза, рыцхәарак шәақәымшәарц азы, ааҵәақәак рызна аҷьықәреи, аҟәыд, маҷкгьы аҟаб шәзааҳгеит, аидара аҽеадақәа ирықәҵаны амҩа иқәуп, хара имгакәа ара иҟалоит…

Аиҭагаҩы Исмил, араҟа аарлаҳәа инхоз ақыҭауаа иҟарҵаз ацхырара атәы аниҳәа дзымцәажәо даақалеит, иҟырҟы акы ааин иаакылагылеит. Нас иҽааирҿҽҭәан Ҳаџьы Абдуллаҳ иажәақәа ашьшьыҳәа реиҭагара далагеит. Уи иеиҭага-цыпҳьаза изызырҩуаз Акаџаа, ирзааиз ауаа иаҳа-иаҳа ргәы рызҟәандахо иалагеит, рысасдкылашьагьы аиашазы ауаҩы игәы арџшаауан.

Асасдкылара акаџаарзы иҽҽыцгәышьамызт, урҭ есымшагьы рысас апату иқәџашьа ибзиазаны ирдыруан, иаҭаххар зынза дырзымдыруазаргьы рысас рыџсгьы ихҵнырҵон, аха Иениџьаами ақыҭа анхацәа, дара аарлаҳәа ишынхозгьы, ирымоу ахәыҷы рнапы иқәыргыланы иахьааиз дарааза ргәы арџшаait.

Пачкәыкә зегь раасҵа згәы џшааз дреиуан. Иҩнапык рыла Ҳаџьы Абдуллаҳ инапы аанкыланы иблақәа ипҳаза днархыџшылеит. Насгьы излаилшоз ала ҭырқәшәала.

– Ҭешеқьқьур едерим! – (иҭабуп) иҳәеит.

Цқьа иахьизымҳәаз ақыҭауаа арыччазарагьы Ҳаџьы Абдуллаҳ даапышәарччаны иҭацәыз инапы Пачкәыкә иҟәаҟәа иныкәиҵеит, нас зуалыџшьа назыгзаз азәыиеипш.

– Абзиара згым Ҳаџааимбар Муҳаммед, ҳара аицхыраареи, агәыла амла данакуа игәыла изхара ыфаны дышьҭалар шыҟамло ҳадиҵахьеит. Шәарҭ шәсасцәоуп. Ҳгәылацәа амлакреи ачымазареи ргәаҟра ианҭагыло ҳара ҳазхарафаны ҳашџатәоз!

Ҳаџьы Абдуллаҳ Ефенди абарҭқәа аниҳәоз инапалагьы абнара ашьҭахьҟа иҟаз рқыҭа хәыҷы аган дирбон, дара Акаџаагьы ирбозшәа акәын уахь ишыџшуаз.

– Иаауеит, ҳҩызцәа ааyеит! –акиҳәа игаз абжьы рхәыцрақәа иаарылнахит. Ҳаџьы Абдуллаҳ ицыз руазәк иакәын зыбжьы зыргоз. Абнара аганахь инапы рханы идирбон. Ибзианы ианынаџшы абнара иаалсын аџшаҳәахьы илеиуаз амҩахәасҵала шьоукы ааyан. Ҳаџьы Абдуллаҳ арҭ аниба:

– Ааи, арҭ ҳара ҳтәқәа роуп… Аллаҳ иџьшьоуп, иагхазаргьы иааит, акәымзар изит ҳәа ахәыцра салагон, – иҳәеит.

Акаџаа рыбжьы мыргазакәа ҿыц ирзаауаз асасцәа ианрыхәаџшуаз, аҭыџантәиқәа рыбжьара хазы аицәажәара иаҿын.

Иааигәаха-цыԥхьаза реиҳа еилырганы ирбо иалагеит. Хәоык х-еадак аатцәақәа рықәтцаны ишааиуаз аҳаԥы аҽаԥхьа ашҭаҽы иаангылеит, аидарақәа анылбаарга аамҭазы Ҳаԥьы Абдуллах иблақәа аныдирба, инаганы аҳаԥы аҽаԥхьа инадыргылеит.

Амҳаԥьыраа ари ацхыраара ргәы шарԥшааузаз еиԥшҭцәкьа иагьыԥхаршьон. Урҭ аҳамҭа еимдара бзиа ирбон, аха абас иҟаз ацхыраара адкылара, даараза ихьымзԥын, хыларҟәран дара рзы.

Пачкәыкә, аатцәақәа анылбааргоз иуааҽәлар зегьы иара ишихәаԥшуаз гәеиҭеит. Урҭ иахьа уажәрааныза изқәымшәацыз ари аоыза аус аҽы рԥыза ихы шымоаԥиго иазыԥшын.

Пачкәыкә маԥьанарак иақәыркыз ахәыч иеиԥш дыԥхашьа-ԥхатцо дгылан, изамоақәа ҟаԥшьыхәхәараза иҟалахьан. Иаразнак иееидикылан, ибҩа иавтцаз аԥараҭра хәычы аатиган, Ҳаԥьы Абдуллах иахь аҽынаирхеит.

– Ҳоԥьа ефенди, иҟашәцаз даара ҳгәы арыԥшааит… амала ус ацкы ҟамцазакәа акагьы ҳазҳадкылазом. Абри аԥараҭра иҭоу ахьԥарақәа рҟынтәи иахәҭоу ахышәх, сшәыҳәоит!

Ҳаԥьы Абдуллах иҟаиҭцо изымдыруа даашанхеит, амала лассы даалҭын Пачкәыкә идигыылаз ахьқәа наҟ днарыханы Исмил иахь ҽааиҭит:

– Ҳаҭыр зқәу уеиҳабы убас исызиаҳәа, ари арыцҳашьара цхырааракәзам, ауацәа рыбжьара иеимырдо ҳамҭоуп! Уатцәы шәаргьы аказы шәҳахәап… Ҽакалагьы уазхәыц ҳаргьы абас шәара шәтәылан ҳнанагазҭгьы абзиара ҳзуны ахә ыцышәхуама?– ҳәа дцаait.

Исмил арҭ ажәақәа аиҭагара дахьымзакәа Ҳаԥьы Абдуллах Пачкәыкә иикыз аԥараҭра инапы нақәкны

– Арҭ ахьқәа наҟ-наҟ даараза ишәҭаххоит… Акыр иаԥсоу шәеиҳабы иашәҳәа, ихьҭра аҭыԥахь имҩаиҭцааит…

Пачкәыкә рҭагылазаашьа иага иуадаоозаргьы, арыцҳацәа иреиԥшьыншьаланы ирзыҟарцаз изидкыломызт, уи иуааҽәлар раҳаҭыр аларҟәра дзақәшаҳаҭхомызт, аха гәыкала ирзааиз ауаагьыргәы дасырц иҭахымызт, мчыла игәы иеиқәҳәаланы иԥараҭра наҟ инаимҩаиҭцеит.

Уажәы зегьы рылаԥш иара ишихугьы идыруан . Иаразнак иҭагылазаашьа уадаоо далзыргаша хәыцрак ихы иааҭашәеит. Абасала абзиара рзызуз ауаагьы аҭак бзиа

риҭоит ҳәа игәы иаанагон ауп ихьзыркха имҭаз иҟама шиҟәнихыз, ари аҟама кыр ахыҵуан; иара – иаб иҟынтә иоуит, иабгьы – иабду иҟынтә изынхахьан, иабду иахьынтәи иауз азәгьы издыруамызт.

Иахьа уажәрааназа, ашәымҭак иадамзаргьы, имаҟа иамхны хара иқәимҵацызт, ихы зқәиҵоз акы иаҳоызан иара изы, уи амшала, рапҳьаҵәҟьа илахь еиқәны днахәапҵшзаргьы, асасцәа иеилыркаар ҳәа дшәаны, мчыла акәзаргьы, дҧышәыррчо Ҳаҷьы Абдуллаҳ иахь иҟама наирхеит.

– Реиҳа ҳануадаҳоыз аамҭазы ишәымаз ҳацеиҳоышәшеит, уи алагьы ҳара ҳзы шәгәы аашәыртит, ишәаҳҭаз ахьгьы шәыдшәымкылазеит, ус анакәха, саргьы зегьы раасҭа ҳаҭыр зқәыстцо, ҳабдуцәа ирҭынхаз аҟама-ҳәаҭҳа, ҳамҭас иуыстар сҭахуп… Издыруеит ари мгәарҭәыгам… Цәашәҵатәзам, ахьҭа шәацәнахьчазом, аха уи шәахәапҵшцыҧхьаза ҳаҭыр шәықәызҵо шәызгәкьацәа ҳалашәгәалашәалап.

* * *

Ҳаҷьы Абдуллаҳ Ефенди ицыз иҳоызцәа рзыгьы шьҭахьҟа игәырҧьаҵәа ихынҳәуан, избанзар ирылшоз ала ацхыраара ззыҟарҵаз иапсаз ауаа ишреиуаз рбон, насгьы арҭ ргәыла ҿыццәа цәгьара згәы иҭамыз шракәызгьы агәры ганы иҟан. Ҳаҷьы Абдуллаҳгьы игәалаҟазаара дааразаа ибзиан, уи Аллаҳ идҵа ахьынаигзаз азыҳәан игәы рҭынчны дхынҳәуан. Арахьгьы хазы дхәыцуан, дара зынза иреиҧшымыз гәылацәақәак ракәын арҭ ауаа, рыматәаҳоыҭәала, рыҧшра-рхаҿсахьала рылагьы ихазын, зегьы икала-калаза иҟан, азәы заҵәык иадамзаргьы ажьымацхәы зкыз уаҳоы дрыламызт, ус дара ирҟазшьазма, мамзаргьы амлакра амшалоума ишыҟалаз изеилкаауамызт, дара рҿы акәзар, ҳоынҳажәа шықәса аазхыҵуаз иаразнак имгәацәа кылышьшьы дааҟалон.

Ҳаҷьы Абдуллаҳ, Араҧтәыла, Аҷьамтәыла, Балкан уҳәа кырҷьара дныҟәахьан, ирацәаны ауаа дрыниахьан, аха арҭ ауаа азәгьы иеиҧшзамызт, маҷк Балкан инхо иреиҧшшәа иҟазаргьы, реилаҳәашьа еиҧшу иахьа уажәрааназа дрықәымшәацызт.

Ахәаҷьа агәыжь дақәтәаны дызныз амҳоахәасҭаҿы абарҭқәа дрызхәыцуа дышцоз ганкахьала ҳамҭас ирҭаз

аԥсуа ҟама илаԥш ахигон, аригьы зынза даҽакын араԥцәа ртәқәа реиԥш аԥынҵа кьаҳәзамызт, ганла итәан аха дара ртәқәа раасҭа кырза иаун, уахьахәаԥшуа аҳәа хәыҷык иаҳәызазшәа иҟан.

«Ари даара бԥьар шьахәуп, аха ирымсымхыр акәын» ҳәа гәанала ихы дацәажәон.

«Аха Паҷкәыкә даараза ахьзи-ахьымзҭи еилзырго уаҳәуп, баша ацхыраара идикылозшәа дҟамларц азы иҟама сыдигалеит, имсымхыр дгәаар ҟаларын».

Абдуллаҳ Ефенди ихала дцәажәо амҳәа дшаныз, иаразнак амра ила ианхыҷҷала дызлаз ахәыцра даалҵит. Абнара иныльсны архахь илбаауан уашьҭа. Амра иабылуа иалагахьан аха рқыҭагьы иазааигәахахьан. Иаԥхьа инеиуаз ачкәын иқәҽиҭит.

– Ҳасан! – ачкәын ихьз аниаҳа, иаразнак иҽааидикылан, ихылԥагьы аариашаны:

– Сышәзызырҳәуеит Хоџьа Ефенди! – ҳәа аҭак ааҟаиҵеит,

– Ҳасан, усҭ ари аҟама! Инаганы аџьаамаҽы иԥшьоу амаҭәарқәа ахьыҟоу ирылаҵа!

Ҳасан ицырцыруа иҽаҷҷоз аҟама ааникылеит, ахәаԥшраҵҟьагьы уаҳәы ибла хнакуа иҟан, нас ахәаџьа ииҳәаз агәра изымго:

– Иԥшьоу амаҭәахәқәа ахьыҟоу шәҳәама? Мшәан, урҭ рааигәара анагара гәнаҳаразами? Урҭ рыҳәныҵҟа ҳаԥааимбар ижакьа хәыцгьы ыҟоуп – ҳәа ҿааиҭит.

Ҳасан ииҳәоз иашан иԥшьоу амаҭәарқәа зҭаз ашәындыҟәраҽы аҟәаранқәа, ажәытәзатәи аҭесԥыҳәқәа насгьы аԥааимбар Муҳаммед итәуп ҳәа ирыԥхьазоз ажакьхәыцгьы аҭра иҵаны убра иҟан. Ҳаџьы иоуыз азҵаара игәамԥхазеит, иџьымшьқәа аалархәны:

– Уыст абри аҟама, исҳәаз нагза!.. Уара иеиҷьны иудыруама?.. Ари иԥшьоу аҳамҭагьы инаганы убра ашәындыҟәра иҵаҵа! Избанзар, аригьы даараза ахьз-аԥша змаз ирҳамҭоуп, уброуп ҭыԥсгьы иахьахәҭоу…

Ҳаџьы Абдуллаҳ арҭ ажәакәа зегьы ираҳаратәы ибжьы рдуны иҳәон, иара ажәа «иԥшьоу» инаҵшьны иазгәеиҭон абасала аԥсуа ҭауад иҳамҭа ихазы ишаанимкылозгьы зегьы идирҳар иҵахын. Избанзар, уи даараза ииашаз уаҳәын, рыкәа-мыкәша иҟаз ақыҭақәарҽгьы бзиа дзырбозгьы абас хьымзҭыда дахьыҟаз азыҳәан акәын.

* * *

Ҳаџьы Абдуллаҳи иҩызцәеи аныхынҳә аамышьҭахь Акаџаа еиҭах рыгәхьаақәеи дареи иааизынхеит. Аамҭак азы ироуз агәалаҟазаара ҧшак иаманы ицазшәа иаарцәызит. Амш ахәларахь инеиаанза аҵых злархыргашаз аееидкылырақәа инарылагеит.

Аҭакәажәцәа анышәынҭрақәа ирхагыланы анцәа иҳәара иаҿын, аҭацацәеи аҳәсахәыҷқәеи амца иахагыланы ахәылпаз азы ирфаша дырмазеиуан. Аҿар ракәзар, ирблыша амҿы аизгара иаҿын. Аҭаҳмада Саид амҿы еизызгоз ихы нарыҟәкны «абааџсы амҿыоақәа еизыжәга, аҵлақәа хышәымшьаан» ҳәа дрылабжьон. Ари заҳаз Шкок дахьгылаз Саид инаиқәҿиҭит:

– Ҳаит, Саидхеит! Акаџаа ршәарыцаҩ ду, ашьха бџьарда амшә казыжьуаз, Нарҭаа реиџшҵәҟьа мчыла абнацә иашьҭаланы иаанызкылоз уара! Усзеилкаауам, аҿар рымҩа уахымсзеи? «Аҵлақәа хышәымшьаан» ҳәа згәы зеанукаҟәо уашьҭа ихәыҷқәазам, урҭ иҟарҵаша ибзианы ирдыруеит урхымзасыр ҟамлазои?

Шькок-Беи иага дыхәмаруа иҳәазаргьы Саид маҷк дгәааит, аха аҭак ҟаимҵеит. Избанзар, ииҳәаз иашан. Аҿар рылацәажәара аҭахзамызт, урҭ ианиы нахыс реиҳабацәа рҟынтәи ирбаз уаҳа ак аҭахымкәа ирыдыркылон, инарыгзон.

Аҿар амҿы аизгара ишаҿыз аҳәсахәыҷқәагьы абысҭа азы ачуанқәа кнарҳахьан, рыҩоны ианыҟаз архнышьнаҿы икнарҳауаз ачуанқәа, ара уажәы хлабак рыхкәа ааидҿаҳәаланы агәҭа инаганы аҵәаҳә ихыршьуан, иабаҟаз акәаци, ашәи ахьдырҩоз рматцурҭақә рпацхақәа Паҷкәыкә анышәынҭрақәа ахьыҟарҵаз ахәы дҩоықәгыланы шьоукы дырзыпшызшәа хараза дыпшуа, дгылан… Нас аџшаҳәаҿы аџслымз иалажьыз ашхәа днахәаџшит. Амшын Еиқәа уашьҭа иҭынчын, аҭамзаара шьҭанаҵошәа ашьшьыҳәа ашхәа шьышьуа ицәқәырпон.

Дахьықәгылаз ахәы аҟынтәи аџшаҳәа аҩганкгьы харазаибарҭан. Абнарагьы амшын аҟынза илбаауан. Паҷкәыкә илаџш ахьынзаназоз иибоз ҷьашьахәыс иҟаҵаны дахәаџшуан, нас уаххьа зеазыҟазцоз иқыҭауаа рыхәаџшра дналагеит.

Ачуанқәа ирхагыланы ахьурзы ашьшьыҳәа ашыла алаԥсо мҳабыстала имыццакзакәа абыста зуаз аҳәса, Пачкәыкә даараза игәы дырԥшааит, ицәышза иҟаз рхаҿқәа амцабз ахьныԥхоз мачк иарлашон азыхәан, аҳәса рызегьы ахаҳә иалцәааз абаҟақәа ирҩызан. Иблақәа рыла иԥшәма ԥхәыс Мариса-Ханым диԥшааит. Хара имгакәа уигьы дибеит. Пытк инастханы ишьтаз чымазаҩык дихагыланы имацура даҿын.

Мариса хынҩажәа шыкәса шылхытуазгьы лыкәра аастә лҿара иааиаауан. Иеибагеижьтеи ҩажәижәохә шыкәса штуазгьы рыбзиабара акымзарак шагымхауаз даазхәыцит Пачкәыкә-Беи. Ҩажәижәохә шыкәса раԥхьа иаргьы ҩажәеижәохә шыкәса ихытуан, ашьха қытак руак аҿы ачарахь днаԥхьан, Пачкәыкә уаҳа назтахым даамста арԥысын, дфырхацан, иоура-итбаара, иԥшра-сахьала атыԥҳацәа данырбалак рыпсы илахон. Акәашаразы данықәлалак зегьы рылаԥш уи ишьапқәа рахь инаҳәуан, уи данықәашоз ишьапқәа рбара уаҩы дзахьзомызт. Иара ажәлар рҿы акәзаргьы, изымкәашоз арԥыс усҟак иқәырцомызт.

Иҩыза ичараҿы иеизаз азәазәала акәашарахьы иаазыԥхьоз «акәашаҩы», Пачкәыкә даниԥхьа, дкәашарц азы аштә даақәгылеит, аха раԥхьа зшьапԥынца иқәгыланы иԥшуаз атыԥҳацәа рҿаԥхьа даахырхәан, ицкәашараны иҟаз даалзыԥшит, ахацәа ракәзар, ршьамхы иқәырцаз аҕәыцәмаҟьа, иркыз алабақәа рыла иасуа аритм шьтырхуан.

Аҳәсахәыҷқәа акәашарахь иназышьтуаз аԥҳәыс атыԥҳацәа руазәк арԥыс дицкәашарц наллырбеит, атыԥҳагьы иаразнак шьаҿак аҟара лҩызцәа даарылтцын даагылеит. Лзамҩақәа ҟаԥшьза, лоура кахәхәа, лзара паны, лыблақәа тыԥхаауа иҟаз атыԥҳа ԥшзахә даниба, Пачкәыкә игәаҿы ԥшатлакәк аатцысит. Иаразнак бзиа дибеит. Абжьаапны данықәашоз дпыруама ҳәа ззырҳәоз Пачкәыкә уажәы ишьапқәа еилаԥатон дымкаҳарц азы аарла дгылан, акәашара даналга, дызлашәаз алакә-дунеи дамцԥааны дышьтнахеит.

Пачкәыкәи Марисеи уи аамышьтахьгьы ачарақәа рҿы, аизарақәа рҿы лассы-лассы иеибабон, ацыхәтәан иеибагеит. Ҩажәеижәохә шыкәса раахыс рыбзиабара иаццо иахьанза иааргеит. Иага гәаҟра иақәшәазаргьы уи аганахьала акымзарак рԥырхагамхеит. Акы заҵәык ирыгыз ахшара

дахьырмоуыз акәын. Арахь ашықәсқәа гәшаҭарак рылазамкәа ацара иаҳәые. Паҵкәыкә Мариса дахьлыхәаԥшуаз абарҭқәа зегьы илаԥш аԥхьа имоуасны ицон.

* * *

Уахынла ачымазаоуцәа зеиԥшраз,заҟаоуы ыҟаз реиҳа иубарҭан, избанзар еынла анахь-арахь ускәак ирҳәыз зегьы уажәы аҳаԥы аоныҵҟа иеизон. Ачымазаоуцәа ԥыҵоык рҭагылазаашьа даараза ихәарҭамызт. Ахрагьы урҭ дрылан, ахәыҷы рыцҳа аарлаҳәа иԥсыԥ еивигон, Кымараԥьа лакәзар, реиҳагьы деицәан, лшьапы дзықәымгыло дыҟан, аха уи Ахра лыԥсы ихҭнылҵон, ҳаҳеиҭа уи ак ихьыр адунеи дшықәмԥшуала ҭоуба лухьан.

Аҳаԥы аоныҵҟа тәамоахә ҟамҵазакәа ачымазцәа еимыздоз даеазәгьы дыҟан. Уи Асиаҭ-нанду лакәын. Асиаҭнанду Акаԥаа зегьы раасҭа ақәра змаз лакәын. Еынла днеимда-ааимдо иеизылгоз аҵиаақәа ирылылхуаз ахәшәқәа лнапала идлыржәуан.

Асиаҭ-нанду шаҟа лхыҵуаз ларгьы, лқыҭауаагьы ирыздыруамызт, урҭ рахьынтә еиҳа ақәра змақәоугьы ҳәа ирыԥхьазаргьы уи иахьа дшыҟаз еиԥш акәын дшыргәалашәоз. Ажәакала урҭ ианхәыҷызгьы лара дҭакәажәын. Ахшара длымазамызт, уҳәан-сҳәанқәа рыла «агызмал» ҳәа ахьыӡшьара лхылахьан.

Акаԥаа Аԥсны ианыҟаз уи лыоны ааигәарагьы изнеиуамызт. Ианыхәлалаак ллеиқәаҵәа днақәтәаны ақыҭақәа еимданы, илԥыхьашәоз ауааи арахәқәеи иеимҷыжәжәаны ианылфалаак аамышьҭахь, еиҭах рцәа рхаҵаны рыԥсы ҭалҵон аха нас адыроаены урҭ зегьы иаарықәшәаны иԥсуан ҳәа ажәабжь игәарарҵахьаз агәра ргон. Арҭ аҷыдарақәа аԥсуаа рлакәқәа рҷы иҟоу аԥьныш «Гызмал» лҷыдарақәа ракәын.

Иага уҳәан-сҳәан ҟарҵаргьы Акаԥаа Асиаҭ-нанду даара пату лықәырҵон уи ганкахьала зегьы дреиҳабын, аха даеа ганкахьалагьы иҟалҵоз ахәшәқәа рыла имаҷымкәа ауаа рыԥсы еиқәлырхахьан. Уажәгьы лшьапқәа аарлаҳәа дышнаргозгьы ауаа срыхәап ҳәа ахәшәқәа лыманы дрылан.

Аҳаԥы дузза аҟны иеиқәыз амца иалажьыз амҷқәа аҷҷаҳәа иахьбылуази, ачымазаоуцәа ргызыбжьи еилазоон. Уаҳа бжьыҳәа акагьы уаҳауамызт. Иҭынчымз амшын Еиқәа ацәқәырԥа абжьы акәзар, уигь ушьҭа агарашәа ирзаоызан.

Кыр зхыҵуаз аҭаҳмадацәа амца иакәшаны итәан, Хәысгьы урҭ дрылатәан.

Аҵх нҵәомызт, аамҭа аагылазшәа акәын ишыҟаз, алҩоа адәахьы адәылҵра маншәалахап ҳәа амца аҳаԥы аҿышәҭа азаайгәара иеиԥәын, уа итәазгьы уи амшала амшын ацәыԥәырԥабжьы дара рҟынза инаҙон, ԥыҵҩык рлымҳақәа ирыгын, аха еиҳаракгьы ари абжьы ахьраҳуаз ргәы арԥшаауан, урҭ ацәҟәырԥақәа рыбжьы раҳацыԥхьаза Аҟәа аԥшаҳәа ргәалашәон, рыԥсадгьыл аҿы иҟоушәа ргәы иабон, аха иабаҟаз…

Хәыс дҩагылан аҳаԥы аҵыхәа аҟны иеиԥәыз аматҭаарԥәа ҷаҟа ирыҵаз иԥхьарца аашьҭхын дааины, абаҟеиԥш имԥәацазо амца иеҳәатәаз аҭаҳмадцәа рыбжьара, азәгьы дгәеимҭазакәа днатәеит.

Маҷк абжьԥәа назыҟаҵаны аҵәыхьшьы ақәшьра даналага абжьы иахылҵуаз аҳаԥы иҩназ ауаа зегьы ргәаҿынза ихьааха, аха ихаазах иназеит. Игәхьааргаз ари абжьы ибылны иҟаз ргәаҵахьы азыхь еиԥш ихьшәашәаза илеиуан. Иҷьашьахәу хәшәык еиԥш, ршьа иалаланы мчык рнаҵошәа акәын ишырбоз.

Аԥхьарца арҳәаҩы Хәыс, идтәалаз аҭаҳмадцәа, ԥыҵрак аԥхьарца ианазыҿырҩы аамышьҭахь, уаҳа ирзымычҳакәа иацдырҕызуа иалагеит. Агәаҟ ашәақәа рҳәон, игәыҵшьаагаз арҭ ашәақәа ацәҟәырԥақәагьы ирыцырҳәозшәа акәын ишзазоз. Аҭаҳмадцәа ирҳәоз ашәақәа аҭакәажәцәагьы изылшоз ачымазцәагьы ирыцдырҕызуан, икараханы рыцәа риааиаанза агәаҟ ашәақәа рҳәон, нас еиҵах бжьык умаҳауа иааҭынчрахеит.

Уи ауха даеа хҩык рыԥсҭазаара иалҵит. Уи амшала иаанхаз аамҭа аҳәса рмыткәмабжьыла иаадыршеит.

* * *

Кымараҷа акы шлыкәҳәазоз еилылкаахьан, аха убриаҟара дааԥсан лылакәа аартраҵәкьа лылшомызт. Лылаҕырзкәа рымшала лыблаԥыцькәа еималахьан, даараза лҿырҷәҷәаны лнапкәа рыла дацхрааны лыблакәа анаахылт, илбаз лызхаҵомызт, Ашана!.

«Анцәа ду, ари ҷьашьахәуп!» ҳәа лгәы иааҭылҳәааит, ашамҭазы ацәа далахаанза, аарлаҳәа зыԥсыԥ еивызгоз, зхы аҭыԥаҿгьы иҟамыз Ахра уажәы иԥсы ҭаланы, Кымараҷа лгәы дыкәтәаны лыхцәакәа дрылахәмаруан.

Кымараԥьа лымчқәа зегьы ааизганы дҩагыланы зыблақәа цырцыруа илыхәаԥшуаз Ахра даалгәыдылҳәҳәалеит, лгәы ҭыԥны ицон, лыҽелызнымкылакәа акәукәуҳәа дыҳәҳәеит:

– Далԥит, далԥит! Ахра!..

Лыбжьа аарлаҳәа ишҭылгозгьы аҳаԥы иҭаз зегьы иаарылаҩит. Зегьы лара лахь иԥшуан, Ахра иаб Ҳаиҭгьы раԥхьа днаргыланы зегьы дара рахь иԥшуан. Ҳаиҭ дҩаҵқьаны иԥа дыҩоны Ахра дгәыдимкыларц азы мчыла иҽеааникылон, инапы игәы иадкыланы, ибжьы ауаа ираҳарҳәа дыԥхашьаны иныҵакны «ухьышьаргәыҵа сакәхшоуп, Анцәа ду!» ҳәа даахәыҵхәыҵит. Иара убри аамҭазы абри зегьы зыбзоуроу иаҳәшьа Кымараԥа лыԥхала даалыхәаԥшит. Еиҭах лара мацара илаҳаратәы ашьшьыҳәа даағызит.

-Издыруан Кымараԥа! Ари шбылшоз здыруан! Мамзар иаргьы баргьы шәысцәымзуази!- ҩныҵқьала игәы дҭацәажәон. Нас еиҭа ажәҩанахь ихы рханы Анцәа иҳәара иациҵеит.

«Иҭабуп Анцәа ду!... Зқьынтә иҭабуп!...»

Кымараԥа лҭыԥ дакзомызт, лгәырґьара зегьы илыцеиҩыршар лҭахын. Аха иаха иԥсыз рзы амыткәма зҳәоз аҳәса данрыхәаԥш лгәырґьара лыхәламшәа илызҭымгаз лыбжьы аҽы иаанхеит. Ауаа ргәы иааҭасуа ианҵәуоз аамҭазы, агәырґьара азхәыцра ҟалозма. Нас лыварҽы иҭахәхәа ицәаз Есма лыхцәқәа реиԥхьышьышьра лҽалҵеит.

* * *

Амҳаԥьырцәа маԛк рыԥсы ршьахьан, амала ачымазареи амлакреи ирҽагыланы иқәԥон, ҩымш рыҩныҵқьала даҽа хәҩык ачымазаҩцәа аԥсцәаҳа рыԥсы рымихьан.

Хымԥада зчымазара иалԥқәазгьы ыҟан, Ахра хәычгьы убарҭ дрылан. Ахра, абас ауадаҩра ишҭагылазгьы, лассы абзиахара даҽын, уи егьырҭ ачымазцәа рзы гәыґырҭан, аха иҵегьы иеиґьхарц азы ибзианы ибатәын, крырҽатцатәын, арахь ирымаз афатәқәа анҵәарахьы инеихьан. Аҵиаақәа, абґьы, арахә, ашәарах иаарԥыхьашәоз зегьы рыфара иаҽын. Уаанза фатәуп ҳәа ирымԥхьазақәоз уажәы дара рзы ԥсы еиқәырхаган, амала ас хара изцомызт.

Пачкәыкә-Беи анышәынҭрақәа ахьыҟаз ахәаҽы ҵлак амҵан дтәаны ахәыцра даҽын. Ԥызак иаҳасабала алҵшьак

иԥшаар акәын. Ҩымш раахыс уашьҭак дзыцәомызт, акы заҵәык акаԥдан рызбахә иҳәахьазар, Измит аҟынтәи цхыраарак рзаауазар ҳәа дгәыҕуан, аха уахьгынтәи макьаназы шьҭыбжьык аасуамызт, ҽымҭран.

Зны-зынлагьы Стамбул инхоз иҭынха аԥашьа иахь дцарц иакәикызаргьы, дахьцо дахьаауа ҳәа ак ахьизымдыруаз анасосангьы иқыҭауаа рхала рааныжьра изыгәаҕьуамызт.

Амра маҷк игылахьан, Паҷкәыкә иаха аахыс ахәыцра даҽын, нас иаразнак дҩагыланы аҳаԥаҟны днеины аҩныҵқа ҿааиҭит:

– Жансеҭ, уа Жансеҭ!..

Жансеҭ Паҷкәыкә иҭаца лакәын – иашьа иԥа иԥҳәыс… Лара адыга-ҭыԥҳан, д-шаԥсыҕын. Шаԥсыҕаа раамыстацәа иреиуаз Аслангьери иԥҳа заҵә лакәын. Ԥытрак ашьҭахь зықәра абжарахь инеихьаз ԥҳәыс ԥшзак дааин Паҷкәыкә иаԥхьа днагылеит.

– Бааи сыԥҳа! – иҳәан ашьшьыҳәа анышәынҭрақәа ахьыҟаз ахәахьы диманы иҿынеихеит. Дахьнеиуаз иҭацагьы лшьапы ашьҭабжь мыцхәы игар ҳәа дацәшәо ашьшьыҳәа дишьҭаныҟәон.

Ахәаҽы ианхала, амра аԥҵақәа иахьхырҩоз азы аума,а мшын аҟнытә иасыз аԥша аума, мамзаргьы Паҷкәыкәи лареи рымацара иахьеизынхаз азы оума Жансеҭ даарыхьҭашьит.

Кавказааа рҿы, аиҳаракгьы аԥсуаа рҿы аҭацацәа аиҳабацәа рҿаԥхьа ицәажәазомызт, ари жәытәтәи ҵасын, аха аҭаца дааганы, ҩымз раҟара анҵлак, зҭаца лырцәажәара зҭаху аиҳабы (аҭаацәа реиҳабы) иҩызцәа-игәылацәа ааизганы иҭаца ашьтәы лызшьны, иахәҵоу аҳамҭақәагьы налыҭаны ацәажәара азин лиҭон, аха аҭацацәа зегь дарароуп ицәажәазомызт. Паҷкәыкә-Беигьы Аԥсны ианыҟаз Жансеҭ азин лиҭахьан аха уи илиҭаз аҳамҭақәа ихьзы-ԥшаны ишлыдылкылазгьы ажәак лҿыцымҟьазакәа иахьанза дааихьан. Жансеҭ лхаҵа Паҷкәыкә иашьа иԥа иакәын уи ампыҵахалаҩцәа дахьрабашьуаз фырхаҵарыла дҭахахьан.

– Сыԥҳа!.. – ҳәа ацәажәара дналагеит Паҷкәыкә, дыԥхашьа-ԥхаҵо игылаз иҭаца даалыхәаԥшуа уи ныррас иҟалҵо еиликаар иҭахызшәа акәын дышлыхәаԥшуаз.

– Сыԥҳа ԥшза издыруеит, сара сцәажәоит аха бара ажәакгьы аҳәара бгәы иҭазам… – иҳәеит, аха

ииҭахыцәкьаз аниҳәа, Жансеҭ лгәы аангылазшәа даақалеит.

– … Аха ҳцасқәагьы бырзымхәыцыкәа сара бсацәажәар сҭахуп.

Аҭаца Жансеҭ иҟалцара лзымдыруа дыҟан адгьыл дхәыцалар лҭахын. Аха Паҷкәыкә даҟәыцуамызт.

– Иазхоуп шьҭа, сыпҳа! Ушьҭа бсацәажәароуп избанзар, ҳауаажәлар рлахьынцагьы бара бцәажәара иадҳәалоуп.

Ашәарыцаҩы импыцашәаз аҳәыҳә даҩызан Жансеҭ. Иахьа уажәрааназа аҭаацәара иреиҳабу иацәажәаз ҳәа ҭацак лызбахә лмаҳазацызт, абарҭқәа дахьрызхәыцуаз дыпҳашьаны лыпсы маҷхошәа даақалон.

– Бахьымцәажәо сара пату сыкәбцошәа бгәы иаанагозаргьы, аиҳабы иажәа анагзарагьы аҭахзами, уи акәзами иреиҳазоу апатуқәцара?

Паҷкәыкә дылҟәацырц игәы иҭазамызт, арахьгьы Жансеҭ дшымцәажәаҭцәкьоз анеиликаа, ма сгәы иҭоу ласҳәап ҳәа иакәикит.

– Жансеҭ сыпҳа, ибдыруеит хышықәса рапхьа баб Аслангьерии баншьа Ҭалусҭан-Беии Османтәылаҟа ихдырцәахьан. Издыруада урҭ уажәы иахьынхо игәыргьаҭцәа иҟазар…

Аҭыхәтәан ииҳәаз ажәа аамышьҭахь иаразнак илахь ааиқәылан иажәагьы даахьхәит Паҷкәыкә. Зыпсадгьыл иахыргаз ауаа игәыргьаҭцәа ишпаҟаларыз? Абри аҩыза ажәа ахьиҿыцкьаз џьашьо ицәажәара иацитцеит.

– Агәыргьара абаҟоу аха.. ма иҭышәынтәаланы џьара анхара иалагахьазар…

Шықәсы рацәала илымбацыз лҭаацәа рызбахә ахьлаҳаз Жансеҭ даҽеакала дҟанаҭеит. Лгәы даҽеакала аус ауашәа лбон. Паҷкәыкә уашьҭа реиҳа зҿлымҳарала дизызырҩуан.

– Ишеилыбкааува еипш, сызбацәажәарц зыстахугьы убарҭ рҭыпҟ бдыруазар ҳәа ауп. Урҭ ахьынхо ҳзеилкаар, ҳааицхырааны, ҳазҭагылоу аҭагылазаашьа бааҧсы ҳалцуан ҳәа сгәыҷуеит.

Жансеҭ лгәы аҭра иштыцра иҟан, зынза рбара дшазымхәыцуаз лҭаҳцәеи ланшьцәеи рызбахә ахьлаҳауаз дгәыргьаны дыпсуан. Паҷкәыкә ақыҭауаа лырбаны иажәақәа ирыцитцеит:

– Абарҭ рлахьынҵа бнапы ианызар ҟалоит. Бааи, ҳаиқәшаҳаҭхап убас азәгьы иахьимаҳауа бсацәажәа, уи ҳабжьара ишынхо агәра бсыргоит.

Ԥыҭрак ҽымҭрала ицаз аамҭа аамышьҭахь аарлаҳәа Жансеҭ лыбжьы аатԥыргеит.

– Ибзиоуп!

Адауаԥшь еиԥш аҵеи дзаазаз аҭаца лҟнытә раԥхьаза иаҳаз ажәа, абри акәын Пачкәыкә дыззыԥшыз.

– Иҭабуп сыԥҳа, иҭабуп сҭаца ԥшза! Ус анакәха иаразнак ҳаицәажәарахь ҳаиасып. Бҭаацәа абрахь ианахырга нахыс урҭ рызбахә баҳахьоума? Иабацеи, иабанхои дара?

Пачкәыкә зҵаарак далгааназа егьи далагон, аха Жансеҭ лыбжьы ҵыс-ҵысуа аарлаҳәа аҭак ҟалԥеит.

– Сара акагьы сыздырзом амала, Ҭемыр Аҟәатәи амшынтә баҕуазахь иааиуаз аҭырқә мшынуаа рҟнытәи акы еиликаакәеит ҳәа здыруеит.

– Ҭемыр? Ҭемыр хәычы иоума? Ҭемыр Жансеҭ лԥа иакәын, Пачкәыкә иага Ҭемыр хәычы ҳәа дишьҭазаргьы, жәаа шықәса ихыҵуан.

– Ааи!.. Ҭемыр, Аҟәа иаауаз аҕбақәа дырԥыланы иҭынхацәа дразҵааузаарын.

– Нас акризеилкаама?

– Ак сзеиҭеиҳәакәан, аха сара акгьы сзеилымкааит, Саб, Аикок – лҳәеит уи. Аҭацацәа ихьз ус иршьахьан, Аикок ҳәа иарҳәон.

Пачкәыкә уаҳа ак шылзымдыруаз анеиликаа алада ихы ныркаы, ибжьы наиргеит.

– Базала, о-о, Базала! Арахь ууаԥши! –

Базала ибжьы иаҳаны данааԥш:

– Лассы Ҭемыр дысзыԥшаа – ҳәа адҵа иитеит. Ԥыҭрак аамышьҭахь Базала Ҭемыр дицны Пачкәыкә иҽаԥхьа дгылан. Пачкәыкә Базала дааиҽаԥшны,

– Иҭабуп сыҷкәын, уара уцар азин умоуп – ҳәа ихы дакәиҭитәеит. Аиҳабы иахь ишьҭахь ааимырхарц азы шьҭахьла маҷк данынаскьа аамышьҭахь, Базала днаҳәны иусҷәа рахь дхынҳәит.

Пачкәыкә ҳамҭакы Базала дишьҭаԥшуан нас дааҳәын Ҭемыр диазҵааит:

– Сыҷкәын исаҳәа сара исцәымзакәа,– даниацәажәоз инапы Ҭемыр иҟәаҟәа иқәын, убасҟаноуп иангәеиҭа Ҭемыр иара иаасҭагьы аурыла дшеиҳахаз, димбазакәа шаҟа деиз-

ҳази, дхәыҷуп ҳәа дзызхәыцуаз Ҭемыр, уашьҭа дарԥызбаны иаԥхьа дгылан. Ҭемыра исеиҳәаришь, изсызҽеиҭи ҳәа дышхәыцуаз, Паҷкәыкә Жансеҭ лахь дынхьаҳәын – ибҭахызар бара бца сыԥҳа, – ҳәа леиҳәеит.

Жансеҭ ашьшьыҳәа данцоз иара еиҭах Ҭемыр иахь дааҳәит.

– Сыҷкәын исаҳәи, Аҟәа узацәажәаз ауаа рҟнытә уабдуи уаншьцәа дуқәеи ирызкны иеилукааз?

Ҭемыр ари аҩызара азҵаара дазыԥшзамызт. Паҷкәыкә иакәзар, иблақәа разза Ҭемыр дихәаԥшуа аҭак дазԥшын.

– Ииашаны ишәҳәома, сабдуи саншьеи рызбахә, рыхабар еилышәкаар шәҭахума?! – иԥьашьаны диазҵааит.

– Ааи, сыҷкәын. Уабду Аслангьерии уаншьа Ҭатлусҭани рызбахә ала ҳаицәажәап, урҭ ирызкны иуаҳаз, иеилукааз зегьы умыццакзакәа исаҳәа.

Ҭемыр раԥхьаза маҷк даахәыцны ихшыҩ ааидкыланы иидыруаз зегьы аиҭаҳәара дналагеит.

– Урҭ ирызкны издыруа ҳәа рацәак акагьы ыҟам, акызаҵәык Румели зыхьзыз ҭыԥк ахь ишнанагаз саҳаит, насгьы Аҟәа хәаахәҭра иаауаз аԥсылман, аерман, абырзен хәаахәҭыҩцәа изларҳәауаз ала Румели ахьырҳәо атәыла аҩы Варна насгьы «Костенԥье» зыхьзыз амшынтә баҕуазаҩы изхыргазаап.

Ҭемыр даатгыланы иҵагьы ахәыцра дналагеит. Паҷкәыкә иакәзар, изымчҳакәа дҵаахуан.

– Ари Румели ззырҳәо иабаҟоу Сҭамбул иазааигәоума? Уаҳа акгьы уарымҳәазеи?

– Схәыцуеит, аха уаҳа ак сгәалашәом, амала аерман хәаахәҭоык излеиҳәоз ала Румели инхо ауааԥсыра еиҳаразак ишқьырсианцәаз иҳәон.

Паҷкәыкә зынза ихы еилаганы дыҟан. Асулҭан итәыла аԥсылманцәа иртәылоуп рымҳәози, мамзар жәаха шықәса раԥхьа ихдырҵәаз рашьцәа дәеа-ԥьара ирышьҭуамза? Ус анакәха урҭ рыԥшаара рылымшаргьы ҟаларын, нас Аҟәа иаауаз ахәаахәҭоцәа даарызхәыцит. Урҭ асулҭан идгьыл аҟнытә иаауан аха зегьы иаҭырқәцәазамызт, иагьԥсылманцәазамызт. Урҭ рыбжьара имаҷымкәа ақьырсианцәагьы ыҟамзи, урҭгьы Османтәыла инхозар, ус анакәха ара иеилаԥсаны инхон, иара Румели ахьырҳәо аҭыԥгьы ақьырсианцәа рацәаҩоны иахьынхо тәылан.

«Иҵегьгьы адырра аҭахуп» ҳәа гәаныла даамырмырит, аха иаба, ишҧа? Дзызҵаауада?

– Исыҧшаауеит, – иҳәеит, иҭаҧкәым ааратцәаны, – абри, ууанза ишҧасгәаламшәеи?!

Паҧкәыкә иҭагылазаашьа Ҭемыргьы даамырҭынчит, аха Паҧкәыкә иихәыцуаз, ихы иҭагьежьуаз еиликаар иҭахын, уи аамҭазы Паҧкәыкә амҩа дыққәлахьан, «усышьҭала» ҳәа аниқәәиҭы иаразнак днаишьҭалеит. Аҳапы апхьа иаанеи Паҧкәыкә лаҧшыла Базала дишьҭан, аҵыхәтәан амҽы ахьҧиҟоз диҧшаait.

– Базала, уаргьы усыцны ууаи! – наиеиҳәеит. Базала акымзарак мҳәазакәа иматәакәа аарееины иҧыза днаишьҭалеит.

Паҧкәыкә-Беи ишьаҽақәа аарласны ашҭа даақәсын амҩахәасҭа дланылеит, Базалеи Ҭемыри ишьҭахь игылан, нас аҕьеиҩ ҳәа ишьҭахьҟа дааҳәны:

– Исхамышҭуази, лассы Исмилгьы дысзышәыҧшаа! – ҳәа адҵа нариҵеит. Арҧарцәа иарзнак иаагьежьын Исмил ишьҭалеит. Хара имгакәа Исмилгьы дрыцны иаакылсит, уи аамҭазы ҧыҭҩык ақытауаагьы еизахьан.

– Сара абарҭ аҽар сыманы Иениҵьаами ақытахь сцоит! – ҳәа иеизаз инарылеиҳәеит Паҧкәыкә, нас уаҳа аамҭа мгазакәаны амҩа днанылеит. Амҩахәасҭаҽы аҧкәынцәа рапхьа дгыланы иқәра дамыхәаҧшкәа аҕьараҳәа дныҟәон. Аҧкәынцәа Паҧкәыкә иаразнак Иениҵьаами ақытахь ацара зиҭаххаз ирзеилымкаацызт, аха игәырҕьаҵәа иҟан, избанзар рапхьаза акәны сасра иныҟәон.

Ахәы-нхыҵ иҟаз ақыҭа азбахә рдыруан, аха ирымбазацызт. Ақыҭа абара иахыццакуан, избанзар макьаназы ауаҭынхас ирымоу абри ақытаҽы инхоз ауаа ракәын, рапхьазагьы ацхырааразы дара рахь знапы зырхазгьы урҭ ракәымзи?..

Аҧкәынцәа абас ихәыцуа ишныҟәоз Паҧкәыкә иаразнак даангыланы ихазы агәамҵра далагеит.

– Ҳаи, сара ахшыҩца!.. – нас аҽар рахь дааҳәны – ҳаит, шәара ахшыҩдақәа! Сара сажәит, исгәаламшәеит аха, шәара шәабаҟаз?- Аҧкәынцәа Паҧкәыкә дзыргәамҵуаз рзеилкааuамызт.

– Мшәан сасра ҳамцазои ҳара? Нас агәам ҳҽатата, амхахьы ҳцозшәа ҳаба дәықәлеи? –

Ауқәынцәа Пауқәыкә иажәақәа раамышьтахь рыматәақәа иаарыхәапшит, аиашазы сасра акәым агәыларагьы узрылацомызт.

Пауқәыкә иаразнак аҳапахьы дхынҳәит аха «лассы шәеиҿкааны абра шәысзыпшы» ҳәа адҵагьы нариҵеит.

Аҩынтәраан амҩа иануқәла зынза даеакала иеилаҳәан, ицқьоу рыматәақәа рышәҵаны, разныла ичапаз рмаҡақәеи, ирыҡәныз рҡамақәеи, рыхтарпақәеи уҳәа рыла зынза адауапшьқәа ирҩызан, уажәтәи рыпшра-рсахьалагьы аамыста беиацәа иреипшын.

Ууанза Иениҵьаами ақыта аганахь имцазацызт, аха ари амҩахәастә ишиашоу уахь ишагоз агәра ганы иҡан. Абри агәыграла Пауқәыкә ицыз аҿаргьы иаргьы абнара иныла-леит. Харантәи иузгәатәазомызт аха абнара акырза идун. Пауқәыкә иҵьеишьон, избанзар, кыр аамта ишныҡәахьазгьы абнара илҵны архарахь изкылымсзацызт. Аҿар ракәзар, урт лассы-лассы шәарыцара абна иахьылаз амшала артқәа ирыцәтәымзамызт.

Пауқәыкә излаз абнара, Апснытәи абнақәа иреипшнишьалеит, араҡагьы Апснеипш ахьа ҵлакәеи ашәҵлакәеи рыла итәын, абнара убриаҡара ижәпан амра залыпхазомызт, ҵьара-ҵара илашьцошәа иҡан. Ас ҵьара иануо Акапаа шьапыла аныҡәара рыздырзомызт, урт рыпсадгьылаҿы иануқаз ҿыла акәын ишныҡәоз, ҿыда аныҡәара, дара рзы ршьапқәа ҡьаҡьаза ихтны иҡазар ирзаҩызан. Аха уажәтәи ртагылазаашьала аеи-акәадыри рыда иныҡәар акәхеит.

Пауқәыкәи ицыз аҿари абри аламҵалазы иеибыҳәаны иҡазшәа рыпсадгьыл аҿы инрыжьыз рыеқәа ирызхәыцуа акәын ишцоз, иара убри аамҵазоуп ҿы кьыркьырбжьыкгьы анраҳаз, рапхьаза хаз-хазы рыеқәа иахьрызхәыцуаз азы пхызыз ҵьыршьеит, аха абжьы зегьы ираҳазар… иҡалаз еилыркаанза абжьы еиҵахгьы ианраҳа рызегьы уи аганахь иеихеит. Шьаҿақәак ҡарцааанза рапхьа ишкәакәаза ҿцыск ишаацәырҵыз еипш, ипырны абнара иныла-леит, ари убасҡак ирласны иҡалеит пхызу-лабҿабоу аилкаара рцәыуадаҩхеит, аха ишпапхызхарыз макьана ашьтыбжьи, акьыркьырбжьи раҳауазар?

– Напышьцылазам ари аеҵыс – иҳәеит, Пауқәыкә-Беи, насгьы инацитеит:

– Напышьцылазам аха зеипш ыҡам ауп иара!

Ари заҳаз Базала амыцхә дшеигәырҭьаз инымԥшырц азы мчыла иеааникылт.

– Ааи, дараҵа ибзиоуп! Ара абна илоу аеҵарақәа ыҟазар, ҳаргьы иаанкыланы иаҳмаазои? Уи имариоу усым, аха, ҳара ҳзы иуадаҩу ус ыҟоума урҭ рганахьала?

– Зегьы бзиоуп аха уажәы аеы аазара ҳаҟәыԥны абни ақыҭанза ҳназап, – иҳәан, Паҧкәыкә ишьаҿақәа ирццакны еихго амҩахәасҭа еиҭа днанылеит.

Хара имгакәа рымҩахәасҭагьы абнара иаалҵит, уашьҭа рхы ҩышьҭырхыр аҵлақәа ракәымкәа ажәҩан иаҵаԥшуан.

Абна ашәшьыра иҵыԥны адәы ианыҟәла, амра рыблақәа аахнакит, рнапҟәа рыԥьымшь инақәкны ақыҭа ҳазбозар ҳәа раԥхьаҟа иԥшуан, аха ақыҭа макьана рбарҭамызт.

Рҿаԥхьаҟа даеа хәык ыҟан, иаанымгылазакәа амардара инаҿалеит. Паҧкәыкә Аԥсны данықаз, ашьха дахьцалоз кырза ихәон, ааԥсарак ҟамҵазакәа раԥхьа дгыланы дцон.

Ахәы ихаланы раԥхьаҟа ианԥшы аԥьыкәреирҭақәа рылаԥш иныҵашәеит. Ирбаз дараҵа иеигәырҭьеит, избанзар аԥьыкәреирҭақәа рбазар ақыҭагьы иазааигәан, нас иҵегьы ибзианы ианԥшы ақьырмыт ҟаԥшь иалхыз ҩныкгьы рбеит.

– Ҳааит ҳәа сыҟоуп ауқәынцәа, – иҳәеит Паҧкәыкә, зцәыз зыԥшааз азәы игәырҭьара ахукаауан ибжьы.

Ԥытрак иаатғыланы рыматәа-ҩыҵәақәа иаарыцқьаны иандыреею ашьҭахь ирбаз ахьырбаз аганахь рҿынархеит.

Изеаԥынгылаз кәара хәычык аҟны рҿи-рнапи ааҙәзәаны ршьапыматәақәа дрыцқьеит, акәара имаҷын азы уаҩцас ацхаҵәҟьагьы хзамызт, ауардынққәагьы азы иырны акәын ишцоз, акы заҵәык азы анхыҵуазы акәхап, наҟ-ааҟ ахаҳә дуқәа қдык рықәҵаны цхас иныҟәыргон, ауаа аныкәсуа акды мааҳәырц азы аҵәҩан дуқәа рыла ирҷәҷәаны иҵыргәан.

Акәара ирны ууанза харантә ирбаз аҩны ааигәаранза инеихьан еиԥш, лақәак шуа ишырзааигәахоз гәарҭеит. Иҟарҵо рзымдыруа иааилахеит арахь алақәагьы ааигәахеит, аҵыхәтәан аԥьыкәреирҭа иаалҵыз ахьчалақәа ааины иаарҿагылеит. Уааныа Паҧкәыкә иахь зышьҭахь ииазмырхоз ауқәынцәа уажәы иаразнак дрыхьчарц азы иаԥхьа иааиасны иаагылеит. Аха Паҧкәыкә иҟарҵаз игәаміхакәа «Шәааигыл! Иҟашәҵозеи? Шәхагахама?» ҳәа дрыцаҟьеит. Алақәагьы ушьҭа ишыргәыдлара игылан. Паҧкәыкә инапала ауқәынцәа шьҭахьҟа ицарц надирбеит. Аха урҭ Паҧкәыкә

иҳәатәы рызхаҵомызт. Уи амшала иҵагьы ирыҭәҭәаны днарыкәцәҟьеит.

– Шьҭахьҟа ҳәа шәасҳәеит! Ишәмаҳазеи?.. Аҽар раԥхьаза акәны реиҳабы изызырҁуамызт.

– Алақәа дарараза ишәарҭоуп! Ишәыжәлар ҟалоит! – иҳәеит Ҭемыр.

Пачкәыкә дҭынчза дыҟан, алақәа ыҟазамшәа акәын ихы шымҁаԥигоз.

– Урҭ сара исзыншәыжь шәара сышьҭахьҟа шәнаскьа! – ҳәа адҵа нариҭеит, ачкәынцәа иҟарҵарыз, шьаҽакәак шьҭахьҟа инаскьеит.

Пачкәыкә алақәеи иареи ианеизынха дтәазшәа иҿаалаирҟәит. Ачкәынцәагьы иара иеиԥш иҟарҵеит аха арахь рнапқәагьы рҟамақәа рымҳасҭақәа ркын.

Алақәеи Пачкәыкәи иеиҽаԥшуа игылан аха Пачкәыкә иага иҳәазаргьы алақәа иҽаҭыҷуан.

– Пачкәыкә алақәа аԥсшәа шырзымдыруа изыдрҙом ҳәа сыҟоуп, – иҳәеит Базала, нас иажәақәа Пачкәыкә иаҳар ҳәа дшәаны уаҳа ҿимҭит.

Алақәа иага уаҁы бызшәа рмаҳауашәа иҟазаргьы Пачкәыкәгьы изуаз иакәмызт. Ианимуза абгеиԥш игылаз алақәагьы ашьшьыҳәа рыҷыҷ бжьы маҷхо насгьы, арҭ ауаа шшәарҭамыз еилыркаазшәа иаҳа рыҿедырҭынчуа иалагеит. Пачкәыкә ари дақәгәыҷны инапы анааиҵих алақәа еиҭах иҷыҷуа иналагеит. Аха Пачкәыкә игәы камыжькәа алақәа рыргәабзыҷра даҽын аҵыхәтәан ичча-ччо иҟаз уи илакҭеи, ибжьы хааи алақәа хнахит, ашьшьыҳәа инатәеит, иҟарҵаз иацәыԥхашьошәа руакы ашьапы арбзон егьи аҵыхәа ршәшәо Пачкәыкә иахь аҳәазара иаҽын. Пачкәыкә ашьшьыҳәа ала ахы ашьышьра дналагеит, ала акәзар, иҽы арбзара иалагахьан.

Пачкәыкәи ачкәынцәеи аҵыхәтәан алақәеи дареи иеишьцылеит. Уашьҭа ршьапы ихгылан, алақәагьы дара ираазазшәа иргәыдпаланы рырбзара иаҽын. Ачкәынцәа абри аҁыза ала дуззақәа ақыҭаҽы иахьныҟәыргоз иааԥьаршьеит. Урҭгьы Аԥсны ианыҟаз ала дуқәа рыман, аха арахә ирыцны ашьхаҟа иргон, аҁнаҭаҽы ала ду анҵара, асас бзиа имбара иаҁызан.

– Еи, шәаангыл уа! – ҳәа ибжьы хәаеза азәы днарыкәҟааит, абжьы ахьгаз ианынхьаҳә, ишәакь дара рахь ахы рханы дышнаҵхара хаҵак драԥгылан.

– Шәнапқәа шьҭышәх! Шәабџьарқәа рахь шәеихар амца шәыжәсцоит! – ҳәа иразнак ибжьы иргеит уи. Пачкәыкәи, Базалеи, Ҭемыри акымзарак ахьырзеилымкааз азы Исмил иааихәаҧшит. Исмил аамҭа мгазакәа уи иажәақәа иеиҭаганы инареиҳәеит.

– Даҳҧәымшәарц иаҳәа! Абџьаргьы ахархәара ҳгәы ишҭам изеиҭаҳә! – иҳәеит Пачкәыкә.

Рыуацәа рбарц иахьааиз, бџьарла иахьырҧылаз ргәы иамыхәазеит, аха уи ахаҵа дшәаны дыҟан, ишәаз ауаҩгьы кырза дшәарҭан.

Акаҧаа рҭагылазаашьа дара иуадаҩын. Ала дуззақәа зыргәабзыҧыз Пачкәыкә уажәы уаҩы бызшәа змаҳуаз азәы дааины днеиҷагылеит. Ибызшәа идыруазар ажәақәак иеиҳәарын аха уахьгьы иҟаиҵашаз акагьы ыҟамызт.

Исмил иакәзар, бџьарла ирҧылаз ауаҩы иацәажәареи иазаагареи иара ишиуалхаз еилкааны уи иахь шьаҷақәак ҟаиҵеит. Избанзар хара дгылан, диацәажәарц азы дизааигәахар акәын, аха егьи реиҳагьы дшәаны, иаразнак Исмил ашәақь наиқәкны дҟааит.

– Уаангыл ҳәа уасҳәеит, мамзар суеихсуеит! – Ибжьала, игәы ҭкьаны дшыҟаз аилкаара уадаҩмызт.

– Умшәан! Уеырҭынч!.. Ҳара иакәым ҳгәы иҭазам, шәызҭаху ҳауп!

Исмил иҭырқәшәагьы хазынамызт аха анхаҩы иеиликааратәы иҟан.

– Шәызусҭцәада? Ишәҭахузеи? Усс ишәымоуи ара?

Исмил аҭас иҟаиҵара издыруамызт. Пачкәыкә исҳәарызеи ҳәа диазцааит. Нас Пачкәыкә иажәақәа неиҭаго:

– Ҳара Ҳаџьы Абдуллаҳ Ефенди ҳишьҭоуп, ара уи иқыҭа акәзами? – ҳәа диазцааит.

Анхаҩы акалақәашәа иеилаҳәаз арҭ изымдыруаз ауаа, рқыҭа ахәаџьа ишишьҭаз анеиликаа маҷк даатынчхеит, аха ахәаџьа исасцәа дышрызныҟәашаз ахьизымдыруазы деилаҧаҭаны дыҟан. Исмил аҭагылазаашьа ихы иархәаны зынза данизааигәаха, анхаҩы ишәақь ахы ларҟәны:

– Шәарҭ амшын аҟнытә иаақәаз шәакәзами? – ҳәа диазцааит.

«Ааи!» иҳәеит Исмил, нас дааҧышәарччаны.

– Ааи! ҳара амшын аҟнытә иаақәаз ҳауп, ууанза уара ҳаудыруазма? – ҳәа аниеиҳәа;

Анхаҩы ашьшьыҳәа дырзааигәахеит, алақәагьы рыԥшәма ихымҩаԥгашьа шеиҭьхаз еилыркаазшәа иахьтәаз дԥьашьаны ихәаԥшуан.

Анхаҩы зынӡа данырзааигәаха, иҵегьы цқьа иеиликаарц иҵахызшәа ихы рҽакны дрыхәаԥшуан, нас дычч-аччо даақалан:

– Ааи, шәара шәыздырит! Шәара амшын аҟнытә ииаз рԥыза шәоуп! – иҳәеит, ари аниҳәоз инацәкьыс Пачкәыкә иқәкын. Пачкәыкә Исмил иахь днаҳәны ацхыраара иҵаххеит.

– Исмил ари ииҳәарц иҵахузеи? Азҵаара сиҵома?

– Мамоу, азҵаара акәзам, шәара шәидыруазаап, уи ауп ииҳәо…

Пачкәыкә иааԥьеишьеит:

– Сара сабантәидыруеи?

Исмил анхаҩы изы азҵаара еиҵеигеит.

– Ҳаиҳабы дахьынтәиудыруа дазҵаауеит.

– Дабантә здыруеи умбо, аԥшаҳәахьы шәбара ҳамнеизи… убра дызбеит… уаҳа дабантәыздыруеи!..

Нас инаиԥҵеит:

–Уашьҭа уаргьы уздырит, уаҟагьы аиҵагаҩыс иҟаз уара уакәын. – абарҵқәа аниҳәоз рыматәақәагьы иҵиԥааузшәа дрыхәаԥушан.

– Шәыматәақәа ишԥаԥшзоу! Шәара шәҽы ҳаныҟаз арҵ ракәзамызт ишәышәқәаз, уи азыҳәан ауп шәызсымдырызгьы.

Исмил арҵ ажәақәа иаарласны аиҵагара даҽын, Пачкәыкә иаҳаз ажәақәа игәы ишахәаз ихаҽсахьала иубарҵан.

– Уиазҵааи, Ҳаԥьы Абдуллаҳ Ефенди иахь ҳузгома? ҳәа

Исмил арҵ ажәақәагьы анеиҵеига, анхаҩы дгәыргьаҵәа аҭак ҟаиҵеит:

– Шәышԥа сымгои, уи иҩонгьы дук ихаразам, – нас маҷк даахәыцын, – амала аҩоны дыҟамзар ҟалап, ақыҵа ашҵаҽы дыҟазар ҳәа сгәы иаанагоит, ақыҵауаа зегьы уа иҟазароуп уажәы, избанзар иацы иааныркылаз амырхәац рнапаҽы ирзаагозар ҳәа иаҽуп.

Анхаҩы абарҵқәа аниҳәа аамышьҭахь «шәсышьҭала» ҳәа инапы ҟьаны ддәыкәлеит.

Пачкәыкә-Беи Исмил анхаҩы дицны дцаларц иеиҳәеит, егьырҭгьы ԥыҭк рашьҭахьҟа ирышьҭаланы иаауан.

Исмил иаразнак анхаҩы иацәажәара дналагеит.

– Ҳаибадыруаз, сара Исмил сыхьзуп, аха Аҟәа ахәаахәҭра инеиуаз аҭырқәцәа Исмил ҳәа сарҳәон, уара иухьзузеи?

– Рамазан, саргьы Рамазан сыхьзуп.

Исмил уи ихьз цқьа иеиликаарц азы еиҭа иирҳәар иҭаххеит.

– Саҭоумҵан, ухьз даеазнык исоуҳәонда?.

– Рамазан!

– Ра-ма-зан! Ра-ма-зан!.. – ҳәа хынтә еиҭеиҳәеит. Нас иаргьы диазҵааит, – ииашаны исызҳәама?

Анхаҩы Исмил иҳәашьа дахыччашәа ааҟаиҵан:

– Цқьа иҟамлеит аха алагамҭазы ицәгьам.

Исмил ишьҭахьҟа дааҳәны:

– Ари ҳамҩаныза Рамазан ихьзуп. – ҳәа ибжьы ааиргеит. Урҭгьы ирхамышҭырц азы рыбжьы ныҵакшәа ҩынтәхынтә иааиҭарҳәеит.

Уашьҭа ауаа рацәа рцәажәара быжьқәа ахьгоз иазааигәахахьан. Аҵлақәеи аԥьықәреирҭақәеи иаарлысны ашҭа хәычык ахь ишаацәырҵыз еиԥш ахацәеи ахәычқәеи злахәыз гәыԥҩык ауаа ирықәшәеит. Ашҭа агәҭаҽы аҵәҩанқәа арсны ааида ҟаҵаны амархәац ҭакны ирыман, Амархәац иҩуа, иҵҟьо ашҭа иҭан, иԥаны, ашьҭахьтәи ашьапқәа ирықәгылацыԥхьаза ахәычқәа арҵәааҳәа иеибарҳәҳәон.

Пачкәыкә, ашҭа асаба иарганы, икьыркьыруа иқәԥраауаз ари амархәац ԥшза данахәаԥш, иԥсадгьыл аҽы иреиҕьыз иҽқәа иреиуаз «Аԥша» ааигәалашәеит. Ҕәҕәала игәы ааихьит, Пачкәыкә уи ҽҵысны Ҟабардантәи иааганы инапала иаазахьан, шықәса рацәала ҩызара изызуз уи аҽы, рыԥсадгьыл аҟынтә ианықәырца иаанимыжьыр амуит.

Пачкәыкә абарҭқәа дрызхәыцуа дшыҟаз Базала иажәақәа ихәыцра даалырхит.

– Абар, Ҳаԥьы Абдуллах Ефенди дахьыҟоу!

Пачкәыкә данынаԥшы ахәаԥьа дибеит. Ҵлак амҵаны дтәаны амархәац дахәаԥушан.

Рамазангьы Абдуллах Ефенди даниба иаарласны уи ишҟа днеит. Инапы иҟәаҟәа иныкәҵаны, асасцәа иаазгьы наирбаны ак наиеиҳәеит. Абдуллах Ефенди дҩагылан

дгәырҕьаҵәа асасцәа ахьгылаз ахь иҽааихеит, раагәара данаа,

– Бзиала уаабеит сыуа!.. Шәара шәбара закәытә гәадуроузеи? – иҳәеит

Исмил ицхыраарала Паҷкәыкәгьы аҭак ҟаиҵеит.

– Бзиара убааит.

Нас Паҷкәыкәи Абдуллаҳ Ефендии ҧытрак иеицәажәон, аха Паҷкәыкә ихы амархәац аҟны акәын иахьыҟаз.

– Абдуллаҳ ефенди, ари аҽан сара, аҧхьа имархәацыз ҧьысшьеит, аха санахәаҧш, аҭәра шахалахьаз гәасҭеит. Изтәыда иара?

– Ари ҳара иаҳтәзам. Измит ахада Селим-ҧашьа иуахьад аҟнытә ибналазаап, акыр аамҭа абна илан азыхәан уашьҭа ибникхеит, – ҳәа аҭак ҟаиҵеит Абдуллаҳ Ефенди.

– Аанкылара уадаҩохазар акәхап… Ҵабаргьыҵәҟьаны абна иахьылахаз амшала ауаа ирцәыхарахеит. Иазыруазаалакгьы кырза ишәоит, уи уажәы аазара аҭахуп!

Ахәаҧьа инапала ижакьа аашьышьны:

– Аиашазы саргьы абасҵәҟьа унапаҽы иузаамго ишәарҭоу еык сымбазацызт, ҳара уи аазара ҳалшазом, уи азы Измиҭҟа адырра раҳҭеит хара имгакәа иааны иргоит.

Кавказаа зегьы даараза аекәа бзиа ирбон, урҭ рыҩныҵҟа аекәа рзы зеызшьуаз ауаагьы маҷмызт. Базалагьы убарҭ дреиуан, уи иабацәа Аҧсны иахьыргзоз аеы жәла бзиақәа рыла ахьз ргахьан. Базала аекәа рзы зыҧсы зҭиуаз дреиуан, абас аблақәа даахыҧшыланы мацара агәы иҭаз зегьы еиликаар илшон. Абыржәгьы ашҭа иқәу амархәац аниба иеизынкыломызт, аанда днахыҧаны ааигәара днеир иҭахын. Базала иҭагылазаашьа ибзианы иеилызкаауаз Паҷкәыкә-Беи уи дишьклаҧушан, аҵыхәтәан димазҵаар изымчҳаит.

– Иахуҳәаауазеи Базала?.. Унапаҽы иузаагома?- Базала иҧыза изҵаара убриаҟара деигәырҕьеит аиҭаҳәшьа амамызт.

– Сара сзы ари аеы анапаҽы аагара, ласба хәыҷык аазара иаҩызоуп… азин сышәҭозар иаразнак ишәсырбон! – иҳәан игәаҳәара ааирҧшит.

Паҷкәыкә иакәзар, иблақәа аарыцәгьаны днаиқәцәҟьеит.

– Уҽааанкыл сыҷкәын… ара ҳара ҳҟыҭа акәзам… Саргьы ара ссасуп уара азин злаусҭозеи?

Аха Базала дхьацырц игәы иҭазамызт.

– Шәара ирашәҳәар урҭгьы ақәшаҳаҭхоит, аҳәара ҟаҳцоит ишәывагылоу ахәаԥьа азин имшәх, саргьы абри аҽы снақәтәап, – ҳәа диҳәон.

Ҳаԥьы Абдуллаҳ Ефенди аԥсшәа шизеилымкааузгьы реицәажәара аҽы ишазкыз еиликаахьан.

– Аҽы аума шәызлацәажәо, иеибышәҳәо сашәҳәар ҟамлазои? – ҳәа днаразцааит.

Исмил азцаара анеиҭеига Паҷкәыкә иаразнак аҭак ҟаицеит.

– Ҳаҷкәын иаразнак аҽы дақәтәаны ширҭынчуа ҳирбарц иҭахыуп, аха сара ақыҭауаа азин ҟарымцакәа ишыҟамлоз иасҳәеит.

Ҳаԥьы Абдуллаҳ иааԥьашьаны.

– Ишԥа, уи илшарыма? – ҳәа ацәгьы налацаны дааԥышәарччеит, насгьы Паҷкәыкә аҭак ҟаицаанза Базала ихы инаркны ишьапаҟынза дааихәаԥшын:

– Дкьаҳәза аура, аҭбаара ҳәа акгьы змам абри аҷкәын иоума ари аҽы зыбжьо?.. Сара шәасазцааузар зынза иҽазимшәааит, избанзар ари амархәац акакан ԥнаҽуашәа ибаҩқәа ҟәыбаса дышьҭанацоит. Анцәа иумҳәан…–

Паҷкәыкә аҭырқәшәа издырзомызт, аха Ҳаԥьы Абдуллаҳ иажәақәа ацәы алацаны, насгьы Базала дхәыҷшьаны дышихцәажәааз иаразнак иаагәеиҭеит. Иаразнак Ҳаԥьы Абдуллаҳ иахь днаҳәны ҽыгҽгәала:

– Ааи, Хәаԥьа Ефенди! Абри аҷкәын шәара шәеы иаразнак уасак еиԥш инапаҽы аагара илшоит, ари акәым ицагьы злиешәа цәгьоу акәзаргьы… Сара Паҷкәыкә шсыхьзу аҟара абри агәра згоит – ҳәа даацәажәеит.

Ҳаԥьы Абдуллаҳгьы ари ажәа дацахарц игәы иҭамызт.

– Иаҳбап ус акәзар!..

– Нас уажәы шәара Базала азин ишәҭома? – игәы хыҵхыҵуа днацааит.

– Шәара шәхы шәақәгәыҷуазар азин зыҟасымцои! Амала, шәишамзар ҳәа сшәоит. Аллаҳ дицхрааит!...

Ҳаԥьы Абдуллаҳ ас данцәажәа Паҷкәыкәгьы маҷк дааиԥхьхәыцааит. «Иудыруазеи, зеиԥш ҟамло егьыҟам, Анцәа иумҳәан аха. Базала ибзианы дидыруан, дшаиааиуаз усгьы агәра игон, аха… ԥьара днадыԥсыла дцар?»

«Иҟасцазеи сара! Сықәра ишацанамкуала ауаҩы сиеисаны, атәым қыҭак аҟны сарԥыс иԥсҭазаара ашәарҭара

ишԥатасыргылеи… Уи иаб иҟынтә сара исзынхаз иакәымзи. Сеааанкыланы стәарауааз?» ҳәа ихала ихы ақәызбара даҽын.

Нас Базала дааихәаԥшын:

– Сыҧкәын, ишуҭахыз еиԥшҭәҟьа ахәаԥьа иеы ақәтәара азин ҟаиҵеит, аха сара усзаҵааузазар, ҳахьхәып, мҩа харантәи ҳаауеит, уааԥсаха уҟоуп. Усгьы иаҳҳаҳгақәаз раамышьтахь умчқәа кәаданы уҟоуп. – иҳәан, даҟәихырц иақәикит.

Аха Паҧкәыкә иажәақәа имаҳауазшә акәын дшыҟаз Базала, уи уашьҭа амархәац ада акагьы ила иабазомызт.

– Азин ҟарҵома? Сақәтәар ҟалома? – дгәырґьаҵәа ҽааиҭит.

Паҧкәыкә иҟаиҵара изымдыруа дыҟан, арҭ аҽар иара инапы ианын, рҭакԥхықәра иҟәаҟәа иқәын, уажәы иара имшала ацкәынцәа руазәк иԥсҭазаара ашәарҭара аҭаргылара иашамызт, Базала дахьирхәыр акәын.

– Сыҧкәын, уааи, ҳахьхәып… Тәымуаак реы азы иаԥсамзар акәхап!

Базала Паҧкәыкә иара дихьчарц азы ас дышцәажәоз идыруан, Абдуллаҳ Ефендигьы азин аныҟаиҵа ушьҭа аангылашьа имамызт. Насгьы Паҧкәыкә «уақәымтәан!» ҳәа адҵа ҟаиҵазомызт. Баша «уақәымтәар иеиґьуп» ҳәа идигалон ауп.

– Шәақәшаҳаҭзар сара схы ԥысшәар сҭахуп. Ҳаԥсадгьылаҽы иеицәаз амархәацқәа иаразнак ауасеиԥш снапаҽы ишаазгахьаз ибзианы ишәымдыруеи? – дицрыҵуамызт.

Паҧкәыкә, убри аамҭазы Ҳаҷьы Абдуллаҳ иблақәа днархыԥшыланы, Базала игәра имгошәа, диаҭәаимшьошәа ианырхибаала, иаразнак ихы иҭаз аатҟьаны Базала адҵа наииҭеит.

– Аҳаҳаи, сыҧкәын, иаарԥшы уҟазара! Убас иаарԥшы, зегьы узусҭо ибзианы иеилыркааратәы!

Базала игәы ҭыҵны ицон, аамҭа мгазакәа амархәац ахь иҿынеихеит, ааида данахыԥа нахыс, уашьҭа ихкааз аҭыԥ аҽы аеи иареи рымацара ракәын иҟаз. Ауаа рацәа рҟнытә усгьы згәы ҭҟьаны иҟаз аеы уажә Базалагьы данаба зынза ихагахеит, иԥо, иҵыгьуа иахьҭакыз иҭагьежьуан.

Базала изқәикыз аус ишмариамыз ибон, аха шьҭахьҟа хынҳәышьагьы имамызт. Аеы иага ихагаханы иҟазаргьы

Базала убри аҟара дҭынчын, ашьшьыхәа аеы давагьежьуан, иара иблақәагьы аеы иақәкны дыҟан, иҟанаҵо зегьы агәаҭара даҽын, инапаҽы иҟаз ашаха ҟәараҷ аеы иахаиршәырц азы имазеины икын.

Ашҭа иакәшаны игылаз ауаа зегьы рыҧсыҧцәкьа еивымгакәа иҧшуан. Аеы ашақә иахьасуаз ада ҷыт бжьык гомызт. Базала кыр аамҭа дмыццакзакәа аеы дакәшон, аҵыхәтәан кыр зычҳаз кыр ибеит шырҳәо еиҧш, аамҭа аниоу иаразнак ирҟәараҟәантәны иикыз аҟәараҷ аеы ахәда илахаиршәеит, аха уашьҭарнахыс акәын аус уадаҩ ианалагоз, избанзар аеы аеарҭынчра ааигәарагьы иҟазамызт, аеарҭынчра акәым зынзаск иааҧкны иҵкьо, иҧо убриаҟара агәами асабеи аргылеит инаҧшуаз аегьы Базалагьы рбазомызт. Абас хыла-гәыла еиланы ишыҟаз, ауаҩ изхамҵоз ак ҟалеит. Базала абжьас еиҧшь дҩышьҭыпан гәами асабеи рыбжьара днарылҟьан атах ҳәа аеы днақәтәеит, ақыҭауаа ирбаз рызхамҵо, рыбз рыхәлашәаазшәа акәын ишыҟаз, рхаҭыпаҽы ианааи, уыр-уыр рыхга зегьы аиццәажәара иалагеит.

– Арҧыс шәихәаҧши уара! Аҵыхәтәан аеы дақәтәеит! Уаҩы изхаҵом!..

– Ари дуаҩзам уара, дыҩсҭааup!...– ҳәа Базала дҧьашьаны ихцәажәон.

Амала уажәы аамҭа амархәац иатәын аҟәаҟәахьы ааҧхьара змамыз асас данақәтәа, иеилаганы ашҭа иныкәлеит, иахьабалак иҵыгьуан, иҧон, аекыднҟьон, ажәакала уи дахҳәаны дкажьны дашьырц азы иҟанамҵоз арбану, ишадҵыгьлоз аандагьы ҧыххаа иқәнаҵахьан, ушьҭа иахысны ицаратәы иҟан.

Уажәы аеы иахәаҧшуаз ауаа Базала дрыцҳаршьо иалагахьан:

– Ачкәын рыцҳа, ари аехага аума изнауеит.

– Дырууаа дкажьны иҩраҧалоит.

– Ибаҩқәа зегьы ҧнаҵәоит.

– Ма иахьтатоу ҷьара дкаҳар хәчы-мычк рыла ихигарын!

Ауаа ацәажәара иаҽын, аха аегьы аанда ицҟьаны ишыкәнаҵахьаз гәанаҭахьан иаразнак уахь илеиханы инахыҧаны маҧ, инахыҧрааны, абна аганахь ахы рханы икаууа аҽынанахеит, ақыҭа уаа ишанханы ишыҧшуаз инахьаҧшааныа уи абнара илалахьан, ушьҭа аегьы рбомызт,

Базалагьы дыҟазамызт, ршьҭахьҟа инрыжьыз асаба акәын иҟаз. Уигьы аҧша ианарыцкьа рышьҭрагьы аанымхазеит.

Ҳаџьы Абудллаҳгьы Паҷкәыкәгьы абнара илалазыҵны ицаз аеи Базалеи ирашьҭаҧшуан. Нас дара-дарагьы иааиҽаҧшит. Ҳаџьы Абдуллаҳ дарааза дахьхәны дыҟан.

– Иҟаиҵеи ари аҷкәын маџьана!... Дақәҳмыртәандаз реиҳа иеиҧьымзи! Иҟиаҵои, дабацои уажәы уи аеы дақәтәаны? Ма иманшәало ҭыҧкаҽы икеаижьындаз! – ҳәа ацәажәара даҽын.

Ахәаџьа иажәақәа рҽы, уажәы аҵәылаҵара акәымкәа, ахьаа рнубаалон, Базала ак ихьыр ҳәа дгәырҩон.

Паҷкәыкә иакәзар, иҽы еихихзомызт… иага дшәозаргьы, ахаҵара агәы изҭамзи азәгьы иирдырзомызт. «Базала дыеҟазоуп! Мариала акагьы ихьзом!» ҳәа аарлаҳәа ажәақәак ааиҽыцҟьеит. Арахь ихьаа еилыимкаарц азы Ҳаџьы Абдуллаҳ иблақәа дырхыҧшылазомызт.

Ҳаџьы Абдуллаҳ Паҷкәыкә дҭынчза дахьыҟаз дазгәамҵызуашәа дыҟан.

– Агәра угома сыуа? Абни аҷкәын, деибганы аеы дшақәцуа? – ҳәа даеазнык диазцааит.

– Хьаас иҟоумҵан ахәаџьа! Уи иатәоумбо аҷкәын, амца дақәуҵар имбылуа иоуп. Иара дшааруа агәра згоит, аха аеы еибганы изааго, изаамго сыздыруам, избанзар аратәи абнаршәыра иахьылалаз, маҷк саџәшәоит.

Ахәаџьа арҭ ажәақәа раамышьҭахь зынза амца икит, уажәы Базала ида аегьы дазхәыцыр акәын, избанзар ари аеы дырзыр ҟаломызт.

– Уажәы ишҧаҟаҳҵои? Аеы шаҳҧшаазгьы аиҳабыра ираҳҳәахьан, иааны иргарц азы амҩа иқәлахьазар, уаҵәы ара иҟалароуп, урҭ ираҳҳәозеи аеа акы ахьыр?

Паҷкәыкә аҭак ҟаимҵазеит, амала баапсыла дгәамҵит. Базала иҧсҭазаара ашәарҭара ишҭагылазгьы ари ауаҩы аеы дахьазхәыцуаз ихы ихнахуан, раҧхьа диаґьырц инақәикызаргьы дахьхәны ихала ацәажәара дналагеит, «Узҽу закәузеи Паҷкәыкә? Абудллаҳ Ефенди ари атәым дгьыл аҽы уас-дырс иҳамоу иара азәы заҵәык иоуп, уигьы иара итәала дызлаиашоу ыҟазар акәхап!» Нас днаҳәын Исмили Ҭемыри рахь ибжьы наиргеит.

Шәгыланы шәзыҧшузеи уа? Шәыҩны шәашьа ишьҭа шәхыл!

Ауқәынцәа ахыц еиԥш Базала дахьцаз аганахь еиханы ицеит.

Пауқәыкә ақыҭауааи иареи иааизынхеит, аиҭагаҩгьы дахьыԥкамыз амшала адагәеи аҽаҳаи реиԥш еихәаԥшуан. Ҳаԥьы Абдуллаҳ Пауқәыкә иҭагылазаашьа еиликаазшәа иҩыԥра даатцагыланы атцла ду амҵахь диманы дцеит. Ара жәаҩык зкуаз тәарҭак ыԥкан, инеины уа инықәтәеит, ақыҭауааеиҳараҩкгьы азин ылхны русҟәа рахь ицеит.

Уааназа аеы иакәшаны иҳәҳәо, иԥкааua ихәмаруаз ақыҭа хәычқәа, уажәы иеибырҳәазшәа Пауқәыкә икәшаны ихәаԥшуан. Рқыҭа аиҳабацәа ирыдтәалаз ари ауаҩы иматәа-иҩыҭәа, иԥкәныз амаԥка, аԥкама, ашьатца уҳәа… рыла зынза дхазын. Рыбжьқәа дуцәахо ианалага Абдуллаҳ Ефенди изымчҳакәа дрыцаԥьан иԥхаицеит.

Ахәычы маԥьанақәа ахәаԥа данрықәыҳәҳәа инаскьаны игылеит акәымзар, зынза имцазеит, еиҭах иахьеизаз аҭыԥ аԥнытә Пауқәыкә ихәаԥшра иаҽын, амала хара иахьгылаз азы рыбжьқәа аиҳабацәа рԥынза иааҩзомызт.

Аамҭа ццакуамызт Пауқәыкә идтәалаз аҭаҳмадцәагьы ихәыцуа иԥшын, Базала дзықәтәаз аеан-мархәац, иабаԥоу? Арԥызба аеы инапаҽы изаагахьазар?.. – рҳәон гәаныла

Ақыҭауаа, Пауқәыкә усгьы аҭырқәшәа ахьизымдыруаз азы, дара-дара рбыжьара ишеицәажәоз, Пауқәыкә даархашҭын иԥоу-иану еибырҳәо иалагеит. Зегьы ргәаанагарала аеы Базала дканажьзар акәхап, иаргьы иахьцаз анцәа идырп, рызагьы Базала акы имыхьындаз ҳәа Анцәа иҳәон. Аиашазы урҭ рыбжьара Базала аеы шьҭахьԥа иааигоит ҳәа агәра згоз азәгьы дыԥкамызт. Ԥытрак аамышьҭахь ԥкәынцәақәак азыршла ааганы, раԥхьа Пауқәыкәи Абдуллаҳ Ефенди иддыржәит, насгьы егьырҭ аиҳабацәагьы ирзаргеит. Ақыҭа уаа Пауқәыкә дыҭцааua ишихәаԥшуаз еиԥш, иаргьы урҭ мазала рыҭцаара даҽын. Иениԥьаами ақыҭаҽы дааижьҭеи ҧҳәыс заҵәыкгьы димбацызт. Ашҭаҽы ихәмаруаз аҭыҧҳацәа хәычқәа рыда ақыҭа дуззаҽы ҧҳәыск, мамзаргьы ҧҳәызбак ԥьара дубомызт. Иара азыршлагьы ахацәа иахьааргаз Пауқәыкә иԥьеишьон. Дара рҽы акәзар, ари аҩыза аусқәа ахацәа инарыгзар ҧхашьароуп ҳәа иԥхьазан. Апҳәыс аиадара латцатцара шыпҳашьароу еиԥш.

Пауқәыкә араԥкатәи рцасқәа ас иԥказар акәхап ҳәа дышхәыцуаз ауқәынцәа иҭацәыз азыржәгақәа афырҳәа иааидыркылеит.

Еиҭах иеиҽаԥшуа итәан адагәеи аҽаҳаи реиԥш…

Нас ақыҭауаа, еиҭах дара рыбжьара аицәажәара иналагеит, аха лассы-лассгьы абнарахьгьы аԥшра иаҽын, ус анакәха иага аҭагылазаашьа бааԥсызаргьы Базала иганахьала гәыҕра хәыҷык макьаназы ирыман…

* * *

Базала дзықәтәаз аеан-мархәац иԥыруашәа амҩахәасҵа ианыршәланы ишцозгьы маҷк иадамзаргьы ишҭынчхаз гәеиҭахьан, избанзар, уашьҭа иԥо-иҵҟьо акәымкәа ицон, агәашьамх аҵԥрааua, иаргьы дканажьырц иаҽзамызт, амала излалшоз ала аҩра иаҽын. Базалагьы реиҳа дышҭынчхазгьы игәы иҿанын. Избанзар, аеы иҟанаҵо издыруамызт. Убри азы изнапык ала ахәда иахаиршәыз ашаха шикугьы егьи инапала ахәдахҿыцәа икын, ишьапқәагьы амгәа иадырҕәҕәаланы иҟан. Аҵыхәтәан азхара иҩны ишааԥсоз насгьы ашьшьыхәа ишаангылоз Базала идыруан, арахь хазгьы аеқәа бзиа ирбоз ибжьы ашьшьыхәа ақәыргара даҽын. Ԥытрак абас ианца аамышьҭахь, акырза иааԥсаз аеы, ҕәҕәала аԥсыԥ еивнаго иалагахьан, нас рҽаԥхьа ицәырҵыз амардара ианаҽала аеан-мархәац аеаанкылара иалагеит, Базала иаразнак изнапык ала ахәда ишьышьуа далагеит. Уи аеқәа рызегьы рыхәдақәа ашьышьра дааразa бзиа ишырбоз идыруан, ииашаҵәҟьаны ԥытрак ашьҭахь амархәац ҿыбжьаҵас шьаҽала аныҟәара иналагеит. Базала даҟәымҵзакәа ажәа хаақәа ҳәо, ахәда шьышьуа аргәыбзыҕра даҽын.

* * *

Ақыҵа ашҭаҽы иеизаны игылаз ауаа Базала аеы иманы дызлаашаз ахь иԥшын, ахәларахь ишнеиуазгьы, макьана иаауаз ҳәа азәгьы дыҟамызт. Паҷкәыкәгьы уашьҭа игәҭынчымра изымҵәахуа дыҟан. Иаразнак дҩагылан дцарц шиҭахыз напыла Абдуллаҳ Ефенди инаиарбаны, абнара шыҟаз ихы рханы ддәыкәлеит. Ахәаԥьагьы раԥхьа даалакҩакзаргьы, Паҷкәыкә дишьҭалеит. Аҭаҳмадацәа рҩыԥьагьы иаразнак иҩагыланы Базала дахьцаз аганахь иандәыкәла иаанхаз ақыҵауаагьы урҭ инарышьҭалеит.

Паҷкәыкә кырза шихыҵуазгьы арԥызбак иеиԥш дныҟәон, ԥытрак инеихьан еиԥш абнара аганахьынтәи ҩыԥьа шаауаз гәарҭеит. Паҷкәыкә цқьа данрыхәаԥш арҭ

Ҭеымри Исмили шракәыз еиликааит. Амала Базала дрыцзамызт. Дахьыглаз, Базалагьы рышьҭахьынтәи даацәырҵрашәа баны кырза днаизыԥшит, аха башан, ишьацәкьарақәа рҟынза даарыхьҭашьызшәа ицәа дҭазызааит! Базала акыр ихьрызу?!

Ақыҭауаагьы иаауаз гәарҭахьан, иаразнак аууы рыхга ацәажәара иналагахт, зегьы акак рҳәон. Уи аамҭазы Абдуллаҳ Ефендигьы Паҷкәыкә дихьзахьан еицны иааиуаз ирԥылеит.

Базала ида ихынҳәыз,Ҭемыри Исмили рыблақәа дырхыԥшыланы Паҷкәыкә иҟалаз еиликаарц иҭахын, аха арҭ рҩыцьагьы иҭынчзах иҟан, ус акәзар ицәгьаз ҳәа акгьы ыҟамзар акәхарын. Ҳаџьы Абдуллаҳ имырбазакәа «оҳ гәышьа» ааиҿыцкьеит Паҷкәыкә. Нас дразҵаауа дналагеит.

– Базала дышәзымԥшаазеи? – ибжьы шаҟа хьаа аҵаз иага изазаргьы аԥсшәа ззымдыруазгьы иеилыркаахьан.

– Шәымшәан, ҳаиҳабы – иҳәеит Исмил.

– Шәымшәан, уи дҳаԥшааит! Иԥшаара адагьы ихаҭагьы даааҳгеит.

Паҷкәыкә дгәыргьаҵәа даақалеит.

– Анцәа иџьшьоуп, – иҳәеит, хыхь ихы нарханы, – ухьышьаргәыҵа сакәхшоуп, ҳрыцҳаушьеит…

Нас икәша-мыкәша илаԥш аархыигеит, аха ааигәагьы-харагьы Базала еиҭах џьаргьы дибомызт.

Ҳаџьы Абдуллаҳгьы Базала хьаас дҟаиҵон, аха хымԥада, иаҳагьы ихьааигон амархәац… Уи имшалакәын Базала аеы дақәтәаны дышцаз, убри аҟнытәи Исмил иахь днаҳәны:

– Уара иабаҟоу арҭ? Амархәацгьы Базалагьы џьаргьы избазомеи? – ҳәа днаиазҵааит.

Паҷкәыкә, Ҳаџьы Абдуллаҳ абыржәыгьы аеы дахьазҵаауаз игәы азыԥжәаны дхәыцуан.

– Уихәаԥши уара, дцо-даауа аеы дазҵаауеит, сара схәыҷы ак ихьзар ҳәа сыԥсы схыҵуеит- иҳәон гәаныла.

– Базала амархәаци иареи абнараҽы иҟоуп… Хьаас иҟашәымҵан рҩыцьагьы еибгоуп, ибзиоуп!.. Базала аеы макьана имҭынчхазацт азыҳәан ауаа рацәа ахьыҟоу аагара иҭахымхеит…, – Исмил арҭ ажәақәа ҭырқәшәала акәын ишиҳәоз уи амшала ақыҭауаа зегьы аигәыргьаны рыбжьы дыргеит.

Иҟаауа иҳәҳәо, атрышә иасуа игәырҕьоз ауааи Абдуллаҳ Ефендии рахь дхьарԥшны: – Ижәбома, ҳаиҳабацәа, амархәац абра иҟазҭгьы ишԥаҟалоз, агәы мытҟьазози? – иҳәеит. Ҳаџьы Абдуллаҳ иеиликаахьан, дааԥышәарччан: – Иашаны иуҳәоит ачкәын!.. – иҳәеит, нас ақытауаа даарыхәаԥшны:

– Арҭ аилагацәа аеҭынчгьы дырхагоит – ҳәагьы инациҵеит. Аха макьанагьы иблақәа абнарахь иԥшуан, иаҳаз агәра имгошәа акәын дшыҟаз.

Исмил, ахәаџьа ихәыцрақәа еиликаазшәа.

– Ишәҭахызар, шәааи, абнаранза шәнаганы аеы харантәи ишәсырбап – ҳәа дирҭынчырц иҭаххеит. Ҳаџьы Абдуллаҳ «схала сцома?» ҳәа дҵааит ихала ацара дацәшәозшәа, аха Исмил «сара шәсымгои» аниҳәа, дишьҭаланы ддәықәлеит. Ԥытрак ашьҭахь рҭыԥаҽы инеихьан, араантәи данынаԥш ҵлак амҵан игылаз аеы ибарҭан, Базала аеы аԥхьа игылаз хаҳә дук дыкәтәаны аеы ахы ишьышьуан, еицәажәозшәа акәын ишыҟаз. Ҳаџьы Абдуллаҳ, иибаз изхаҵомызт, иара аеы ибзианы изымдыруазар, даеа ҽык ааганы дыржьозар ҳәа дхәыцрын, аха дара реы акәын Базала иаԥхьа иҭынчза игылаз. Уаанза ихагаханы зааигәара уаҩы днамышьҭуа ашҭа иқәыз.

– Ҳаџьы Ефенди ишыжәбаз еиԥш, сҩыза иажәа наигзеит аамҭа кьаҽәла, алым иаҩызаз аеы цгәык иаҩызашәа иааиҟаиҵеит, аха уажәшьҭарнахыс шәус даараза ишуадаҩу жәдыруазароуп. Аеы уажәазы Базала мацара иқәгәыҷуеит. Шәара шәтәқәа азәгьы ааигәара днанашьҭзом. Ишыҟаҳҵара ҳаздыруам арахь ҳаргьы ушьҭа ҳхынҳәыроуп, Базалагьы ара дҳазныжьуам! – иҳәан Исмил, Абудллаҳ Ефенди дызлаз ахәыцрақәа даарылыихит.

Ахәаџьагьы Исмил ииҳәақәаз даарызхәыцит. Ииҳәоз иашан, Базала дцар ари амархәац изланыркылоз, иаарымпыҵҟьаны ибналар? Иаразнак игәалашәаз акы илақәа цырцыруа иааҟанатеит.

– Сыҷкәын ари аегьы шәанцо ишәыцыжәгар? Иргаразы ианааилакгьы, ишиашо шәара шәахь инаҳашьҭуан. Аеы уаантәи иргарын – иҳәеит. Исмилгьы ахәаџьа ииҳәаз иаразанак дазааины «изыҟамлари?» ҳәа даазхәыцит, амҩахьтә ианыхынҳәуа Пачкәыкәгьы днақәдыртәар уи аҟара амҩан аныҟәарагьы иқәшәазомызт.

– Ус иеиҳа ииашазар ҟалап, аха Паҧкәыкәи Базалеи ирҳәашагьы ҳаазыԥшып- ҳәа аҭак ныҟаиҵеит.

* * *

Ҳаџьы Абдуллаҳи Исмили Паҧкәыкә дахьыҟаз ианыхынҳәы амра ҭашәаны амш еилахәлахьан. Исмил иырццакны ахәаџьеи иареи иеибырҳәаҟәаз Паҧкәыкә инаиеиҳәеит. Ҳаџьы Абдуллаҳгьы ақыҭауаа ирзеиҵеиҳәон. Ицәажәара даналагагьы ҽыц акы игәалашәазшәа Паҧкәыкә иахь днаҳәны: – Ҳаҭыр зкәу сыуа! Шәара арааҧза шәаазгеи? Амархәац ҳшашьҭаз уи азҵаара зынза иааҳҳашҭит. Гәалак шәымазма, кыршәҭахызма?

Паҧкәыкәгьы усҟан ауп иззааз анигәалашәа Абдуллаҳ Ефенди иблақәа дырхыԥшыланы

– Зҵаарақәак ҳамоуп, шәдырра ҳҭахын, – иҳәан ҳәа иажәақәа днарылагеит.

– Ҳарҭ Балкан, Варна, мамзар Қосҭенџье ҳџар ҳҭахуп. Аха иахьыҟоу ҳаздыруам. Ара иацәыхароума?.. Уахь амҩа ҳақәлар амҩа ҳабанзақәхои?.. Абарҭқәа ҳшәазҵаар, еилаҳкаар ҳҭахын…

Ҳаџьы Абдуллаҳ арҭқәа аниаҳа иџьашьаны азҵаара ықәиргылт.

– Балканҟа шәцома? Варна, Қосҭенџье шәцар шәҭахума?..

Ахәаџьа данцәажәоз шаҟа иџьашьаны дшыҟаз ихаҿсахьала иубарҭан, Паҧкәыкә ари иаанагоз изеилкаауамызт.

– Варнеи Қосҭенџьеи ҳәа ххәынтқарра егьи атцыхәаҿы иҟоуп… араантәи уааҧза шьапыла шәныҟәаразы шәаамҭагьы азхом, – ҳәа Ҳаџьы Абдуллаҳ ацәажәара даҿын

– Иҟашәҵои уа? Иахьанза ишәымбац, иахьыҟо шәзымдыруа аҭыԥ ахь усс ишәымоуи?

Ахәаџьа изҵаара иашан. Иахьыҟоу ахьырзымдыруа аҭыԥ ахь усс ирымоузеи, иҟарҵозеи?

– Ҳҭынхацәа ҳаԥшаауеит, – иҳәеит Исмил, нас Паҧкәыкә днаиазҵаait?

– Ахәаџьа Қосҭенџьеи Варнеи рҿы усс ишәымоу ҳәа дҵаауеит, аҭакс исҭарызеи?»

– Ҳҭынхацәа ҳашрышьҭоу иаҳәа… ак иаҳәақәа убрахь… Исмил дыццакны изыԥшыз ахәаџьа иахь днаԥшын:

– Жәаха шықәса раԥхьа Кавказ аҟнытәи ихцәаны Асултҭан идгьылахь иаарышьҭыз ҳауацәа ҳрышьҭоуп. Излеилаҳҟааз ала урҭ Варнеи, Қосҭенџьеи амшынтә баҭуазаҿы изхыргазаап ҳәа ҳаҳаит, - иҳәеит.

Ҳаџьы Абдуллаҳ илахь еиқәцаны изнапык ала ижакьа ишьышьуан нас ихылԥагьы наҟ днагәҭасны, ихәдаџьал абҭыра далагеит, уи ала аус шаҟа иуадаҩыз деилыркаауан. Иара Балканҟа ҩынтә дцахьан аха Варнагьы Қосҭенџьеғьы имбазацызт, уажәы арҭ изларзеиҭеиҳәарыз. Уаҳа даҽеакала ианаму мраҭашәарахь днаҳәны инапы наироуын;

– Дарааза ихароуп – иҳәеит. – Шәара шәахьынзазхәыцуа аасҵагьы ихароуп, сыуацәа бзиаҟәа… ууанза шьапыла ацарагьы зынза шәазымхәыцын. Насгьы уахь уажәы ҭынчразам. Аурсыҟәа уатәи адгьылҟәа еиҳарак рнапаҿы иааргахьеит. Уажәы Стамбул ажәылара реазыркуеит. Исмил арҭ ажәаҟәа анеиҭеига Паҷкәыкә иаҳаҟәаз изхамҵо.

- Аурысҟәа ууанзагьы иназама? Иаанызкыларыда арҭ ампыҵахалаҩцәа?.. Асултҭан дуззагьы изаанымкылозар…- ҳәа ибжьы ааиргеит.

Паҷкәыкә игәамҵра Абудллаҳ Ефенди игәаԥхазаргьы асултҭан изы ииҳәаз игәы иамыхәеит.

- Ҳсултҭан дузза аурысҟәа раанкылара имч шԥаҟәамхо, аха урҭ мацара ракәу ҷьышәшьома? Ҳаԥшьганкгьы ақьаафырҟәа ҳакәыршоуп, зегьы хаз-хазы ҳрабашьроуп азы ҳаруаа иеиԥхьытта иҟалеит. Уи ауп аурысҟәа раанкылара ҳзадхалаз…–

Паҷкәыкә, Абудллаҳ Ефенди игәы ишалсыз еилканы иажәаҟәа ириашар иҭаххеит. - Ҩакала сеилышыәмкаан, сара асултҭан изы акәзам сызцәажәо, иаҳҿагыло аҕа изкноуп ажәа зысҳәаз…-

Ҳаџьы Абдуллаҳ имаҳазшәа ицәажәара ацҵара даҿын; - Уи азоуп Балкан, аболгарҟәагьы аурысҟәа ианрыдгыла ҳаруаа ихьаҵыр акәхеит. Аурыс ир Сҭамбул ааигәараназа иаадгылеит. Аҵыхәтәан асултҭан еиқәшаҳаҭрак инапы аҵаиҩыр акәхеит. Ари аиқәшаҳаҭра асултан Балкантәи иҳәынҭқарратә мчра имнахуан, аха уаҳа ԥсыхәа ыҟамызт…–

Ҳаџьы Абудллаҳ маҷк даатгылан иԥсыԥ ааивигеит. Шаҟа игәы ԥшааз ибжьала еилукауан. Илаҕырзҟәа Паҷкәыкә имбарц азы ихы наҟ инаирҳәит.

– Рыцҳарас иҟалаз уи аиқәшаҳатра аамышьтахь Балкан инхоз аҧсылман жәлар рҭыҧқәа ааныжьны арахь ихцәар акәхеит. Жәанызқьла ауааҧсыра гәаҟрыла амлакреи, ахьтакреи ирақәҧо хәычла-дула амҩа иаҧыланы Сҭамбулҟа иназарц азы амҩақәа ирнуп – иҳәеит, ицәажәара иаццо.

Исмил иааиҧырмҟьазакәа аиҭагара даҽын, аха Пачкәыкә аҭагылазаашьа аниоу иаразнак дцааит.

– Урҭ рыҩныцҟа ҳара ҳтәқәа, ачерқесцәа рылоума? Мамзар уа инхама?–

Азцаара заҳаз Абдуллаҳ Ефенди хьаала дааҧышәарччеит.

– Аурысқәа аиқәшаҳатраҽы аҧсылманцәа зегьы адырбеит, шәара шәтәқәа залырхри? Уи адагьы Сҭамбул аҟынтә исзааз сасык ус иҳәоны исаҳахьан Балкантәи аҳәынҭқаррақәа рҽы ачеркесцәа ирҭахымзаарын. Аурысқәеи, аболгарцәеи егьырҭ ақьырсиан жәларқәа мчыла ирызныҟәоит ҳәа ачеркесцәа Балкан аанрыжьырц азцаара ыкәдыргылазаап.

Пачкәыкә иҭынхацәа еиҭах ахцәара иахьақәшәаз деигәырҵьома уҳәаратәы дааҟалеит, избанзар урҭ Балкан аҟнытә иқәырцазар арахь раиигәара џьара иааузар акәхарын. Нас, жәаха шыкәса рыҩныцҟала ҩынтә ахцәара иакәшәаз иуацәа-иҭынхацәа рзы хазгьы игәы ааихьит.

Илашьцо ианалага Пачкәыкә ушьта ацәажәара ахыркәшара шаҭахыз ааигәалашәеит. Иаразнак иеааидкыланы Абдуллаҳ Ефенди иахь ихы наирхан, ҳаҭырла ус иҳәеит:

– Сыуа бзиа! Излиелыскааua ала иеибаҳҳәаша даараза ирацәоуп… аха ҳаргьы уашьта ҳҭыҧахь ҳхынҳәыроуп. Ҳаанхацәеит азы, хьаас ҟарцоит. Анцәа иҳәар, уашьтарнахыс лассы-лассы ҳаиқәшәаны ҳаицәажәалап. Уажәы азин ҳашәҭ амҩа ҳақәлап.

* * *

Амҩа ианықәлоз зынза илашьцахьан, аха рразҟы иакыз амза гылеит, Ҳаџьы Абдуллаҳгьы абнара илцааназа рымҩа арлашарц азы цәымзақәак риҭахьан.

Ирырҭаз аеы раҧхьаза аеырцәгьаны Пачкәыкә ааигәара днанамышьҭуа иалагазаргьы, Базала иҟаицалаак иргә-

абзыԥны Паԥкәыкә дақәиртәеит, аха арахь аԥәрагьы ауишьуҭамызт, ашьшьыхәа ахахәда шьышьуа, ихаазах дацәажәо дацныҟәон.

Кырза иаанныҟәа аамышьҭахь абнара иаалҵит, уажәшьҭа алашара рҭахзамызт еиҭа амза акаԥԥара рымҩа арлашо иалагахьан. Иара усгьы рымҩагьы маԥк акәын иаанхоз аԥшаҳәагьы рбарҭахартә иазааигәахахьан.

Абнара ишаалҵыз еиԥш, ауаа рыбжьы аууы ҳәа иго иалагеит. Акаԥаа еиҳарамҩык иеизаны раара иазыԥшызаарын, иахьагхаз азгьы кырза ихьаауан, уажәы ишаауаз анырба зегьы игәырҧьаҵәа иҟан.

Паԥкәыкәи ицыз аԥкәынцәеи рқытауаа гәыкала рԥылара анырба, рыԥсадгьыл аҽы, рқытаҽы иҟазшәа иааигәырҧьеит. Аха ари аиԥылара шәарҭакгьы аман, аеы шәаны ирҳауа иалагахьан, Паԥкәыкә ари анеиликаа ауаа дырзааигәахаанза ахьышәҭҳәа аеы дааеыжәҵын, аҧәра Базала инаиркны, иара иԥылаз Акаԥаа рахь иҽынеихеит.

Акаԥаа Паԥкәыкә ицызи иареи Иениԥьаами изызцаз рыздыруамызт уи азы ирарҳәараны иҟоу ҳаҳандаз ҳәа иаргәаҟуан, аха Паԥкәыкә урҭ ззыԥшыз ҳәа акагьы реимҳәеит.

– Ҳауаҵәа рбара ҳцеит, уажәы ауаа бзиақәа рқыҭа ҳналаԥшит, рзыршла аажәит. Шәысаламқәа рызганы рысаламқәагьы шәзааҳгеит, уи аҟароуп! – иҳәеит.

Уахьынтәи раара аасҵагьы шьапыла ицаз Паԥкәыкә еы харзаманк дақәтәаны дахьыхынҳәыз ақытауаа иԥьаршьон. Уаҳа наҵахымкәа ԥшреи-сахьалеи ичаԥаз ауаа анаба еиҭа азызара, аԥара иалагахьан. Базала изаанымкылошәа аниба инаганы ҵлак иадҽеиҳәалеит. Ақытауаагьы ааигәара имнеирц дрыҳәеит, нас рызегьы уашьҭа рыҩнеиԥш ирыҧхьазоз аҳаԥахьы инеихеит.

* * *

Ахаҵәаҵәа рхы ахьеидыркылаз аҳаԥаҽы, уахагьы амца ду рзеиқәын, аҵәара зхашҭхьаз, згәы ҭынчымз аҭаҳмадцәа амца иакәшаны итәаны ахәыцра иаҽын. Ичымазаҩцәахаз ԥыҵҩык рыԥсҭазаара иалҵхьан аха иаанхаз иааԥьоушьартәы ибзиахахьан уажәы чымазаҩы ҕәгәак дыҟам уҳәаратәы иҟан.

Кымараҷа лашьа иԥа Ахрагьы абзиахара иалагахьаз дрылан. Ахра макьаназы имч кәадан, ибаҩқәа

уԥхьазаратәы игын, аха ихшыҩи иблақәеи ицқьашәқьаза, еилыхха иҟан, инапқәа рыла иаб иаҳәшьа дгәыдкыланы аарлаҳәа акәзаргьы, аччара даҽын. Есма хәыҷгьы Кымараҷа лкалҭ дацрыҵуамызт, лашьагьы лымацара даанлыжьуамызт. Даеа ҷьашьахәыкгьы Ҳаиҭ иҭаца лҽы иҟалеит, зцәа зтәымкәа ачымазара ҭәҭәа иақәшәаз, уашьҭа дзынхом рыцҳа ҳәа изхәаԥшуаз аҭацагьы, Анцәа имчала, Асиаҭ нанду лыхәшәқәа рыбзоурала, абзиахара даҽын, уигьы ачымазара лымчқәа лымнаххьан, дкараха дыҟан, аарлаҳәа лыбжьы ҭылго маҷ-маҷ крыфара далагахьан, илзыҟарҵоз ахәшәқәагьы лыхәон азы зегьы леигәырҭьон.

Кымараҷа лашьа ихәычқәа гәыдкыланы дахьыкәиаз дыцәахьан, аамҭа кыр инаскьахьан, адәахьгьы хьшәашәарахон амца иахатәаз аҭаҳмадцәагьы еиҳарацоык ирзымчҳакәа ацәа риааихьан. Иаанхаз азәык-ҩыџьак рлабашьақәа рхы иадкыланы ацәа реарымҭарц иаҽын.

Ашьыжь шаанза адәахьынтәи аеыкьыркьырбжьы аҳаԥы иҭыҩуа иалагеит. Абжьқәа иаадырԥшыз аҽар иаразнак адәыхьы иандәылҵ ирбаз рызхамҵо иаашанхеит. Базала иҽеиҳәаз аеы аеԥныртларц азы иԥо, аекыднаҟьон, ари зыхҟьоз хара имгакәа иеилыркааит. Ныркә ахәы иқәгылаз аеҵыс акәын, амархәац еилазгоз, аеҵыс иахьынтәааз рзеилымкааит, ишкәакәаза, аԥшзашьа ҳәаа амамкәа иҟан насгьы иҽаҳәаны иырмаз амархәац аиԥшҵәкьа ибнакын.

Базала адәахьы дандәылҵ, амархәац зырхагаз аеҵыс шибаз еиԥш, идырит ари Иениџьами ианцоз амҩаҽы, раԥхьанатә аԥшатлакә еиԥш ирԥыҩоланы ицаз аеҵыс акәын.

Аекәа ибзианы издыруаз Базала ари аеҵыс иҽаҳәан имаз аеан ишаԥаз аилкаара ицәыуадаҩымхеит, аеҵыс ан азҽнаҭуан.

Базала аеҵыс ибеижьҭеи дшанханы, иблақәа изахгомызт. Аха иаразнак ихы инапаҽы иааганы, ашьшьыҳәа аеҵысахь иҽынеихеит. Базала уи дангәанаҭа, ашьҭахьтәи ашьапқәа ирыцәгыланы иҩагылеит, Базала иҽагыланы даршәарц аҭахызшәа, аха даанымгылазакәа, иара ашҟа дшааскьоз анаба ишәаны ахы еиԥш инаҵкьаны иаразнак иныҵаба ицеит.

Базала ҳамҭакы аеҵыс злацаз аганахь дыԥшуан аха ашьҭахь иааннажьыз асаба ада уаҳа акагьы ибарҭазамызт. Нас аеан ирҭынчырц иҭаххеит аха ууанза еиԥш аайгәара

уаҩы днанашьҭуамызт иага ҟаиҵазаргьы арҭынчра иылмшеит.

Аеы, ҽынлоуп, сахылаԥшып ҳәа дааҟәыҵын аҳаԥахьы дхынҳәит. Зыцәа ҟьалаз ауаа амра гылааназа иеицәажәо аамҭа агара иалагеит.

Ашьыжь ианша, аеы ааигәара иҟаз Базала, уи иҭынчза аҳәра ишаҿыз ибеит. Иаргьы данаба аҳәра иаҟәыҵны ахы аашьҭыхны ихәаԥшуа иалагеит. Алымҳақәа кьакьаза излаҟаз ала агәы шҭынчмыз убарҭан. Базала уаҳа уи ааигәара дымнеикәа дахьгылаз аҟынтә аргәыбзыҕра далагеит, иеизигаз аиҵәарақәа рыла иҟаиҵалаак ахыхра илшеит. Уашьҭа ааигәара дгыланы ахы ишьышьуан, игәыдикылон, дацәажәон.

Акыр аамҭа ахәда шьышьуа, дацәажәо ианиргәабзыҕ аамышьҭахь, иаразнак дыԥаны аҟәаҟәа длақәтәеит, аеы раԥхьа иаҭахымхазшәа ааҟанҵазаргьы аҵыхәтәан иахьхәыит. Базалагьы ирццакзомызт, даеа маҷк аргәыбзыҕра амышьҭахь Базала дшақәтәаз ахашҭызшәа аҳәра иалагахьан.

Уашьҭа аамҭа ааит ҳәа даназхәыц ишьхәа нарбаны абнара аганахь амарда ашьшьыҳәа днаҽалеит. Базала абна баша дылазамызт, уи хыкәкыс имаз уааназа иибаз аҿцыс дзақәшәозар ҳәа акәын…

Аха иага деимдазаргьы ԥьаргьы дақәымшәеит. Арахь агаԥшаҳәагьы кырза дацәыхарахахьан. Ԥьара-ԥьара амхқәа дрывсны дахьцоз аҭырқәа нхацәа дрықәшәалон аҭырқәшәа ахьизымдыруаз азы иаразнак «Селамуналеикум» ҳәа нараҳәаны днарԥырҵуан, зҵаарак ҟарҵаргьы имаҳазшәа ҟаҵаны дцон. Иара иага ихы иҵәахырц иҭаххаргьы имаҭәакәеи дзықәтәаз аеы ԥшзеи рыла дыблахкыган, уи амшала даазбоз ахәыҷқәа рызегьы иҳәҳәо, иҩуа ишьҭан.

Кыраамҭа дныҟәаны аԥшаҳәахьы даныхынҳәы амра шьыбжьаара иҩеихьан. Зегь уск-уск иаҿын, Аҳәса аҟәарҟынтә азы ааганы рымаҭәакәа рызәзәон, рхәыҷқәа ркәабон, ахәыҷқәа рыхцәқәа еидҷаблахьан, зегьы аҵеиаҵызи иркны иҟан, аҳәса иҟарҵалаак ахәыҷқәа дрыцкьеит. Агаәҟреи, амлакреи изалымҵыз ауаа ианаму рҟьамсар иалҵны, аерыцкьара иаҿын. Ирымаз амаҭәакәагьы изәзәаны ипашәза иҟаҵаны аҳаԥы аҩныҵҟа кәакьк аҿы еиқәырҵахьан.

Аҽаргьы ашәарах ирышьҭан, уашьҭа аҭыпҵьы маҷк иахьашьцылаз азы имшәакәа ибназон. Аҳәсагьы, ҧытҟоык аҽар реиҧш афатә иашьҭан урҭ ашәыри, аҵиаакәеи, адацкәеи реизгара иаҽын.

Аҳәса хара иахьныҟәоз азы, аҽар-ачкәынцәа азәыҟоыцьагьы рыцын, изыкәшәо рыздыруамызт, ирзымдыруаз дгьылк аҽы, рхы иацәшәон.

Иага хара ицаргьы аҳәса амҟоахәасҵа акәша-мыкәша иҟан, избанзар уи амҟоала акәын аҧшаҳәахьы излахынҳәуаз.

Кымараҷагьы аҳәса дрыцын. Ахра уашьҭа реиҳа дахьеиҵьхаз амшала Есмагьы иаргьы аҳаҧаҽы иаанхаз аҳәса ирызныжьны ашәыри аҵиаакәеи еизызгоз дрыцын. Иаарҧыхьашәо адацкәеи аҵиаакәеи игәаҭаны афатә злыҵкәоз ркалҭкәарҽы иеидыркылон, ҧытк аныҟалалакгьы ачкәынцәа иркыз аатцәакәа ирҭарыҧсон.

Ҧытрак ашьҭахь харантә аеқәеи ауааи рышьҭыбжькәа анраҳа иаразнак реааидыркылеит урҭ рыхьчара иазкыз ачкәынцәагьы рҟамакәа кны иҧшуа иааилагылеит. Аеқәа рышьҭыбжькәа рыла иаауаз шырацәаҟоыз еилыркаауан, жәохә-ҟажәаҟоык раҟара ыҟазар акәхарын.

Дук мырҵыкәа амҟоахәасҵа аганахьала иаауаз агәыпҵьы рбо иалагеит. Ииашаҵәкьаны ҟажәаҟоык ыҟан. Рызегьы иеиҧшны иеилаҳәан, бҧьарла еиқәныхъ иҟан. Ҟгәыпқны иаауан рыбжьарагьы ахыб змаз уардынк рыгәҭылагылан, ауардын ахыб иақәыршәыз ақәыршә аҽы иҟаҧшьны амзаҽаки араб быз шәалеи акы анқәан. Рыҧшрарсахьала арҭ ауаа аруаа ракәзар ҟаларын, амала ууанза араатәи аруаа ахьырымбацыз амшала изусҵәоу цқьа ирыздыруамызт.

Агәыпҵ иалазгьы иааҧшны аҳәса рбахьан, раҧхь игылаз аеыуаҟоы инапы ҟышьҭыхны агәыпҵ ааникылт, амала рышьҭахьынтә иасуаз аҧша, асаба шьҭырббны аҳәса ахьгылаз аҟынза иаанагеит. Акаҧаа рыҳәсеи рыҷкәынцәеи, асаба ашьшьыҳәа ианааиқәтәа аамышьҭахь, аеыуаа иҵцаауа рыхәаҧшра иалагеит. Раҧхьа игылаз аеыуаҟо егьырҭ дреиҧшмызт. Имаҭәакәа реиҳа иҧшзан, ацырцырқәа иадырганы иҟан, ишьҭахь игылаз аруаа ракәзар, ари рҧыза акәхарын, цқьа уанихәаҧшлаак қәралагьы егьырҭ дышреиҳабыз убарҭан.

Ар рҧызагьы Акаҧаа дрыхәаҧшны рыҵцаара даҽын, аҽар агәҭынчымра шрымаз рнапқәа рҟамакәарҽы изалҟаз

ала иубарҭан. Рлакҭақәа ырцәгьаын ар рҧызеи уи ицыз аруааи рахь «аҳәса иакәымны шәрыхәамҧшын мамзар шәахьҳархәуеит» рҳәошәа акәын ишгылаз.

Макьана ахәыҷра иахымсыцт ззуҳәоз арҭ ауқәынцәа ргылашьа, ар рҧыза еакала иеилимкаазеит, уи адагьы реиҳагьы игәы иахәеит. Избанзар, аҳәса рыхьчара ахацәа рзы иуалҧшьауп ҳәа дхәыцуан.

Дааҳәын аҳәса даарыхәаҧшит, урҭгьы рхы ламырҟәзакәа рыблақәагьы мҵәахзакәа дара ирыхәаҧшуан, ирзымдыруаз тәымуаӡоык иҿаҧшра иацәыҧхашьазомызт. Аҳәса рыхмӡоаҧгашьа ар рҧыза иагьҷьеишьеит, агәҭынчымрагьы изцәырнагеит. Аҧсылман хаҵак иакәны иара ихаҭагьы, ас зхы хтыз, зҿы хтыз аҳәса рыхәаҧшра иашамызт. Абарҭқәа данрызхәыц аҳәса рыхәаҧшра даақәыҵны, ачкәынцәа рахь дхынҳәны бжьы хаала дразҵааит.

– Шәара аҧшаҳәаҿы иҟоу ахҵәацәа шәоума? Ауқәынцәа зҵаарак шриҭаз аҟара еилыркааит аха уи аҟара акәын, арахь аҭакгьы ирҭар акәын. «Иок Ҭуркче! Абхаз биз» ҳәа ажәақәак нарҳәа-аарҳәеит. Ар рҧыза ауқәынцәа рҭак даараза иааҷьеишьеит. Измит аҟнытә ацхыраара рыҭаразы дыззааз ауаа ҭырқәшәа шырызмдыруаз дазымхәыцзацызт, «Шәыбжьара аҭырқәшәа здыруа дыҟазами?» ҳәа даеазнык дразҵааит.

Деилызкааз аҭак ҟазҵашаз дрылазамызт, рызегьы хазхазы рыблақәа дырхыҧшылазаргьы азәгьы ибжьы ирго-мызт, аҵыхәтәан азәгьы ҭырқәшәа шиызмдыруаз еилкаахеит.

Абри аамҭазы ар рҧыза Кымараҷа илаҧш дааҵашәеит, ашьац ҧштәы змаз лыбла ҧшзақәагьы, лзара аҟынза илеиуаз лыхцәқәа рыла, даараза дыҧшзан. Лшьапаҟынза илеиуаз лыцкы еиқәаҵәа реиҳагьы дауызшәа унарбон. Лыбҕа иамҭаз аразны маҟа напхаҵак иаӡоызан, убриаҟара лзара пан. Османтәи аҧыза аамҭак азы Кымараҷа лыҧшзара даахнахит. Ари аӡоыза аҧшзара иахьа уажәрааназа иблақәа ирымбазацызт. Игәы иҭашәаз акәиц, мца шораны ауразоуроу дабылуа иналагеит. Абзиабаразоума ари? Нас иаразнак инапы ианыз аус ааигәалашәеит, иеааидкыланы ируаа днарыхәаҧшит. Урҭгьы рыхшыӡо рымпыҵҧраазшәа аҳәсахәыҷқәа ирыхәаҧшуан. Аҧыза иҟаиҵаз аҭагылазаашьа амшала дааҧхашьеит. Иҷьымшьқәа ҵархәны ируаа дан-

рыхәапҵш рызегьы ирҳәарц ирҭахыз еиликааит. Нас уаҳа ара аангылара иапҵсам ҳәа дхәыцны, иарҧьа напы нароуны ибжьы наиргеит. «Пҳьаҟа!..».

Аруаа рҧыза инаишьҭагыланы еиҭах асаба ықәырчны, апҵшаҳәа аганахь рхы рханы рҽынархеит.

* * *

Ахҵәацәа ахьынхоз аҳапы апҳьа игылаз атцла иадҽаҳәалаз аҽан ҭынч ишҳәуаз акәымкәа, иаразнак икьыркьыруа, иҧо, иҵкьо иалагеит, ашаха аҽамнахыр аҭахын, акәша-мыкәша иҟаз ауаагьы иҟалаз аилкааразы аҽы иакәшаны ахәапҵшра иаҽын.

Дара-дара рыбжьыра аҽы зладырҭынчша ишалацәажәоз, ирзааигәахоз аҽышьҭыбжьқәа раҳауа иалагеит. Абжьқәа ахьынтәаасҵуаз аганахь ианыҧшы асаба рхылыббы гәыҧсҵык аҽцәа шаауаз гәарҭеит. Иззыҧшымз асасцәа хара имгакәа ииаины ашҭа хәычы агәҭа инагылеит.

Уи аамҭазы шәарыцара иҟази абнараҽы ашәыри аиаҵәареи еизызгоз аҳәсеи, зиарҭа изылымҵқәацыз ачымазысҵцәеи рыда зегьы иаразнак аҳапы апҳьа иааизаны ирзааз ачынуаа инарҧылеит. Паҷкәыкәи егьырҭ абыргцәеи аиҭагаҩы Исмил даарыдкыланы асасцәа ирҧылоз рапҳьа игылан.

Асасцәа ираҧхьагылаз Османтәи ар рҧыза иҧылаз ауаа илапҵш рыхго ашьшьыҳәа иҽы даақыжәҵит. Зыкәра абжара ирҭагылаз ари ауаҩы Нусреҭ Чауш ихьзын, ара ҩуск рзыҳәан ауп дзааз. Акы ахҵәацәа ирызкны аинформациа аизгара, аҩбатәигьы – арратә уахьад иреиҧьыз аҽан «Акбенек» шьҭахьҟа изтәыз рахь агара.

«Акбенек» ҩышыкәса раҧхьа Измит ақалақь аиҳабыра руахьад аҟынтә ианырҧьыч инаркны иахьанза Селим Пашьа метрацыҧхьаза еимырдаратәы адҵа ҟаиҵахьан убысҟак бзиа ибон. Аҧьычцәа аҽы аиҳабыра зегьы шашьҭоу, ишырзымҭиуаз еилыркаазара акәхап, ишәаны ианоурышьҭ, ақыҭауаа еизаны цәгьа-ҧсышьала аанкылара рылшеит. Амала кыр аамҭа абна илаз ари аҽан ушьҭа унапаҽы иузаамго иҟалахьан..

Нусреҭ Чауш, ахҵәацәа рҧызеи егьырҭ абыргцәеи данрыҽцәажәоз ицны ииаз «Ҳаилали Аҳиер» («Амзаҽа ҟаҧшь») аҳақьым Мустафа Сабри Ефенди амедеҳәшьцәеи ачымазаҩоцәа зегьы ргәаҭара иалагахьан. Ачымазара

иацәынхаз ирласны абзиахара иаҽын, аригьы Мустафа Сабри Ефенди дааразаа игәы иахәон.

Акыр аԥышәа змаз ари аҳақьым, жәашықәса инареиҳаны Кавказынтәи Османтәылахь ихырцәаны иааргоз ауаа рызҟыдақәа иахьнанагаз аԥшаҳәақәа шамахамзар зегьы рҽы дыҟан. Иахьа уажәрааназа ԥхыз ибаргьы зыгәра имгашаз акыр ахҭыс баапсқәа дрықәшәахьан, 1864 шықәсазы Трабзон изхыцыз кавказаа изықәшәаз ачымазара аҽкы, иага ҟарцазаргьы ианрызнымкыла, ачымазара агьырҭ ауаапсыра рахь имиасырц азы кавказаа аанда рыкәыршаны иҭаркит, уаҳа цхыраарак змоуыз зықьыӷыла ауаа гәаҟцәа мышқәак рыла рыԥсышьа харантәи игыланы иахәаԥушан ауп уаҳа акагьы…

Еиҭах 1864 шықәсазы Трабзон инанагаз ахцәацәа дышрыцхрааузаз ихаҭа атиф ихьны иԥсыз афранцыз ҳақьым дихашҭуамызт. Акырза ихараз итәыла аҟынтәи ууанза изымдыруаз, иимбацыз ауаа дрыцхраарц азы иешьны аус иуан, ихгьы нарықәиҵеит. Афранцыз ҳақьым ихымӷаԥгашьа Мустафа Сабри Ефенди уи иӷоызцәа рзы ҿырԥшы бзианы иаанхон. Араагьы мышқәак рыла ӷажәаӷоык иреиҳаны ауаа ԥсхьан аха уаанзатәи ианырҽурԥшлак ари уеигәыргьаратәы иҟан. Ргәаҭарақәа раамышьҭахь иахәҭаз ахәшәқәагьы ааныжьны Нусреҭ Чауш рус шынаргзаз ала адырра ирҵеит. Уигьы ицәажәара наигзахьан азы аруаа «шәееидышәкыл» ҳәаны адҵа нарыҵаны Ақбенеқ ахьҽаҳәаз иааԥыртланы, инарыдҽаҳәаланы амӷа ианықәла Нусреҭ Чауш, шықәсқәак раахыс дзышьҭаз аегьы, агәаҟра иҭагылаз ахцәацәагьы ракәзамызт ихы иҭагьежьуаз, уи абыржәыцәкьа Кымараҷа мацара лакәын дзызхәыцуаз.

Нусреҭ Чауш, азәы жәаба егьи аашықәса зхыцуаз ӷоыцьа аҭыԥҳацәа иман, иԥҳәыс ԥшьышықәса раԥхьа лыпсҭазаара даналҵ ихәычқәеи иареи иааизынхеит. Анцәа иҟнытә иан лыпсы ҭан азыҳәан, ахәычқәа дырхылаԥшуан, аха… Уи амшала акәын аҵыхәтәантәи аамҭазы, ԥҳәыс аагарагьы игәы изҭаз, зегьы раасҭагьы ҵеик диауыр иҭахын. Абнараҽы амӷахәасҭа ианыланы ашьшьыҳәа ианцоз «издыруада сразҟы абри аԥсуа ҭыԥҳа лакәзар?» ҳәагьы ахәыцра даҽын. Аха лара Кымараԥҷа дыӷонразар? Усҟан иҟаиҵарыз, игәы дҭыганы дихаиршҭыр акәын, амала ууанза кавказаа рҭыԥҳацәа иӷонрахаанза акасы рхарҵазом ҳәа иа-

ҳахьан, Кымараԥҵагьы касы лхамызт азы макьаназы дгәыԓуан.

Нусреԥ Чауши ицыз аруааи абнара агәы илаланы ишцоз иззыпшымыз ак ћалеит, иахьынтәааз рзымдыруа еык акьыркьырбжьык раҳаны иаангылар акәхеит. Избанзар, изыкәтәаз аеқәа рызегьы ирҳаны игылан. Ақбенек ихагахазшәа акәын ишыћказ, аепыртланы, абжьы ахьаауаз аганахь ицарц азы игәаћуан.

Ақбенек ишамчыз ахы анаћьа изыдҽаҳәалаз аеы иакәыз акәадыр аанаҳәан иакәтәазгьы аегьы аарҳәны инканажьит, аеы акәадыр анкаҳа амгәырхақәа анпнатцәа ушьта уи аанкылашьас иҧказ, абнарахь аганахь ахы рханы ахыц анпћьо еипш инатцћьеит.

Абартқәа зегьы убриаћара ирласны иҧалеит, азәымзар-азәгьы иҧаитцашаз ҳәа акгьы дакәымшәеит аҕәра зыдҽаҳәалаз акәадыргьы рҳәазо, икыдћьо абна агәы илалазҭны ицеит. Уажәы зеы иалбганы ихаххала икаҳаз аруаԥы итцәаа бжьы ада акагьы уаԥы иаҳәауамызт. Иара насыпда инапы дахьақәҳаз ипҵцәазаап уи азоуп дзырхәаауаз, ахьаа дартәомызт.

Нусреԥ Чауш ибналаз аеан дашьҭаларыма, мамзар знапы пҵцәаз аруаԥы дицхраарыма иҧаитцара издыруамызт.

– Ааит, ухәда хжәааит, Лаиет зқәу! – ҳәаны аеы даақәмақарын, икаҳаз аруаԥы иахь днаҳәны адтца нариҭеит: – Дышьтышәх абри абзамыҧкә… акәадырцәћьа ақәтәашьа дақәшәом, арахь арра маҵура наигзарцгьы иҭахыуп.

Иԥызцәа иԥоны ианихьзеит, агәыпҵ ирыцыз аҳақьымгьы иаразнак днеихагылан ипҵцәаз имахәар аҭыпҵ иныкәцаны ибзиазаны иҷеиҳәеит.

Аруаԥы уажәы ишьапы дыкәгылан аха ахьаа ҕәҕәа иман, ас дызлаћказ ала аеы дузақәыртәомызт. Аибашьратә пышәа змаз Нусреԥ Чауш, ахәра ҕәҕәақәа змаз иагаԥы дрыцхраахьан азы уи атәы ибзианы идыруан, иаразнак аруаа абна инылаҵаны аҵла амахәқәа пыћканы идааирган ачымазаԥы дызныртцашаз асакаса аадирћатцеит. Иазхаша аҭырасгьы накәцаны аиарҭа еипш ианућкарҵа аамышьтахь, иаргьы днықәырианы, ууанза дзыкәтәаз аеы акәадыр инадҽеиҳәалеит, аруаԥы иага изыћкарцазаргьы ахьаа даргәаћуан амԥан дахьыргоз.

Нусреԥ Чауши иԥызцәеи ргәалаћказаара дааразаа ибаапсын. Нусреԥ Чауш аеы рымпытцћьаны иахьырцәыбна-

лаз амшала Селим Пашьа иеиҳәаша дазхәыцуан, ԥышықәса раахыс Измит аиҳабыра аруаа ашьҭаҵаны ирзымпҭшааз аҽы анхаҵәа рыцҳақәак ианырк аамышьҭахьгьы, иара Измит аҟынза анагара ахьилымшаз дааразаа ихьымзԓишьон насгьы Селим Пашьа ари ианаижьраны дыҟазамызт.

Амԥа данықәлоз Кымараԥьа длызхәыцуа ихы-игәы пырпыруа апхыз иалаз ауаԥы, уажәы дзықәшәараны дыҟоу изымдыруа амԥа данын.

* * *

Измит ахада Селим Пашьа Ақбенек аагара иишьҭыз аруаа ирыхьыз ранажьра акәым, зынза дхагаханы даақәгылт. Рапхьаза, иаразнак рызегьы инаганы абахҭа иҭаркырцгьы адҵа риҭеит, аха нас пытрак ашьҭахь данеиқәтәа ари акагьы ишамыхәоз дазхәыцны Нусреҭ Чауш абахҭа дҭыганы иҽапхьа даргарц рыдиҵеит.

Селим Пашьа, Нусреҭ Чауш диҽапшыцпхьаза еиҳагьы игәаҕ шышьҭихуаз гәеиҭеит. Ипашьара дацәыпхашьаны аарлаҳәа иеааникылон акәымзар, абыржәыцәкьа даанкыланы, ашьаҟәада иҽихыр иҭахын. Амала ишьа иур акәын.

– Ара сызупхьаз удыруама? – ҳәа диазҵааит ицәажәашьала шаҟа датәеимбоз иаразнак еилукаауан.

– Исыздырзом шәхаҵкы! Шәҽапхьа сара сыхәда хәыцк иаԥызоуп!

Нусреҭ Чауш данцәажәоз дшәаны дқыцьқыцьуан, ихапыцқәа еихагыломызт.

– Ура угха уриашарц ауп узаасыпхьаз. Угха ариашара улуршоит, мамзар иузыпшу Аллаҳ идырп.

Селим Пашьа аҭагылазаашьа ихы иархәаны ацгәы аҳәынапҳ ишалахәмаруеипш дилахәмаруан, Нусреҭ Чауш апсреи-абзареи дрыбжьагылан, ихы ларҟәны иапхьаҟа мацара акәын дахьпшуаз.

– Упсы шәҳәозар, сыпсып шәхаҵкы! – ҳәа аарлаҳәа ибжьы наиргеит.

– Хымпада уыпсы ҳәа аунасҳәаша аамҭагьы аауеит Чауш, иара уи аамҭа анааилаак упсырц азы апсцәаҳа ушиҳәогьы убап! – иҳәан изыпшызгьы иирдырит.

Нусреҭ Чауш ушьҭа ипсы маҷханы дышкаҳара дыҟан. Селим Пашьа дгәамҵны дшыҟоу усгьы идыруан аха, дрыцҳамшьазакәа апсцәаҳа инапы даниҵоит ҳәа дыҟамызт.

– Сшәыҳәоит, сыԥсы сзыншәыжь ҩыџьа схәыҷқәеи сан аҭакәажәи ирыԥсыхәои?

Селим Ԥашьа, Нусреҭ Чауш аҵәы илихуан:

– Иухьи уара афырхаҵа! Аԥхьан сыхәда хәыцк иаҩызоуп умҳәози?.. Уԥсы уҳәар сыԥсуеит умҳәози?

Нусреҭ Чауш иҷеы акит, ушьҭа дызцәажәазомызт, ишьамхқәагьы иҵаҟәарҟәаруа, дшынкаҳара аарлаҳәа дгылан.

«Сыԥстазаара ара иҷеахҵәазар акәхап» ҳәа дхәыцуан. Селим Ԥашьагьы аԥхьан ишаҳҳәаз еиԥш, аҳәынаԥ иалахәмаруаз ацгәы даҩызан

– Уи аҟарагьы рыцҳашьарада сыҟам! – иҳәеит дааԥышәырччаны.

Нусреҭ Чауш гәыгра хәыҷык ала Селим Ԥашьа днаихәаԥшны дҵааит.

– Аԥсцәаҳа сишәымҭазои?

– Уистоит! Аха раԥхьа аамҭа устоит угха риашаны уԥсы аиқәырхаразы, уи аамҭа ибзианы ухы иаурхәар бзиоуп, ухы иузамырхәар усҟан узыниараны иҟоу иуаҳаргьы уҭаххарым.

Арҭ ажәақәа раамышьҭахь Нусреҭ Чауш маҷк акәзаргьы иԥсы ааивигаратәы дҟанаҵеит.

– Аллаҳ илԥха шәымазааит! Шәыԥсыҥцры иациҵааит, – ҳәа дааҕызит.

Селим Ԥашьа изхара дилахәмарит ҳәа данхәыц, ииҳәарц иитахыз иаҳәатәуп ҳәа иԥхьазеит.

– Нусреҭ Чауш ишуасҳәаз еиԥш, аамҭа мгазакәа амҩа унаныланы уцаны сеан ԥшааны исзаага! Ишубо еиԥш, сара рыцҳашьара змам азә сакәзам. Уаргьы уи амшалоуп аҩбатәи аԥстазаара зустаз. Уара уажәы ҩ-мҩак роуп уаԥхьа ишьҭоу. Акы, аеы ԥшааны иааугар уԥсы еиқәхоит, уагьфырхаҵахоит, аҩбатәи амҩа, иузымԥшаар ушиашоу аԥсцәаҳа иахь уца, ҳазшаз дуцхарааит.

Нусреҭ Чауш, Селим Ԥашьа дахьхәыр ҳәа дшәаны аамҭа ицәызыр иҭахзамызт, уи азыҳәан ауп:

– Азин сышәҭозар иаразнак амҩа сыкәлар стахуп, – ҳәа зиеиҳәазгьы.

Селим Ԥашьа, Чауш иитахыз аниеиҳәа инапала ижакьа аашьышьуа, дихзасуа днаиацәажәеит.

– Уахәаԥш, Анцәа иус зеиԥшрахаз, уажәы сеы аԥшааразы уццакуа уалагеит! Уца, нас уи анакәха, уцаны сеы сзаага!

Нусреҭ Чауш, дхырхәаны шьҭахьҟала даңдәылҵуаз Селим Ҧашьа аҵыхәтәантәи иажәақәа рыла аҧсра алакҭа хьшәашәа еиҭа дааҭаҧшит.

– Уца, Нусреҭ Чауш уца!... Амала абналара уҽеазумкын, адунеи аҵыхәахь уцаны, ҳәынаҧҭрак уҭаларгьы ушсыҧшаауа удыруаз, иусҭаз аҽҳәара ухы иархәа!

* * *

Нусреҭ Чауш аиҳабыра рыҩны дышдәылҵыз еиҧш дышиашаз иара иҩныҟа дцеит. Раб дахьҭаркыз азы аҵәуара иаркараз иҭыҧҳацәа, ихаҭа рҽаҧхьа данырба ргәырҷьара ҳәаа амазамызт. Ранду лакәзар, ганкахьала дышҵәуозгьы даҽеаганкахьала лыҷкәын деибганы дахьылирбаз азы Анцәа иашьапкра даҽын.

Иҟаз-иныз рыдмырдырзакәа иҭаацәа маҷк данрыдтәала ашьҭахь Нусреҭ Чауш, иаразнак дгыланы аееидкылара даналага, иангьы иҧҳацәагьы иҟалаз рзеилымкааит, аха уи уаҳа аамҭа имазамызт, аамҭа мгазакәа Ақбенеқ раҧхьаза изыҧшааз ақыҭауаа рҽы днеины урҭ ицырхырааны аеы иҧшаарц акәын игәы иҭаз.

* * *

Аҧшаҳәаҽы ауха афырҭын баапсы ыҟан аамышьҭахьгьы икыдыбганы ақәа аухьан, аха ахҵәацәа уажәтәи аан иазыҟаҵаны иҟан аҳапы аҩныҵҟа ишеилдыргаз еиҧш адәынгьы ақьала хәычқәа дыргылахьан, аҭырасала ирхыбыз арҭ ақьалақәа азы кылсзомызт азыҳәан, уажәазы изыцәшәо ҳәа акагьы ыҟамызт.

Ашарҧазы ақәа аура иаҟәыҵны амра хааза иангыла аамышьҭахь, ахҵәацәа рқьалақәа ирдәылҵны зыда ҧсыхәа ыҟамыз русҟәа инарылагеит.

Аҽар есымшеиҧш амҽы еизганы амца еиқәырҵахьан, аҳәсагьы шьыжьхьа армазеира иаҽын, избанзар рызегьы иҟарҵаша аусқәа рапхьаҟа ирзышьҭан, шьуокы шәарыцара ицон, аҳәсагьы аиаҵәареи ашәыри еидыркылар акәын, аҭаҳмадцәеи егьырҭ анацәеи анышәынҭрақәа ирхагыланы лаҕырзыла иркәабар акәын.

Акаҧаа рҧыза Паҷкәыкә Белелгьы шаанза даапшхьан, иаарласны иҽааилаҳәаны иқьала даадәылҵны икәша-

мыкәша аҭцаара дналагеит. Нас дааҳәын мышкы аԥхьа издыргылаз иқьала днахәаԥшит.

Аҭаҳмада иқьала данахәаԥушаз АԥСнытәи иҩны ааигәалашәеит. Даныҩнраха иаб иҩнаҭа днаҷыҵцын ихазы ҩны ҷыцк иргылеит. Аҳҭынрак иаҩызаз ари аҩны амаҭәахәқәа, хаҭала иара иалхны, иреиҧьыз аҟазацәа ԥшааны идирҟатцеит. Избанзар, усҟан аамыстацәа рыбжьара аҩны аҟатцара аганахьала аицлабра дуззаы ыҟан, урҭ руазәы аҩны аҟатцара игәы иантҭеиклак икәша-мыкәша иҟаз аамыстацәа зегьы рыҩнқәа днарыхәаԥшны зегьрыла урҭ иреиҧьыз иргылар акәын. Паҷкәыкә иргылаз аҩнгьы Акаԥа ақытаҷы мацара акәымкәа ааигәа-сигәа аиԥш-зеиԥшыз ыҟамызт.

Паҷкәыкә абарҭқәа дышрызхәыцуаз, блатцыхәала уажәтәи иқьалагьы агәаҭара даҷын, нас хьаа знубаалоз ԥышәрччарала «егьырҭ ақьалақәа раасҭа сара стәы аҳҭынра иаҩызоуп!» ҳәа иҭагылазаашьа днахыччеит.

– Сызкәахшоу Анцәа ду гхас иузыҟаҳҭазеи ҳара абри аҩыза ҳҭаургылартә! – иҳәан инапқәа ҩышьҭыхны ажәҩан дҩацаԥшит.

Уажәы дызҭанхоз ахыбра, иахьазы ашьхақәа рҷы ашәарыцаҩцәеи, ахьшьцәеи рхы иадырхәон ари аҩыза ақьалақәа, амала шәымбо аҭагылазаашьа шыҟалаз, зыхьз зыԥша Кавказ зегьы иахысхьаз Паҷкәыкә иҩыза аԥсуа аамыстә дуззагьы абри ақьала ада ԥсыхәа имоуа дааҭагылеит.

Аҭаҳмада абарҭқәа дрызхәыцуа дышныҟәоз иқьала акыр дацәыхараны днаскьеит, раԥхьа ашьхарахь ихы ирхеит шиҳәоз нас аԥшаҳәа аганахь дылбааит. Ақәа аамышьҭахь иҳәынҵәырахаз анышә, Паҷкәыкә аԥьмацәа иалхыз ишьаҵа хәыҵәҩагацәа ирыдҷаблон ага данылбаагьы, иҵегьы аԥслымз анадҷабла зынза дзымныҟәо далагеит, ушьҭа имрыцқьар ада ԥсыхәа имамызт.

Ишьапқәа нкыдҟьо, дышьҭыԥо иага ҟаиҵазаргьы ианаму акала исрыцқьап ҳәа ҵәаҟьак дшашьҭаз, бжьык иаҳаны дааҭрысит.

– Ари шәыхәома, шәхаҵкы?..

Паҷкәыкә абжьы ахьгаз данынаԥшы аҭырԥьман Исмил инапы нароуны иикыз аҵәаҟьа иара иахь инаирхеит. Исмил АԥСны даныҟазгьы даараза бзиа дибон уи аибашьраҷы иҭахаз иаб диҭынханы диԥхьазон, насгьы иашьа иԥа База-

лагьы дицрыҵыр иуамызт. Исмил аҭырқәшәа ахьидыруаз амшала зегьы ихзызаауан атәым дгьыл аҽы адагәеи аҽаҳаи реиԥш иеидымхаларц азы иара иакәын хәшәыс ирымаз.

– Уԥсынҵры еизҳаait, сыцкәын, – иҳәан аҵәаҟьа ааимхны ишьаҵақәа алаирыцкьеит.

Нас Исмилгьы иаргьы амрагылара ҵырлашаауа агылара иаҽыз амра рызқәа неиарханы мраҭашәарахь рхы рханы рҽынархеит. Ишнеиуаз Паҷкәыкә иарма напы наганы Исмил иҟәаҟәа иныкәиҵеит, ари Исмил дзышьцылаз акәзамызт, избанзар аиҳабацәеи аҽари есымша ԥыҵк иеицәыхаразар, изхымԥо ҳәаак рыбжьазар акәын. Уажәы Паҷкәыкә Исмил даараза дизааигәаны дахьицныҟәоз дагьарԥхашьон, дагьарԥагьон. Жәларык рԥыза Паҷкәыкә дузза инапы иҟәаҟәа иқәҵаны иара дицныҟәон, ари иҩызцәа ирбар иага дцьашьаны иҵашьыцрын.

Ишнеиуаз Паҷкәыкә дааҭгыланы ус иҳәеит:

– Исмил, уара сара сзы баша ҷкәынак уакәзам, уажәы бзысгьы лымҳасгьы иҳамоу уара уоуп, уара аҭырқәшәа удыруа уҳамамзар иҳаԥсыхәаз.

Исмил аҭак ҟаиҵазомызт, избанзар аиҳабы данцәажәо аиҵбы аҭак ҟамҵазакәа дизызырҩыр акәын.

Паҷкәыкә иҵегьы ацәажәара даҽын аха Исмил ихыихшыҩ зегьы иҟәаҟәа иқәыз инапаҽы акәын иахьыҟаз, ари гәадура дузззан, иара изы, насгьы аҭакԥхықәра дузза ацын, шьҭарнахыс иԥсы ҭанаҵы ари даԥсаханы, хьымзҭ имгар акәын, ас даназхәыц Паҷкәыкә инапы шаҟа ихьанҭахазгьы аагәеиҭеит. Убри аамҭазы Паҷкәыкә омак ибазшәа ицьашьаны иихәаз ажәақәа Исмил дызлаз «аԥхыз» даалнахит.

– Анцәа бзиара ҟаҵа! Арҭ ара ирусузеи? – Паҷкәыкә инапы ахьирхаз аҭыԥ аҽы аԥсызқәа ԥсны аҟәара иқәжьын ҟәраанқәаки ҷнышқәакгьы рхаабыцуа ирхан, аха Паҷкәыкәи Исмили анырба маҷк иԥрызшәа ааҟарҵан инасҭхантәи аԥшра иалагеит аамҭа шаароуз еиԥш иааины еиҭа аԥсызқәа рхалара ргәы иҭазар акәхарын.

Паҷкәыкә ԥсыз ҟәазк иаашьҭыхны цқьа данахәаԥш ицьашьаны ҿааиҭит:

– Ари аԥсыз кәара ԥсызуп, амшын аҽы иаазгазеи?

Аԥшаҳәа зегьы кәара ԥсызла ихҟьаны иԥсны иқәжьын.

Нас ак иԥшаауазшәа анахь-арахь днаԥшы-ааԥшит, ааигәа ԥьара кәарак ыҟазароуп ҳәа дхәыцуа дышцоз ԥытрак иаԥхьаҟа амшыни аҳәынҵәеи ахьеилалоз аниба:

– Абар! Ана кәарак ыҟоуп, – иҳәеит Исмил. Ииашаҵәҟьаны иаха шааныза иауаз ақәа аамышьҭахь акәара аҳәынҵәаршьышьы еиԥш алеира иаҿын, амшын иахьалалозгьы акәша-мыкәша ихәашьза изыҟаз уи азы акәын. Акәара ааигәаранза аарлаҳәа ианнеи:

– Абар! – иҳәеит Пачкәыкә. –Аԥсызкәа зыԥсыз уажәы еилкаахеит! Нас Исмил днаихәаԥшны гәыбԓан ииҭозшәа днаиацәажәеит:

– Абыржәгьы иузеилымкаазеи аԥсызкәа ԥсны аҟәара изыкәыжьу?

Исмил ииашаҵәҟьаны акагьы изеилымкаазацызт. Пачкәыкә днаҳәны аҟәара иқәжьыз аԥсызкәа днарыхәаԥшны иԥышәагьы аарԥшуа Исмил диацәажәон.

– Арҭ аԥсызкәа ҳара иаҳԥызоуп. Акы заҵәык ҳазлеиԥшым макьаназы ҳара ҳаԥсҟәа ҭоуп. – Исмил абыржәыгьы ацәажәара ахы ахьхаз изеилкаауамызт.

– Аԥсызкәа акәараҿы хьаа-баа рымазамкәа ишыҟаз иаха икыдыбгаз ақәа аамышьҭахь, ихыҵны агәакьҳәа иандәыкәла, аԥхьа кыр заангылозма, аԥсызкәагьы аанаган амшын иналанажьит, аԥсызкәа изышьцыламыз амшын азаҟны аԥьыка рыԥоныҵҟа ианырга, шьҭахьҟа изыхынҳәуазар ҳәа ишыкәԥоз, аԥшаҳәаҿы иԥсгәышьеит.

Пачкәыкә ииааркьаҿны иеиҭеиҳәаз Исмил игәаҿынза инеихьан, Пачкәыкәгьы илахь еиқәны амшын ахыԥшылара даҿын.

– Ааи, сыҷкәын ҳара аԥсызкәа ҳазлареиԥшым макьаназы ҳгәаҵәакәа былуеит аха аԥшаҳәа ҳакәыжьзам, макьаназы гәыҕра хәыҷык ҳамоуп, аха иабанза?…

Ацәқәырԥақәа рыбжьи аԥсызкәа ирхыԥрааузаз амшын ԥсаатәкәа рыҵәаабжьи рыда уаҳа бжьык уаҳауамызт. Иаха атәыла бгазаргьы уажәазы амшын ҭынчын икаххаа иҟаз амра абзоурала амшгьы ҟәандаза иҟалахьан.

Пачкәыкә азы здацкәа ыҵхны ииаанагаз, аха амшынгьы мап ацәкны агаҿа иқәнажьыз қдык днеины днықәтәеит. Имахәарқәа ишьамхқәа ирықәҵаны иԥонапык рыла ихы кны амшын дхыԥшылон. Нас иаразнак, ҳаҭырла ихагыланы изыԥшыз Исмил дааигәалашәеит. Инапала ивараҿы дтәарц иирбеит. Исмил, раԥхьа дтәарц игәы иҭеикзаргьы нас

ихаҭып аҽы ианааи иҽааникылеит. Жәаа шықәса зхыҵуаз аҧкәын, ҩынҩажәа шықәса раахыс иеиҩызцәоушәа, днеины Паҧкәыкә дызлаидтәыларызеи? Иахьа усгьы аазара аҵас ихашҭны, инапы иҟәаҟәа ишықәыз аныҟәара даҽын, аха уа даангылар акәын. Паҧкәыкә иараҽы атәара абылра иаҽыз қдык ақәтәара изаҩызан, издыруада аҭаҳмада дҧишәозар?

Исмил еиҭах ахәыцрақәа дышрылаз Паҧкәыкә ибжьы дгақәыҕәҕәаны адҵа наиитеит.

– Утәа ҳәа уасымҳәеи аҧкәын! Утәа, абра сааигәара, иуасҳәашақәа ыҟоуп!

Паҧкәыкә ибжьы Исмил ихәы-ижьы аргылеит, уашьҭа мап акышьа имазамызт, аха ус иахәҭазар ҟалап ҳәа дцан акды аҵыхәаҽы ҷьара дынкыдтәалеит, аха итәашьа Паҧкәыкә игәампҳакәа дааиҵаҟьеит.

– Уара сааигәара утәа сымҳәеи! Сара суацәажәара сҭахуп, уара убас хара утәеит ажәақәа ҳабжьыздо ауаҩы даҳҭахуп!

Исмил дыҧхашьа-ҧхаҵо дааин иааигәара ҷьара днатәеит, аха аҵәы дахатәазшәа акәын дшыҟаз, амшын ахьынзаубарҭаз дынхыҧшыланы:

– Абни ацәаҳәа убарҭоума? – дҵааит Паҧкәыкә!

– Ааи, избоит, – иҳәеит Исмил

– Убрахьоуп иахьаанхаз ҳаҧсадгьыл, уазхәыци убас ҳазит, ҳаҧсадгьыл ҧшза иарбан гану иахьыҟоугьы ҳацәҩашьоит. Сара еиҳарак амра ахьгыло снахәаҧшны Аҧсны ахьыҟоу еилыскаауеит.

Исмил Паҧкәыкә иирбоз аганахь иҧсадгьыли, иқыҵеи ибозшәа игәы хыҵхыҵуа днаҧшуан, аха иқыҵа уаҟәыҵ ажәҩан иаҵагылаз Аҧснытәи ашьхақәаҵәкьагьы амшын аҵахь изааҟәырлазшәа иубарҭамызт.

Паҧкәыкә ацәажәара игәаҧхазар акәхап, аангылашьа имамызт.

– Ауаҩы иҧсадгьыл данацәызлак, ибз акуеит, илымҳа дагәахоит, аиаша иуаҳаргьы иузеилкаауам. Аха уажәы ари аҭагылазаашьаҽы иабантә еилукаауеи, уазхәыци, сара скыҵаҽы саныҟаз ауаа уырҟәаҵ, ашәарахи аҧсаатәцәкьеи рбызшәа еилыскаауан, иаба шәаҳәо, ишҧашәаҳәо, амла иакуама, мамзар иацәызыз аҩыза аҧшаауама? Иеилыскаауан, сара сыҧсадгьыл аҽы иасуа аҧшагьы иаҳәарц иаҭахыз. Ахәылбыеха амзырхаҽы аҳардан санаҵатәаз

слымҳа иҭоуаз аԥша, адырҩаены аҳауа зеиԥшрахо санаҳәон, ақәа ауазма амра хтуазма заанатц исанаҳәон…

Аҭаҳмада маҷк аҟара ҽымҭкәа аԥсабара дназыҵырҩоит, нас ихы нышьҭыхны ажәҩан днатцаԥшит.

– Исмил игәоуҭахьоума аратәи амра ҳара ҳҽы иҟоу акәзам, уа иахьгылози иахьҭашәози, араҟатәи еиқәшәаҵом.

Исмил аиҳабы абас игәы кажьны дцәаажәо имаҳацызт, избанзар аиҳабацәа иага аҭагылазаашьа бааԥсызаргьы, ажәлар ргәы шьҭызхша ажәақәа рҳәалон. Исмилгьы егьырҭ иҩызцәагьы абас ала акәын макьаназы ргәы камыжькәа ишааиуаз, аха уажәы реиҳа дзықәгәыҷуаз Пачкәыкә иажәақәа раамышьҭахь, иҩнырцҟа аԥшатлакә ҭасуазшәа, даақалеит.

Пачкәыкә дцәаажәон, Исмил дзырҩуан, аамҭагьы ацара иаҽын. Абас ишыҟаз рҟьалақәа ахьгылаз аганахь ала дара рахь ихы рха, азәы дыҩуа дшаауаз ангәарҭа, излаз ахәыцрақәа инарылԥны иаауаз изыԥшуа иалагеит.

Акаԥаа иреиуаз ҷкәына хәычык иакәын, дыҩуа дахьааз азы ҳамҭакы аҟара дзымцәаажәаҵеит, Пачкәыкәгьы ак ҟалазар ҳәа дшәаны ашырҳәа дҩагылан ахәыҷы иазцаара дналагеит.

– Иҟалеи сыҷкәын, ашьхыцә зжәылаз аҳәарақәа реиԥш уҩуа уаазгеи?

Ахәыҷы аарлаҳәа иԥсыԥ шеивигозгьы аҭак аҟаҵара даҽын

– Тәым уаҩык сасра даҳзааит!

Асас даait ҳәа аниаҳа, Пачкәыкә ахәыҷы ихзасра даҟәыԥны, даеазнык диазцааит.

– Асас уҳәама? Дызусҭада?

Ахәыҷы азцаара аҭак ииашаны иахьизыҟамцоз дацәыԥхашьаны, гхак имазшәа ихы ларҟәны ибжьы наиргеит.

– Исыздырзом шәхацкы!.. дыцқьашәқьаза еилаҳәоу еыуаҩык иоуп, ааигәа аруаа иаҳзааз ирхагылаз диеиԥшыз цьысшьеит, аха сыздыруам, избанзар уажәы ар маҭәа ишәзам насгьы азәгьы дицзам.

Пачкәыкә Исмил иахь днаҳәит.

– Иубама? Еиҭа аус узкашәеит, аамҭа мгазакәа ҳҭыԥ ахь ҳгьежьып, избанзар уа аҭырқәшәа здыруа азәгьы дыҟам. Ҳасаси ҳауаажәлари ҽаҳаи-дагәеи реиԥш иеиҽаԥшуа итәазар акәхап.

Пачкәыкәи Исмили иаразнак амҩа иқәлеит, Исмил иеиҳабы ишьҭахь дгыланы дарауан, ахәыҷы иакәзар усгьы сус насыгзеит ҳәа дыццакзомызт.

Дук мырҵыкәа аҳаҧы аҧхьа игылаз ақьала аҿынза инеихьан. Уаанза ирҳәахьаз акәын иҟаланы иҟаз. Ақыҭа аиҳабацәа иеизаны асас идтәалан, иеибырҳәоз ак ахьрымамыз амшала еиҿаччо иеиҿаҧшуан, уаҳа акагьы.

Пачкәыкә данырба итәаз зегьы агәырқь ҳәа иҩагыланы инеиҧылеит, зегьы иаразнак ршьапы иахьыхгылаз ҷьашьаны асас даалакҩакзаргьы, аҵыхәтәан иаргьы дҩагылеит.

Пачкәыкә ашьшьыҳәа дныҟәо, иқыҭауаа даарылсны асас днаидгыланы инапы наироуит, убри аамҭазгьы илакҵа цқьа данҭаҧшы иҿаҧхьа игылаз ауаҩы иаразнак дидырит. Ари Нусреҭ Чауш иакәын, ар маҭәа ахьишәымыз азы кырза иеиҧсаххьан аха зегь дарароуп дидырит.

– Бзиала уаабеит ҳасас дахь! – иҳәеит Пачкәыкә, Исмилгьы есымша еиҧш иажәақәа иҿыцкьааназа иаразнак инеиҭеигеит.

– Бзиара жәбааит! – иҳәеит Нусреҭ. Уа даанымгылазакәан инаиҧцеит. – Даеазнык шәбара сеигәыргьоит. Бызшәала иага ҳаиқәымшәозаргьы, шәысасдкыларала сеилаҳаит. Уаанзагьы пату дузза сыкәшәҵахьан, исгәаҧхеит азы еазнык сааит.

Нусреҭ Чауш ицәажәашьа Пачкәыкәи Акаҧааи даараза ргәы иахәеит.

– Уи уара ухабзиара аҟынтәи иуҳәоит. Ҳаҧсадгьыли, ҳцеи, ҳшәыри, ҳарахә-ҳашәахәи ҳанырцәыхароу ишахәҭоу ала уҳазҳадымкылазар ҟалап – иҳәеит Акаҧаа рҧыза, нас утәа ҳәа иҵыҧ ирбаны даниртәа аамышьҭахь иаргьы днаидтәалеит, Пачкәыкә дантәоуп ақыҭауаагьы антәа.

Зегьы рҭыҧқәа анырба кыр шыкәса раахыс иеибадыруазшәа ихааза цәажәарак иналагеит. Зегьы ргәалаҟазаара бзиан. Исмил ида. Избанзар зегьы ражәақәа реиҭагара ибызшәагьы, иаамҭагьы, иымчгьы азхомызт, аха ишнеиуаз иара иеиҭагара иҵахымкәа ауаа ишеилибакаауаз ибеит, ауаа аилибакаара анырҭаххалак, ажәақәа рыдагьы лакҵала, напыла, шьапылагьы еилибакаар рылшоит.

Ҷыҭрак аамышьҭахь Пачкәыкә ар рҧыза Нусреҭ Чауш ирматәагьы ишәыхны мҩа ханартә дахьыргааз мзызс иамоу еилкаатәуп ҳәа игәахәны диазҵаарц иҵаххеит.

– Ҳаҭыр зқәу ҳасас, абрааныза уахьыҳзааиз гәахәа дуззас иҳамоуп, амшын ҳахьықәнажьыз абри аԥшаҳәаҿы уара уҩыза асас дахь иԥылара ҳара ҳзы гәырґьароуп. Ҳара ҳцас аҿы асас дазусҭоу, дґару-дбеиоу, деиҳабу-деиҵбу, дахьынтәааз, дахьцаша, данцаша уҳәа иазцаара дааразаа ԥхашьароуп, уаргьы уи азы зцаарак ҳазуҭом, аха уара арааныза уаҳзаазгаз уалацәажәарц уҭахызар, гәыкала ҳаузызырҩуеит.

Пачкәыкә араҟа мачк дааҭгылеит, ицәажәашьа игәаԥхомызт, ҳаԥшәмара инымаалазар ҟалап ҳәа дхәыцуан, аха нас игәы ааԥсахны ихәыцрақәа наҟ инаԥхьеикит. Нусреҭ Чауш иҩыза аҳәынҭқарратә усзуҩы ус баша рбаразы мацара ари аҟара амҩа кәаҳаны дауамызт. Ирыбжьази уи аҟара? Ааигәа, абра данықаз ҳамҭакы иааицәажәааны, аԥсшәа неибырҳәахьан, усҟангьы уаҩцас аибадырха рмоузакәа еиԥырҵхьан. Уи азоуп Пачкәыкә Нусреҭ Чауш даҳзаазгеи? ҳәа дызхәыцуаз, уи аамҭазы Нусреҭ ицәажәара инаиҵеит.

– Ааи, ииашоуп! Иахьа ара саара даеа уск иазкуп ауацәа, аҩызцәа рбаразы мацара акәзам…

Ауаа зегьы рҷытбжьык мыргазакәа Нусреҭ Чауш дызхааз раҳарц азы изызырҩуан. Иаргьы акы агмыжьзакәа зегьы рзеиҭаҳәааны, ирцәыбналаз аеан аԥшааразы ацхыраара ирҭарц дрыҳәеит.

– Иахьцазаалакгьы ари аеы сыԥшаароуп мамзар Селим Ҧашьа сыхәда ашаха ахаршәны сыкнаҳара игәы иҭоуп! – иҳәан аеы аԥшаара иара изы аҵак дузза шамаз реилыркаара даҿын.

Пачкәыкә еык ицәыбналеит ҳәа ар рԥыза дышԥакнарҳауеи ҳәа дхәыцуа Нусреҭ Чауш диазцаахт.

– Нас аеы узымԥшаар укнарҳаҵәкьома?– Аҭак ҟазцоз Нусреҭ Чаушгьы ииҳәара издыруамызт.

– Ирацәаны ақәҿиарақәа аазырԥшхьоу ар рԥызак, еык ицәцеит ҳәа дыкнарҳап ҳәа сгәы иаанагом, аха Измит ахада дузза Селим Ҧашьа иҭаххар шаҟа уҭаху аеыцгақәа ԥшааны, ухәда аахижәоит. Уи гәыбган изҭарыда? Иаххәап укнаимҳазеит, уԥсы ҭанаҵы абахҭа уҭаиртәар зәыр диазцаауама?

– Ус анакәха иаарласны аеы ԥшаатәуп, – иҳәан, аҿар ирылагылаз рҟнытәи лаԥшылаБазала иԥшаара далагеит Пачкәыкә, аха димбеит.

– Базала дабаҟоу, аҧкәынцәа шәыбжьара дызбазом? – аниҳәа урҭгьы инапҵшы-ааҧшит аха даныр зымҧшаа:

– Ара дыҟамзар шәарацара дцазар акәхап, усҟан хәлааназа дхынҳәзом – иҳәеит ҧкәынак, даеазәгьы «ишәҭахызар ҳишьҭаланы дааҳгап» ҳәа ҿааиҭит. Паҧкәыкә ари аниаҳа, иаразнак «абна шәылалаланы дахьыҟазаалак дыҧшааны дысзаажәга» ҳәа нареиҳәеит.

Рҧыза иажәа анраҳа, аҿар ашәакь-ҭҟьара иаҳоызаха, абнара иазцеит.

Нусреҭ Чауш аҿар зегьы иҳоуа аеы аҧшаара ицаз ҷьышьаны

– Раҧхьаза иҟаҳҵаша ҳазхәыцны нас аҧшаара ҳалагандаз – ҳәа иамхаҳәеит. Паҧкәыкә:

– Раҧхьаза Базала дрыҧшаароуп нас ауп иҟаҳҵаша ҳаназхәыцша – ҳәа аниҳәоуп иҟаз анеиликаа. Базала уаанза аеы знапаҿы иаазгаз иакәымзи уажәгьы иахьыҳапҵшааша зегь раасҭа иара идыруазар акәхап ҳәа ихала ацәажәара даҿын, иара ихьаа дара ирхатәызшәа ахаҵгылара ахьирҭазгьы кырза игәы арҧшааит, ари аҟара дазыҧшзамызт.

Ицаз аҿар Базала дыҧшааны, дрыманы ихынҳәит. Базала Нусреҭ дызхааз анеиликаа акырза иааҷьеишьеит, аарлаҳәа анапаҿы иааганы ирырҭаз аеы гәыҧҳоык аруаа ирымпыҵҟьаны ишыбналаз ихшыҳо иҧнаҟомызт, аеырҟәымшәышәны, аеырмашьцаны ахы дырбаны ирцәыбналазар акәхап ҳәа дхәыцуан.

Нусреҭ Чауши, Паҧкәыкәи, Базалеи еидтәаланы уаххьа ашьҭахь адырҳоаены азыҳәан иҟарҵаша иалацәажәоит. Раҧхьаза Иени Ҷьаами ақыҵаҿы инеины ақыҵауаа цкьа ирацәажәар акәын, урҭ аеы раҧхьаза иахьырбаз иахьыркыз анырҳәалаак даргьы аҧшаара иахьынтәалагашаз рдыруан. Иара Нусреҭ Чаушгьы данаауаз ус акәын дышхәыцуаз аха нас, иҟалаз уара идыр, дышиашаз Акаҧаа рахь дааит.

Ауха Акаҧаа рҿы инхаз Нусреҭ Чауш ашьыжь шаанза Базалеи иареи Иени Ҷьаамиҟа амҳоа иқәлеит. Амала уажәазы аеы аҧшаара аасҭа гәаҟра дук рыман, бызшәала изеинааломызт. Исмили Паҧкәыкәи Акаҧаа ирыцрыҧны иахьзымааз амшала аиҵагаҳоы дрымазамызт. Нусреҭ Чауш ажәак аҧсшәа издырзомызт Базала иакәзар, ажәа заҵәык идыруан «Селамуналеикум» иара уигьы ииашаны изҳәомызт.

Нусреҭ Чауш иҽеы ада уаҳа ҿеы рымазамызт, уи азыҳәан Нусреҭ Чаушгьы иҽеы ԥеыжәымлазеит, напыла, шьапыла ирбо, Базала ԥеыжәларц иага иеиҳәаазаргьы имуит, Нусреҭ Чауш Кавказаа рҟазшьа ахьидыруаз азы акәын ас зыҟаиҵоз ари аҩыза ахымҩаԥгашьа аамышьҭахь Базала Нусреҭ иҽеы мыԥшаакәа дауишьҭраны дыҟазамызт. Иҽеы дақәымтәазакәа дахьицныҟәаз, ауал даҵалазшәа ихы иԥхьазон.

Абнараҽы амҩахәасҭа ианыланы ишцоз Нусреҭ Чауш ак ааигәалашәеит. Усгьы иеицызаауан ус анакәха, Базала маҷк аҭырқәшәа иирҵар, иаргьы аԥсшәа иҵар ибзиамхози? Аԥсшәа изыҳәо дҟалар ани аԥсуа ҭыԥҳа ԥшзагьы иҵегьы дылзааигәамхоз. Даниба нахыс игәы хыҵхыҵуа дҟазҵаз аҭыԥҳа лара лбызшәала лацәажәара даназхәыц Нусреҭ Чауш игәы аҭра иҵамгыло иалагеит. Нас иаразнак инацәкьыс Базала иахь инарханы «Сен!» (уара) иҳәеит.

Базала иҟалаз изеилымкаауа дыԥшуан, аха Нусреҭ Чауш уажәгьы инацәкьыс ихахьы инарханы «Бен!» (сара) иҳәон.

Нас инацәкьыс инарҳәы-аарҳәо ицәажәара иациҵеит. «Сен!… Бен!.. Сен!.. Бен!..» (уара, сара, уара, сара). Арҭ ажәақәа Базалагьы иҳәарц аниҭахха Базала мыцхәы дымгәаҟзакәа ажәақәа реиҭаҳәара дналагеит. Нас арҭ ажәақәа ԥсышәала ишҳәатәыз Нусреҭ Чауш ирҵара далагеит: «Уара!… Сара!..»

Уажәы Нусреҭ Чаушгьы аԥсшәа иҳәон, ахәыҷқәа реиԥш ихәмаруашәа ажәақәа рҵара иаҽын. Базала иус еиҳа иманшәалан, Нусреҭ Чауш аԥсшәаҽы иҟоу ашьҭыбжьқәа реиҳарак рҩыза ихаан имаҳазацызт азыҳәан ажәақәа рҳәара дааараза ицәыцәгьан, аха игәы камыжькәа исҳәоит ҳәа даҽын.

Абас ишныҟәоз абнара иныԥцны ақыҵа ишазааигәахазгьы рызгәамҭазеит. Ахьчалақәа ишуа ианырԥыла ауп рхы аҭыԥаҽы ианааи, анцәа иҟынтә аԥшәма аҩны дыҟан, илақәа ааԥхьеикит.

Дара алақәа анырба ргәы ҭкьаны, ршьара иқәкьаны иҟалазаргьы аԥшәма имырдыррагьы рылдыршеит.

Ирулак Ҳаџьы Абдуллах иҩны ианнеи иара иҩны аҧхьа игылаз азахәа-ҵла амҵан аҟәырҟан аҧхьара дшаҽыз рбеит. Аԥсшәа анааибырҳәа Нусреҭ Чауш аамҵа мгазакәа изхааз ахәаџьа инеизеиҭеиҳәеит.

Ҳаџьы Абдуллаҳ иҟынтә аеы раԥхьаза иахьырбаз, ишыркыз еиликаар рҭахын аха уигьы ақыҭауаа изеиҭарҳәаз аҟара акәын иидыруаз, иахьынзаигәалашәоз аиҭаҳәара дналагеит.

Уахынла рыџьқәриарҭақәа «асасцәа» аҭаауа ианалага ақыҭауаа раԥхьаза абнаҳәақәа ракәыз џьыршьеит, аха ашәақьқәа аашьҭыхны ицаны уахык ишыԥшуаз ҩ-еык аакылсит, аха убриаҟара иԥшзан еиҭаҳәашьа ыҟамызт, уи азы изырмеихсзеит, аеқәагьы арҭ рыфҩы анырк амҵәыжәҩақәа рымазшәа иԥырны абнара иныла лт.

Ақыҭауаа аџьыкәреи агьама зкыз аеқәа зегь дарароуп даеазныкгьы ишаауаз рдыруан, арахь рышьрагьы рзыгәагъуамызт, иаазхәыцын, ус акәзар, рыԥсы шҭоу иаанаҳкылап ҳәа рызбеит, рышьҭабжьқәа рыла излаауаз амҩа гәаҭаны ҭаҳарак аҽы ажра жны ахыхь аеқәа ирызгәамҭо, иаахырҩеит.

Нас имццакзакәа иԥшуа иалагеит, мышқәак рышьҭахь аеқәа руак аҭаҳара инҭаҳаит, ари Селим Ԥашьа ицәырҵьычыз аеан «Ақбенеқ» акәын, избанзар, аеан аҟны Селим Ԥашьа иеиҳабыратә дамыга иҽаҽаза ианын. Ирулак аеы аҭаҳара инҭыганы ақыҭарахь иааганы ихыркааз ҭыԥк аҽы иҭакны Измиҭ҆ка адырра рышьҭит, агьи аҩыза акәзар, уи нахыс уаҳа ирымбазеит.

Ҳаџьы Абдуллаҳ ииҳәашаз ҳәаны далгахьан аҩбатәи аеы азы ииҳәақәаз Нусреҭ Чауш зынза дазымзырҩзеит, Базала иакәзар зегьы еиликаар иҭахын, аха иабаҟаз!

Ахәаџьа кәапеик азна азы ыжәны иҟырҟы арбаазарахь деихеит, избанзар Ақбенеқ иазкны уаҳа ииҳәаша акагьы имамызт, иаанхаз Нусреҭ Чауш усгьы идыруан.

Нусреҭи Базалеи, Ҳаџьы Абдуллаҳ иԥшәма илырхиаз, аха иџаҩы Ҳасан ирзаааигаз афатәқәа иаарласны ифаны иҩагылеит, избанзар Нусреҭ Чауш дыццакуан.

Крыфара ашьҭахь ахәаџьа азин имхны, Ҳасангьы даашьҭыхны Ақьбенек раԥхьаза иахьыркыз аҭыԥахь ицеит.

Базалеи Нусреҭ Чауши Ақбенек раԥхьаза иахьыркыз аҭаҳара акәша-мыкәша дара ртәала хаз-хазы имыццакзакәа иҭырцааит.

Уи аахыс шаҟараантә ақәа аухьазеи азыҳәан, аеышьҭақәа азәзәахьан, аха усгьы ҩеык шеицыз ҩашьомызт. Аҩбатәи аеы Нусреҭ Чауш хьаас имазамызт уи дзышьҭаз иаарласны Селим Ԥашьа иеы, изганы, ихы

еиқәирхар иҭахын. Базала иакәзар, Ақбенек аамышьҭахь знык-ԥынтә иибахьаз, ушьҭа ԥхызла збара далагахьаз амархәац ԥшааны ихазы иаазар иҭахын.

Базалеи Нусреҭ Чауши аеы ишашьҭаз хар рымамкәа ишеилибакааузаз гәарҭеит, ирҵаз ажәақәагьы рхы иадырхәо иалагахьан, аха иҵегьы иеиԥьны аус еицырурц азы уаԥҵас иеицәажәар акәын, уи азы Исмил дахьыҟаз ихынҳәит. Адырԥаеынгьы настәи амшқәагьы тәамԥахә рымазамкәа аеы иашьҭан, аха иарбанызаалак еышьҭак иақәымшәеит, Нусреҭ Чауш иаамҭа анҵәамҭахь иахьнеиуаз азы зынза игәы каҳаны дыҟан, игәыԓрақәа ызуа ицацыԥхьаза аԥсра абла аҭаԥшра далагахьан.

Базала, аеқәа рышьҭаныҟәара ҳаҟәыцны, иааип ахьаҳгәахәуа аҭыԥқәа рҽы мазала ҳарзыԥшып ҳәа ажәалагала ҟаиҵеит. Нусреҭ Чаушгьы иаразнак дақәшаҳаҭхеит, избанзар ушьҭа ишьапқәа дрызнамго дааԥсахьан. Амала Нусреҭ иаамҭа зламаҷыз ала аеы ас аанкыларазы даараза агәыԓрагьы рымазар акәын. Хымш рыԥнуҵҟала иахьазыԥшыз аҭыԥ аҽы имнеир Нусреҭ Чауш илахьынҵа зеиԥшрахашаз анцәа идыруан.

Аеқәа рышьҭақәа еазнык инҵҵааны зегь раасҭа агәра ахьыргашаз аҭыԥ аҽы ацәҟьа еиқәыршәаны Базала иеыԥхьакны аԥшра дналагеит. Нусреҭ Чауш фатәык-жәтәык раагаразы Иени Ԓьаами ақыҭахь ддәықәлеит.

Базала, Нусреҭ Чауш данца аамышьҭахь, кырза аамҭа абна дазызырԥуан, аха дыззыԥшыз абжьы иаҳуамызт.

Нас дзымҵатәаз аҵла ду дԥықәлан хара дыԥшырц иақәикит, аха абнара убри аҟара ижәпан, шьаҽак уаԥхьа иубазомызт, уигьы ианамуы дԥалбаан иматәақәа ааарыцқьаны ааигәа иҟаз акәарахьы деихеит.

Ахаҳәқәа ирхыҽеаны илеиуаз акәара даваланы аеқәа рышьҭа сақәшәозар ҳәа кырза днықәеит, аха иҟамызт…

Нас дхынҳәны раԥхьатәи иҭыԥахь дааит. Даара акыр ҵуан, ас еиԥш дазынханы дҟамлацижьҭеи, Амҳаԥьырра, атәым дгьыл, амлакра, агәаҟра, аԥсра, ани, ари шиҳәоз ари аԥыза аамҭак имоузацызт.

Дахьтәаз ҵәаҟьак ала адгьыл ҵәаҕәо ижәлар зықәшәаз арыцҳареи уи зыхҟьази дрызхәыцуан.

Ихәыцрақәа уи дрыласны Аԥсныҟа, иқыҭа Акаԥаҟа дыргеит, амҳаԥьырра иақәшәааназа иеибадырыз Абыхәаа рҭыԥҳа Амра дааигәалашәеит. Уи Амра раԥхьа даниба ихы-

игәы ихашҭызшәа дҟалахьан. Лцәа-лжьы шкәакәаза, лзамѡоақәа ҟапҵшьза, лыбла ҕрақәа ҭыԥхаауа, зызлан леиԥш дашьаҳауа илықәыз лыхцәы еиқәаҵәа уҳәа рыла, еснагь иԥхыз далан ари аҭыԥҳа.

Агәылара иҟаз қыҭак аҟынтә сасра Акаԥаа дырзааны дыҟан Амра, Базала уи аамҭа кьаҿк азы дибеит, аха иаразнак афымца дакызшәа лыбзиабара дамҽеханакит. Иԥсадгьыл аҿы изықәшәаз арыцҳарақәа ҟамлазҭгьы Амреи иареи иагаҵьара иеиқәшәарын, иеицәажәарын аҵыхәтәаны рлахьынҵа ҷьарак икылнагарын, аха амҳаҵьырра ианақәшәа Амрагьы Базалагьы иеицәызит.

Ахәыцрақәа иргәылаз Базала, абнара аҭынчра еилазгаз ҽеы-кьыркьыбжьык шгаз иаҳан, дааҭрысны ихы ѡышьҭихит. Абжьы ааигәантәи иааѡуан, насгьы ашьҭыбжьқәа иара иганахь ала акәын ишгоз. Иаразнак дыхәхәаза дышьҭаланы дазыԥшуа далагеит, ганкахьалагьы иахаиршәшаз ашаха-ҟәраҕ армазеира даҿын.

Анцәа иҳәаны абри Селим Ҧашьа иҽан акәындаз саргьы сшаха лахаршәны иааныскыландаз ҳәа ааигәахәит. Иԥхызқәа ирылаз аҿцыс уи аҟара дазхәыцзомызт, избанзар раԥхьаза Нусреҭ Чауш иԥсы еиқәырхатәын.

Аҽы ашьҭыбжьқәа ааигәахацыԥхьаза игәыҕрақәа ԥсуа иалагеит, избанзар, ари аҽы аҽеимаа змаз акакәын ус анакәха, Ақбенек акәзамызт. Уи ѡышықәса раахыс аҽеимаа шамамыз рдыруан.

Нас ушьҭа аҽыҵәахра аҭахым ҳәа дѡагыланы, изааиуаз аҽы дазыԥшуа дналагеит. Иааиуаз ақыҭарахь ицаз Нусреҭ Чауш иакәын. Базала иѡыза дгәыргьатцәа диԥылеит.

Ауха шаанза реааимдо иҷаԥшьон, бжьык ҳаҳауазар ҳәа абна иазызырѡуан, хәлаанза ашәа зҳәоз аԥсаатәқәа анаангылалак арҵуқәеи адаҕьқәеи налагон, зны-зынла ҽык ашьҭыбжь шараҳаз еиԥш, ргәы ҭыԥ-ҭыԥуа иааҟалозаргьы нас уи дара ртәы шакәум анеилыркаалак, еиҭах ргәалаҟазаара бжьысны иааҟалон.

Ашарԥазы Базала иакәын иҷаԥшьоз, дкараха дахьыҟаз амшала Нусреҭ Чауш дҭаҳәахаа дыцәан. Базала уи дааирԥшыр ҳәа дшәаны ашьшьыҳәа ааигәа иҟаз акәарахьы дналбааит.

Акәара ахықә аҿы даннеи инапқәа азы инҭшьны иҿы изәзәарц азы иҭигаз иҿеиҭәаанза шә-шьаҿак раҟара аекәа

иаԥхьа ишгылаз аниба азы шикыз дшанханы даанхеит. Ҩ-еык рхы ларҟәны азы ажәра иаҿын, Базала арҭ аеқәа иаразнак идырит. Руакы Ақбенек акәын аҩбатәигьы ууанза иибахьаз аетцыс акәын. Ԥыҵрак аеқәа даарыхәаԥшны нас аԥша ахьынтәаауаз гәеиҵеит, аԥша, аеқәа рганахьынтә иара иганахь иасуан, ари даараза ибзиан, аеқәа ифҩы раҳаны ирҳазомызт.

Аха Базала игәырҵьара хара имцеит. Иибаз аеқәа рганахь ашәарҭа ыҟазамызт, аха Нусреҭ Чауш иеы абаигоз, аеқәа рыфҩы зкыз ари аеы, ҭынч ишҳәуаз иаразнак ахы ҩышьҭыхны икьыркьыруа иналагеит.

Уааныза ашьшьыҳәа азы зжәуаз Ақбенеқи иацыз аетцыси иааҭрысны акәара аҩадахьҟа ирҳаны идәықәлеит. Азы ҭҟьо иҩуаз аеы ԥшзақәа Базала лаԥшыла инаскьеигон, уаҳа илшоз..

Аеқәа анца аамышьҭахь зеыкьыркьырбжьы иааанарԥшыз Нусреҭ Чауш ишәакь аашьҭыхны дыҩоит, «Базала уабаҟоу?» ҳәа ҿыҵуа.

Базала, дахьгылаз, иқьышә инапы адкылан, убжьы умырган ҳәа наиирбеит. Нусреҭ Чауш иҟалаз изеилымкаакәа иеааникылеит.

Базала иидыруаз ажәақәак рыла, маҷкгьы напыла иҟаз аиҵаҳәара иеазикит, нас реааидкыланы аеқәа ирышьҭалеит, ирышьҭашәарыцо кырза акәара иаваршәны иныҟәазаргьы аҵыхәтәаны аеқәа рхы ахьдырхаз еилыркааит. Урҭ абнара агәы илаланы рыедырзуан. Абнара дуззаҟны иага ҟарҵазаргьы уаҳа рышьҭа ԥьаргьы иақәымшәеит.

Нусреҭи Базалеи ари ахҭыс ашьҭахь аҷаԥшьара иаҟәыцны еиҵа аеқәа ирышьҭашәарыцо иалагеит, уахгьыеынгьы иаанмыгылазакәа абна илан. Илан аха Слим Ԥашьа Нусреҭ Чауш ииҵаз аамҭагьы ушьҭа инҵәахьан.

Нусреҭ Чауш ажәак иҿыцҟьомызт, арахь мчыбжьык ала Базала маҷк акәзаргьы уи ииҳәоз абызшәа еиликаауа далагахьан, избанзар, Нусреҭ Чауш Базала аҭырқәшәа иҵааит ҳәа даақәымҵзакәа иацәажәара даҿын, Базалагьы раԥхьатәи амш еиԥш акәымкәа, иаааиаҳауаз ажәақәа рызегьы апарпар еиԥш иеиҵеиҳәон.

Амала иахьа агьырҭ амшқәа иреиԥшзамызт. Имаз аамҭа нҵәаны аегьы ахьизымԥшааз азы Нусреҭ Чауш илахь еиқәын, ахәыцрақәа дрылан. Селим Ԥашьа иага дизыԥшын уажәы…

Нусреҭ Чауш иага дхәыцуазаргьы дахьнеиуаз Селим Ҧашьа иеиҳәашаз акагьы изыҧшаауамызт. Уашьҭа илахьынҵа инарбоз дазыҧшызар акәын. Селим Ҧашьа ма иҧсҭазаара далихуан, мамзаргьы иҧсы ҭанаҵы абахҭаҿы дҭаирбаауан, зегьы еидкыланы данрызхәыцлаак абахҭа дазыразхон.

«Ɛык амшала ар рҧызак дышҧакнарҳари?» ҳәа ихы дацәажәон, иқәиҵон-иқәихуан, даҽа мҩак изыҧшаауамызт, иан рыцҳаи иҧҳацәа ирыҧсыхәозеи, ирхылаҧшуадаз?

Шаанза аҽқәа ианрышьҭазгьы Нусреҭ абарҵқәеи Селим Ҧашьа иеиҳәашази дрызхәыцуан. Базала иакәзар, Нусреҭ Чауш Селим Ҧашьа абри аҟара дызицәшәоз изеилкаауамызт. Базала ихәыцрақәа зны-зынлагьы дрыманы амшын агәы аганахь, Аҧснықа ицон.

Амра лакәын лассы-лассы игәалашәоз, Амра дҧышәарччо иаҧхьа даацәырҵны лара лышҟа диҧхьон, аха нас иаразнак дицәызуан. Лабҿаба иибоз аҧхызқәа раамышьҭахь Базала ихы хыла-гәыла иеилаҩынтуан, Амреи, лқыҭауааи ирыхҭысыз анцәа идыррып. Урҭгьы ихдырҵәама, мамзар рқыҭаҿы изынхама? Арахь амҩа иқәлазар иеибганы изызхыҵрызма, уажәы иабаҟоу?

Базала, ас иҩыза игәаҟра ихашҭны ихы дахьазхәыцуаз дацәыҧхашьон, аха даҽа ганкахьалагьы бзиа иибоз аҭыҧҳа лызхәыцра Нусреҭ Чауш иаба иҧырхагаз, усгьы иара изы иааилшоз зегьы ҟаимҵози.

Ашара адәы ианаақәлоз аҽқәа рышьҭашәарыцара инаҟәыҵны, рааҧсара рхыргарц ҵлак амҵан инатәеит, уаҳа шьаҿак злаҟарҵаша амч рзаанханы иҟамызт. Нусреҭ Чауш Базала дыцәарц диҳәон, аха Базала иакәзар, Нусреҭ Чауш дыцәаны иҧсы ишьар иҭахын. Аҵыхәтәан Нусреҭ Чауш ианимуза Базала аҵла ашьапы ихы надҵаны дынҭаҳәахаа дыцәеит.

Амра гылаанза, хәыцрашәкы еидызхәыцлоз Нусреҭ Чауш, аҵыхәтәан дышиашоу Селим Ҧашьа иахь дцаны, аҽы шибаз, аха аанкыларазы иҵегьы аамҭа шиҭаху иеиҳәарц избеит, а-Ҧашьагьы дуаҩымзи деиликаар ҟалон.

Аиашазы Нусреҭ Чауш даҽа мҩакы имазамызт. Ус зны-зынла абналарагьы ихы иҭашәалон, аха шықәсыла ишәиҵоз арматәа ахьымзг изаргомызт, нас ихәыцқәа рныжьра шҧаигәыҕуаз, абарҵқәа зегьы данрызхәыц аамышьҭахь ауп Селим Ҧашьа иахь ацара анизба.

Амра иқәыпҳо даналага Базала ацәа далҵит. Данынаҧш-ааҧш Нусреҭ Чауш дибеит. Ауаҩы рыцҳа ишәақь ихы адҵаны дахьтәаз дыцәан. Раҧхьа «шьыжьбзиа» ҳәа иеиҳәарц иҭаххазаргьы ацәа иалхра изымгәаҭеит. Нас аҟәарахьы днеины иҿы шизәзәоз Нусреҭ Чауш ибжьы иаҳаит.

– Шьыжьбзиақәа! – дааҧышәарччан ҭырқәшәала аҭак наииҭеит.

Базала иҿы-инапы зәзәаны Нусреҭ Чауш иианда даннеи, «иахьа ақалақь ахь сцоит» иҳәеит уи, нас иеиликаарц азы иҵегьгьы напыла изеиҭеиҳәон. Базала усгьы мышкаахыс Нусреҭ Чауш иҭагылазаашьала, зегьы еиликаахьан.

Амҩа дықәлаанза Акаҧаа рҿы днеины абзиаразы ҳәа нараҳәаны имаҭәақәа иианхазгьы шьҭихырц иҭаххеит Нусреҭ Чауш. Аҧшаҳәахьы амҩа иахьықәызгьы иизбаз Базала изеиҭаҳәара даҿын.

* * *

Селим Ҧашьа, Нусреҭ Чауш дхынҳәны дааит, аиқәшәаразы азин шиҭахыз аниарҳәа кырза деигәыргьеит. Ииашаҵәкьаны Нусреҭ Чауш, бзиа дибон, дгәымшәан, иус ҳаҭыр ду ақәиҵон, иеиҳабыра рҳәатәы анагзаразы ихы деигзомызт, абарҵқәа рыла иҩызцәа есымша шьаҿак раҧхьа дгылан. Селим Ҧашьа абарҵқәа зегьы гәеиҭон хымҧада… «Сеан изыҧшаазар имаҵура ҳараскроуп» ҳәа игәы иааҭашәан, аха нас дааиҧхәыцаait, аҿы иара ишицәцаз еиҧш, имҧшаакәа дыхнымҳәыр акәын. Мамзар иага дҧыза бзиазаргьы ианаижьырц игәы иҭазамызт.

Азин ылырхырц азы ашә ианас Селим Ҧашьа ихәыцрақәа даарылҵын «Шәааи» ҳәа ибжьы наиргеит. Ашәа дузза ҿыжжы ҳәа абжьы рганы ианааты Нусреҭ Чауш агага еиҧш ашьшьыҳәа аҩныҵқа днықәналаны ишьхәақәа еинҟьаны даахырхәан ҿымҭ аҧшра далагеит. Селим Ҧашьа дахьтәаз аҟынтәи иҟоу заанаҵ игылашьа ала иеиликаарц иҭахызшәа дихәаҧшуан.

Нсуреҭ Чауш ихы ламрыҟәзакәа иҟоу неиҭаҳәаны иҵегьы аамҭа игарц избахьан, аха ари аҟаратәи аҿымҭра Нусреҭ Чауш игәы канажьхьан «ара смааикәа сыбналандаз» ҳәа ахәыцра далагахьан еиҧш Селим Ҧашьа ибжьы гәаҩа аниаҳа игәы ааҭрысит.

– Ее, исаҳәа Нусреҭ Чауш, ишпацеи уаамҭа? Уара уҩыза аԥышәа дузза змоу азә изыҳәан сеан аԥшаара иуадаҩмхазар акәхап….

Селим Ԥашьа иажәақәа рышьҭахь ауада аҵааршәыра ҩналазшәа иааҟалеит. Уи азыҳәан ауп Нусреҭ Чауш ихы инаркны ишьапаҟынза дзырхьҭашьызгьы. Арыцҳашьара змам ари аԥашьа иага иҳәаргьы, дизымхәыцкәа ихы иҭаирԥаша шиԥшаауаз уашьҭа иубарҭан.

Нусреҭ Чауш ирласны аҭак ахьыҟаимҵацыз Селим Ԥашьа дархагахьан, иҷьымшьқәа ҭархәны дихәаԥшуан, нас аҕьеиҩ ҳәа дҩагыланы дааины дааиҽагылт.

– Нусреҭ Чауш, иуҳәалакгьы ҳәа, амала исзымԥшааит умҳәан! – иҳәан дхәааит.

Селим Ԥашьа ихымҩаԥгашьа аамышьҭахь Нусреҭ Чауш ишьапқәа дырзынкылазомызт. Иԥсеивгара ицәмаҷхан, ацәажәараҵәҟьа илшомызт, амала аҵыхәтәантәи имчқәа зегьы ааизганы:

– Шәхаҵкы ашьҭра схылеит… даҽеа маҷк аамҭа шәызсыҭар… – ҳәа аҕызра даҽын аха Селим Ԥашьа уаҳа димырцәажәазеит.

– Уара иуҳәо закәзеи Нусреҭ Чауш? Сеы узымԥшаазар арахь узааи? Убналаны умцоз!»

Селим Ԥашьа даҕьыцԥхьаза Нусреҭ Чауш дҭынчхо далагеит, зегь дарароуп иҟалаша ҟалон, иага дшәозаргьы аԥсра иԥеиԥшзар, дыԥсуан, убри аҟынтәи раԥхьаза, еиԥш деихьыҩры-еиԥыҩры дгылазамкәа, игәышԥы ҭыганы ар рԥыза иеиԥш акәын дышгылаз.

Селим Ԥашьа иажәақәа данрылга ашә иылагылаз аруаа рахь ибжьы наиргеит.

– Аруаҩ!..

Ар рԥызаки ҩыцьа аруааи иҩуа иаауан, макьана иҩналаанза адҵа нариҭеит.

– Лассы дыспырганы, абахҭа дҭашәк ари ауаҩ!

* * *

Аԥсуаа ахьтәаз аԥшаҳәаҽы, аԥсҭазаара есымшеиԥш, ашьшьыҳәа ицон, Нусреҭ Чауш дцеижьҭеи мчыбжьык ҭит, аха ихабар ҳәа акагьы ыҟамызт. Базала иуа аҭырқәа изы даараза дхьаауан, Селим Ԥашьа азин имхны саауеит ҳәа шиҳәазгьы дахьымааз азы дгәырҩон уи иусҟәа дындырхазар бзиан, аха Селим Ԥашьа цәгьарак изиузар? Ианамуза

абахҭа дҭаижьзар? ҳәа дхәыцуан, амала даанымгылазакәа аҽқәа рыԥшаара даҽын.

Аҽқәа рыԥшаарақәы, Нусреҭ Чауш дыԥказамызт, аха даҽеа ҩызак диман Базала. Аԥшаҳәа ианаднагала раԥхьатәи рымшқәа рҿы ирзааз ала акәын ари, амгәа ҭаҳаны, абаҩқәа убаратәы иагны иԥкан, ишәарыцалан азыҳәан, иара ашьыжь игыланы шәарыцара ицоз хәлааншза ирныԥхәон. Базала аҽы иԥшаарц ихала дандәыԥәла ашьшьыҳәа инаишьҭалеит. Иаргьы мап имкит, избанзар илазаргьы ҩызак диҭахын насгьы ашәарыцала афҩы акразыҳәангьы зеиґьа ыԥкам акәымзи! Ушьҭа ашьыжь шааншза амҩа ианыланы хәлааншза аҽқәа рыԥшаауан. Аҵыхәтәан алашәарыца ацхыраарала аҽқәа реыԥхьакырҭа рыԥшаait. Абна агәҭа иагәылсны иаауаз кәарак ахыԥәақәы ахаҳәрақәа рыбжьара агәаҩарақәы дуззак ыԥкан. Абраҟа ҽыцәахырҭас ирымазаарын, ҽынла иагаҷьара иҳәуазаргьы, уахынла, хымԥада абрахь иаауан.

Базала аҽқәа рҭыԥ аниԥшааз шьыбжьон еиԥш акәын уи азыҳәан аҽқәа уа иԥказамызт аха ршьапҭыԥқәеи, аеуаци рылоуп ара ҭыԥс ишалырхыз злеидырыз. Уажәы аамҭа мгазакәа Ақбнеқ ааникылар акәын, аиашазы аҿцыс акәын реиҳа иитахыз, аха иҩыза иԥсҭазаара ашәарҭа ианҭагыла, уаҳа даҽеакы дазхәыцуамызт. Базала аҽқәа реыԥхьакырҭа азаааигәара ҭыԥк ылхны дыхәхәаза дианы иҽицәахит. Ицыз алагьы иара иеиԥшҭцәҟьа иҩышьҭаиеит.

* * *

Амра аҭашәамҭазы русқәа рзы инеилысны иԥказ Акаԥаа ашьшьаҳәа аизара иаҳын. Шәарыцара иԥказ, аиаҵәара еизызгоз, амҿы еидызкылоз рызегьы хынҳәхьан. Аҳәса афатә архиаразы иццакуан, аха рус даараза иуадаҩын, избанзар ԥьыка шьаҭарак, цәыкәбарк ахәшеи рызнымхазеит.

Аҭакәажәцәа макьана анышәынҭраҳәы итәан, урҭ есымша ашьыжь шааншза анышәынҭрақәа рахь инеины ахәылбыҳеха рҭынхацәа мчыла иааргааншза, крымфаакрымжә убра итәан. Харантә инаԥшуаз, урҭ ибар арацәа иалху хаҳәқәак гылоу ԥьишьарын. Анышәынҭраҳәы иԥказ аҵлақәаҵәҟьа дара раасҭа иҵысуан, ма ԥшак анаслаак рбыґьқәа аадыршәшәон, аха арҭ ауаа рыцҳақәа ашәы рхьыкәкәо рнышәынҭрақәа ирхагыланы иаарласны рыԥсқәа

еиқәшәаразы анцәа иҳәон, аҧсҭазааираҳәа ирҭахыз аҧсракәын.

Аҭаҳмадцәа рҭагылазаашьа акәзар, даеакын урҭ иага ахьаа рымазаргьы азәгьы изеилкааруамызт, ажәлар ргәы камҳарц азы рхала ргәы дыргәгәон, уашьҭа ацәажәара адагьы зны-зынла алафҳәарагьы иалагахьан, аамҭа анроулак роыза Хәыс инаидтәаланы иҧхьарца иазызыроуан, иара ашьшьыҳәа ианацдырҭызуазгьы ыҡан.

Пачкәыкә есуаха ишыҡаиҵацқ еиҧш, ааигәа иҡаз ахәаҽы дыҡан, аҧьҵла ду амҵан игылаз атәарҭа аҡынтә, амра аҭашәара дахәаҧшуан, аха ихәыцрақәа хара иҡан.

Ҽы-кьыркьыр бжьык ала дызлаз ахәыцрақәа даарылҵит, абжьы ахьиаҳаз аганахь данынаҧшы, абнара аганахьынтә иаауаз еыуаоык дибеит, цкьа данынаҧш иааиуаз, мчыбжьык аахыс Ақбенеқ иашьҭаз Базала шиакәыз еиликаит. Иҵегьы даныҧшы дзықәтәаз аегьы идырит ари Ақбенек акәын.

Пачкәыкә иибаз даараза игәы иазнарҳаит. Базала иҡаиҵаалак дызлагаз аус қәҽиарала иахьынаигзаз азы игәырҧьара ҳәаа амазамызт.

Пчакәыкә дзықәгылаз ахәы аҡнытә Нарҭ Сасрыҡәа иеиҧш Ақбенеқ иақәтәаз Базала гәадурала днаихәаҧшны ашьшьыҳәа алада дналбааит.

* * *

Базалеи Исмили, амра мгылазацкәа, амоа ақәларазы аеырхиара иалагеит. Ақбенек Нусреҭ Чауш изганы дҽырхырц рҭахын, акы заҵәык изыцәшәоз иагхазар ҳәа акәын. Ахәылбыеха ирацәажәаз Пачкәыкә аеы Нусреҭ Чауш инапаҽы ианирҭалак ашьҭахь, ақлақьтә цьармыкьа аҽы инкыдгыланы, изықәтәаша еыки, ахәшеи, аҧьыкеи аархәарц уҳәа дҵақәак риҭахьан.

Аха, ашьыжь амоа иқәлоны еиҧш аамҭазы Пачкәыкә Ҭемыргьы дицны даарыдгылт, роыцьагьы уахь ирыццарц ргәы ишҭаз моашьо еилаҳәан.

– Ачкәынцәа! Саазхәыцын оыцьа еык ала амоа шәахьықәлоз сгәамҧхеит, уажәы шәара: уара уақәтәа, мап уара уақәтәа! ҳәа еимактәыс ишәоур аасҭа, сара снақәтәаны сшәыцнеир уи азҵаарагьы ахала избахмхои? – иҳәан даарыхзасит.

Пачкәыкә дрыцны дахьцоз даараза иеигәыргьеит, избанзар еиҳабы ҟәыш дара рзы есқьынагьы дгәыгырҭан.Ҭемыргьы, рҩыза бзиа, дахьрыцнеиуаз реиҳагьы иаргәыргьон.

Амҩа ианықәлоз амра мгылзацызт, рымҩа харан, насгьы шьапыла ицар акәын азыҳәан, заанатц идәықәлеит.

Аҳаблақәа инарылс-аарылсуа, акыр иныҟәахьан, шьыбжьышьҭахь Измиҭнза инеихьан, ақалақь агәахьы изланеишаз амҩазы изазҵааз азәы иреиҳәеит ишиашо ицар аиҳабыра рхан аҟны ишнанагоз.

Амҩа иахьынзақәыз, ақалақь аҽы шьаҽацыпҳьаза ирықәшәоз ауаа, рапҳьа пҳашьарамхааит ҳәа зегьы апсшәа рарҳәон, аха нас иеибадыруаз мацара апсшәа шеибырҳәоз ангәарҭа даргьы инаҟәыҵит. Иеиуеипшымыз цәаматәала иеилаҳәаз ауаа рацәала итәын амҩақәа.

Ари ақалақь аҟны Аҟәа аасҵа ауаа иаҳа ишырацәаз гәарҭеит. Амала, Аҟәа ианыҟаз адунеи зегьы раасҵа ауаа ахьырацәоу араҟа акәыз ԥьыршьон.

Амҩаду ианыланы иахьнеиуаз, иаарԥылоз ауаа лаԥшыла итырҵаауан, ԥьара иаадыруа азәы даабозар ҳәа. Ус ирдыруаз азәы рылаԥш днықәшәеит. Иаргьы ашьышьыҳәа дара рганахьала ааира даҽын. Еицыз рыԥшьҩыкгьы инеихәаԥшы-ааихәаԥшит, рыԥшьҩыкгьы рыбла иабоз ҵабыргын. Ахәыҷқәа реиԥш игәыргьон атәым дгьыл аҽы раҧхьаза дара реиԥш кәымжәыла иеилаҳәаз азәы дахьырбаз. Иҟарҵара иақәымшәо ишыҟаз, ирԥылаз аҭаҳмада даарыдгылеит.

– Ҭаушыд! – иҳәеит уи. Иапсшәаҳәашьала дшадыгаз рдырит. Дара рыбжьара адыг бызшәа здыруаз Ҭемыр заҵәык иакәын, избанзар ихәыҷра еиҳарак ианшьцәа Шапсыгаа рҽы ихигахьан. Пачкәыкәгьы хәыҷы-мыҷқәак идыруан, уи азыҳәан

– Сыпсау! Уа ҭаушыд – ҳәа аҭак наиитеит. Ибжьы иҭынчын аха арахь ахәыҷқәа реиԥш игәы ҭыҵны ицон.

– Уы, Адыга? (шәадыгоума?) – ҳәа дҵааит ирықәшәаз ауаҩы. Ҭемыр адыг бызшәала:

– Мап, ҳарҭ ҳапсуааун – иҳәеит.

Ирԥылаз иааԥьашьаны:

– Нас, адыга бызшәа шәҳәоите?! – иҳәеит.

– Сара сан дадыгоуп, азы саншьцәа рбызшәа здыруеит.

Аҭаҳмада дааԥышәарччаны:

– Уахәаԥши сара сангьы даԥсуоуп, саргьы ԥыҭк аԥсшәа здыруеит.

Ҭемыр, иҳоызцәеи иааиз ахаҵеи реибардырра иара ишиқәшәоз аниба Паҷкәыкә днаирбаны.

– Саб иашьа ду Паҷкәыкә, маҷк адыга бызшәагьы идыруеит, аха сҳоызцәа ирзыдыруам.

Акаԥаа ирԥылаз ауаҳоы идгыланы иацәажәара иаҿын. Иара Шьмаф ихьзын, жәаха шықәса раԥхьа арахь иаанаганы, Измиҭ азааигәара инхоз дреиуан.

Паҷкәыкәи, Ҭемыри, Шьмаф ицны ахәаахәҵаразы аԥьырмыкьахь ицеит. Базалеи Исмили Ақбенек рыманы аиҳабыра рхан ахь идәықәлеит. Русқәа рҭыԥ ианықәырҵалак ашьҭахь абра еиқәшәарц еибыхәаны еиԥырҵит.

* * *

Селим Ԥашьа иҿаԥхьа дымҵысзо дгылан аҟарул.

– Уара, уажәы ҳоыцьа аҷкәынцәа Ақбенек рыманы сышә иалгылоуп уҳәама?… Аеы Ақбенек шакәу агәра ганы уҟоума?! – дгәырҕьацәозу, диҵаҳәҳәозу узеилымкааува диацәажәон..

Ибжьы злаҟаз ала макьана агәра шизымгоз убарҭан, иаразнак дҳоагыланы ашә ашҟа деихеит. Кыр шихыҵуазгьы амардуанқәа убас дрылбааҟьаны длеиуан, еицрыԥсса ишьҭаз имаҵуцәа ихьзомызт.

Аиҳабыра рхан ашә илагылаз аҟарулцәа Селим Ԥашьа данырба, ирбаз рызхамҵеит. Избанзар уи ас деилаԥаҭаны азәгьы димбазацызт, аха уи дыҳоуа ашҭа дынҭысны адәахьтәи агәашә аҟынза днеит, уантәи аҷаԥшьаҳоцәагьы аԥашьа данырба иаразнак рееидыԥсаланы игылт. Селим Ԥашьа аиҳабыра Рхан иҳонаргьы-иҳонырҵрагьы иара иацыз ақьабз ала акәын ишымҳоаԥысуаз, аха уи агәхьаа зкыдаз. Аԥашьа адәахьы дындәылҟьеит, днаԥшны Ақбенеқ анимба аҟарул диҵаҟьарц игәы ишҭаз акәымкәа, инаскьаганы игылаз Базалеи Исмили рывараҿы Ақбенек аагәеиҭеит.

Селим Ԥашьа агәра изгомызт ҳоышықәса раахыс ицәызны иҟаз, иԥхызқәа ирылаз иҿы хазына абар, уажәы иҿаԥхьаҵәҟьа игылан. Дҳақьҧсықьуа Ақбенеқ ааигәара днеит, уа игылаз Базалеи Исмили иблақәа зынзагьы ирымбазеит. Аеан Селим Ԥашьа иаразнак дадырит, Базала ида

даеазәгьы зааигәара дназмышьҭуаз Ақбенеқ Селим Ԥашьа дандгыланы ашьышьра дахьалагаз агәы иахәаны икьыркьыруа ахы ихьнашьуан.

Селим Ԥашьа ииааигәа-сигәа иҟаз зегьы ихашҭны иеы ишьышьуан, дацәажәон, аиашазы иеи иареи ирыбжьаз абзиабара ахәаԥшраҵәҟьа кыр иаԥсан.

Аԥашьа ихәаԥшуаз Базала димыхзаскәа Исмил ус иҳәеит:

– Хагаҵас аеқәа бзиа избоз уара умацара уакәыз ԥьысшьон, уԥши даеа еилагакгьы дыҟазаап.

Базала аҭак ҟаимҵазакәа дааԥышәарччеит, аиашазы Селим Ԥашьа иеы ашҟа имаз абзиабара омашәа игәаԥханы дыҟан, избанзар аеы абнаҽы ианааникыла, иара иахьаҭахым ҭыԥк ахь изгоит ҳәа игәы иалан. Нусреҭ Чауш иакәымзар арахь иааимгаргьы ҟалон, амала уажәы излеибоз ала Ақбенеқ даараза бзиа избоз азәы инапаҟны иҟан.

Селим Ԥашьа иеы изхара данацәажәа ашьҭахь дԥьашьаны ихәаԥушаз Базалеи Исмили рахь даахьаҳәеит:

– Шәара шәоума сеы аанызкылаз?

Исмил Базала днаирбаны.

– Абри иоуп иаанкыланы иаазгаз, сара сус алазам, – иҳәеит. Селим Ԥашьа Базала диҽаччо дихәаԥшуа.

– Иҭабуп арԥыс!… аха ари аеы сара ишыстәыз уазҳәада?..

Азҵаара аҭак Исмил ҟиаиҵеит.

– Аеы шәара ишышәтәыз Нусреҭ Чауш иҳаиҳәеит.

Селим Ԥашьа инапы Базала инаиқәкны, Исмил даааникылеит.

– Избан, сызҵаарақәа рҭак уара изыҟауҵо, уҩыза абз имазами?

Исмил дыԥхашьаны изамҩақәа ҟаԥшьза иҟаланы аҭак ҟаиҵеит.

– Сҩыза абз имоуп, аха, аҭак изыҟаҵазом, избанзар аҭырқәшәа издырзом.

Аԥашьа усҟан ауп иршәыз акәымжәқәагьы ангәеиҭаз уи рыматәақәа ахьынзаҭиҵаауаз Исмил ацәажәара даҽын.

– Мызкы аԥхьа Қеркен ҳазхыҵит, уи аахыс аԥшаҳәаҽы иҟоу аҳаԥы аҟны анхара ҳаҽуп.

Селим Ԥашьа иаразнак ари ахҭыс ааигәалашәеит. Алаз каԥдан аҳәара иҟаиҵаз инақәыршәаны ахәшәқәеи аҳақьыми рзишьҭхьан, амала уи нахыс уаҳа цхыраарак

изыҟамҵазацызт. Избанзар Балкани Кавкази рҟнытә жәаныҙьоыла ахҵәацәа аара иаҿын, аҳәынҵқарра алшарақәа азхазомызт.

Османтәи аҳәынҵқарра аҵыхәтәантәи аамҵазы ахҵәацәа цхыраарас ирырҵоз – акы заҵәык акәын, – рыбла иамбозшәа ҟарҵон.

Селим Ԥашьа ихәыцрақәа дааргәылҵын:

– Нусреҭ Чауш шәара дабантәижәдыруеи?

– Ҳара ахәшә ҳзназгаз агәыԥ еиҳабыс даман, – иҳәеит Исмил.

Селим Ԥашьа ҩышыҟәса раахыс дзышьҭаз аеы иеибганы изаазгаз Базалеи Исмили уажәазы икәа иҭазаргьы иҵигомызт.

– Шәыԥсынҵры иазҳааит аҷкәынцәа, шәара сеы ԥшааны сшәыргәыҧьеит, саргьы шәара шәсыргәыҧрьар сҭахуп, ишәзыҟасҵари?..

Исмил Аԥашьа иажәақәа еиҭаганы Базала иаиеиҳәа, рыбжьара маҷк аԥсышәала иааицәажәеит, нас Исмил Селим Ԥашьа иахь дааҳәны.

– Ҳара шәара шәҟынтә иаҳҭахыу акы ҳаҳәоит – ҳәа ҿааиҭит. Селим Ԥашьа арҭ ажәақәа аниаҳа «ишәҭахыу шәзыҟасҵоит» ҳәа раҳәаны схы ак ҭсамырԥандаз, исылымшо ак рымҳәандаз ҳәа дааиԥхьхәыцит.

– Шәаасзызыркоы,.. Исзыҟаҵо, акоума ишәҭаху. Исылымшо акакәзар, ма даеакала иҳазбап!..

Исмил ахәыҷқәа реиԥш ихы ларҟәны ирызбаз наиеиҳәеит.

– Шәхацкы, ара ҳааины ҳаниазҵаа Нусреҭ Чауш дышҭашәкыз ҳаҳаит, убри доушәышьҭыр ҳҭахуп.

Селим Ԥашьа иаҳаз ԥьашьахәыс иҟаиҵеит.

– Ииашаны ишәҳәома? Нусреҭ Чауш даусыжьыр шәҭахума? Уи дахьҭаку шәара шәусс иалои? – иҳәеит Аԥашьа дуалы-уашо.

Аҷкәынцәа уи ихымҩаԥгашьа ргәамԥхеит, аха:

– Ааи, шәхацкы!… Шәара шәҟнытә Нусреҭ Чауш иоушьҭра мацара ҳаҳәоит, ииашам ҳаҳәазар ҳаҭашәымҵан, аха уи ауаҩы шәеы аԥшааразы аԥьабаа иибаз аамышьҭахь абахҭаҿы иҭарбаара ламысым ҳәа ҳазхәыцуеит!

Селим Ԥашьа зегь дара роуп ирҳәоз иашаны изеилкаауамызт.

– Шәарҭ исзыҟашәҵаз абзиара дузза азы Нусреҭ Чауш иоушьҭра мацароума шәзыҳәо? Ахьы, аҧара, аҳамҭа акгьы шәҭахзами? – дразҵаауан уи. Селим Ҧашьа аҵыхәтәантәи иажәақәа Базалагьы Исмилгьы кырза ргәы днархьит. Раҳаҭыр лаирҟәызшәа ирыҧхьазон, дара рҩыза ицхыраара мацара азыҳәан акәын аҽеы изашьҭаз, уи акы аҭныхра зынзаскгьы иазымхәыцзацызт.

Ууанза зхы ларҟәны ицәажәоз Исмил Селим Ҧашьа иблақәа днархыҧшыланы игәыҧжәара мчыла иаанкыло даацәажәеит:

– Ҳара Нусреҭ Чауш иҳазгәакьоу азәы иеиҧш ҳихәаҧшуеит. Селим Ҧашьа! Иҳазгәакьоу иакәым зынза иаҳзымдыруагьы иага бзиара рзааухьеит, уажәгьы, ухацкы Аҧашьа, Нусреҭ Чауш иоужьра ада акагьы ҳаҳәом!

Исмил ибжьы днақәымчны ицәажәара Селим Ҧашьа имаҵуцәа иҧьашьаны иазызырҩуан, Исмил аамҭа мгазакәа Базала иахь даахьаҳәын.

– Ушьҭа ҳцап! Ҳара ҳтәқәа ҳзыҧшызар акәхап! – иҳәеит.

Уаҳа азәгьы ацәажәахагьы имҭазакәа иаарласны идәықәлеит. Селим Ҧашьа имаҵуцәа реиҳабы абас иацәажәаз раанкыларазы адҵа иазыҧшны игылан. Селим Ҧашьа иакәзар, иҟаиҵара изымдыруа дшанханы дгылан. Ҧашьа дуззак рыбжьы ҭганы иқәцәкьошәа иацәажәаз арҭ ачкәынцәа ирзиурыз, издыруамызт.

Аиашазы иҟарулцәа рҽаҧхьа иаҳаҭыр ахьыладырҟәыз азы ирыхәҭоу иакәыршәатәын, аха маҷк данхәыц ачкәынцәа иҟарҵаз азы агәамҵра акәым рхымҩаҧгашьа дшаҵашьыцызгьы аагәеиҭан, уаҳа урҭ гәыбҕан рыҭара дазымхәыцуа Ақбенек ишьышьуа дналагеит.

* * *

Нусреҭ Чауш дызҭакыз абахҭа ахаҳә аҭзамцқәа дыркыдыҧшыло ушьҭа иҵыхәтәа шааз дазхәыцуан, мышқәак рыла уус збахоит ҳа иарҳәахьан азы ашьра иқәрымҵаргьы уаҳа абахҭа дышҭырмыжьуаз идыруан, зыҟны аус имаз Селим Ҧашьа иакәмызҭгьы акала ихы ҿихрын, аха ара, ус иауамызт.

Ихәыцқәа макьана рықәра маҷын азы даараза дрызхьаауан, урҭ аҭыҧҳацәа иан аҭакәыжә чмазаҩы лнапы иазынханы иҟан, дҭаркааныа рхы зланыҟәыргаша аҧара рзы-

нижьхьан, аха аԥара акәмызт, урҭ аб ибзиабара, инапы рҭахын.

Нусреҭ Чауш Адаԥазар инхоз ҩыџьа аишьцәа иман аха кыр аамҭа ҭуан имԥан иқәымлеижьҭеи, уи зыхҟьазгьы идыруан, арҭ ауаҩра зцәызыз иашьцәа ран аҭакәажә дара дырзынхар, лбара рыцәшәар ҳәа ишәаны арахь иқәлазомызт, уажәы ихәыцқәа рзы ари аҩыза аишьцәа дызларыцәгәыгрыз. Иааҳәны ишырмыхәаԥшуаз усгьы идыруан.

Абахҭа аҭзамцқәа ауаҩы иҭакра рылшон, аха ихәыцрақәа узҭакуамызт, урҭ рхы иацәиҭын, аҭзамцқәа иага ижәпазаргьы иааргәылсны ашьхацәа ирхысны Ҟерҟен аԥшаҳәаҿынза иназон.

Кымараџьа лызхәыцра ахәыцқәа реиԥш игәы архыҭхыҭуан, иҩнапык ихы иатцатцаны дахьыцәиаз аиарҭаҿы «уи ашьхаруа ҭыԥҳа сара сзы ԥхызк даҩызан, ари аԥхызгьы сыкнаҳаразы сыхәда ашаха анахадыршәлак аҟынзоуп…» ҳәа дышхәыцуаз, иаҳаз бжьык ала игәиҽанитцеит.

– Нусреҭ Чауш уҽеидкыл, Селим Ԥашьа дузыԥшуп! – Абжьы ахьгаз аганахь данынаԥшы аихатәы ашә аартра иаҿыз абахҭа аҷаԥшьаҩцәа руазәк дибеит. Ашә аартны иҩналаз ауаҩы ибжьы ырхааны:

– Иумаҳазеи Чауш? Уҽеырмазеи, Селим Ԥашьа уибар иҭахуп, иара иахь узгароуп! – иҳәеит.

Нусреҭ Чауш дшанханы дыҟан, Селим Ԥашьа соуишьҭырц игәы иҭеикзаргьы иудыруеи ааигәахәит, аха уи агәра изгомызт, избанзар акыр шықәса раахыс аус ахьициуаз иабзоураны иҟазшьа иҭцахьан.

Ахаҳә иалхыз амардуанқәа рҟынтәи иҩохаланы адәахьы иандәылԥц, мышқәак раахыс алашара зымбацыз иблақәа агәырԥынҵа раыхкьакьалазшәа ибеит, ашҭа иҩықәсны ааигәа иҟаз Селим Ԥашьа итәарҭахь рҿынархеит. Иахьныҟәоз ицәажәазомызт, аха Селим Ԥашьа игәы иҭаз аилкаара дахыццакуан.

Дук мырҵыкәа Селим Ԥашьа иҿаԥхьа игылан. Ԥашьа иџьымшьқәа ҭархәны, иеырцәгьаны дтәан, Нусреҭ Чауш дизаазгаз аҟарулцәа адәахьы иандәылԥц инапқәа ишьҭахь иҟатцаны, ауадаҿы длеи-ҩеиуа аныҟәара далагеит. Нусреҭ Чауш раԥхьа ихы ларҟәны дгылазаргьы нас ихы ҩышьҭыхны уи дкылкааны дихәаԥшуан..

– Ара узаазгаз удыруама Чауш? – ҳәа диазҵааит. Нусреҭ Чауш ииҳәарыз, ари аҩыза азҵаарагьы дазпҳзамызт аха дшымшәо иирбарц азы аҭак ҟаиҵеит:

– Исыздырзом!

– Ишудыруа еиҧш, изыз сеан азы ауп ара узаазгаз, – иҳәан иара изҵаара иара аҭак азыҟаиҵеит.

Нусреҭ Чауш гәаныла «иҽеы сирҧшаарц азы сааигазар акәхап» ҳәа дхәыцуан, аха аиашазы уашьҭа абна дылалаҩны аҽеы аҧшаарагьы игәыазыҳәазомызт. «Мап скыр исеиҳәари?» ҳәа дхәыцуан. Аҧашьа дузза мап аницәиклак дхагахозар акәхарын.

Селим Ҧашьа, Нусреҭ Чауш днеиҿагыланы ихы инаркны ишьапаҟынза илаҧш наихигеит. Иҽеы шырҧшаахьаз идыруоу, изымдыруоу еиликаар иҭахын.

– Аҽеы аҧшааразы шаҟа аамҭа узхои? – иҳәан днаиазҵааит. Нусреҭ Чауш, усгьы сара сыда ҧсыхәа имоуит ҳәа дҭынчза аҭак ҟаиҵеит.

– Уи азы иаахҵәаны ҿҳәарак азыҧҵәара зыҟалом. Уи аҧшааразы сара иаасылшо зегьы ҟасҵоит, аҵыхәтәаны ишааныскылогьы агәра згоит аха уи мышкалагьы иҟалар ҟалоит, жәохәымш садхаларгьы ауеит.

Селим Ҧашьа игәалаҟара бзиан азыҳәан иҵегьы дилахәмарырц иҭахын.

– Иахьа Ҟефҟен аҧшаҳәа аҟынтә ҩыцьа ачкәынцәа сзааит – иҳәан, ацәажәара далагеит.

Арҭ ажәакәа заҳаз Нусреҭ Чауш дҭынчза дшыҟаз иаразнак иахиҳәаара изымдыруа даақалеит.

– Ҟефҟен шәҳәама шәхацкы?

– Ааи, Ҟефҟен аҟынтә! Сара сҟынза иааины уара иуазҵааит!

Нусреҭ Чауш ихәыцраҟәа хыла-гәыла иеилаҩынтит. «Абыржәы иеилыскааит дызсыҧхаз, сҩызцәа ааины иахьсазҵааз даараза дазгәамҵзар акәхап» ҳәа игәы инҭиҳәааит. Урҭ раара Селим Ҧашьа даргәамҵзар ҳәа дышхәыцуазгьы даараза игәы еизнарҳаит

Ҟефҟен аҟынтә игыланы Измит аҟынза иара изы мацара иааны Селим Ҧашьа дузза иахьиазҵааз, агәадура инаҭеит, имч иацнаҵеит.

– Урҭ сеы рыҧшаарц азы шаҟа ҧара руҭазеи? – диазҵааит ибла дхыҧшыло. Нусреҭ Чауш еиҭа иааҷьашьаны иихәо изымдыруа даақалеит.

– Аԥара шәҳәама? Сара азәгьы аԥара исымҭазеит.

– Уара, сеы рыԥшаарц азы урҭ аԥара румҭазеи?

Нусреҭ Чауш Селим Ԥашьа дзышьҭоу изеилкаауамызт, иҟаз шыҟаз изеиҭаҳәара далагеит.

– Шәхаҵкы, шәеы аԥшаара санца уааназа, ахәшәқәа ззаҳгаз ахцәацәа рҟны сынкыдгыланы рыцхыраара сҭаххеит, урҭгьы аеқәа ртәы ибзиазаны издыруаз арԥыск дсыцырҵеит. Мчыбжьык уахгьы-еынгьы ҳаицны шәеы ҳашьҭан, сара уи азы ма аԥара мамзаргьы даеакы азәгьы исымҭеит!

Селим Ԥашьа арҭқәа аниаҳа ашьҭахь иҟалаз иаартны Нусреҭ Чауш изеиҭеиҳәеит.

Нусреҭ Чауш дшанханы дыҟан игәырґьарагьы ҳәаа амазамызт.

– Ухы уақәиҭуп, Нусреҭ Чауш! Уусахь ахынҳәрагьы азин умоуп. Уи адагьы иахәҭоу аеазыҟаҵара напаркы ҩымш раамышьҭахь Ҟефқенҟа ҳцоит…

Нусреҭ Чауш иаҳаз ажәақәа рыгәра изгомызт, ԥхызума ҳәа игәеиҭарц азы ибз днацҳаит, ихьуан, ус анакәха зегь ҵабыргын.

– Ҳазшаз илԥха шәоуааит суацәа! Сҩыза бзиа Базала! Сашьа Исмил!… Ҳазшаз шәихьчааит сыуацәа амҳаԥьырцәа! – ҳәа ибжьы нҵыганы дыҳәҳәар иҵахын, аха уи азы Селим Ԥашьа иуада адәылҵра дазыԥшыр акәын…

* * *

Базалеи Исмили игәамҵ-хамҵуа Селим Ԥашьа игәаҕ амҩақәа ирхыргозшәа ршьапқәа кыдҟьо еиқәшәарц ахьеибырҳәаз аҵып аҿы иааит.

Базала, Ақбенеқ азы даараза дгәырґьон избанзар бзиа избоз азәы инапаҟны иҟан, Селим Ԥашьа ари аеы уи аҟара бзиа имбозҭгьы ҩшықәса дузза ауаа ашьҭаҵаны идирԥшаауазма? Уи адагьы шаҟаиҭахыз аеы шимоугьы…

Аха Нусреҭ Чауш изы дхьаауан, акгьы ихаразамкәа днаганы абахҵа дахьҭарыжьыз азы игәы ҧжәон. Ауаҩы рыцҳа, баша абахҵа дҭадырбаауеит ҳәа иаиҳәон Исмил. Нас мчыбжьык еицырхыргаз аамҭақәа ааигәалашәон, Нусреҭ Чауш иеы дақәтәарц шиҭаххаз, ианиму иаргьы дақәымтәакәа дышицныҟәаз, аҭырқәшәа шиирҵоз, аԥсшәа шиҵоз… Абарҭқәа рызегьы данрызхәыцлак ҭәҭәалаза игәы инархьуан.

Иеизнымкылакәа Исмил иахь даахьаҳәын:.

– Нусреҭ Чауш абахҭа аҟнытә даҳзымгьычзари – иҳәан диазцааит, Исмилгьы, Нусреҭ Чауш излаицхрааша дазхәыцуан аха Базала ииҳәаз нагзашьа амазамызт.

– Иуҳәо закәызеи уара? Ари ачараҽы икнаҳау акәтаҵь аихсра иаҧызазам, абахҭа ауаҧы иҭыгароуп узлацәажәо, амҧаҽы ҳахьныҟәогьы шьаҽацыпҳьаза ауаа ҳармазцаакәа ҳазныҟәом, уара ауаҧы абахҭа иҭыгара уалацәажәоит!..

– Уиашоуп, Исмил, аха уаҳа исзычҳауам, ихарамкәа абахҭа иҭарыжьыз ҳҧыза ицхырааразы иҳалшо акы шпаҟамлари?

Ишцәажәоз аамҵа шцаз рызгәамҵазакәа Пачкәыкәрааи дареи иеиқәшәараны иахьыҟаз аҭып аҽы инеихьан. Инеихьан, аха макьана азәгьы дмааизацызт. Ирзымдыруаз ҷьармыкьак аҽы ирҭахқәаз апшаареи ахәаахәҭреи аамҵа агозар акәхап, рҳәан ганк аҽы итәаны рзыпшра иалагеит.

Дук мырцыкәа Пачкәыкәи Ҭемыри, адыгацәагьы рыцны иаацәырҵит, рышьҭахь аидара зқәыз хеыкгьы гылан. Ичча-ччо излаҟаз ала хәаахәҭра бзиак шырхыргаз рхы-рҽы ианубаалон.

Ачкәынцәа зегьы рхашҵны игәырҵьаҵәа аекәа рыҵцаара иаҽын. Пачкәыкә ари аниба даарыхзасуа дцәажәон: Базалеи Исмили Пачкәыкә ииҳәоз рзеилымкааура рыблақәа ҭырхаха ихәапшуан. Игәалаҟазаара аныбзиоу уи алафҳәарақәа илан, аха уажәы дызлацәажәоз иаанагоз рзеилкаауамызт.

– Ҳара ари ақалақь ҳгәапхеит ачкәынцәа! Убасҟак иаҳгәапхеит Ҭемыри сареи абра аангылара ҳҭаххеит – иҳәон. Базалеи Исмили алаф шиҳәоз агәра ргахьан, ипышәарччо изырҧуан.

– Ааи, ачкәынцәа Ҭемыи сареи ара ҳаангылоит, ҳауацәа адыгацәа рыҟны уахык ҳапхьоит.

Адыга Шьмаф, уахык иадамзаргьы, уаҳҭаз ҳәа Пачкәыкә даниҳәа иаргьы иҭаххеит даангыланы рынхашьарынҵышьа иблала ибаны, рпышәақәагьы наҟ-наҟ ихы иаирхәарц. Избанзар, урҵ жәаха шыкәса рапхьа арахь иқәнагалахьан.

– Иааҳхәаз зегьы аекәа ишрықәу аамҵа мгазакәа ҳауаажәлар ирзыжәга. Ҷьара шәкыдымхалааит хьаас шәҟарҵоит, – иҳәан еиҭах алаф нациҵеит.

– Ана-ара чарак, ҭацамҳарак шәадхаланы шәымҩа шәагымхааит.

Рыԥсадгьыл аҽы ианыӷаз аамыста ҷкәынцәа амҩа ианықәу ани ачара, ари аҭацамҳара, шырҳәоз зны-зынла мызла амҩа иқәхалон азы Пачкәыкә уи ргәалаиршәон, иқьафқәа шыбзиаза ҩашьомызт.

– Амш бзиоуп, аха шәақәымгәыҷын, аҽқәа ирықәу аԥьыка, ахәша уҳәа имбаазароуп, иаразнак амҩа шәықәла, шәымҩа бзиахааит – аниҳәа, Базалеи Исмили иаразнак амҩа иқәлеит.

* * *

Пачкәыкәи Ҷемыри рыуа ҽыц Шьмаф иқытахь ианнеи Ҷыркәтәыла иқәнагалеижьҭеи ирымбацыз акы рбарҭахеит, ақыҭа ауааԥсыра ахацәа зегьы кәымжәы-кабала иеилаҳәан азы рыԥсадгьылҿы иӷоушәа рхы рыԥхьазон.

Ақытаҽы инхоз абзанхацәа, умазак шымҵуазгьы акьырла ишкәакәаза ишәыз аҩны хәычқәа дыргылахьан, рымзырхақәеи рутрақәеи ицқьашәқьаза иӷан, рыԥсадгьыл аҽы ирымаз рқыҭа иеиԥшхарц азы иаарылшаз акы ишамеигзаз иаразнак игәоуҭон.

Шьмаф иҩны ианнеи иԥшәмаԥҳәыс Мадина дгәырҧьаҵәа кыр шыкәса раахыс иеибадыруазшәа дрывагьежьуа гәыкала дырԥылеит. Иаразнак асасааирҭахь иҩнаргалеит. Ҷытрак ашьҭахь Шьмаф иҷкәынцәа Берслани Ҟаншоуи раҳәшьа Гәашьенаигьы асасааирҭаҽы иааҩналаны ҳаҭырла «бзаиала шәаабеит!» – рҳәеит.

Пачкәыкәи Ҷемыри Шьмаф иҩны раира иаразнак зегьы ираҳаит, ақыҭа уаа гәыԥ-гәыԥла аҩныӷа ааира иалагеит.

Ауха ачара рзыруит. Амшгьы бзиан азы ақыҭа аиҳабацәа зегьы Шьмаф имзырха аҽы абарԥа аҵаҟа Пачкәыкә идеизаланы итәан, Шьмаф Пачкәыкә иаҳаҭыразы ацә кажьны ишьны аишәа дузза рыздырхиахьан. Ганкахьала ачеиԥьыка агьама рбон, ганкахьалагьы рыԥсадгьыл агьама хаа азбахә иалацәажәон.

Аҽаргьы агәыла ҩнқәа руак аҽы еизаны иӷан, Ҷемыргьы дрылархәны амырзакан арҳәо акәашара ианалагоз аиҳабацәа уи аамҭазы аишәа ахатәара иаҽын.

Аиҳабацәа рызхара иеицәажәаны ҵхабжьон ианеимп, Пачкәыкә аԥсшьаразы иуадахь диасны ииарҭа дшылаиаз

еиԥш, иаразнак дынҭахәхәа дыцәеит. Убри аамҭазы аҩны аҭыԥҳа Гәашьенаи агага еиԥш ауада днықәналаны Паҷкәыкә имаҭәакәа зегьы ааидкыланы дындәылҵит.

Аиҳабацәа рыҩныҟакәа ицахьан, аха аҽар рзы аҵх макьана ҽыц иалагон, азәа-зәала акәашаразы ашҭа иныкәланы рҟазара зегьы рҩызцәа иддырбон. Ҭемыр шаҟа мзы ҵуази дымкәашеижьҭеи аха ианидырцала амзырха убас днықәлеит, дԥыруаз ҷьыршьон ихәаԥшуаз!..

Уи ауха аҽар дара рҵас ала ақыҭа аҭыԥҳацәа руазәк «кашенс» дизыҟарҵеит, аҭыԥҳа убысҟак дыԥшзан Ҭемыр гәаныла:

«– Ари хәмарроуп, лафҳәароуп аха иҵабыргхаргьы иабасԥырхагоу, сангьы лара лтәқәа рҟнытә ҭацак длоур иага деигәыргьарын» ҳәа дхәыцуан.

Аҷкәынцәа ашарԥазоуп ианеилыҵ, ииарҭа данықәиа, ууанза иахьыкәашоз ирызгәамҭазацызт аха Ҭемыр ибаҩқәа ԥыҵәҵәон. Уигьы иаб иашьаду иеиԥш дкараха дахьыҟаз азы ихы нықәиҵааназа ацәа даманы ицахьан.

Паҷкәыкә ашьыжь дангыла имаҭәакәа зәзәаны, ирбаны, иуанҭаны иахьықәиҵаз иқәын, Гәашьенаи ҵхыбжьон мазала ауада идәылылгаз амаҭәакәа, дмыцәазакәа ауаҷьаҟ аҟны ирбаны илуанҭахьан…

Данышьҭалоз инижьыз имаҭәакәа данааԥшы ицқьашәқьаза ианиба Паҷкәыкә игәы арԥшааит. «Ҳара ҳаҳәса хәычқәа зыԥсахуа ыҟоума» ҳәа дхәыцуан. Ашьшьыҳәа дҩагыланы аԥарда аартны алашара ауада иааҩнеиҵеит, нас ашә аартны амзырхахьы днықәлеит.

Аԥшәма Шьмаф занаатҵ дгылахьан иаха иахьтәаз абарҵаҽы исас игылара дазыԥшын. Паҷкәыкә дгыланы дышдәылҵыз аниба иаразнак днеиԥылеит. Аҩыцьагьы иаха иахьеидтәалаз инеины инатәеит. Ԥытрак ашьҭахь аҩны аԥхьа ииасны амхқәа рахь аусуразы ицоз ақыҭауаа аԥсшәа рарҳәо иалагеит. Даргьы ҩархаҵгыланы аҭак рарҳәон, амала аҽар аԥсшәа рҳәазомызт, рыбжьы мыргазакәа ҳаҭырла рхы ларҟәны иниасны ицон.

Иацы арахь ианааз ихәлахьан аҟынтә, Паҷкәыкә цқьа изымбаз ақыҭа лаԥшыла аҵаара даҽын. Шьмаф иҩны хәыҳаракырак иқәгылан азыҳәан ақыҭа еиҳарак ибарҭан, ақыҭаҽы хынҩажәа ҭзы раҟара нхон амхурсҭақәа рыда ақыҭа акәша-мыкәша бнаран, амхырҭақәагьы абнара хҽаны ишыҟарҵаз иаразнак иубарҭан.

Пачкәыкә дахьынапшуаз аҩнқәа зегьы, рыпсадгьыл аҟны еипш амзырха тбаақәа шрымазгьы ибон, Кавказаа рыцәгьа-рыбзиаҽы зықьҩыла ауаа ахьырзеизоз азыхәан рыҩнқәа апхьа амзырха дуқәа алырхуан. Аандақәа аҩны амцәахырц азы илаҟәын. Насгьы ашәырцлақәа: ацәа, аҳа, абиа, аца, алаҳа, амжәа еитахан. Еиҳаракгьы азын азы ирцәахуаз ашәырхкқәа ракәын иеитарҳауаз.

Арахәтрақәа ракәзар, аҩнқәа рышьтахьҟа инаханы хара игылан, аҩни арахәтреи рыбжьара ашәырқәеи ацлақәеи рыбжьагылан, арахәтра ахыбрақәа аларцәахуан.

Пачкәыкә лапшыла ақыта зегьы еимдо дахьыҟаз аҩнатахьы дааиуан, дахьтәаз амзырха ааигәара Шьмаф имхы злалеицоз ацәматәа гылан. Пачкәыкә ацәматәа аниба ацәқәа збандаз игәахәит, ус дахьынапшыз иҳәуа иқәыз ацәқәа руак ибеит. Уи кырза иагын ари арыцҳа иаццеикуеи ҳәа апшаара далагеит аха уаҳа акгьы изымбеит. Иабацеи ари аҩыза ҳәа дышхәыцуаз, иаразнак ихы аҩнытцқа адыдмацәыс асызшәа дҩагцкьеит.

– Иҟоуцеи Шьмаф?! – иҳәан, ибжьы игәхьаа алыжжуа ихы иқәкны диазцааит. Азыршы иқәтәазшәа акәын ипштәы шыҟаз, шаҟа игәы инархьыз ушиҽапшлак игәоутон.

Иаха ақыта аиҳабацәеи иареи иеидтәаланы ирфаз Шьмаф ицәқәа руак шакәыз анеиликаа нахыс Пачкәыкә, игәы еытк амцызшәа ибон. Шьмаф рыцҳа ари атәым дгьыл аҽы уи ацә шаҟа гәакрала иааихәаз Анцәа идырып, уажәы ацынхәра изаахәома, изаамхәар ипсыхәозеи? Пачкәыкә арткәа дахьынзарызхәыцуаз Шьмаф уи иртынчра даҽын.

* * *

Пачкәыкәи Темыри адырҩаены, амра жәхьан еипш иҩхалоны амҩа иқәлеит. Апшәмацәа ирзыҟарцаз иацәыпхашьон, избанзар шьапыла иахьааз ақыта аҟнытә еыла ихынҳәуан, насгьы апшәма ичкәынцәа Берслани Ҟаншоуигьы урт ирыцны Қефқен аҟынза инеиуан. Кавказаа рҽы ус акәын ишапыз ҳатыр зқәырцо асас шьтахьҟа данцо амҩаҽы цәгьарак дақәымшәарц азы дахьынзацонза аҽар инаскьаргарц ирыцырцон. Нас арт ачкәынцәагьы Қефқенынза излацоз аеқәагьы рыманы шьтахьҟа ихынҳәуан.

Пачкәыкә амҩаҽы данцоз Шьмафи иқытауааи асасдкылара бзиа атак злаҟаицашаз, дызлацамхашаз дазхәыцу-

ан, ганкахьалагьы уахык ала Османтәи аҳәынҭқарра иазкны шаҟа иаҳаз, шаҟа еиликаазгьы ԥьеишьон.

Қефқен изхыԥааназа Османтәи аҳәынҭқарра иазкны иидыруаз еиҳарак мцын: Османтәи адгьылқәа ишыбарақьаҭыз, ак лоуҵар зқьы шуоуа, аҟаб агәаҧь уаха илоуҵар адырҩаены ишҧалоз, иԥсызгьы дышиашоу ԥьанаҭ дышцоз уҳәа уҳәан-сҳәан мацаран …

Уажәы Измит акәша-мыкәша аҟны рымцара ишыҟамызгьы еилыркаахьан; рааигәара жәаха шыққәса раԥхьа, ииаз рашьцәа адыгацәа рқыҭақәа ыҟан, амала уи адагьы аурысқәеи аболгарцәеи рабашьраҧы ирыԥаханы Балкан аанзыжьыз османаа рыр, шьҭахьҟа ианхьаԥуаз, ирыцны иааз жәанызқьҩыла ахҵәацәагьы ара инхон, иҵегьы аарагьы иаҧын. Урҭ рыҩнуҵҟа, дара раԥхьа Балкан инанагахьаз Кавказаа шыҟазгьы Шьмаф иҟынтә иаҳахьан, издыруада иҭаца Жансеҭ лҭаацәеи ланшьцәеи урҭ ирылазар? Абра рааигәара ԥьара иҟазаргьы иабантәырдыруаз!

Паҧкәыкә иеы дақәтәаны дахьцоз абарҭқәа дрызхәыцуан, нас аамҭак азы, ицны иаауаз Шьмаф иҧкәынцәа илаԥш нархигеит. Ҭемыр дрыбжьаргыланы рыбжьқәа ныԥакны иеицәажәо ишьҭаланы аара иаҧын. Шьмаф игәы дааҭашәеит, мышкы апхьа амҩаҧы инеибадыр ашьҭахь, иҩныҟа аапхьара иҭаны, зыда ԥсыхәа имамыз ицәқәа руак лкажьны изшьны изиуыз исасдкылара, ишақәнагоу аҭак азыҟаҵара дзахьымзар ҳәагьы дацәшәеит, аха иҟалалакгьы Шьмаф бзиахә ихымҩаԥгашьа аҭак иаргьы дахьзар акәын.

* * *

Ахҵәацәа рзы егьырҭ амшқәа иреиԥшыз мшын ари аҽынгьы зегьы русқәа ирҧын, Паҧкәыкә иакәзар, еиҭах бзиа иибоз ахәаҧы иҟаз аҵла амҵан дтәан, ари ахәы днықәтәо иахьабалаак ибарҭан азы ари аҭыԥ цәгьа бзиа ибон.

Паҧкәыкә кырза даназхәыц аамышьҭахь Акаԥаа рԥыза иаҳасабала избеит уаҩцас иахьынхаша ҭыԥк ддырбарц азы аиҳабыра рахь аҳәара ҟаиҵарц. Агьырҭ ахҵәацәа анхарҭа ҭыԥқәа шрырҭаз еиԥш Аслуҭан идгьыл дузза аҟны дара рзыхәангьы ҭыԥк шԥаҟамларыз.

«Дара иааины иаҳмазҵаар, сара сцаны ирзеиҭасҳәароуп сыуаажәлар рҭагылазаашьа, иҟасҵалакгьы исызбароуп ари азҵаара мамзар сырԥызоуп ҳәа баша

сеырҧагьа сзырхагылои, акы саҧсамзар!» - абас дхәыцуан дахьтәаз.

Пачкәыкә Измит дцаны драцәажәарц избахьан уажәы данцаша амш алхракәын ииҭахыз. Пачкәыкә дхәыцуа дыштәаз абнара аганахьынтәи амҩа ала шьуокы шаауаз гәеиҭеит. Уамашәагьы ибеит: аеқәа зцакыз – хурадынки жәпаҩык аецәеи иеишьҭагыланы иаауан.

Иаауаз агәыҧ збаз иара мацара иакәзамызт, агьыжьқәа рҟыж бжьи аееимаа шьҭабыжьқәеи заҳаз ақыҭауаагьы ианынаҧшы иааиуаз гәаҭаны русқәа наҟ инышьҭаҵаны уахь аҧшра иалагахьан.

Иааиуаз изустқәаз рхаҿсахьақәа рыла еилыркаартә ирбарҭахахьан, арҭ Лаз Аҳмаҭ акаҧдан иуаажәлар ракәын. Пачкәыкә игәы хыҵхыҵуа даакалеит, ари ауаҩы даниба дахьиеигәырҕьазгьы ҷьеишьон, даеа мачк аҧара сырҳап ҳәа, иахәҭаз раасҭа ауаа, аҕба иҭаҧьгәаны, рыбжеиҳарак рыҧсра зхароу иакәны дыҧхьазаны оумашәа дизгәамҵуан, аха зегьы иҟарҵоз акәын уигьы иҟаиҵоз, иаҳлыхьанҵазар акәхарын ари ҳәа иеаакиқәиртәон.

Арҭқәа дрызхәыцны уаҳа ихьааигар иҭахымкәа дахьтәаз дҩагылан ирзааз асасцәа аҧсшәа реиҳәарц азы ахәы дналбааит Пачкәыкә.

Алаз каҧдан зегьы аҧсшәа раҳәо аҳаҧы аҧхьанза данааи иеы дааеыжәцит. Ачкәынцәа иеы рыманы аехарҧарҭахь рҿынархоны иаргьы ахәы аҟнытә албаара иаҿыз Пачкәыкә иахь дыццакуа иҿынеихеит. Иангәыдеибакылоз аиҭагаҩы Исмилгьы дрыхьзахьан.

– Бзиала уаабеит Каҧдан! – иҳәеит Пачкәыкә.

– Бзиара жәбаait, Пачкәыкә Беи, ҳаибамбеижьҭеи шәыбзиазар акәхап – ҳәа наиаҳәаны иажәақәа инарыциҵеит. – Саҭашәаымҵан, шәысхашҭызшәа иҟалеит. Мызкы аахыс сзымааит!..

Пачкәыкә исас уаҳа дымгәаҟырц азы иажәа даҧылеит,

– Каҧдан амҩа ҳақәнаҵы ҳара уеилаҳкааит. Узымаазар узыхҟьаз акы ыҟазар акәхарын. Мамзар, узымаарыз. Иара уааргьы иузыҟаҵоз? Ҳара кыр ҳзыҟаҵама?

Алаз каҧдан Пачкәыкә рапхьа даниба нахыс уи иуаҩра аҳаракыра гәеиҭахьан аҵыхәтәантәи иажәақәа рылагьы уи иҧызареи иуаҩреи шеицу гәеимҭарц алшомызт.

Акаԥдан аамҭа мгазакәа Паҷкәыкә дзеигәырҕьаша ажәабжь иеиҳәарц иҭаххеит.

– Ара иҟасҵаша ыҟамзаргьы, Сҭамбул сахьнеиз ак сылсыршақәеит, – нас ииҳәарызеишь ҳәа ихәаԥшуаз Паҷкәыкә иҟәаҟәа инапы нықәҵаны иажәақәа ирыцитцеит.

– Сҭамбул сышнеиз еиԥш иаразнак аҭҵаареи азҵаареи сларылаган жәаа шықәса раԥхьа шәара шәеиԥш ахҵәацәа ирызкны амҳаԥьырцәа рзы акомиссиа шеиҿкааз еилыскаа-ит. Ари акомиссиа Кавкази Ҟрым аҟынтәи иаауаз ам-ҳаԥьырцәеи Османаа рыдгьыл аҿы иахьахәҭоу ҳәа иахьырԥхьазоу рнырхареи ацхыраара рыҭареи иазкуп. Аамҭа мгазакәа рышә сылагылеит, раԥхьаза исҳәақәаз азәгьы дахамҵгылазеит, аиаша ҳҳәозар иагьазымзыркәзеит. Избанзар, рхы амца акыр арцәаха рымазамызт, аҵыхәтәантәи амзақәа Балкани Кавкази рҟынтә шәнызқьҪыла ауаа рзаахьан урҭ ирзалхыз аԥара нҵәахьан азы иҟарҵара рзымдыруа иҟан, сара сырҟәамҵит. ҪЫмш-хымш рашьҭахь еиҭах рышә сылагылеит, аҪбатәи сцараан уаҵәҟьа Черкьес Ԥашьаки сареи ҳаибадырит. Ачеркьес Ԥашьагьы раԥхьаза дысхамҵгылеит, избанзар Кавказынтәи иаауаз рызҵаарақәа зегьы иара идрыжьлон азы уаҳа иы-лымшо дыҟан. «Абыржәыцәкьа шаҟаԥьара шаҟа шәнызқьҪыла ацхыраара иазыԥшу удыруама?» ҳәа дсазҵааит, ари сара акагьы сылшом усыҕрызаа – акәын иаанагоз, аха уи сара Кавказаа шаҟа иҭысҵаахьаз ртәы, рҟазшьақәа шаҟа издыруаз иалидырааууаз. Маҷк санхәыц дызлакҿаскша сыԥшаан еиҭа сизнеит.

Алаз каԥдан арҭқәа аниҳәоз инапы ауардынқәа рахь ирхон:

– Абарҭ ауардынқәа сара истәуп, аха ирықәу зегьы шәара ишәтәуп. Раԥхьатәи ауардын агәыр, арахәыц, аматәа-Ҫыҭәа еиԥш, ишәыгхо зегьы ақәуп. Иаанхаз аҪуар-дынкгьы ашыла, ашьақар, ахәша, аԥьыка уҳәа рықәуп. Арҭ сара иаасымхәазеит абни зызбахә сымаз Ачеркьес Ԥашьа ишәзааиҭиит – иҳәеит.

Паҷкәыкә иахьизеилымкааз азы алаз каԥдан ди-азҵааит.

– Ачқрқьес Ԥашьа игәаҟынтәи сиеихсит уҳәеит, иаа-нагои уи?

Алаз каԥдан дааԥышәарччеит:

– Ҳарҭ алазқәа ҳахшыԥ ҭаруп. Черкьес Ԥашьа иахь снеины арҭ уардынқәа неисырбеит, насгьы ауардынқәа сара сымчала исыԥшааит ирзызгашагьы шәара иеизыжәга, сара лазк ариаҟара ансылша шәара шәашьцәа рзы шәышԥа сыҵахари? ҳәа ишьа снақәыгәгәеит. Арҭ ауардынқәа сара сус азы аагатәыс ишсымаз иалидырааузаз, нас мчыбжьык аамҭа иҭаххан абарҭ еиқәыршәаны ишәзаиаиҭиит.

Паҧкәыкәгьы дааԥышәарччан:

– Уара уԥоысҭазаап Акаԥдан, – нас – Аԥашьа ихьз ҳәа крыдуыруазар – ҳәа инаиҵеит.

Акаԥдан Паҧкәыкә изҵаара алаф нацҵаны аҭак ҟаиҵеит:

– Иҟалеи иааишьҭыз маҧшьаны иҵегьы уҭаххама? – Акаԥдан ари ажәа дыхәмаруа иҳәеит аха Паҧкәыкә игәы инархьит, убарҭ ауардынқәа ирхынҳәны шьҭахьҟа ишдәыцәиҵаратцәкьа даазхәыцит, аха иуаажәлар ишԥарыԥсыхәуаз.

Алаз каԥдангьы иихәаз ажәа аамышьҭахь Паҧкәыкә ихаҽсахьа зеиԥшрахаз аниба, дахьхәны ихы дасит, аха знык иҽыҵҟьахьан… Паҧкәыкә иакәзар:

– Акры ҳҭаххарц азы акәзам Акаԥдан! Мышкызны ҳшьапы ҳақәгылар, абзиара ҳзызухьаз аҭак иҭаразоуп сызиазҵааз! – ҳәа аҭак ныҟаиҵеит.

* * *

Алаз каԥдан иԥоыцәеи иареи уахык ианынха аамышьҭахь адрыԥаены аҳаԥаҽы иеидкыланы кәакьк аҽы иеиқәыз рыматәаахәқәа руардынқәа инарыцәцаны Сҭамбулҟа идәыцәлеит. Иандәыцәлоз аламҭалазы акы-ԥоба шәақьи аԥьаԥҳани рзынрыжьит.

Паҧкәыкә дназлаз Акаԥаа Алаз каԥдан иԥоызцәеи иареи абнара иаҵәахаанза игыланы ирышьклаԥшуан, Паҧкәыкә игәы шыԥшааз ибон, избанзар уаҳа ишеибамбоз акы иҵанаҳәон.

Асасцәа анца ашьҭахь Паҧкәыкә аԥшаҳәа аганахь длеины маҷк дныҟәеит, игәы ак ыҵхон уаҳа изыхгомызт, нас ашьшьыҳәа ахәахьы иҽынеихеит. Амардара дышхалоз, абнара аганахьала еиҭах шьҭыбыжьқәак иаҳаит. Ԥьоукы шаауаз аниба Алаз каԥдан ак ихашҭны дааузаз ԥьишьеит.

Аха, даргьы ааигәахо, иаргьы цқьа данынаҧш иаауаз ауаа даҽеа шьоукы шракәыз еиликааит, избанзар арҭ ар маҭәа зшәыз ракәын.

Насгьы ирацәаҳоны еицын. Аҧхьа игылаз ҳажәаҳоык рышьҭахь, ицырцыруа иеилаҳәаз азәы дрылан, уи иашьҭахьгьы даҽеазәы дааиуан, ашьҭахьзагьы ҳажәаҳоык аруаа рыҽқәа ирықәтәан иаауан.

Паҧкәыкә иааигәаны иааихьаз дарнылаҧш ирыгәҭылакны иааргоз аҧыза иашьҭахь иааиуаз Нусреҭ Чауш шиакәыз ибеит. Паҧкәыкә уи дҭакуп ҳәа акәын шидыруаз уажәы ар маҭәа ишәны даниба кырза диеигәыргьеит, аха ицыз егьи рҧыза дазусҭадаз, насгьы абри аҳоыза аҭыҧ аҿы иусыз? Арҭ азҵааарақәа рҭак ҟаҵаразы урҭ ирҧылатәын.

Паҧкәыкә даахынҳәын ахәы аҟынтә албаара дналагеит, арахь ихалагьы ацәажәара даҿын:

«– Абри ахәгьы ыҟамзар исыҧсыхәази, хәлааныза ахалареи албаареи рыда ус сымазам! –»

Исмил иаауаз аниба аиҭагаразы сиҭаххоит ҳәа иаразнак Паҧкәыкә иахь деихеит.

Аруаа ашҭаҿы ианааи Нусреҭ Чауш раҧхьа дҳоагыланы иаангыларц адҵа нариҭеит, нас иҽеы даҽеыжәҵын Паҧкәыкә иааигәара дааит.

– Селамуналеиҧәм сыуа бзиа! Иахьа асас дахьк дузаазгеит, Измиҭ ахада Селим Ҧашьа идкылара уазыхиоума? – ҳәа наиеиҳәеит

Иааиз иеилаҳәашьала ҭыҧ ҳаракык шимаз еиликаахьан Паҧкәыкә, аха Селим Ҧашьаҵәҟьа дизыҧшзамызт. Дааҧышәарччаны аҭак изыҟаиҵеит.

– Ҳара ҳзы асасцәа зегьы исас дахьуп, Нусреҭ Чауш! Акы заҵәык ишахәҭоу ала ҳзышәҧымлар ҳәа схьаауеит! –, Паҧкәыкә иажәақәа рышьҭахь Селим Ҧашьа иҽеы даҽеыжәҵны дааидгылт. Нас рҳоыцьагьы еицны аџьы ҵла аҵаҟахь рҿынархеит. Аҳәса хәыцқәа иаразнак рҭыҧ дырхиеит. Аҳҭынра амаҵуҳоцәас Кавказ аҭыҧҳацәа баша иалрымхуазаап еилҟьакәоуп, иагьыҧшзакәоуп», ааигәахәит Селим Ҧашьа.

Ҭырқәтәыла аҳҭынрақәа рҟны, еиҳаракгьы аҵыхәтәантәи ашәышықәсазы Кавказынтәи инаргоз аҭыҧҳацәа ракәын аҳҭныҳәсақәас иҟаз. Урҭ рыҧшреирсахьеи реиҿкаашьеи ахьыбзиази рыхшыҳо ахьҵарызи рзы мацаразгьы акәзамызт аҳҭынрақәа рахь изнарыҧхьоз. Ос-

манаа рҳәаақәа андырҭбаауаз ақьырсиан жәларқәа рҟынтәи хыԥхьазара рацәаҳыла ахәыҷқәа тҟәаны ишааргоз еиԥш, уажәы рымчқәа иаҳа ианмаҷха, ирзаагомызт. Убри аҟынтәи Кавказаа рҭыԥҳацәа ирхылҵуаз рыҷкәынцәа Ҭыркәтәыла ар рзы иеибашьцәаны ираазон. Урҭ рҟынтәи аиҳабыра рыҳазара аҟынза иҳазоз рхыԥхьазара дараза ирацәан, уи адагьы Кануни Султҭан Сулеимани рапхьа днаргыланы ааҳык асулҭанцәа ранацәа Кавказтәқәан.

Паҷкәыкә иажәақәа Селим Ҭашьа ихәыцрақәа даарылнахит, Паҷкәыкә «Шәтәа иҟалозар» ҳәа аҭып иирбон. Селим Ҭашьеи Паҷкәыкәи акырза иеицәажәеит, Селим Ҭашьа Измит аҟынтә дгыланы дыззааз анеиҭеиҳәа, Паҷкәыкә дараза игәы ԥшаait. Селим Ҭашьа дузза Базалеи Исмили Нусреҭ Чауш изы иҟарҵаз, ахәшьара дузза аҭаны, дареи насгьы рҭынхацәеи ибарц азы дырзааины дыҟан. Паҷкәыкә иԥацәа реиԥш иибоз арҭ аҷкәынцәа, Селим Ҭашьа иеы Ақбенеқ ахьырԥшааз азы, аҳамҭа бзиақәа рыдгалара дшазыхиазгьы, урҭ амамзаара иҭагыланы рыҟазаара иамыхәаԥышкәа, зегьы мап рыцәкны рҳоыза бахҭа иҭыгара мацара иахьаҳәаз – ауаҳора дуззан, ари аҳоыза ахымҳоаԥгашьа лассы-лассы иуԥыло акакәзамызт

Паҷкәыкә ари аамҭазы ихәыцрақәа иԥсадгьыл ашҟа дыргеит. Базалеи Исмили рабацәа ааигәалашәеит, урҭ иеишьцәан. Аурысқәа иахьрабашьуаз ианеицҭаха нахыс, арҭ ахәыҷқәа иара изынхеит ҳәа иԥхьазаны, илаԥш рыгимырхазацызт. Еснагь абра рызуа дахьцалак ицирныҟәон.

– Ҳара азин ҳашәҭозар, амҳоа ҳақәлар ҳҭахуп! – Селим Ҭашьа иажәақәа Паҷкәыкә игәалашәарақәа даарылырхит.

– Ус иаразнак шәцар ҟалома? Аҳәса ахәы дырхиоит, ари аҟара харантәи шәааны акы шәамырцҳакәа шәаҳзышьҭуам.

Исмил арҭ ажәақәа анеиҭеига Селим Ҭашьа иаҳаз изхамҵазеит, «арҭ закәытә уааузеи амлакреи агәаҟреи ишырҭагылоугьы Аԥашьа ицу уаа гәарҭак крырҽатцара реазыркуану?» иԥьеишьон гәаныла.

– Абырсҟаҳоык ауаа исыцуи сареи ҳҳәы рхианы акрыхҽашәҵарцу? ЏЬаракыр шәқәыланы амал аажәгама? – иҳәеит даахыхәмаршәа, Селим Ҭашьа.

Селим Ҭашьа иажәа иациҵаз алаф Паҷкәыкә дараза игәы инархьит, аха дсасын, ианажьтәын.

– Макьаназы арҳәра, ақәылара ҟаҳҵаратәы ҳмышьцылазаҵ ари аҧшаҳәа, анцәа ҳиҳәоит ақәылара ада ҧсыхәа ҳамамкәа ҳҭаимыргылартә, – аниҳәоз игәамҵра ихәаҽырц аҽааанкылара даҽын.

Селим Ҧашьа, илаф Паҷкәыкә шаҟа игәамҧхаз анеиликаа ҩныҵҟала «исымҳәандаз» ааигәахәит. Иара аранза дызхаарз дазхәыцыңгьы абри ажәа иабаҳәатәыз?

– Паҷкәыкә Беи, сгәаныла алаф исҳәаз, шәара шәгәы шәнархьит, уи азы аҭамзаара шьҭасҵоит, аха ииашаҵәҟьаны аамҭа ҳамазам. Акы заҵәык ара саазгаз шәареи шәқыҭауааи рзы исзыҟаҵо крыҟазар аилкааразы ауп. Уажәы аиашазы Балкан аганахьынтәгьы ирацәаҩзаны ахҵәацәа ҳзааит азы уамашәа ҳалшарақәа маҷхеит аҟынтәи исылымшо ак шәасҳәаргьы сҭахым, амала аҳәынҭқарреи, схаҭеи ҳалшарақәа ирыҵанакуала сшәыцхраар сҭахуп! – иҳәеит Селим Ҧашьа..

Паҷкәыкә игәы иҭаз иҳәарц азы аҭагылазаашьа шиоуз аниба уаҳа даанымгылеит.

– Ҳаҭыр зқәу Селим Ҧашьа, шәаргьы шәҭагылазаашьа шаҟа иуадаҩу ҳзеиҭашәҳәеит, ҳара ҳзы шәара шәзыргәамҵуа ак ҳҭахым, аха рыцҳарак ҳамоуп ҳашәзалыргар, Анцәа иҳәозар, уаҳа аказы шәҳаргәамҵуам!

Селим Ҧашьа икылкааны Паҷкәыкә иблақәа днархыҧышлеит. Нас:

– Исашәҳәа ишәҭаху, сымч ақәхо иақәымхо ҳахәаҧшып!

Паҷкәыкә иажәа уаҳа имроуҙеит. Ииаркьаҽны:

– Нхарҭа ҭыҧк ҳҭахыуп. Иахьа ҳахьынхо ҳазшаз имчала амшын ацәырҧақәа ҳрымхны ҳахьҽықәнажьыз аҭыҧ маншәалам… – Паҷкәыкә арҭ ажәақәа аниҳәоз инапалагьы аҧшаҳәа иирбон.

–…Ҳара аҩны ахьҳаргылаша, ҳахьықәаарыхша ҳарахә-ҳашәахә ахьыҳаазаша ҭыҧк ҳаҳәоит!

Селим Ҧашьа ари аҩыза ажәа дазыҧшзамызт, арҭ ахҵәацәа, ачарыц, аҧш, ахәша, аџьыкхыш, аматәа-ҩыҭәа злырхша иаҳәоз џьишьон, арҭқәа ақалақь аиҳабыра рылшарала ирҭап ҳәа дгәыҕуан. Аха Паҷкәыкә иажәақәа раамышьтахь иҽаҧхьа азҵаара даеакала иқәгылеит. Акыр шықәса аҳәынҭқарра маҵуарқәа ирхагыланы иныҟәызгахьаз азәы иаҳасабала изынамгзаша ажәак риҭар иҭахзамызт, аха арҭ ауадаҩра иҭагылаз ауаагьы дрыцхраар иҭахын.

– Схынҳәны сышнеиз еиԥш ари азҵаара сазхәыцуеит Паҷкәыкә Беи, сгәы иаанагоит хара имгакәа ҭыԥк шәзаҳаԥшаауеит ҳәа, амала макьана ажәа шәыстазшәа сышәмԥхьазан – ҳәа нареиҳәеит реиԥырҵымҭазы.

Селим Ԥашьа арҭ ажәакәа аниҳәа ашьҭахь дҩагылеит, нас ицгылаз Паҷкәыкә инапы ааимхны.

– Абзиаразы Паҷкәыкә Беи! Шәгәы кашәмыжьыр, Аллаҳгьы дшәыцхраауеит. Ҳаргьы хьмызԥык мгакәа ҳажәа анагзара ҳҿазаҳкуеит – иҳәан дындәыкәлеит.

Селим Ԥашьа иуааҽлар рымҩа иананыла ашьҭахь, Паҷкәыкә гәырҵьарак дамеханакны дыҟан. Иахьа аразҟы роухьан, раԥхьа Стамбул аҟынтәи аҳамҭакәа роухьан, уажәгьы Селим Ԥашьа анхарҭа ҭыԥк рзиԥшааразы ажәа рыҭаны дцон, ихы ҩышьҭыхны Анцәа дырхылаԥшларц дааматанеит.

* * *

Селим Ԥашьа дааны данца аамышьҭахь мышқәак аатцуаны Ҳаџьы Абдуллаҳ Ефенди иҵаҩы Ҳасан дырзааит. Ҳасан даараза иҽеимыз ажәабжь рзааигеит, избанзар уахык аԥхьа Иени Џьаами ақыҭа қәыларак ҟалан ҽыки ԥшьыжәки иҧьычны иргазаап.

Ҳасан ишанханы изызырҩуаз Акаԥаа, Иениџьаами иҟалаз ари ахҭыс азы дара ахара шрыдырҵозгьы реиҳәеит, избанзар ахаан ари аҩыза ақәылара рымбазацызт, насгьы ақәылаҩцәа зегьы рхы-рҽы хҩан аха зегьы акоуп иқәылаз урҭгьы Акаԥаа роуп ҳәа акәзаап агәаанагара шрымоу.

Ҳасан, Ҳаџьы Абдуллаҳ ас дшымхәыцуаз иқыҭауаа дырҽагыланы иахьирхәырц шақәикыз, аха ишилымшазгьы реиҳәон. Аиашазы аҭагылазаашьа иҵабыргыҵәҟьаны ицәгьан, иакәым ҟазҵаз шьоукы рымшала ҭынхас ирымаз Иениџьаами ақыҭа анхацәа рыгәрагареи, рыуаҩреи рцәызуан.

Паҷкәыкә, Ҳаџьы Абдуллаҳ Ефенди иахь аҳәара ҟаиҵеит иқыҭауаа мачқ изаанкылозар, иааникыларц, уи аамҭазы иара ари аус аилыргара иҽешазикуаз уҳәа, абарҭқәа зегьы Ҳасан инаиаҳәаны данишьҭы аамышьҭахь Базалеи Ҭемыри, Исмили, Ҳаиҭи даарыԥхьаны аҭагылазаашьа инарҭбааны иалацәажәеит, Ҳаиҭ дызиԥхьазгьы башазамызт, изабнзар Ҳаиҭ Аԥсны данықаз иԥырны ицоз аҵыскәҟьа ашьҭа ирхоит, аҵыхәа икуеит ҳәа ахьз иман.

Базала, Ҭемыр, Исмил ршәақьқәа аашьҭыхны Ҳаиҭгьы рапҳьа днаргыланы ахәлара рыхьзаанза Иени Џьаами ақыҭахь амҩа иқәлеит, Ақыҭа ианазааигәаха абнара илымҵзакәа ақыҭа иакәшаны ашьҭа аҧшаара иалагеит.

Акырза ианеимда ашьҭахь Ҳаиҭ ашьҭаҭыҧқәа ибеит, урҭ шнеиуаз кәара хәыцык аҟны изуан, ари аҕьычцәа рышьҭра дырзырц азы ишыҟарҵаз еилызказ Ҳаиҭи иҩызцәеи акәара злаауаз ала акыр иныҟәеит, аха ашьапҭыҧқәа ҳәа акагьы иақәымшәеит, Ҳаиҭ дызлагаз аус намгызазакәа иаҟәыцуаз иакәзамызт дааҳәын алада амшын аганахь аҟәара гәеиҭо далагеит, амшын аганахь адгьылқәа аартын азыҳәан ирҕьычыз арахәқәа арахь иааргарымызт ҳәа иага иарҳәазаргьы, имукәа ашьҭақәа рыҧшаара даҽын, амш ахәлара иалагахьан азы зынза длаҟәны дышныҟәоз шьапҭыҧқәак дрықәшәеит, Ҳаиҭ ари нахыс шьамхыла акәын дышныҟәоз егьырҭ иҩызцәагьы иара иыхьзара иаҽын. Аҵыхәтәан:

– Иҳаҧшааит аҷкәынцәа! – ҳәа дгәырҕьаҵәа ибжьы наиргеит Ҳаиҭ. Базалеи Ҭемыри Исмилгьы ахәыҷқәа реиҧш игәырҕьон.

Аха Ҳаиҭ иибаз изхаҵомызт.

– Аҷкәынцәа ишәасҳәо агәра жәгазом, арҭ ашьапҭыҧқәа ақыҭарахь ауп иахьцо – ҳәа ҿааиҭит.

Аиашазы ари џьашьахәын ақәылаҩцәа ирҕьычыз арахәқәа ирхынҳәны ақыҭарахь ишҧаргоз!

Маҷк рылаҩакра аамышьҭахь, ашьапҭыҧқәа рышьҭра ихыланы ақыҭа аганахь ала рҽынархеит. Ашьаҭақәа ақыҭа мраҭашәарахьтәи аган аҽы ҩны дук иавагылаз абора аҟынза ицон, алақәа шуа ианалага уаҳа ааигәара изымнеикәа, аҩны аҭыҧ цқьа инеилкааны абнара агәахьы ихынҳәит.

Маҷк рыҧсҟәа анааиҭарк ашьҭахь, алақәагьы ашра ианаҟәыц:

– Аамҭа мгазакәа иаразнак Ҳаџьы Абдуллах Ефенди иҩнықа ҳцап, – иҳәеит Базала, – иҟоу-ину иара иаҳәазар ауп. Амала уи иҩны ақыҭа агәҭаны иҟан азы ауаа реыдмырбазакәа ууанза рцара кырза иуадаҩын, аха имцар адагьы ҧсыхәа рымазамызт.

Ҳаиҭ иҩызцәа аашьҭыхны иҟаиҵалаакгьы мазала Абдуллах Ефенди иҩнынза инеигеит. Мышкы апҳьа иҟалаз ақәылара амшала ақыҭауаа зегьы аҵәы иахатәан азы даараза рыҟегәаҭаны ҿырҭыр акәын, акәымзар, ишәаны иреих-

сыр ҟалон, уи азыҳәан рыбжьара ҭырқәшәа здыруаз Исмил агәашәа ҟнытә агәылацәагьы идмырҳазакәа Ҳасан ҳәа ҿиҭит.

Аҩнынтә азәгьы аҭак ҟаимҵеит аха агәылацәа рлақәа шуа дара рахь рҿаархеит. Ушьҭа аамҭа рызгазомызт Исмил иахьынза илшозгьы «Ҳасан!» ҳәа даҽеазнык ибжьы наиргеит.

Исмил ибжьы иаразнак аҭак аиуит, аҩны хәычы ашә ҟыжжы арганы ианааты ашьҭахь лабак кны Ҳасан даацәыртит, раҧхьа анахь-арахь днаҧшы-ааҧшны акгьы анимба ибжьгьы ргәаҩаны «Иҟада уа!» ҳәа ҿааиҭит.

Ари аамҭазы агәыалцәа рлақәагьы рыхьзо иалагахьан азыҳәан зегьы агәшәа аартны ашҭа аҩныҵҟа иҭалахьан, убри аамҭазы Исмил еиҭа ибжьы наиргеит

– Сара соуп Ҳасан, Исмил соуп! Сузымдырзеи?

Атәыла зырбгоз агәылацәа рлақәа рыбжьқәеи ҵхабжьон Исмил ибжьы ахьиаҳази Ҳасан иҟаиҵара иызмдыруа даақәхеит, кыр аамҭа анҵоуп ихы аҭыҧаҿы ианааи, аха иибаз иблақәа ирызхамҵо дҵааит.

– Ҵхабжьон ара ишәусузеи?

– Иаарласны Ҳаџьы Абдуллаҳ Ефенди даҳбароуп, – иҳәеит Исмил. Уи аамҭазы ацәа иалҵыз Абдуллаҳ Ефенди ашә даалагылеит, уи Ҳасан иеиҧш дшәаҧырҳаҧуа акәымкәа:

– Уа бзиала шәаабеит сыуацәа! Ашә шәзылагылои, шәыҩнал аҩныҟа! – иҳәан днарыҧхьеит.

Ҳаиҭи ицыз ачкәынцәеи иҟаз-иныз зегьы аамҭа мгазакәа ахәаџьа изеиҭарҳәеит. Абдуллаҳ Ефенди ибз ихәлашәеит уҳәаратәы иџьашьаны дырзызырҩуан, иаҳақәаз изхаҵомызт, аха Акаҧатәи иуацәагьы амц шырымҳәоз агәра игон. Аҕьычцәа ахьнеиз аҩны зтәыз анеиликаа ихәы-ижьы гылеит аҩны ақыҭа мацара акәым акәша-мыкәша зегьы раасҭа ибеиаз Аббас-оглы Хәыршьыҭ иҩны акәын. Ҧшьҩык ачкәынцәеи жәаҩык раҟара абџьар зку аууаи иман, иҵкәынцәа даараза иманшәаламыз шьоук ракәын.

Аиашазы Хәыршьыҭ ари аҩыза далахәуп ҳәа аҳәара уаҩы изыгәаҕьуамызт. Избанзар, идгьылқәа ҳәаа рымазамызт, ирахә-ишәахә рхыҧхьазарагьы ақыҭауаа ирымоу аасҭа кырза иеиҳан, ус анакәха ари аҕьычра даҽеа хықәкын имаз.

Ҳаџьы Абдуллаҳ аус аҭцаара иахьцхрааз азы иҭабуп ҳәа реиҳәеит, ушьҭарнахыс иҟаџатәу иара инаигзон, исасцәа уаха иара иҿы инханы ашьыжь рыѡныҟа ицарц рыдигалазаргьы дара ахынҳәра анырҭахха ақыҭа иалҵааназа Ҳасан дрыцныҟәарц иҭаххеит.

Ауқәынцәа рыѡныҟа амѡа иқәын, рымѡа харан, даргьы икараха иҟан аха хьаас измадаз: хьымзҭ дуззак ддыргарц зҭахыз ауаа рус ҟьашьы рыҵхны иҭынчза шьҭахьҟа ихынҳәуан, рынхарҭа ҭыҵ аҿы ианнеиуаз амра гылан иаақәыӷӷахьын.

* * *

Адырѡаены шьыбжьышьҭахь иззыҵшымыз сасык дырзааит. Ари Ҳаџьы Абудллаҳ иакәын. Игәыжь дақәтәаны иҭабуп ҳәа раҳәаразы дмаашьазакәа дырзаазаап. Пачқәыкә исас днеиҵыланы:

– Бзиала уаабеит сыуа! Уҳамбеижьҭеи угәхьааҳгеит, – иҳәан гәыкала дгәыдикылеит.

Ҳаџьы Абдуллаҳгьы – убасцәҟьа гәыкала.

– Саргьы, сыуа бзиа, шәыгәхьаазгеит, уаргьы уқыҭауаагьы цәгьа сшәышьцылеит, – иҳәон. Ахәаџьа иахьидырбаз аҭыҵ аҿы дантәа аамышьҭахь рқыҭаҿы иҟаз-иныз зегьы Акаҵаа ирзеиҭеиҳәеит.

– Иацуха ауқәынцәа иансацәажәа ашьҭахь шааназа сызмыцәеит, ашьыжь анамаз аамышьҭахь аџьаамаҿы иҟаз зегьы иѡышьҭыхны Аббас-оглы Хәыршьыҭ иѡныҟа изгеит… иҷкәынцәа мап-чап рҳәаазаргьы рбора ангәаҳҭа иҭьычыз арахәқәа зегьы ҳнапала инаҳҳазшәа ҳнарыцәшәеит. Аб Хәыршьыҭ ақыҭа анҭыҵ дахьыҟаз азы акагьы изымдыруазаарын, аҭьычра ҟазцаз аныҵшааха ҳқыҭауаа шәыгәра ахьырымгаз азы аҭамзаара ашьҭаџареи ауқәынцәа иҭабуп ҳәа раҳәарази сара сышәзаарышьҭит.

Ҳаџьы Абдуллаҳ арҭқәа зегьы аниҳәа ашьҭахь игәыжь иакәыз арҭмаҟ аҟынтә акадифа ҟаҵшьы илаҳәаз ак ааҭигеит, ақыҭауаа изакәызеи ҳәа ишахәаҵшуаз Пачқәыкә иахь дааҳәны.

– Иҟашәџақәаз раамышьҭахь сыхьзалагьы сқыҭауаа рыхьзалагьы, ианыжәбалаак иџьашәымшьаша ҳамҭак шәзаазгеит, – иҳәеит.

Абдуллаҳ Ефенди акадифа анааирты, ууанза ацхырааразы ианырзааз, Паҷкәыкә ҳамҭас ириҭаз аҟазара дузза-ала иҟаҵаз аразны ҟама ицырцыруа илашаза иаацәыргит.

Абудллаҳ ефенди аҟама иара иахь ианирха, Паҷкәыкә убриаҟара игәы ԥшааит, иалҭырзқәа мчыла иааникылеит. Имариазамызт иабдуцәа ирҭынхаз акәын ари аҟама Паҷкәыкә инапқәа ҵыстцысуа аҟама анимихуаз Ҳаԥьы Абдуллаҳгьы уалԥшьак назыгзаз азә игәҭынчрала, «оҳ гәышьа» ҳәа иԥсыԥ еивигон.

* * *

Иени Ԥьаами ақыҭауаа мышқәак раԥхьа изыкәшәаз ақәылара рхашҭны ҭынч рыԥсҭазаарахь ихынҳәхьан. Ақәылара ҟазҵаз ачкәынцәа раб Аббас-оглы Хәыршьыҭ ахәылбыеха анамаз аҟны дҩагыланы ақыҭауаа зегьы рҽаԥхьа аҭамзаара шьҭеиҵеит, иара абри ақыҭа абас иҭынчза изыҟазгьы абри акәын. Хәыршьыҭ ичкәынцәа дрыдгыланы иқыҭауаа дрыҽагыландаз иахькылнагоз анцәа идыррын.

Хәыршьыҭ крызбахьаз, аҳәынҵқарра ахы-аҵыхәа еимыздахьаз ауаа бзиақәа зырҳахьаз азә иакәын, ушьҭа иԥсҭазаара ахықә дыкәгылан азы аҵыхәтәантәи иаамҭа ҭынч ихигар иҭахын.

* * *

Иԥаҵақәа харшаланы, зхы пашза иҟаза уаҩы заманак ауада дыҩнагьежьуа дыҩнан, зны-зынлагьы иҟамчы ала имагәқәа днарысны:

– Ахьымзҭ ҳдыргеит! Ари иранаҳажьуама? Рԥынҵа икылсыхуеит, иахьсырхәуеит урҭ! – ҳәа ҳәҳәара даҽын.

Ақәаб иҭаз азыршы еиԥш иеилашуаз ари ауаҩы Аббас-оглы Хәыршьыҭ иԥа еиҳабы Иусуф иакәын. Уи даапкызшәа ауада даныҩнагьежьуаз иашьцәагьы инаҩс итәан. Иусуф иакәзар, аҳәҳәар дшаҽыц даҽын.

– Иаарласны ҳшьа ҳуроуп, урҭ агьааурқәа иҟарҵаз дҳаршәароуп. Мамзар ҳқыҭаҽы мацара акәымкәа иахьабалак маатк ҳаԥсамкәа ҳҟалоит.

Иашьа еиҵбы дахьтәаз Иусуф иажәа днаԥылан:

– Уаха иахьынхо ҳларықәланы иԥыххаа иқәаҳҵап.

Иусуф иашьа еиԥбы иҟаиԥаз ажәалагала дааразаа даргәамԥит.

– Уаҟәыԥ агаза бызшәа аҳәара! Урҭ рыԥәлара ус имариоу ԥьушьома? Арҭ иҭынчза иахьубо ухы умжьааит. Шаҟа шыԥәса раахыс аурысԥәа ирабашьуаз ухашҭит, урҭ аибашьрагьы, абԥьар аныҟәгарагьы, даара ҳзыԥәгәыҷуа ҳɔоызцәа газақәа раасҭа, зԥьынтә иеиҳәаны ирдыруеит. Ҳара ҳрыԥәлар ҳаилаҟәыбаса ҳашьҭарԥоит, шәарыцара ҳашԥо, ҳшәараххоит дара рзы, – иҳәеит.

Егьи иакәзар: «уара даҽеакы уазхәыцума?» ҳәа диазҵааит. Иусуф аɔɔсҭаара аԥаԥаны дааԥышәарччеит.

– Сышԥазымхәыцуеи убас схы акы ҭоуп, ҳазҵаара шьаҭанкыла иазбоит.

– Иузбеи абас ихырзаманны иҳаумҳәо? – иҳәеит Мустафа. Иусуф аԥенԥьыр хәыҷы аҟнытә иҭашәоз амрахь ицқәа хырԥьаԥьа днаԥшны

– Амаҭ ахы ҳарҟьыцуеит – ҳәа иашьа аҭак наииҭеит.

* * *

Паҷкәыкә ессымшеиԥш ахәаҽы игылаз аԥь ҵла ду амҵан днаԥшы-ааԥшуа дыштәаз абнара аганахьынтә иааиуаз ҽеыуаɔɔык даагәеиҭеит. Паҷкәыкә инапы илахь иадкыланы ԥқьа днаԥшны ацәажәара далагеит. Амшын аԥшаҳәа ҳаныԥәнажь уаɔɔы ишьапы ахьыԥыәмгылоз ҭыԥк акәыз ԥьаҳшьон, аха аҵыхәтәантәи аамҭаз ҳҭааɔɔцәа рацәаɔɔхо иалагеит.

Атәымуаа рԥылара усгьы Исмил иакәын издыз, ари ҽеыла иаазгьы иаразнак уи диԥылеит. Ԥкәынак иакәын иааиз, Иени Ԥьаами ақыҭа деиуан, аԥсшәа анреиҳәа аамышьҭахь иаразнак Паҷкәыкә дибар шиҭаху аниҳәа Исмил дишьҭаланы днеиларц наиеиҳәеит.

Ачкәын Исмил дишьҭаланы дыɔɔуа ахәы дыɔɔхаланы Паҷкәыкә аԥсшәа аниеиҳәа ашьҭахь, Ҳаԥьы Абдуллаҳ Ефенди дшааишьҭыз, лассы Паҷкәыкә диацәажәар шиҭаху наиеиҳәеит.

– Ҳаԥьы Абдуллаҳ игәы ахьыбзиам амшала иара дзымааит азы шәара иɔɔныҟа дшәыԥхьоит – ҳәагьы нациҵеит, уаангыл акы унацҳа рҳәазаргьы мап кны иаразнак иеы дɔɔақәтәаны дхынҳәит.

Паҷкәыкә ас еиԥш ааԥхьара анииҭа ихы деигзозма, иаразнак имаҭәа ҽыцқәа неишәиҵеит. Иԥшәма ԥҳәыс Ма-

риса уааныа еиԥш акәымкәа, цәалашәарак лоузшәа: «уегәаҭа» ҳәа иалҳәеит. Паҷкәыкә ари кырза иԥьеишьеит. Избанзар «угәы уеаныз» ҳәа анацәа ракәын изҳәашаз, аха иԥшәмаԥҳәыс лцәаныррақәагьы шыҕәҕәаз идыруан.

«Сызкәыхшоу анцәа ду, абриаҟара аамҭа хатә ҳоызас исыцу Марисагьы абри атәымдгьыл аҿы абас лҷеылыԥсахзар, уаҳа ҳзыкәшәаша уара иудырып» ҳәа игәы иааҭиҳәаааит.

Иҷеилаҳәаны адәахьы дышдәылҵыз еиԥшгьы Базалеи, Ҭемыри, Исмили бԥьарла иеиқәных ишизыԥшыз даарыдгылеит.

– Иҟалеи шәыхҳоыкгьы шәшәақьқәа ҳоызза шәсыцны шәнеир шәҭахума? Ҳара ҳауа ибаразы ҳцоит, аибашьрахь акәзам ҳахьцо, бзарбзанкгьы шьҭышәымхуаз!- ҳәа даарыҵаҟьеит

Аҿар аҭак иҭара иакәиҭзамызт азыҳәан рхқәа аладырҟәит. Паҷкәыкә арҭ ажәақәа аниҳәа ашьҭахь аамҭацкгьы дымхәыцзакәа амҳоа данылахьан, ачкәынцәагьы имлакҳоакзакәа инаишьҭалеит.

Абнара ианылала Ҭемыри Базалеи ршьаҿақәа аадырццакын Паҷкәыкә иаԥхьаҟа иаԥысны рҿынархеит. Избанзар, урҭ Паҷкәыкә иеиԥш акәымкәа, ари ааԥхьара агәҭынчымра рнаҭон, ацҳаражәҳәаразы иааз ачкәын акалашәа ихы мҳоаԥигон, дшәаԥырҳаԥуашәакәын дшыҟаз. Паҷкәыкә ааԥхьара изҭаз Ҳаџьы Абдуллаҳ ахьиакәыз азы ачкәын ихымҳоаԥгашьа илаԥшгьы иҵамшәаазеит аха Ҭемыри Базалеи ракәзар ргәы ирзымдыруаз ак рыҵанаҳәон.

Абнара аҳоныҵаҟа зны-зынла аҵлақәа рыжәпара иргәылсны иаауаз амра лашара рыблақәа хнакуан, зны-зынлагьы ажәҳоанҵаҟьа рымбазо аҵлақәа рхыцәқәа ихырҳоон..

Ԥытрак ашьҭахь Базала цәаныррак иоуит, рыкәшамыкәша аԥсаатә шьҭыбжьык гомызт, ишәаҳәоз аҵарақәа рыбжьқәа уажәы харантәи акәын ишааҳоуаз. Базала ари иаанагои ҳәа цқьа ахәыцха иазааныа ирыцәкыз абџьар ахы цырцырра илаԥш иныҵашәеит.

– Шәыҽекашәыжь! Шәеышәыхьча! – иҳәан, арҵәаа ҳәа дыҳәҳәеит. Базала иҳәҳәарала рыззегьы ихәхәаза реынкарыжь аамышьҭахь абнара ахысбыжь иамҽеханакит. Ахысбыжьқәа зларацәаз ала иреихсуаз ауаа шмаӷмыз убарҭан,

даргьы иаразнак аҭак ҟарҵеит, абна агәҭаны аиҿахысра ҕәҕәа ацара иаҿын.

– Ихәу азәыр шәыҟоума? – ҳәа дҵааит Базала. Ҭемыри Исмили иаразнак аҭак ҟарҵазаргьы Пачкәыкә ибжьы мгазацызт. Базала дхынҳәны даҽеазнык даниазҵаа Пачкәыкә ибжьы ныҵакны.

– Сара даара сыбзиоуп, хьаас сҟашәымҵан, шәарҭ шәхы шәыхьча – ҳәа аҭак иитеит.

Амҩа рызкны ирзыҧшыз ауаа руазәы ишәақь амра адмыччалазҭгьы абыржәы алыхәҭеиҧш икылыжәжәа икажьзаарын. Базала «шәымхысын» ҳәа анреиҳәа ахысра иаҟәыҵит, усгьы имачыз рыхәшә бша инымхыкәа, ирышьклаҧшны ireихслар акәын. Базала «ачарқәа рҽы акәтаҕь иеихсуаз зәыр шәыҟоума» ҳәа дразҵааит. Ҭемыр азҵаара ҟәыншьаны:

– Оо, шаҟантә – иҳәеит – убриала исоуаз аҳамҭақәа ргарҭа сымазамызт. Базала нас Исмил диазҵааит:

– Уара узеихсхьазма?. Исмил Базала иахь днаҳәны.

– Ма, уара усмазҵаан – ҳәа ианиеиҳәа Базала игәалаҟазаара даараза иеиҕьхеит.

– Ус анакәха ачараҽы акәтаҕь шәеихсуашәа ишәыҧхьаза, шәхымҭа баша икамшәароуп. Ара хымҭак ҧсҭазаарак иаҧсоуп,– ҳәаны даалгоны еиҧш Ҭемыр: «сара кәтаҕьк збеит» иҳәан дхысит, ахысыбжь аамышьҭахь «сыблит, сыблит» – арҵәааҳәа бжьык аагеит.

Ирҽагылаз ауаа уажәы иеибарҟааua, иҳәҳәауа иеилалан, еиҳагьы ҕәҕәала ахысра еиҭалагахт.

Исмил ибжьы мыргазакәа ҵлак зеавазаны игылаз азәы дишьҭашәарыцон, аҵыхәтәаны:

–Уажәы сара сзеихсуа акәтаҕь шәахәаҧш, – иҳәан аҵыкь ааҭиргеит, аҵла иавагылаз ауаҩы арахә еиҧш дхәааны иеынкаижьит. Уажәы иеибарҟааua ак рҳәақәон азы Базала Исмил диазҵааит.

– Иеибырҳәозеи уара абарҭ, мамзар акәтаҕьқәа ҳахьреихсыз азы иҳарҭаша аҳамҭақәа еимаркыма?

Исмил дыччо аҭак ҟаиҵеит:

– Ирҳәо уаҳар аҵкьыс иумаҳар еиҕьуп. Пачкәыкә иахьиаҳауа уи саргьы исзеиҭагом!

Базала арҭқәа анеибырҳәозгьы ireихсуаз рышьклаҧшра даҽын. Ибзиазаны иантиҵаа ашьҭахь ирхагыланы адҵақәа рызҭоз ауаҩы даагәеиҭеит. Ари реиҳабы иакәзар

ҟалап ҳәа дхәыцит, нас иԥсыҧцәҟьа меивгазакәа дишьклаԥшуа дналаган аамҭа ааит анигәахә:

– Уажә сара сзеихсуа акәтаҕь гәашәҭ, – иҳәан данхыс еиҧах азәы ихәаабжьы агара иалагеит.

– Иусуф иеихсит, сашьа еиҳабы дыршьит!..– Уаҳа ахысбжьы рмаҳаит, акы заҵәык ираҳауаз ибналаны ицоз рышьҭыбжьқәа мацара ракәын.

Базала ашәарҭа ахьырхыргаз деигәырҕьон, аха иаԥхьа иблақәа ҭырхаха ихәхәаза ишьҭаз ауаҩы даниба игәы ааихьит, маҷк аԥхьа дреихсуазаргьы абыржәы иԥсны ишьҭаз зегь дарароуп дуаҩын, Базала ибла изахгомызт иишьыз ауаҩы исахьа.

– Паҷкәыкә Беи! Паҷкәыкә Беи дхәуп! – ҳәа Ҭемыр ибжьы аниаҳауп Базала дызлаз ахәыцрақәа данрылҵ. Даныԥшы Паҷкәыкә дахьышьҭаз дибеит, игәышԥы ашьа иагаҟны иҟан Базала ишәакъ лкажьны уахь дыҩоит.

Паҷкәыкә рапҳьатәи аиҿахысраан ахы иқәшәахьазаарын, аха уи аҷкәынцәа ргәы камҳарц азы ибжьы иргомызт.

– Иҟашыәмҵан аҷкәынцәа, шәымшәан! Сара ушьҭа сымҩа ахықә сықәгылоуп, хьаас иҟашәымҵан. Сыԥсы схыҵуеит аха сгәы ҭынчуп, избанзар шәара сара сҵыԥ ҭацәны ишыншәмыжьуа агәра згоит.

– Акагьы шәыхьзом, сара уажәы иаарласны Асиат дсыманы сааиуеит…– ҳәа даағьаҵәы-ғьаҵәит Базала.

Паҷкәыкә маҷк ибжьы дақәымчны ацәажәара далагеит:

– Сыҷкәын иубоит саамҭа маҷхеит уи азы иаасараза, сажәақәа рылгаха сыҭ, Аԥсра узацәцом, ихадароу хаҵаҵас аԥыларoуп, сара арызҟы сыман ҳәа схы сыпхьазоит атәым жәҩан аҵаҟа акәзаргьы, ахьз-аԥша змоу шәарҭ арԥарцәа шәнапаҵаҟа сдунеи ахьысԥсахуа, шәара шәфырхаҵарагьы лабҽаба избазааит, уаҳа исҭахузеи? Нас имаҟа иамҭаз ҩ-маҭәарҭрак дырбаны:

– Абарҭ смаҟа иамышәх! – ҳәа адҵа нариҭеит. – Руак аԥара ҭоуп, уи Мариса, илышәҭ ақыҭа ускәа рҽы иахьаҭаху инылхааит – иҳәеит Паҷкәыкә.

Базала илаҕырзқәа хаддыло егьи анааирты, иибаз ҷьеишьеит, аҩныҵқа анышә мацара акәын иҭаԥсаз.

Паҷкәыкә дааԥышәыррчеит:

– Ҳ-Аԥсадгьыл анышәоуп уи сыҧкәын! Ҳҟыҵа ҳалҵааназа анышәынҵра аҟынтә ишьҭысхи,т аиҳабацәа ирашәоҳәо, анышә санарҵалак ари анышә сгәы, сҽы иакәрыԥсааит!

Арҵ ажәакәа Паҧкәыкә аҵыхәтәантәи иажәакәа ракәын, игәы раҳаҵны дыцәозшәа иблакәа наунагза иаахиҩеит. Аҧкәынцәа рыхҩыкгьы аҵәыуара иаҽын, избанзар уи рԥыза мацара иакәзамызт, раб дзыԥсахшаз азә иакәын дара рзы… Уажәы аеҭымцәа ирҩызан.

* * *

Паҧкәыкә ишәаԥь Акаԥаа абомбтҟәацреиԥш ирылаҳаит. Урҭ амҳаԥьырра амҩаҽы аԥсрақәа ирышьцылахьан, аха зегь дарароуп Паҧкәыкә иҵахара Акаԥаа рзы рыцҳара дун. Уи иаб иҟынтә абҭынханы иоуыз аԥызара хьмызҭ амыргазакәа, цәымзаркыраҵас ишьҭыхны иахьанза иааигон, уи иқәлацәа рзы дарҕьажәҩан, аҽар рзгьы абык диҩызан.

Паҧкәыкә даҭаха ақыҵа абыргцәа иреиуаз Шькок Беи, иуаажәлар аамҭала даархагыланы, изларылшоз ала аԥсуаҵас аԥсыжра ақьабз амҩаԥгара аиҿкаарақәа нап диркит.

Паҧкәыкә иԥсыбаҩ ааганы ашҭаҽы игылаз аҵла ду амҵаны идыргылаз ацәырдаҕәы инықәырҵеит. Мариса бзиа илбоз лыԥшәма дихагыларц азы аҳәса наҟ-ааҟ илыҵагыланы даargeит. Есымшеиԥш ашәы лшәын, иара усгьы аҳәса зегьы шәымзар уаҳа акагьы рышәзамызт.

Ари аамҭазы Паҧкәыкә ааигәа иааихәаз х-еык икәадырны иааргеит, аекәа рыҕәрақәа Базалеи, Ҭемыри, Исмили хаз-хазы иркын аҧкәынцәа аԥсыжраз ишақәнагаз ала иеилаҳәаны, имҵысзакәа абаҟакәа реиԥш игылан.

Ашҭа хәыҷы ауаа рыла иҵәын, адырра зауз Иениԥьаами ақыҵа уааи Шьмаф иқыҵа аҟынтә азахәцәеи (адыгцәа) аԥсыжра реаладырхәхьан. Азахәцәа ианаауаз Кавказаа рҽы ишаԥу ала аҳамҭақәагьы рыманы акәын ишаауаз, избанзар Кавказаа ачарахьгьы, аԥсрахьгьы ианцо аҳамҭақәа наргон.

Аԥхьарцарҳәаҩы Хәыс Шькок беи ишҟа днеины данаахынҳә ашьҭахь, ашьшьыҳәа ашҭа аҵыхәаҽы игылаз аекәа рахь днеины раԥхьа Ҭемыр иикыз аеы ааимхны Паҧкәыкә дахьыкҽаз иааигеит, аеы ахәыҷтәы кәадыр ақәын. Хәысгьы Паҧкәыкә ихәыҷразы игәалашәарақәагьы инеицҵаны иеи-

заз ирзеиҭеиҳәеит, нас днеины Исмил иикыз аҽы имихит. Уи аҽы араҙны кәадыр акәын иақәыз. Паҷкәыкә дахьыкҿаз иааганы иҷкәынра, иарԥысра шихигаз далацәажәеит.

Ахԥатәи аҽы ауарзоуроу бԥьарматәала иеилаҳәан, уи аҽы анааигагьы Паҷкәыкә иԥызареи ифырхаҵареи ирзеиҭеиҳәеит.

Арҭқәа раамышьҭахь Акаԥааи Иениҵьаами, Азахәқәеи рқыҭаҟынтәи аҿари ахысразы аицлабра мҩаԥыргеит, аԥхьахә згақәаз иахәҭаз аҳамҭақәа роуит, аҵасқәа рыла иҵегьы аицлабрақәа ҟаҵатәын, аха аҭагылазаашьа уаҳа алнаршомызт.

Аицлабра аамышьҭахь ажәа зҳәоз Шькок беи:

– Аиашазы, Паҷкәыкә изы инарҭбааны аԥсыжра мҩаԥгатәын, ҳаԥсадгьыл ҳахындаз ус акәын иагьшыҟалоз аха ара атәымҵьара иалшом, иназыгзо аҿаргьы ҳамам, аекәагьы, агәалаҟазаарагьы – иҳәан, илаҕырзқәа мчыла ишааникылоз убартәы дцәажәон. Иаанхаз ажәакәа аарлаҳәа иҿыцҟьон.

– Иага ҳагзаргьы атәым жәҩан аҵаҟа хҵасқәа инарықәыршәаны раԥхьатәи ԥсыжроуп имҩаԥааго, убри аҟынтәи, ҳазшаз сиҳәоит, ҳҳы аиқәырхаразы ҳахьаанагаз абри адгьыл аҿы ҳбызшәеи, ҳлеишәеи, хҵасқәеи ҳцәымзырц!

Паҷкәыкә анышә данарҭа Ҳаҵьы Абдуллаҳ Ефенди уи инышәынҭраҿы анцәа диҳәарц азин аниҭахха Шькок Беи даараза игәы иахәеит, избанзар гәык ала ирызҟаз раԥхьазагьы дара рахь знапы зроуз ари ауаҩы ҳаҭыр иқәиҵон.

– Ҳәара аҭахума, ҳаҭыр ду зқәу ахәаҵьа! Уи уаргьы уҩыза иакәын, даарагьы бзиа шәибон, шәаргьы ҳаргьы иаҳдыруала ҳиҳәап, урҭ зегьы заҳауа анцәа усгьы азә иоуми? – иҳәан, иҟәаҟәа инапы ныкәишьит.

* * *

Пачкәыәк иԥсра ашьҭахь мышқәак ракәын иҵуаз. Акаԥаа рҿы макьана ҭынчран. Мариса Ҳаным уи ашьыжь азы заа дгыланы лқьала аԥхьа дтәаны амшын дхыԥшылон. Лышьҭахьынтә илаҳаз ашьҭабжьқәа рыла даатрысит. Шьҭахьҟа данынаԥшы Шькок Беии Акаԥаа рбыргцәа ԥыҵҩыки гылан.

– Шьыжьбзиа саҳәшьа – иҳәеит, Шькок Беи.

Мариса лыкәра шмаҷымзгьы ашырҳәа дҩагыланы, иааиз аԥсшәа раҳәо днарԥылеит. Мариса абыргцәа аҵла амҵаны игылаз ацәардаҕәы аҿы ианлыртәа ашьҭахь ларгьы ҟәардәк ааганы рҿаԥхьа днатәеит. Ақыҵа аиҳабацәа иеизаны илзаазар иларҳәаша ак ыҟазар акәхарын, аха усгьы дара ицәырыргоит лҳәан, лхаҵа акагьы дамызҵаазеит. «Шьаҿақәак рыбжьазаргьы, асасцәа шәыззааи?» ҳәа разҵаара ҟалашьа амазамызт Аԥсуаа рҿы, зны-зынла зынза иузааигәоугьы уара уҿы дансасхо ҟалон, аха иара иаасҵа харантәи даҽеазәы данааилаак ууанза исасыз иаразнак аԥшәмара ааникылар акәын.

Уажәгьы иеидгылаз ақьалақәа рҟнытә ишаазгьы ԥсыуа ҵасла дара исасцәан, Мариса лакәзар даԥшәыман.

Шькок Беи раԥхьа анахь-арахь усҟәак данрылацәажәа аамышьҭахь, ииҳәарц ирҵахыз ахь дкылсит.

– Аҳкәажә Мариса, агәырҩа дузза бшалагылоу ҳазегьы иаҳбоит. Ҳабацәа «зԥа дымԥсыц уԥа диумырҵәуан» рҳәон… Хымԥада ари ахьаа раԥхьаза бара ибхьаауп, аха ақыҵауаа зегьы иаҳҳьаауп. Ҳаргьы раԥхьа ҳнаргыланы даараза ҳгәы ишалоу бдыруазарц ҳҵахуп.

Шькок Беи маҷк дааҵгылеит, нас иҩнапык рыла илабашьа аанкыланы адгьыл иныҵаирсит, ак иҳәарц иҵахны изымҳәозшәакәын дшыҟаз.

–… Амала ишыббо еиԥш, иаанхаз ҳзы аԥсҭазаара ишцац ицоит, ҳарҵ абыргцәа инаҳҵаша наҳҵхьеит аха аҿар ҳазгылоит, урҵ раԥхьаҟа рԥеиԥш лаша ҳазхәыцлароуп!.

Шькок беи еиҵах дааҵгылеит, изхааз алацәажәара дзалагомызт. Пачҟәыкә иеиԥш зеиԥшыз аԥыза ҩажәижәохә шықәса ицынхахьаз Мариса, ари еилкааны, уаҳа илзымчҳакәа иажәа днаԥылеит.

– Ҳаҵыр зқәу Шькок Беи! Шәымлакҩакзакәа шәызхааз шәаламцәажәа! Шәарҵ шәҩызцәа ауаа ҟәышқәа ишәҳәараны иҟоу ҳазыԥшуп ҳаргьы.

Мариса лажәақәа рыла маҷк акәзаргьы згәы ҕәҕәахаз Шькок Беи иззааиз аҳәара игәаҕьит.

– Мариса саҳәшьа, раԥхьанатә аахыс иаҳҳәарц иаҳҵаху убриоуп, ҳажәлар рзы ԥызак даҳҵахуп.

Ииашан Шькок Беи ииҳәоз. Иҵабыргыҵәҟьаны аԥыза дырҵахын, аха Шькок Беи уажәы ари азҵаара анцәырига Пачҟәыкә иҟамзаара еиҵа аалгәаланаршәан лгәы хьаак ныҵалеит, Мариса. Азәгьы изымдырырц иага

илҵәахуазаргьы, Паҧкәыкә дшыԥсыз лызлыдкыломызт. Мышқәак рапҳьа ҷьара дцаны дааиуашәа дизыԥшын.

Арҵқәа дышрызхәыцуаз лыблақәа лаҕырзыла иҵәит, аха абыргцәа ирбарҳәа дыԥхашьаны лхы ааларҟәны идмырдырзакәа лкасы ала лыблақәа аалрыцқьеит. Нас еиҵа лхы ҩышьҭылхын.

– Шәиашоуп Шькок Беи, иара аԥыза ҽыц иалхрагьы шәарҵ абыргцәа шәоуми изыхәҭоу. Аамҭа мгазакәа шәус нашәыгза, избанзар ҳажәлар мышкгьы ԥызада иананаымхаша аамҭа уадаҩык ҳҭагылоуп, - ҳәа даацәажәеит лара. Шькок Беи иаҳақәаз игәы иахәеит.

«Абар Аҳкәаажәҵәҟьа! Абар Сатәанеи Гәашьа» ҳәа ааигәахәит, аха уи акәымкәа даҽеакы иҳәон.

– Аҳкәажә Мариса, ҳарҵ аҭаҳмадцәа кырза ҳазхәыцны ҳԥыза ҽыц далаҳҳит! – иҳәеит.

Мариса аиҳабацәа Шькок Беи далырхып ҳәа лгәы иаанагон, аха нас даназхәыц, уи далырхзар, иалырхыз ихьз аҳәара иара идырҵазомызт. Ус анакәха, Шькок иакәзамызт рԥыза ҽыц, даҽеазәы, аха дызусҭадашь?!

Изылшаша азә далырхындаз аалгәахәит. Мариса арҵқәа дышрызхәыцуаз Шькок Беи хьаала иҵәыз лыблақәа днархыԥшыланы ацәажәара иациҵеит.

– Ҳԥыза ҽыц даналҳҳуаз ҳаиламхазеит, ҳаицҽеакны ауп дшалҳҳыз. Акаҧаа рԥызарагьы дшаԥсахо агәра ҳгоит, аха ақәыршаҳаҭра мацароуп иаҳзынхаз.

Мариса, Шькок иажәақәа дрызхәыцуа, Паҧкәыкә иҵыԥ ааныҳкылаша дазусҭадашь? ҳәа дышихәаԥшуаз, Шькок ирызбаз аниҳәа лыԥсы маҧхарц ак лыгымхеит.

– Ҳаицҽеакны иалаҳҳыз аԥыза ҽыц бара боуп, саҳәшьа! Ҳабжьара Паҧкәыкә иҵаирцәыз аҭыԥ бара заҵәык боуп иааныҳкылаша!

Шькок Беи иуадаҩохазаргьы игәы иҵаз ахьиҳәаз азы ушьҭа дҭынчын, иҩызцәагьы еидара хьанҭак иаҵыҵызшәа, рхаҽсахьақәа ччаччо итәан. Мариса лакәзар, дшанханы иҟалҵара лзымдыруа дыҟан, аха лассы лееаидкыланы, иаразнак мап рцәылкит.

– Ҟалашьа амоума, Шькок ухаҵкы! Акаҧаа рыҩныҵаҟа ари аҟара аамыста ҟәышқәа шыҟоу сара ԥҳәыск исылшома жәларык рԥызара аура?!

Мариса лыбжьы ҵыстысуа акәын арҵқәа шылхәоз, Шькок иакәзар, уашьҭа Мариса дагьылзызырҩзомызт.

– Изыҟамлари Мариса, саҳәшьа? Бара Масаа бреиуазами. Бара баби башьцәеи Аԥсынтәылагьы Ашәтәылагьы аԥызара ныҟәырмгазози? Насгьы бара, ҳԥыза ду Паҧкәыкә иҩызара изуа, шықәсы арцәала бивагылазамзи? Ҳара абарҭқәа зегьы ҳрызхәыцны ауп бара Акаԥаа рԥызас бшалаҳҳыз!..

Шькок Беи ацәажәара дахьынзаҷыз Мариса реиҳа дҭынчхошәа лхы лбо далагеит.

– Сара сышҟа ишәымоу агәрагаразы иҭабуп ҳәа шәасҳәоит Шькок Беи!.. Амала ари аҩыза иԥшьоу аус мап ацәыскроуп, иҟалозар, ари даҽазнык шәазхәыцны даҽазәы ԥызас далышәх! – ҳәа иалҳәарц лҭахын, аха Шькок ацәажәара ахы ахьхоз игәамԥхакәа аҵыхәтәантәи ажәа иҳәеит.

– Саҳәшьа, ари ушьҭа иеимаҳамкып, ҳажәлар ԥызас балырхит. Ҳара ҳаҳәсагьы ҳажәлар рԥызара иаԥсоуп. Саҭанеи Гәашьагьы дыԥҳәысымзи? Уашьҭа ари аимакра акәзам, иҟаҵатәу аусқәа ҳрылацәажәап.

Уаҳа ианамуы Мариса мап лзымкит. Уашьҭарнахыс Акаԥаа рԥыза лара лакәын, абыргцәа азин лымхны иангыла ларгьы ашьшьыҳәа анышәынҭрақәа рахь ддәықәлеит.

Анышәынҭра ҭацәзамызт анацәа, аҭакәажәцәа анышәынҭрақәа ирхагылан, рыбжьқәа ныԥакны амыткәма рҳәозу, анцәа иҳәозу узеилкаауамызт.

Марисагьы днеины Паҧкәыкә инышәынҭра днахагылеит, диацәажәозшәа лыгәтыхақәа иаҳәара далагеит:

«Абас еиԥш шԥаҳзууи сҩыза бзиа? Реиҳа уанаҭахыз, ҳааныжьны ушԥацеи, уажәы сара иҟасҵоит, уҭыԥ шԥааныскылои? Сыуаажәлар рыцҳақәа атәымӷьара ишԥасыхьчои?

Мариса дагьцәуон дагьцәажәон, дцәажәацыԥхьазагьы Паҧкәыкә лажәақәа шиаҳуаз агәра лгон, уи иԥсаҭа ижәлар ирыцхрааугит ҳәа дхәыцуан. Дгыланы данцоз лыбжьы нҭыганы:

– Иуаҳама иуасҳәақәаз, Паҧкәыкә Беи! – лҳәан, насгьы аҭак дазыԥшызшәа маҧк даагылт. Убри аамҭазы иҟәандаза ԥша хәыҷык анас аҵла ду игылаз аҟнытә бҕьыцк амшәаны ашьшьыҳәа анышәынҭра агәы иныкәшәеит. Мариса ари дыззыԥшыз аҭак акәызшәа илыԥхьазеит. Дгәырҕьаҵәа икаҳаз абҕьыц аашьҭыхны днагәызит. «Издыруан, сажәақәа шуаҳауаз здыруан» лҳәон гәаныла.

Мариса илкыз абҕьыц дацәажәо амардара аҟынтә ашьшьыҳәа албаара дшаҿыз алада ашҭаҿы ауаа ишеилагылаз лбеит. Иҵегьы данынаԥшы иҩызцәа ицны Нусреҭ Чауш дышгылаз гәалҭеит.

Нусреҭ Чауш, Паҷкәыкә иҵахара анышә данарҭа ашьҭахь ауп иаииаҳа, усгьы арахь дырзаар акәын, Селим Ԥашьа идҵала инарҭбааны инҭцааны Акаԥаа рзы Дузҵье арха нхарҭа ҭыԥс иалиххьан, избанзар Дузҵьеи Адаԥазари рырхақәа рҿы Кавказынтәи иааз ажәларқәа имаҷымкәа инхон. Селим Ԥашьа иахьиҵанакуаз аҭыԥқәа Кавкази Балкани рҟынтә иааз ахҵәацәа рыла иҵәын азы Нусреҭ Чауш Дузҵье аарлаҳәа аҭып иԥшаахьан. Нусреҭ Чауш ари аус иазкны иаҵахыз аусеиқәыршәага аҩырақәа ширмазеиуаз Паҷкәыкә иҵахара жәабжьы иаҳаит, нас аус аҭцаарагьы иара инапы иянын азы Паҷкәыкә иҵахарагьы ҭиҵаар акәын.

Нусреҭ Чауш Мариса даниба Исмили Базалеи ицны лара лахь иҿенеихеит. Марисагьы аҩныҟа дыҩнамлакәа агәашә аԥхьа дырзыԥшит.

Нусреҭ Чауш уаанзагьы зныкымкәа дызҭаахьаз ари аҳкәажә шла ибзианы дидыруан, лҿаԥхьа ҳаҵырла дхырхәаны дналыдышшылеит.

Нусреҭ Чауш ирзааигаз ажәабжь гәырґьаеҳҳәашаны Акаԥаа иаарылаҩоит. Макьаназы индырхараны иахьыҟоу иазкны акагьы рыздыруамызт, аха уажәтәи рҭыԥ аасҭа ишԥаеицәахарыз ҳәа игәыґуан. Раԥхьаҟа азынразы ари аԥшаҳәаҿы рыԥсҭазаара ахгара шрылымшоз рбон.

Нусреҭ Чауш иакәзар, даараза дхьаауан, избанзар уи Акаԥаа Дузҵье аганахь ианиаслак Кымараԥьа дизымбар ҳәа дшәон, уажәыгьы лассы-лассы дизыбомызт аха Дузҵье ус иааиҵаххацыԥхьаза дышзымнеиуаз аҟара идыруан ихаран азы, уаҳа изеибамбар ҟалон ҳәа игәы ихьуан. Уи азы иаарласны Кымараԥьа длацәажәаны, лнапы даҳәар акәын.

Нусреҭ Чауш ари кырынтә дазхәыцхьан, аха иахыго дааиуан, избанзар зҭак изыҟамҵоз азҵаарақәа иман, Кымараԥьа лҭаацәа ирымур? Лара Кымараԥьа лхаҵа дылҭахымхар? Аԥсуаа аамҭа кьаҿк ала кырза иҵиҵаахьан азыҳәан аҭыԥҳа илҭахымкәа хаҵа дшырмышьҭуаз ибзианы идыруан.

Акаԥаа рцара иазхьаауаз Ҳаԥьы Абдуллаҳ Ефенди иакәын, амала уи ганкахьалагьы деигәырґьон, избанзар Акаԥааи Хәыршьыҭ Ага иҵаацәареи ашьа рыбжьаланы иҟ-

ан, ари нахыс иҵегьы ашьа камҭәарц азы хара иахьынаскьо еиҧьзар ҟаларын!

* * *

Акаҧаа, Нусреҭ Чауш ицны ииаз ируаа рыцхыраарала, иаразнак рееидыркылеит. Амҩа иқәлаанза Шьмаф иқыҭахьгьы адырра рыҭаразы шьуокы дәықәырҵеит. Урҭ уаҳа арахь имхынҳәыкәа амҩаҽы ирыхьзараны иҟан.

Селим Ҧашьа ҳамҭас ирзааиҭиз ацә-уардынқәа хҧа рыматәақәа рықәырҵеит. Иени Ҧьаами ақыҭаҟынтә ииаргаз даҽеа ацә уардынкгьы аиҳабцәа нақәдыртәеит, иаанхаз ахәыҷы-мыҷгьы аҽар рҟәаҟәа иныкәырҵан амҩа иныкәлон.

Аха анышәынҭраҽы иҟаз аҭакәажәцәа ҧыҭҩык рыҧсцәа ааныжьырц рҭахмызт, аиҳабацәа неины иан-рацәажәа ашьҭахь азәы лыда егьырҭ ацара иақәшаҳаҭхеит, аха ҩыцьа зыҷкәынцәа абраҟа анышә иазҭаз Бырфын уаҳа илуамызт.

Бырфын дшымнеиуаз агәра анырга Базала дылзаа-ныжьны егьырҭ зегьы амҩа иқәлеит. Уи дазааганы дицны днеиаанза ара дылзыҧшыр акәын.

Ацә-уардынқәа рыгьежьқәа ҟыжуа идәыкәлеит, абзиа-разы ҳәа раҳәаразы иааз Иениҵьаами ақыҭауаагьы, Абдул-лаҳ Ефенди раҧхьа днаргыланы, рқыҭа ааигәаранза инас-кьаргон.

Уажәы аҳаҧы аҽаҧхьатәи ашҭаҽы Базала имацара иакәын игылаз, иқыҭауаа ашьшьыҳәа ацара иаҽын, иаргьы дымкәацазакәа дрышьҭаҧшуан нас дааҳәны иҭаууа игылаз рқьалақәа днарыхәаҧшит, саатқәак рыҧхьа ауаа рыла иҭәыз арҭ ақьалақәа уажәы дахьрыхәаҧшуа игәы идырхь-уан. Харантәи иаауаз аҷнышқәа рбжьи амшын ацәқәырҧеи рыда уаҳа шьҭыбжьы иаҳәауамызт. Нас Бырфын дигәа-лашәан анышәынҭрақәа рахь днаҧшит. Уи лхәыҷқәа рнышәынҭрақәа дшырхагылац дырхагылан.

Амра цара шкаҧхозгьы Базала ихьшәашәаза ҧшак наисызшәа даарыхьҭашьит, адунеи аҽы имацара дын-хазшәа акәын ихы шибоз, нас иаразнак анышәынҭрақәа рахь, Бырфын лааигәара дыҩхалеит. Лааигәара дыштәаз еиҧш, Бырфын иҵааршәха иааҧшуаз лыблақәа рыла дна-ихәаҧшит.

– Уаргьы урыцны умцоз сыҧкәын! – лҳәан дааиҽаҧшит. Базала Бырфын лнапы ааникылеит, Бырфын рыцҳа лыҧкәын инапы еиҧшыншьаланы Базала инапы лшьышьуан. – Сара сзы ара узаанхеи, нан! Сара ушьҭа уамак сызнеиуам, Анцәа сиҳәоит иаарласны схәыҧқәа сырхьигзарц, аха уара уаҧхьа ҧсҭазаара дуззак умоуп, уца, нан! – ҳәа диҳәон.

Базала Бырфын илеиҳәаша, илзыҟаиҵаша издырзомызт, уи азы ҽымҭ дтәан. Бырфын лакәзар, лхәыҧқәа рнышәынҭрақәа лнапы ықәылшьуан, лхәыцрақәагьы лыҧсадгьыл ахь дрыманы ицахьан.

Бырфын лхәыҧқәа, Базала иҩызцәа ракәын, урҭи иареи аибашьра инаркны ачара аҟынза иахьабалаак иеицын Ҭырқәтәыла ианызхыҵ аарлаҳәа иҟан, иага ҟарҵазаргьы реиқәыхара рылымшазеит урҭ есымша ишеицыз еиҧш аҧсрагьы иеицаҧылеит.

Базала абарҭқәа дрызхәыцуа дыштәаз, иашьҭахьала ихьккьысыз акы амшала дшәаны даатрысны дҩагылт, дангылоз иаразнак иҟамагьы ааҭигеит. Аха, ишьҭахьҟа днаҧшны иҟаз аниба, Бырфын дылцәыҧхашьеит акәымзар, дшыччоз дгәыгьуан.

Ишьҭахь игылаз, Ақбенеқ аниҧшаауаз ицхрааз ала шәарыца ччиа акәын, даалаҟәын ахы ишьышьуа далагеит, алагьы агәы иахәаны аҵыхәа рышәшәо, ишьапқәа ирывагьежьуан.

Ҳамҭакы Бырфын лааигәара дыҟан Базала, аха нас Пачкәыкә иҧсы анҭаз есымша дахьтәалоз ахәаҽы игылаз аџьь-ҵла аҵаҟахь дцеит. Аҵла амҵан даннеи атәарҭаҽы Пачкәыкә дтәазшәа игәы инаҭеит. Дҧышәырччаны дихәаҧшуашәа изааиуан, атәарҭаҽы дантәоз Пачкәыкә дыҟазшәа, аҭыҧ изныжьны диацәажәо далагеит.

– Даара иаамҭамкәа ҳаныжьны шәцеит, сара макьана ара сыҟоуп, аха шәымбои ҳҟытауаа зегьы даеа ҭыҧк ахь ицахьеит, ара ҳаангылар реиҳа еиҧьзамзи ма амшын ала ҳаҧсадгьыл ахьыҟоу ҳдыруан, уажәы ҳцараны ҳахьыҟоу шәара шәҟалазом амшынгьы ҟамлар ҳамҩа злаҳҧшаауеи?

Базала иажәақәа Пачкәыкә ишиаҳауа агәра игон, аха аҭыҧ ҽыц ахь рцара иазкны Пачкәыкә дыҟазар игәы иаанагоз аилкаара шҧеиҭахыз.

Ацәа зықәҳаз Базала дахьтәаз ишьапқәа ааироун днықәиеит. Ҧхызла Пачкәыкә дибон, Пачкәыкә ишкәакәаза

ҽцыск аҕәра кны дгылан цқьа данахәаԥш аҽцыс идырит. Ақбенеқ иацыз акәын уи.

Пачқәыкә зынза данааигәаха аҕәра Базала иахь инароуны: «Ари аҽцыс Анцәа иҳамҭоуп уара узы, уи иоуумыжьын! – ҳәа наиеиҳәеит. Базала аҕәра анааникыла аҭҳарцәҳәа дааԥшит, данааԥшы аҽцыс акьыркьырбжьы агара иаҿын, ԥхызума, лабҿабоума иҟалеи сзықәшәеи ҳәа дышхәыцуаз абжьы ахьаасҩуаз аганахь данынаԥшы иԥсы мачхеит, аҽцыс шкәакәа иҿаԥхьаҵәҟьа игылан. Ари ԥхызззамызт.

Дсоаҵҟьаны аҽцысахь деихарц иҭаххеит, аха нас ишәаны ибналар ҳәа дацәшәаны, дахьхәит. Харантәи ахәаԥшра реиҳа иеиҧьын, гәаныла «Селим ԥашьа ари аҽцыс ахьимбаз анцәа иԥьшьоуп мамзар, Ақбенеқ зынза ихашҭуан» ҳәа дхәыцуан «Мшәан, ари аҽцыс ара иаазгеи?» ҳәа ахәыцра далагеит. Избанзар ауаа рааигәара имааир акәын, аха нас иҟалаз еиликааит.

– Усоуми, ара имааикәа уаҳа иабацоз? – иҳәеит. Аҽцыс ан Ақьенеқ абра иҵәахны ианрымазгьы имаази, ан иашьҭазар акәхарын.

Ахәы дықәгыланы дахьахәаԥшуаз аҽцыс ааныклара ада уаҳа акагьы дзазхәыцуамызт. Уахгьы-еынгьы дашьҭашәарыцозаргьы иааникылар акәын, уи нахыс аус мариан, уи иеиԥшызма ииаазахьаз амархәацқәа!

* * *

Акаԥаа ашьшьыҳәа еихеигәо амҩа ианны Измит ааигәаранза инеихьан еиԥш, амҩа аҿықә аҿы игыланы ирзыԥшыз ауаа ирыцәшәеит. Арҭ Шьмафи иқыҭауааи ракәын. Мариса раԥхьа днаргыланы Акаԥаа зегьы ари аиԥылара даараза иазыԥшзамызт азыҳәан даараза ргәы иахәеит. Шьмаф абзиаразы ҳәа иарҳәарц ауаа анизнеи иуаажәларгьы ааидкыланы абра амҩа абжара ирԥыланы абзиаразы аибыҳәара реиҳа иахәҭоуп ҳәа иԥхьазазаап.

Шьмаф иԥшәмаԥҳәыс Мадина, иҷкәынцәа Берслани, Ҟаншауи рыԥҳа Гәошьенаигьы ирԥылаз агәыԥ ирылан.

Ари аҩыза аиԥылара ршьапы ишыхгылаз ирхыргар Ҟаломызт, Акаԥаа рҿар Шькок Беи идҵала, амҩа аганаҿы игылаз аҵла амҵаны руапакәа нкадыршәеит.

Мачқ ианеицәажәа ашьҭахь Нусреҭ Чауш игылар иҭаххеит, амш хәлааныа Измит аҟынза инеир акәын.

Ауацәа еиҭа гәыкала игәыдибакыланы, абзиараз ҳәа еибырҳәеит. Нусреҭ Чауш имырццакыр аиҧылара кырза иадхалон.

Ацәқәа зцаҳәаз ауардынқәа рыгьежьқәа ҟыжжы рыхга еиҭа амҳаџьыраа рыманы индәыкәлеит, Шьмафи ицыз ауааи ахәы ихыцааназа ргәы рызхьаауа ирышьҭаҧшуан…

* * *

Қефқен аҧшаҳәаҽы ианнеиуаз амш ахәларахь ахы архахьан. Бырфын уажәгьы анышәынҭраҽы дахьыҟаз. Базала уашьҭа даагатәуп ҳәа иҧхьазаны лышҟа днеит. Бырфын акыр аамҭаза мап кны лыҽлырххазаргьы Базала аҵыхәтәаны дазааигеит.

Слыцхраап ҳәа дыжәоа даныҵагыла Бырфын рыцҳа иҭацәу аатцәак дшаоызахаз гәаҭаны игәы ааихьит. Рқьалахь иахьцоз рла аччиагьы ашьшьыҳәа ирышьҭаланы иааиуан.

Базала аҭакәажә лқьалаҽы даннеига дзыцҳашагьы ак налыҵақәаны, длыцрыҵит. Уаха аҽцыс аҧшаара далагарц азы абнарахь ацара игәы иҭан, амала Бырфын лхала лааныжьра изыгәаҕьуамызт. Аҵыхәтәан иҟаиҵаша иҧшааит, аҵыхәа рышәшәо ирыцыз ала ақьала аҧхьа инҽеиҳәеит. Ала ахаҭагьы ишәон азы ҷыт бжьык гар ахыухыу ҳәа ашра иалагон. Иаргьы хараза дахьымцоз азы усгьы ишҧеимаҳарыз.

Базала ишәақь иҟәаҟәа иныкәцаны абнарахь дандәыкәла алагьы ицны ицарц азы кырза аекыднаҟьеит, ишит, иууит, аха ашаха ианоунамыжь ашьшьыҳәа илатәан аҵыхә арбзара иналагеит.

Абнаҽы амоахәасҭақәа ибзиазаны иҭызцаахьаз Базала, аҵыхәтәан аҽцыс злаауаз амоахәасҭа иҧшааит. Уашьҭа иреиҕьыз ҭыпк аҽы ацәкьа ҟаҵаны ааныларакәын иҟаиҵашаз.

Базала ацәкьа ахьиргылашаз аҭыпҕ дшашьҭаз Бырфын лқьала аҧхьа иҽеиҳәаз ала иааҟәымцзакәа ашра ишаҽыз иаҳаит. Иаразнак ишәақь аашьҭыхны ақьала аганхь дыоит. Данааигәаха ала азааигәара оыцьа шгылаз гәеиҭеит, аха алашьцара аҟынтә изусҭцәоу изеилыргмоызт.

Аҵыхәтәан руазәы ақьала дназааигәахан «Базала!» ҳәа ҿиҭит. Изымдыруаз азәы ихьзала иахьҽиҭыз Базала иҧьеишьеит. Изусҭцәадаз, изышьҭадаз арҭ? Аха цәгьарак ргәы иҭазар ас имшәа-имырҳа изҽырҵуазма? Зегь дарароуп

иҽедимырбазакәа ашьшьыҳәа рзааигәахара даҽын. Ибзианы данырзааигәаха амза иахьынзарлашоз ала иршәыз акәымжәқәагьы, рхаҽсахьақәагьы ибо даналага дааҭынчхеит.

– Шәзусҭқәада? Шәзышьҭоузеи? – ҳәа ԥсышәала днаразҵааит. Ақьала аԥхьа игылаз ҩыцьа, аҩныҵҟантәи аҭак ишазыԥшыз рышьҭахь аҟынтә абжьы анраҳа иааҭрысны рышьҭахьҟа инагьежьит. Базала иҽаԥхьа игылаз ауаа иаразнак идырит. Шьмаф иҷкәынцәа Ҟаншоуи Берслани ракәын, арҭ нас ишәақь лкажьны дыҩуа днеин иаагәыдикылеит, нас дрыханы иқьалахь иҩнеигалеит.

Базала иаарласны ирфаша ак ирмазеиқәеит, иаргьы аҽҵыс дахьынзашьҭаз амла дакхьан.

Акы ианацҳа ашьҭахь еицны уааныза Пачкәыкә дахьтәалоз ахәы ихаланы, дзықәтәалоз атәарҭаҽы инатәеит. Рыхҩыкгьы даҽазныкк иахьеиқәшәаз азы игәырҧьаҵәа иҟан, амала Базала адыга бызшәа, издыруамызт егьырҭгьы аԥсшәа рыздыруамызт, аха Берслани Ҟаншоуи аҭырқәшәа бзианы ирдыруан, Базалагьы Нусреҭ Чауш ажәақәак иирҵахьан азы ирдыруаз ажәақәа рыцырхырааны аилибакаара иалагеит.

Берслани Ҟаншоуи ирцәыуадаҩохазаргьы изхааз аиҭаҳәара рылшеит. Измит ааигәара Акаԥаа ианырԥыла Исмил Базала дабаҟоу? ҳәа иазҵаазап. Исмил иҟаз анырзеиҭеиҳәа, Иусуф дышьын дкаижьишьҭеи дук ҵзом, ихала дышԥаанхоз рҳәан, аҩызара абыржәоуп ианаҭаху ҳәа ихәыцны изаазаап.

Базала иҩызцәа зхааз анеиликаа даараза игәы ԥшааит, иҩнапык рыла иҩызцәа рнапқәа ирҷҷәазаны иаанкыланы дара рбызшәала

«Ҭҳашууаԥсо!» иҭабуп ҳәа нареиҳәеит.

Ажәҩан аҽы амза ҭәын, аҵх каххаа еынлеиԥш илашаза иҟан, иахьықәтәаз ахәы аҟнытә амшын ихыԥшыло ҵыхбжьонынза иеицәажәон; х-бызшәак рыла, рнапыршьапы еицырхырааны иҟарҵаз аицәажәара даараза агьама аман, аха иааԥсан азы ишьҭаларц рызбеит.

Адырҩаены иангыла амра кырза иҩеихьан. Бырфын шаанза дгыланы анышәынҭракәа рахь дхалахьан. Иаарласны акы инацҳаны лааигәа инеины ҳамҭакы иналыдтәала ашьҭахь аҽҵыс аԥшааразы ҳцоит ҳәа азин лымхны идәыкәлеит, алагьы анышәынҭра ааигәара иҽарҳәахьан.

Абнараҽы ианнеи ауыха излеибырҳәахьаз ала аныҟәара иалагеит, раԥхьаза аеԥәа бзиа ирбоз атциаақәеи атцла ақәыцәԥәа рҟынтә амахәԥәа ԥыԥәтцәаны иахьӡеиуаз амӡахәасҭаҽы маҷ-маҷ икарыԥсеит, аха иахьҭаргаларц ахьырҭахыз аҭыԥ аҟны ирацәаны иеиԥәрыжьит, аԥшагьы аҽтцыс аараны иахьыҟаз аган аҟнытәи дара рганахьала иасуан, дара рыфӡоы акзомызт азы ҭынч иааиуеит ҳәа игәыԓуан, аха нас аԥша аеаԥсахыр ҳәа ихәыцны иахьабалак аҳаскьын итцыжәжәаны икарыԥсеит, ари ала иахьабалак аҳаскьын афӡоы го иалагеит уашьҭа дара рыфӡоы акыртә ԥсыхәа иҟазамызт.

Зегьрыла реазыҟатцаны ианалга ашьҭахь, иара аҽтцыс маар ҳәа ишәо иалагеит. Базала аҽтцыс ан иашьҭаланы хымԥада иаауеит ҳәа дгәыԓуан, аха ианымаагьы абнара зегьы акәшара иԥәшәозаргьы дызлагаз аҟәыцра игәы итҭазамызт.

* * *

Бырфын аԥша иарԥырыз лкасы аалыриашан дӡоагылеит, уааназа ишыҟалтцац еиԥш анышәынҭрақәа зегьы акы бжьамыжьзакәа лнапы ныԥәшьуа еимылдон.

Анышәынҭрақәа зегьы дырхысны дааины лхәыҷқәа рнышәынҭрақәа данырхагыла ҽы кьыркьырбжьык лаҳаит, данынаԥш абна иаалтцны, ҽыхәамархәацк ашахала иҷаҳәаны изкыз хӡык гылан. Лыблақәа ажәытә еиԥш цқьа ирбазомызт амала ибзианы данынаԥшы Базалеи иӡоызцәеи лдырит, аеы абжьы анаҳа, алагьы атәыла арбго, ишуа иалагеит.

Аҽтцыс х-шахак ахаршәын, акы иауын, ашьҭахьала игылаз Базала икын, уи ала аҽтцыс ԥхьаҟа иӡоны ицарц анаҭаххалак Базала даханы иааникылон, егьырҭ ашахақәа реиҳа икьаҷын анахь-арахь имцарц азы наҟ-ааҟ иавагыланы иааиуаз Берслани Ҟаншоуи ирхханы иркын, ажәакала аҽтцыс аҳауахь аԥара ада царҭа амазамызт, аҳауахь иԥаргьы адгьылахь илымбаара иабацарыз.

Аԥьабаа ду адбаланы аҳаԥы аԥхьаназа иааргаз аҽтцыс араҟа игылаз атцла иадҷәарҳәалеит, ари атцла уааназа Ақбенеқ зыдҷәарҳәалаз атцла акәын. Ачқәынцәа аҽтцыс уа иааныжьны Пачқәыкә ихәахьы ихалоит, аха аҽтцыс итрысны иԥацыԥхьаза ала шуа аешьра иалагон, атцыхәтәан аҽтцысгьы алагьы икараханы иааҭынчхеит.

Базала афатә архиара даналага Берслани Ҟаншоуи Бырфын лааигәа иҟазарц азы анышәынҭрахь ихалт. Лааигәара ианнеи Бырфын адыг бызшәала рацәажәара даналага аҧкәынцәа ишанханы иаанхеит. Бырфын лҭаца дышшаԥсыҕыз, лара данҭыԥҳаз лассы-лассы ашаԥсыҕцәа рахь дцаны мызла дахьаангылоз азы адыга бызшәа шылҵаз рзеиҭалҳәоит. Нас аҧкәынцәа рыԥсадгьыл аҿы ирцәынхаз рҭаҳцәа ирызкны азҵаарақәа рылҭеит.

Бырфын аҧкәынцәа данрацәажәоз зынза даҽеазәын. Берсални Ҟаншоуи иԥсыз лыҧкәынцәа реиԥш иԥхьазаны данрацәажәоз уажәраанзатәи Бырфын лакәзамызт.

Базалагьы раиигәара дааины иҟаз аниба иагьҷьеишьеит, дагьеигәырҕьеит, ма уашьҭарнахыс аилибакааразы игәаҟзомызт.

Базала иааигаз афатәқәа ашьацра иныкәҵаны акрыфарахь дрыԥхьеит. Бырфын лхьаақәа лхаиршҭырц азы дааҟәымҵзакәа дирцәажәон, кырза ианеицәажәа Бырфын Базала иҟаиҵарц иитаху еилылкаазар акәхап, «уара аҩсҭаа, сара сангәамҵлак сзеиԥшрахо удыруама?» ҳәа диҵаҟьеит.

– Базала, анцәеиныс, асасцәа срацәажәарц азоуп сан, Бырфын! Уи азоуп бара быцхыраара сзаҳәо! – ҳәа шлеиҳәазгьы Быфрын лкасы лҟәаҟәа иныкәҵаны дҩагыланы лнышәынҭракәа рахь лҷыналхеит. Уи ала «сара схы санашәыжь» лҳәошәа акәын дшыҟаз.

Акрыфара иалгаз аҧкәынцәа ирцәынхаз, абз ақьышә иныкәшьуа итәаз ала инаҭаны, аладаҟа илбааит, ахала иахьызҟаз маҷк иҭынчханы аҳәра иалагаз аҿҵыс арҭ анаба еиҭа ашьҭыпҵара иналагеит.

Аҧкәынцәа аҿҵыс азааигәара иааины иаагылт, иахьгылаз аҟынтәи идыргәабзыҕыр рҭахын аха иауамызт, иамуашәа анырба иаҟәыцын аԥшаҳәахьы ицеит.

* * *

Мариса Ҳаным дызхагылаз Акаԥаа, амш ахәларахь ианнеиуаз, Измит алагамҭаҟынза иназахьан аха Нусреҭ Чауш абра ҳаангылап аниҳәа ауха уа ирхыргарц иаагылт. Избанзар, еиҳарак иааԥсахьан насгьы уахынла аныҟәарагьы шәарҭан.

Мариса амҩаҽы Исмил даалыцрыҵыр лузомызт, избанзар Нусреҭ Чауши лареи ражәа аиҭагаразы дрыбжьагылазар акәын, Исмилгьы Акаԥаа рҿар зегьы реиԥш шьапыла

дахьныҟәоз Марисеи Нусреҭи реҟәа дрыбжьагылан, уи иихәақәоз иаразнак илзеиҭеигон. Нусреҭ Чауш зны-зынла, Базала иҟынтә иитцаз ажәақәа рыла, ԥсышәалагьы даацәажәалон.

Нусреҭ Чауш Мариса ариаҟара иҽеылзааигәатәра даҽеа ҭакыкгьы аман, уи ихьаа ицеиҩоызшаша ауаҩы диҭахын насгьы ихьаа ицеиҩошара адагьы азбарагьы зылшо азә иакәзар акәын. Нусреҭ Чауш ари Мариса шлакәхоз уашьҭа агәра игахьан. Акаԥаа ирԥызахаз ари аԥҳәыс ҟәыш илҭаххар изҭцаара азбара лылшон уи азы Кымараԥьа илызкны игәҭыхақәа Мариса илеиҳәар акәын, амала игәы иҭаз иара ихала лаҳәаракәын, Мариса азин ҟалҭааныза Исмилгьы идырр акәын.

Нусреҭ Чауш амҩа иқәнаҭцы азәгьы имырбазакәа Кымараԥьа длышьклаԥшуан, иагьа дааԥсазаргьы агәаҟрақәа лхылгазаргьы убысҟак дыԥшзан иблақәа изылхгомызт, ишкәакәаза иҟаз лхы-лҽы еиқәаҭәамлаҳза лыхцәқәа ықәԥсан, ашьац ԥштәы змаз лыблақәа рыла, алакәқәа дыргәылҭцны даазшәа акәын дшыҟаз.

Кымараԥа Нусреҭ Чауш длымбошәа акәын дшыҟаз, уи лашьа иԥацәа рыда лыблақәа уаҳа акагьы рбомызт. Есмеи Ахреи иахьхәыцқәаз азы ауардын иақәтәаз ҭакәажәык илыдтәалан. Есма аҧьараҳәа дыҟан, аха Ахра макьана ачымзара ҕәҕәа далҭцызар аахыс цқьа ишьапы дзықәымгылазацызт. Кымараԥьа, Нусреҭ Чауш иаха лымазамызт, илаԥш шылхыз гәалҭахьан, аха Есмеи Ахреи лашьа еиҳәаби ааныжьны хаҵа ацара лхаҽы илзаагомызт азы длымбазозшәа ҟалҭон.

Ауха иахьаангылашаз аҭыԥ аҽы иаразнак амцақәа еиқәҵаны афатә архиара иналагеит, аҽар ауапақәа нкаршәны абыргцәа ртәарҭа дырмазеит. Шаанза хьаак рмоуразы ирылшоз зегьы аныҟарҵа ашьҭахь раԥхьа аиҳабацәа акрыфарахь ирыԥхьеит, аҽаргьы хазы инадыртәеит, аҳәсахәыцқәа ракәзар, ршьапы ихгыланы акрызфоз рыматц руан.

* * *

Базала шаанза дгыланы Бырфын лкьала данынаҩнаԥшы лиарҭа шҭацәыз ибеит, еиҭа иара даамырԥшыкәа ддәылҭцхьан.

Асасцәа ахьыцәаз ақьала макьана ашә аркын, имааԥшзацызт. Урҭ ааԥшыр ҳәа дшәаны ибжьы мыргазакәа ахәахьы дхалеит, ууанза кәакьк аҽы ицәаз ала Базала данаба «шьыжьбзиа» аҳәозшәа, знык аҟара инашызаргьы, уаҳа абжьы амыргарц азы инапы анаирба иеилнакаазшәа ашьшьыҳәа инагыланы аҵыхәа ршәшәо, ивагьежьуа иналагеит.

Базала ахәы данхала Бырфын анышәынҭрақәа лыҷерықәыжьны аҵәуара даҽын, аиашазы, уашьҭа дҵәуоитгьы узҳәомызт, избанзар ллаҕырзқәа ҭабахьан, лыбжьы цахьан.

Бырфын илыхәаԥшуаз Базала уи лрыцҳашьара акәымкәа дышлыҵашьыцуаз ихазы игәеиҭеит. Акаԥаа рыбжьара лыгәҭакы налыгзарц иқәԥоз лара мацара лакәын, иагьа рҳәаазаргьы иҟарҵазаргьы лхәыҷқәа рнышәынҭрақәа дырԥырҵны дрыцымцазеит.

Базала ацәа далҵызшәа дааҭрысит. Игәаанагара дацәыҧхашьон уажәы, избанзар ара дзынрыжьыз Бырфын длацәажәаны, дазааганы диманы дцарц азы акәын.

Ҩыцьа лыҷкәынцәа анышә иаҭаны, Анцәа иузааигаша ахьаақәа зегь раасҭа иеиҳаз ҩынтәны изхьыз ари аҧхәыс лыԥсы ҭанаҵы хылаԥшра лыҭаны, лқыҭауаа ахьцоз дцарц лхы иҭеигалар акәын, днеины лҟәаҟәа ааишьышьын «Бырфын, сан!» ҳәа ибжьы лыкәиргеит. Бырфын дааҳәны данынаихәаԥш лхаҽсахьа ауаҩы игәы еиҟәнажәон лыԥсы ҭамызшәакәын дшыҟаз.

– Быфрын, сан! Бгыл ушьҭа, ас бцар, амла баҳцәагоит. Ақьаланза ҳнеины акы ҳнацҳап, нас ара ҳаиҭааихуеит. Быфатә арагьы иаазгон, аха ҳасасцәа рзы ҧхашьароуп, анышәынҭраҽы аума крыхьаҳҽарҵо рҳәар.., сиашазами сан?

Базала дыргәыбзыԥны анышәынҭра даԥыригар иҭахын, ачкәынцәагьы маҷк даарацәажәар лхьаақәа лхашҭып ҳәа дхәыцуан.

– Ибзиоуп, сыҷкәын! – лҳәан лнапы нылроуит Бырфын, ма Базала ииҳәаз халҵеит, мамзаргы игәы иҭаз еилылкаазарагьы игәы нлырхар лҭахзамызт, аха еиҳаракгьы асас ҷкәынцәа анылбалак лхәыҷқәа лбазшәа дҟалон.

Лшьапқәа аарлаҳәа днаргон азы Базала лҩыҵра дыҵагыланы ашьшьыҳәа алада ианылбаауаз, ачкәынцәагьы ишгылахьаз рбеит, ашҭаҽы ианнеи, ачкәынцәа реыриашаны ҳаҭырла иаалеихырхәеит.

* * *

Ашьыжь шаанза игылаз Акапаа шьыжьхьа ашьтахь иаразнак амҩа иқәлеит. Ацәуардынқәеи шьапыла ицоз ауааи рзы аамта кыр иапсан уи азыҳәан амра гылаанза амҩа иқәланы хәлаанза иныҟәар акәын, иаарласны Дузцье ицарц азы ус ада псыхәа рымазамызт.

Нусрет Чауш дгәырғьацәа дыҟан, избанзар иаха аамта аниҧшаа игәтыха Мариса илеиҳәахьан. Мариса Ҳаным дышицхрааула ала ажәа итаны Дузцье ианнеилак Кымарацьа лтаацәагьы дышрацәажәо аниалҳәа нахыс Нусрет Чауш амцәыжәҩақәа иоузшәа акәын дшыҟаз.

«Акапаа рҧызагьы дсыдгылазар лтаацәа мап шпасцәыркри?» ҳәа дхәыцуан Нусрет Чауш аҟынтәи Мариса Ҳаным длывагьежьуан дахьцалак, итегьы лзааигәахара даҽын.

Мариса Ҳаным кыр шықәса шылхыцуазгьы тыпҳак леиҧш аеы дақәтәан. Лыҩшьапык аеы армарахь иоушьтны ганла акәадыр дақәтәан, избанзар акалтала даеакала узақәтәомызт.

– Дузцье арха еыла уцозар ҩымш рыла унеиуеит, аха сара лассы-лассы сшәызнеилоит – ҳәа леиҳәон Нусрет Чауш, ацәажәара ахы аиркырц итахны.

Марисагьы дааҳәны:

– Нас, ус акәзар ҳара амҩа ҳабанзақәхо? – ҳәа днаиазцаait.

Нусчрет Чауш ари азцаара дазыпшын, аха атакс иҟаицаша издыруамызт, иахьа уажәрааныа еыла дцаны даахьан, уажәы акәзар, уардынла, шьапыла ицон азы пытк даазхәыцны:

– Ҳаргьы мышқәак амҩа ҳақәхоит, аха шаҟа мшы сыздыруам, ацәқәа шаҟа рылшо, аныҟәара иаҽуп ишрылшо еиҧш – иҳәеит.

Мариса Ҳаным Нусрет Чауш иихәарц иитахыз еилылкааратәы дҟәышын, уи азы уаҳа зцаара итаны длыргәаҟыр лтахымызт.

Агәып кырза ианнықәа Сапанцьа азиа аҟынза иназеит, атаҳмадацәа Сапанцьа Ритца иеиҧшныршьалеит, рарғьарахь ажәҩан «иацакьысуаз» ашьхақәа гылан азы апсабара дааараза ибеиан, амала ицагьы ианынаскьа ара азиа Ритца

аԥсабара ишеиԥшымыз гәарҭеит, избанзар Сапаԥьа акәша-мыкәша зббааран, акәыбрқәа рыла иҭәын.

Амра кахха иҟан аҳауа дааразаша ишын, урҭқәа зегьы иучҳарын, аха акәыбрқәа риааишьа ыҟазамызт.

Кырза иныҟәаны, Сапаԥьа рышьҭахьҟа ишынхазгьы акәыбрқәа имаҷхомызт, избанзар Сакарла азиаси егьырҭ акәара хәыҷқәеи рыла еиҳәша-еихшаз архагьы ауразоуроу збааран.

– Агырқәа ртәыла еиԥш иахьабалак збаароуп – иҳәеит Ҳаиҭ. Кымараԥьа Есмеи Ахреи акәыбырқәа ирцәыхьчо аҭак ҟалҵеит.

– Анцәа иҳәаны ҳахьындырхо аҭыԥгьы абас иҟамзаа-ит.

– Анцәа иҳәааит! Ҳара ҳаиԥш ашьхара иаазаз ауаа, араиҟара азбаара ахьыҟоу аҭыԥ аҿы ашыз ҳмыхькәа ҳазланхои?

Марисагьы илбаз лгәаԥхомызт, аха лыуаажәлар ргәы камҳарц азы макьаназы лыбжьы лыргомызт.

Амҳаҿы имаҷымкәа агәыԥқәа ирықәшәон аха арҭ зегьы Балкан аҟынтә ииаз ахҵәацәа ракәын. Макьаназы Кавказтәиқәа ирықәымшәазацызт, аха Селим Ԥашьа 1864 шыҟәса рзы ииаз ахҵәацәа зегьы архаҟәа рахь ишындырхаз имҳәахьази, нас ус акәзар иабаҟоу арҭ ауаа? ҳәа ихәыцуаз Мариса Нусреҭ Чауш диазҵааит «избан Кавказаа азәгьы дызҳақәымшәо» ҳәа.

Нусреҭ Чауш маҷк даахәыцны аҭак ҟаиҵеит:

– Иахьынзаздыруала Кавказаа амҳаа ааигәара инхазом, урҭ рхы рыхьчарц азы арха акәымкәа, ашьхарақәа рҿы анхарҭа ҭыԥқәа алырхит, амҳаҿы изҳақәымшәо шәазҵааузар…

Абри аамҭазы раԥхьа ицәырҵыз, кәымжәыла иеилаҳәаз хҳаык аеыуаа Нусреҭ Чауш иажәа анагзаха ирымҭеит, Измит аахыс раԥхьаза акәны ас реиԥш иеилаҳәаз шьуокы ирықәшәон.

Аеыуаагьы Мариса дызхагылаз ауаа анырба иԥьашьаны иаардыгылт, ҳаыԥьа арԥарцәа зцыз аҭаҳмада данырзааигәаха инапы ҳашьҭыхны аԥсшәа реиҳәеит. Аҭаҳмада ҭырқәшәала салам анриҭа Марисагьы илдыруаз, ахәыҷала ҭырқәшәала исалам имылхит. Нас уи ауаҳы «шәадыгома?» ҳәа дразҵааит, Мариса азҵаара ахьылзеи-

лымкааз азы аҭак лзыӄамҵазеит, аха Ҭемыр аҧхьаӄа днеины ишаҧсуааз нареиҳәеит.

Аҭаҳмада ицыз аҷкәынцәа жәаха шыӄәса раҧхьа ииаз амҳаԥьырцәа иреиуан, Адаҧазар аганахь хәаахәҭра ацаразы амҩа иӷәын. Абырг: «Адаҧазарӄа нас ҳцаргьы ӄалоит, уажәы ҳӷыҭахь ҳаҩныӄа шәымҩахыҵ» ҳәа Акаҧаа гәыкала ааҧхьара риҭеит. Мариса ааҧхьаразы иҭабуп ҳәа наиаҳәаны: «ушьҭа ҳаибадырит шәӄыҭа ахьызгьы ҳаҳаит, уажәазы ҳахьцаша ҳцап, даҽеазны ҳәарада сасра ҳшәызнеиуеит» лҳәан, инеиҧырҵит.

Даҽеа ҧытк ианца ашьҭахь Нусреҭ Чауш уажәшьҭа ишаангылатәыз реиҳәеит, избанзар амшгьы ахәларахьы инеиуан, ауаагьы кырза иааҧсахьан. Ҭыпк ҧшааны ааиҷасырҭас ианалырхуаз амра ҭашәахьан, аха ицкьаза иӄаз ажәҩанаҷы амза каххаа ҿынлеиҧш арха арлашон.

* * *

Базала еиҭа шааныза дгылахьан, ушьҭа иаҳа зыҿезырҭынчхьаз амархәац, иагьа ӄаларгьы иахьа ақәтәара игәы иҭеикхьан. Кырза иеазыӄаҵаны дыӄан, амала ишымариамхозгьы идыруан.

Берсални Ӄаншоуи ииаҧшхьан, иахьыӷәиаз аицәажәара иаҷын уи аамҭазы иаразнак аҽы акьыркьырбжьы раҳаит. Уи акьыркьырра иашьцылахьан аха уажәтәи абжьы маӄк ихазын, иаразнак адәахьы иандәылӄьазар ирбаз рызхамҵеит, амархәац хагаханы ажәҩанахь иҧо ашҭа иӷәын, аха ахала акәзамызт, апаҷеиҧш дадҳабланы Базала аӄәаӄәа дақәтәан. Аҽуыра иага ӄанаҵазаргьы Базала дазканажьуамызт.

Анышәынҭрақәа рҷы итәаз Бырфынгьы Базала ихәаҧшра даҷын, аарлаҳәа дааҧышәырччеит, насгьы агылара лҭаххеит аха лымч ақәымхеит. Еиҭах лҳаҭгәынқәа рахь даныхынҳәы лыҷкәынцәа рыҧсы ҭаны лҷаҧхьа итәаны илыхәаҧшуазшәа лгәы илнаҭеит.

Руазәк инапы нароуны иан лзамҩа ааишьышьын – «Нана, избан ҳӷыҭауаа бызрыцымцаз?» – ҳәа длазҵааит. Дааҧышәырччан уи изҵаара аҭак ӄалҵеит Бырфын:

– Шәара сышәзыҧшын схәычқәа, шәарҭ ара адгьыл хьшәашәа шәшьҵоу сара сышҧацоз?

– Сан ҳара ара ҳаӄазам ҳаҧсадгьыл ашьхақәа рҷы ауп ҳахьыӄоу. Баша иҭацәу анышәынҭрақәа бзырхагылоуи

брыцны бцандаз – иҳәеит егьы лхәыҷгьы. Бырфын аҭак рылымҭазеит. Нас иҭыччаахьаз лыблақәа рыла днарыхәаԥшны лнапқәа дара рахь иналырхеит.

– Саргьы сыжәга схәыҷқәа!.. Шәахьыҟазаалак саргьы сыжәга!.. – ҳәа дгьаҭцәы-гьаҭцәуае..

* * *

Адырԥаены, амра гылаанза амԥа ианылаз Акаԥаа акәыбырқәагьы рабашьра иаҿын, даеа ԥытрак ашьҭахь архадгьыл нҵәон азы акәыбры ҟамлап ҳәа игәыҕуан. Арха ахьынҵәоз ианнеи нхарҭа ҭыԥк иақәшәеит. Нусреҭ Чауш ари аҭыԥ Ҳендек шахьзыз реиҳәеит, рымԥа ари анхарҭа ҭыԥ иагәылсны Дузԥьеҟа ицон.

Иԥьашьаны ирыхәаԥшуаз ауаа рынхарҭақәа инарыбжьысын Ҳендек зыхьзыз ақыҭа ду аҿы иианымгылазакәа иԥалсны ицеит. Нусреҭ Чауш ууанза, анхарҭа ҭыԥқәа ирылсны ианцауа, иахьынзазалшо ауаа ирмацәажәазакәа ишцаша атәы реиҳәахьан, ақыҭа дузза иалсны ианцоз, амԥақәа рҿгьы рыкәша-мыкәшагьы аҳәса шыҟамыз рбон, азәы-ԥыԥьа рбазаргьы урҭгьы рхы-рҿы ҭаҳәҳәаны иҟан, амхқәа рҿы аус зуаз аҳәсагьы атәым хацәа анырбалаак иаразнак рҿы хырԥон.

Ақыҭа ду ианалҵ ашьҭахь арха нҵәахьан ушьҭа раԥхьаҟа амардарақәа, аиԥхаақәа рԥылон, рныҟәарагьы реиҳа иуадаԥхахьан аха хьаас иҟарҵазомызт, избанзар акәыбрқәа ушьҭа иҟазамызт.

Дук мҵыцкәа ишнеиуаз аиԥхаа иԥыбжьалеит, аиԥхаа аганқәа шьхарԥыран, ирԥылоз ахәқәа иҵыхәтәантәиқәаз шԥьыршьоз кырза иныҟәеит, араҟатәи аԥсабара рыԥсадгьылгьы еиԥшныршьылон.

Нусреҭ Чауш, Мариса Ҳаным раԥхьаҟа иҟаз ахәы налырбаны: «Абар аҵыхәтәантәи ахәы!» - иҳәеит. Амԥа иықәнаҵы Мариса илаҳахьаз ажәақәа зегьы иреиҕьын ари ажәа. Амардарақәа ишырхалоз рыцәқәагьы карахахьан, амшгьы ахәлара иалагахьан азы ууанза анеира иазымԥшыкәа аҵх ахьырхыргаша ҭыԥк аҿы иаангыларц рызбеит.

* * *

Дыԥсыргьы-дынхаргьы игәҭакы наигзарц ашьыжь аеуыра иақәтәаз Базала, аҵыхәтәаны инапаҿы иааигахьан,

уи аеқәа рыбжьареи раазареи рҽгьы усгьы аԥышәа ду иман, Аԥсны даныҡаз ииаазахьаз иибжьахьаз, амархәацқәа рхыԥхьазарагьы игәалашәомызт.

Аиааира згаз ар рԥыза иеиԥш даҡәымҵзакәа аеуыра дақәтәаны иныҡәоз Базала хьзыкгьы азиԥшаар иҵаххеит, ари ахьз иара ианаалаша насгьы изаҳаз иргәаԥхаша акы акәзар акәын. Иахьеыхәаз аҡынтәи «Ашкәакәа» ахьзиҵарц избеит.

Базала иахьзиҵаз ахьз ала ҩынтә-хынтә анаҳҽиҵ ашьҭахь афырҳәа дааеыжәҵит. Избанзар, аеы аасҵа иара ихаҵа дааԥсахьан аԥхзы даганы дыҡан, Берслани Ҡаншоуи даагәыдыркылан идырныҳәалеит.

Базала «Ашкәакәа» аҵла иладҽеиҳәалан аҭәа рхны иааганы ианеиҵа ашьҭахь анышәынҵрахь, Бырфын лышҡа днаԥшит. Амшгьы ахәларахь инеиуан азы днеины дааигар акәын, дааԥсаха дшыҡазгьы дыҩуа ахәы дхаларц иҵаххеит, аха абжьара днеиаанза иԥсыԥ изеивымго данаҡала, ашьшьыҳәа дыҩохалеит. Бырфын лааигәара даннеи аҭакәажә рыцҳа анышәынҵраҟәа гәыдылкылошәа дшақәиаз дибеит.

– Бырфын, сан! Иббама аеҵыс снапаҽы ишаазгаз, – иҳәан длафнгьы длацәажәеит, аха Бырфын дҵысзомызт, Базала длаҡәны лҡәаҡәа ааишьышьит, аха еиҵа дҵысзомызт. Ицәа дааҭазызеит, цқьа дангәеиҵа ауп лыԥсыԥгьы шеивылымгоз аниба, иҡалазгьы еиликааит. Базала ақьыз-қьызҳәа аҵәуара даҽын, Бырфын рыцҳа лыԥсҭазаара далҵхьан, дыԥсижьҭеи маҷ мҵуазаргьы ҡаларын, избанзар дыхьшәашәахьан.

* * *

Акаԥаа еиҵа ашьыжь шаанза иҩагыланы рымҩа иаылахьан, дук мырҵыкәа аҵыхәтәантәи ахәгьы инахыҳәҳәаны албаара иналагеит.

Ԥытрак ашьҭахь аиҩохаа иҵысны арха иныкәлеит, ари арха Дузҧье арха акәын. Наҡ-ааҡ ашьха дуқәа зкәыршаз ари арха аныл6а Мариса Ҳаным зынза илгәамԥхазеит, избанзар аригьы Адаԥазартәи археиԥш акәыбрала иҵәыз збааран, азбаара ахьыҡоу иаанагоз ашыз чымазареи аԥсреи ракәын.

Мариса иддырбараны иҡаз анхарҵа ҭыԥ ҿыц архаҽы иҡамзарц азы анцәа диҳәон, избанзар, ашьхарадгьыл иааз-

аз лыуааҽәлар ари аҳоыза азбаараҽы нхашьа рымазамызт. Нас акридыруазар ҳәа Нусреҭ Чауш диазҵааит.

– Ҳахьындырхаша адгьыл иазкны крудыруама?

Нусреҭ Чауш иаразнак аҭак ҟаимҵеит, аха нас:

– Мамоу, сара Дузҵье аиҳабыра рҟынза шәнагара снапы ианырҵеит. Егьырҭ аицәаҽәара иҟаз Селим Ҧашьа иоуп издыруа – иҳәеит.

Мариса дыззыҧшыз аҭак ари аҳоыза акәзамызт, азбаараҟәа дырхыҧшылацыҧхьаза уи лгәы акаҳара ишаҽызгьы лыуааҽәлар лылахь еиқәны идлырбарц лҭахзамызт.

Дузҵье нхарҭа дун, ақалақь иазааигәахаанза азиасҟәа рацәаны ирҧылахьан аҵыхәтәантәи азиас ду ианыр, ушьҭа амшгьы ахәларахьы инеиуан азы уахынла ақалақь алалара зҭахымхаз Нусреҭ Чауш иаангыларац иҭаххеит. Ҽынла ақалақь алалара реиҳа ибзиахоит ҳәа ипҳьазон.

* * *

Базала илаҧш лхымгазакәа дыцәазшәа иҽаҧхьа икҽаз Бырфын длыхәаҧшуан, абыржәгьы дшыҧсыз изхаҵмоызт, абыржәыҵәкьа дҳоагыланы дааиацәаҽәарашәа акәын игәы ишаанагоз.

Бырфын абас дибацыҧхьаза ирҭаз адҵа ахьизынамгзаз азы игәы ихьаауан, уажәы иқыҭауаа рҽы днеины «изулак иҟасымҵаз арбану, аха дысзаамгеит, лаагара шәаҟәыҵ, леиқәырхарагьы сылымшеит!» ҳәа злареиҳәарыз.

Рла ччиагьы Бырфын дшыҧсыз адырзар акәхап ауура иаҽын.

Уаҳа ззымчҳаз Базала адәахьы ддәылҵит, ашҭаҽы кырҙа данылеиҳоеи ашьҭахь Ашкәакәа ааигәара днеит. Ашкәакәа Базала данаба хәычык агәҭынчымра аанрҧшызаргьы, нас аҽеарҭынчит. Уажәы алымҳақәа ргыланы Базала ихәаҧшра иаҽын. Амза каххаа иҟан, Базала Ашкәакәа азааигәара дтәаны аҧшзара дахәаҧушан, нас уаҳоҧсык диацәажәошәа ацәаҽәара дналагеит.

– Ашкәакәа издыруеит макьана усықәгәыгҙом, уиашоуп, ҿыц ҳаибадырит, насгьы ашаха ухаршәны мчыла уаазгаз, аҭәра уҽазкыз ауаҳоы иаразнак узлаиқәгәыгрызи? Уажәазы угәааны, угәамҵны уҟоуп аха сара бзиа узбоит, суҳоызахар сҭахуп…

Базала дааҟәымҵзакәа ацәажәара даҽын. Ашкәакәагьы ииҳәоз еилнакааузшәа алымҳақәа ркьацәны изызырҩра иаҽын.

Ашарахь ианнеиуаз дкараханы дахьыцқәиаз дыцәеит Базала, данаапҵшы амра гылахьан, иаразнак дҩагыланы Бырфын днылхагылеит. Бырфын абыржәыгьы дыцәазшәа дыцқәын, уи дахьлыхәапҵшуаз еиҵа илаҕырзҟәа изаанымкылеит. Уи гәазҭаз Берслан инапы иҟәаҟәа иныцқәцаны

– Издыруеит даара ухьаауеит, аха уашьҭарнахыс иҳалшо ҳәа акагьы ҟазам, иҟаҳҷаша акы заҵәык, днаганы анышә латароуп, ҳазшаз иҧьанаҭахь дидикылаait. – Берсалн ҭырқәшәалакәын арҭ ажәақәа шиҳәоз аха Базала уи иихәарц иитахыз еиликаахьан. Пытрак ашьҭахь лыҷкәынцәа рывараҽы лнышәынҭра ажра иалагахьан. Рус абжара ианнеи Базала днеины рыцхыраара далагеит.

* * *

Акапаа Дузҧье ааигәара ацх ахьырхыргаз даараза иахьхәны иҟан. Избанзар, иахьынхаз аҭып Мелен азиас азааигәара акәын. Мелен азааигәарагьы зббаран азы акәыбырқәеи дареи хыла-гәыла ишеилаз измыцәазакәа иаадыршеит.

Ашьыжь шаанза Нусреҭ Чауши Мариса Ҳаными Исмил даашьҭыхны аиҳабыра ирацәажәарц азы ақалақь ахь идәыцәлеит.

Аиҳабыра рхыбраҽы ианнеи Нусреҭ Чауш Каимакам ҳәа зарҳәоз ақалақь ахада иҧылара шырҭаху анреиҳәа аамҭа мгазакәа Каимакам иҽаҧхьа инаргеит.

Дузҧье акаимакам Аҳмеҭ Нури Ефенди ҩыннҩажәеижәаба шыцәса аркара зхыҵуаз, иоура аакьаҽны, имгәацәа, иапцаны изцыз азә иакәын, жәа шыцәса рапхьа Дузҧье қалақьс ианыҟарҵа нахыс аиҳабс иамаз иара иакәын азы ида уаҩы дыҟамшәа, аҧагьара дыхнахны дыҟан. Аҩныҵка ианыҩнала дахьтәазгьы дымкәацазеит, Нусреҭ Чауш Селим Пашьа изааишьҭыз ашәкәы аниитозгьы дахьтәаз дымгылеит. Иҭып аҟынтә дҩагылар иҟәардә ицәыргар ҳәа дшәозшәа, Селим Пашьа иааишьҭыз ашәкәы данапхьа Нусреҭ Чауш диазҵаait.

– Ахҵәацәа рҧыза абри арҧыс иоума?

Азҵаара аныҟаиҵоз инацәкьыс ала Исмил диирбон. Нусреҭ Чауш азҵаара иҧьашьаны аҭак ҟаиҵеит.

– Мамоу шәхацкы, ахҭәацәа рҧыза абри аҧҳәыс лоуп, уи ауаҩы леиҭагаҩ иоуп!

Аҳмеҭ Нури Ефенди иаҳаз изхамҭо иҧьашьаны дыҟан.

– Ишҧа! Аҧҳәыс лоума ҧызас ирымоу? Уаҳа хаҵак дырзымҧшаазеи?

Каимакам арҭ ажәакәа маҷк аҵәы алаҵангьы иҳәошәа Мариса иангәалҭа Исмил иҟынтә иаразнак аиҭага лҭаххеит. Исмил уаҳа ҧсыхәас имаз аиҭагара ада.

Каимакам ихымҩоаҧгашьеи иажәакәа Нусреҭ Чаушгьы игәамҧхакәа дыҟан аамҭак азы диҵаҟьаргьы иҭаххеит, аха нас иара имшала Акаҧаа ҧырхагак роур ҳәа дхәыцны иеааникылеит.

– Реиҳабы мышқәак раҧхьа ақәылаҩцәа данҭадырха иҧшәмаҧҳәыс ҧыза ҿыцс далырхит – иҳәеит.

Нури Ефенди дхәмаруашәа дцәажәон.

– Далырхит уҳәо? Абар аҧьашьахә!.. Арҭ рыҳәса аҧызара ныҟәыргозар рхацәа зҿуи? Афатә ҟарҵома, ахәыҷқәа раазом? – иҳәан, аҟырҟыр ҳәа дыччо дзықәтәаз иҟәардә амҳасҭа дынкыдиалеит.

Нусреҭ Чауш акаимакам итәамбара цәажәашьа мчыла ичҳауан. Асултан иеиҳабыра абри аҩыза ауаҩы ақалақь дышҧахадыргылеи ҳәа иҧьашьаны дыҟан.

Нусреҭ Чауш длакҩакуа дышгылаз, Исмил иеиҭагақәа рыла Аҳмеҭ Нури Ефенди иихәақәаз еилызкаауаз Мариса иаразнак дҩаҵкьаны, зхы ззымдыруаз ауаҩы ихәдацәа дамҵысхьан. Данигәҭас, дзықәтәаз аҟәардәгьы иаргьы еиманы ргәышҵа хаххала икаҳаит.

Нусреҭ Чауш иаразнак дыҩны Аҳмеҭ Нури Ефенди даашьҭихит. Аҳмеҭ Нури дахьышьҭырхуазгьы ахәаара даҽын.

– Ишәсырбап сара! каимакам дуззак иҟны анапышьҭыхра зеиҧшроу шәсырбап!..

Нусреҭ Чауш, Аҳмеҭ Нури ирҭынчра дшаҿыз, Марсиеи Исмили адәахьы идәылҵырц дирбеит.

Мариса усгьы ара ауадаҿы дҿоуҳәаргьы даагыломызт. Иаразнак Исмилгьы ларгьы индәылҵны ашәгьы надыркит.

Аиҳабыратә хан ианыҩныҵ инеины ҵлак ашәшьыраҿы инатәеит, кырза аамҭа ашьҭахь Нусреҭ Чауш дауашәа анырба, иҩагыланы иҧылеит. Нусреҭ Чауш игәалаҟазаара дарааза ибзиан. Дҧышәарччо «Анцәа иҧьшьоуп, иаҳҳаҳгеит Мариса Ҳаным. Уажәы шәаала, ҳауаажәлар ахьҳазҧшу ҳнеип, иҟалазгьы амҩаҿы иеибаҳҳәалап» иҳәон.

Нусреҭ Чауш Мариса аԥызара шаҟа даԥсаз даҽеазныкгьы иахьибаз, иара изыҟамҵаз лара иахьыналгзазгьы деигәырҵьон …

Нусреҭ Чауш Марисеи Исмили ауада ианыҳонытҵ иаразнак Аҳмеҭ Ефенди мцык наиеиҳәаазаап. Иаапкны иҟаз акаимакам: «арҭа уаа Асулҭан идҵала Селим Ԥашьа дырхылаԥшуеит» ҳәа аниеиҳәа каимакам рыцҳа иҟаиҵарыз ашьшьыҳәа днатәаазаап.

Нусреҭ Чауш ари аҟара ауадаҽы дзынхаз даҽеа усқәакгьы ыҟан, рҭыԥ азҵаарагьы иалацәажәаны Ефҭени азиа азааигәара дгьылк рзырԥшааит, Аҳмеҭ Нури излеиҳәаз ала уи адгьыл азааигәара уааныза иаахьаз аԥсуаагьы нхозаарын.

Нусреҭ Чауш ииҳәақәаз Мариса дгәырҵьаҵәа дҟанаҵеит, рыкәша-мыкәша иҵегьы аԥсуаа ҟалар даргьы рынхара реиҳа иманшәалахон

Акаԥаа ахьыԥшыз ианнеи урҭ имазеины игылан, аха даҽеа ԥытраамҭак иахьынхашаз аҭыԥ дзырбараны иҟаза уаа ирзыԥшыр акәын.

Дук аамҭа мцазакәа Аҳмеҭ Нури иааишьҭыз ауаагьы анааи Ефҭени аганахь амҩа иқәлеит, амрагьы кырза ишьҭыҵхьан, уажәы, ԥытрак, излааз амҩала рышьҭахьҟа ихынҳәны, нас армарахь имҩахыҵны мҩахәасҭал ицар акәхеит, ласы-лассы азиасқәа рԥылон амҿы иалхыз ацҳақәа аарлаҳәа ирықәсны иныркылартә иқәсуан. Арха акәзар, акәара хәычқәеи, азбаарақәеи рыла иҭәын.

Цәгьаԥсышьала иахьцоз қытҳақәакгьы ирылсит, арҭ ақытақәа руак иалсны ианцоз ргәы хытхытуа иааҟалеит, избанзар, ари ақытаҿы Адыгцәа Чемгәиаа нхон. Чемгәиатәи адыгцәа рԥыза Ҳачемиз Омар Беи ижәла ахьзала «Ҳачемизиа» ахьзырҵахьан. Арҭ ауаа жәаха шықәса рыла рыҩнқәеи рырахәтрақәеи, ршәырҭрақәеи уҳәа рыла ушьҭа ишьақәгылахьан, рызлагарақәаҵәкьа дыргылахьан.

Ус иааиныpсланы иаарласны акәзаргьы, ақыҭа аиҳабацәеи дареи иааицәажәақәеит. Акаԥаа арантәи амҩа еиҭа ианықәлоз, ргәыграқәа маҷк акәзаргьы ирыцлахьан, Чемгәиаа ара анхара рылшазар даргьы ишԥарылымшарыз. Аиашазы Чемгәиаа рыԥсадгьыл аҿы излаҟаз иузадкыломызт рынхашьа-рынҵышьа аха, Акаԥаа рацкыс иеиҿьымзи?

Акаԥаа анынаскьоз Ҳачемизаа урҭ ирыцҳашьо ирышьҭаԥшуан. Избанзар иахьцоз аган уааныза гьы ирацәа-

ны агәыԥқәа цаны иахьызнымхаз ҭыԥын, акәыбырқәа рымшала ашыз чымазара иаго ианалага иқәцны ицон, аха зегь дарароуп уаҟа уажәгьы инхоз амҳаԥьырцәа ыҟан.

Акаԥаа даара акры ианныҟәа аамышьҭахь Аҳмеҭ Нури Ефенди ирыцицаз ауаа, аԥсаҭлакәа рыбжьара ихәхәаза илеиуаз кәарак аганаҷы иаангыланы Мариса Ҳаным иналыдгылеит. Изларҳәоз ала нхарҭа ҭыԥс ирырҭаз адгьылқәа абра акәын иахьыҟаз.

Акәара раԥхьаҟа инахараны иҟаз Ефтение азиа иалалон. Аҳәынҭқар имаҵура уаа рыдҵны ианцоз «иага азбаара ыҟазаргьы, акәыбри ашызи риааира шәылшароуп, араҟа шәара шәыдагьы аԥсуаа ыҟоуп» ҳәа рарҳәон.

– Ҷыц иаақәаз рыдагьы, жәаха шықәса раԥхьа ииаз Ҳаԥьы Сулеиман Беи зыхьзу ԥсуа ҭаҳмадак иқыҭагьы ааигәа иҟоуп, хыԥхьазарала ирацәамзаргьы зегь дарароуп қыҭоуп – иҳәеит руазәы.

Мариса дхәыцуан жәаха шықәса раԥхьа ииазар ма Абзыԥ иатәызар, Аҳҷыԥсаа ракәзар ҟалон, аха Ҵабалаа иреиуазаргьы ауан, избанзар урҭгьы 1867 шықәсазы ихдырҵәахьан.

Мариса дара рҭагылазаашьа лхашҭны раиигәара инхоз аԥсуаа хьаас илыман, иаарласны реибадырра дазгәаҟуан.

* * *

Берслани Ҟаншоуи рыҟоуп кәадырны анышәынҭраҿы иҟаз Базала изыԥшын. Базала анышәынҭракәа ахы инаркны рҵыхәанза илаԥш нахигеит, нышәынҭра-цыԥхьаза иҩызак, иҭынхак аншә дамадан. «Анцәа идырып арҭ анышәынҭракәа уаҳа изымбаргьы ҟалоит, мышкы азә дадналагьы абра анышә иамоу ҳәа зәыр кридыруама рыхьз ыҟамкәа, рыжәла ыҟамкәа баша ҵәқәак рхагылоуп ауп уаҳа акагьы» иҳәон дахьхәыцуаз.

Анышәынҭра аҟынтә данылбааузаз илаҕырзқәа инапала арыцқьара даҿын, Ҟаншоуи, Берсални идирбар иҭахзамызт. Алада данылбаа иҿкәа рыҩбагьы икәадырны игылан аха иара маҷк днахәыцны Ашкәакәа днақәтәеит. Иара изынрыжьыз Паҷкәыкә иҿы Ашкәакәа инадҿаҳәаланы ддәықәлеит.

Абнара илалааныза иԥоызцәа идмырбазакәа лассы-лассы дхьаҳәны шьҭахьҟа дыԥшуан, аҵыхәтәан, «ҳазшаз абра ҳазхьааууа ҳҟаимҵааит!» иҳәеит гәаныла.

Измит ианнеи иаразнак аиҳабыра рыԥны аҿы Нусреҭ Чауш иазҵааит. Иқыҭауаа ахьцаз уи иакәын издыруаз, Нусреҭ Чауш димбакәа дахьцаша издыруамызт. Амала Нусреҭ Чауш Дузцье аҟынтә макьана дыхнымҳәазацт анырҳәа иҟаиҵара изымдыруа даақәхеит.

Бреслани Ҟаншоуи Базала рқыҭахь аапҳьара ирҭеит уаха дара рҿы дынхар адырԥаены иааны Нусреҭ Чауш иазҵаарц рызбеит. Базала уаҳа дымлакԥакзакәа иԥоызцәа дрыцны рқыҭарахь амԥа дықәлеит.

* * *

Нусреҭ Чауш уи ауха Акапаа реиҳабацәа кырза драцәажәеит. Османтәи аҳәынҭқарра аусушьа зеиԥшраз инаркны иидыруаз зегьы рзеиҭаҳәара даҿын, иажәақәа рыла ргәы арҭәҭәаргьы иагижьуамызт.

Аамҭа иоуцыԥхьаза Кымараԥьа дналхьыԥшуан. Аԥсуаа рҿы дара реиԥш аҳәсеи ахацәеи хаз-хазы иахьыҟамыз азы, харантәи акәзаргьы, дибалон.

Ҷхабжьон нахыс Хәыс иԥхьарца аацәыригеит, зны-зынла изызырԥуан, зны-зынлагьы иеицырҳәалон, аха агәаҟ ашәақәа мацара ракәын ирҳәоз.

Абыргцәа Хәыс иԥхьарца ианацдырҵызуаз аҿаргьы рыкәшаны ирзызырԥуан Марисеи Нусерҭ Чауши ракәзар, хара инаскьаны итәан, уашьҭа ацәажәара ҳәа акгьы ыҟазамызт амзеи иеиқәыз амцеи идырлашоз ашҭаҿы иқәыԥуан агәаҟ ажәақәа рыда…

Нусреҭ Чауш, абжьы рацәала ирҳәоз аԥсуа ашәақәа игәы иақәшәомызт уи иара ижәлар рашәақәа ракәын уажәы игәхьааигоз аха иабаҟаз.

Ҷхыбжьонхахьан, аҭаҳмадацәа уашьҭа икараханы ацәара иалагахьан, акәыбырқәа ирабашьуа апҳызқәа ирылан.

Аҿар ракәзар, маҷк инасҭханы еиқәырҵаз амца иадеизаланы итәан,, амца зеиқәырҵоз ахьҭа азы акәзамызт, акәыбырқәа ԥханаҵап ҳәа акәын. Ԥытрак ашьҭахь ҭыԥҳак амарзакан лыманы дааит, ашәа рҳәон, ирҳәақәозгьы агәаҟ ашәақәа ракәын.

Ашьыжь зегьы заанатц игылеит, избанзар инхараны иахьыћаз атып тырцаарц, ирыдырырц ртахын. Насгьы дара рапхьа арахь иианы анхара иалагаз ауааи дареи, реибадырра иахццакуан. Изустқәадаз, ирыжәлақәаз, иабантәи ааи? Абартқәа рыззегьы аилкаара иазгәаћуан, иеицәызыз аижәлантәқәеи, атынхацәеи маҷзамызт, дара-дара иахьынхо ахьырзымдыруаз азын тыпк аҩы шьоукы нхоит ҳәа анраҳалак «ҳара ҳтәқәа зәыр дрылазар» ҳәа ипшаауан.

Нусрет Чауш ари идыруан азы Марисеи аиҳабцәеи Ефтени азиа акәша-мыкәша инхоз рахь анеира рыдигалеит. Мариса ас ажәалагала аниоу деигәыргьаны аеазыћацара далагеит.

Шькок Беии Исмили аашьтыхны амҩа инанылеит, ауаа рацәала излеиццаша аеқәагьы рымазамызт усгьы. Аҳмет Нури Ефенди иусуцәа иахьыддырбаз аганахь ала иалагарц азы рапхьа уахь идәыкәлеит. Дук мырцыкәа рапхьатәи апсуа нхартаҩы инеит.

Аиашазы амҩа ианыкәлоз иахьнеиуа Измит ирбаз адыгцәа рқыта иеипшны нхарта тыпк рбоз цьыршьон, аха ара рыбла иабаз даараза ргәы канажьит, ауаа убриаћара иҭарны, имчыдан инхон аитаҳәашьа амамызт, насгьы ирацәазаны ауаапсыра ашыз рыхьны ишыпсра иҟан.

Арта уаа ианаа нахыс ачымазараеи амлакреи ириааины аҩны аргылахагьы рмоузацызт, еиҳарак ақьалақәа ирыҩнан, цытҩыкгьы амҽтәы ҩнқәа рыћацара иалагахьан. Рапхьа иахьнеиз ақытаҩы Абзыпаа ракәын инхоз, рпыза Маан Албуз Беи иакәын ари ажәла даараза здацқәа атулаз апсуа аамыста жәлан, изларҳәо ала аҳ Митридатгьы дара дрыжәлантәын. Амала амҳацьырра иацыз арыцҳарақәа, амлакра, ачымазара уҳәа, аамыстарагьы ааннажьуамызт, ажәлагьы иахәапушамызт. Албуз Беи зыхьзыз ахьз-апша змаз цыза дуззагьы итагылазаашьа даараза иуадаҩын.

Мариса Ханым иага уадаҩра ыћазаргьы аитынхара зыбжьаз Албуз Беи дахьылбаз даараза деигәыргьеит. Иоуреи итбааралеи ауадаш иаҩызаз Албуз Беи исасцәа гәыкала дырпылеит, аҩныка рнагаразы иага дрыҳәазаргьы Мариса уажәазы аамта ахьрымамыз азы мап лкит. Ианырыму Албуз Беи иаргьы дрыцныћәар итаххеит.

Иахьныћәоз Албуз Беи иҟаз-иныз рзеитаҳәара даҽын, атыпгьы дирдыруан, аха еиҳарак ирхыргаз ахтысқәа ирызкны иреиҳәақәоз Мариса дрызҽлымҳаны дырзызырҩуан.

Ефтени азиа иаакәыршаны инхоз ауаа рҭагылазаашьа дарараза иуадаҩын. Рапҳьа ианааз аҳәынҭқар маҷқ днарыцхраашәа аныҟаиҵа нахыс уаҳа азәгьы игәаламшәазацызт, ҩымз рыҩнытҵкала ҩынҩажәеижәабаҩык ауаа ашыз иагахьан. Иара уажәгьы имаҷымкәа руаапҵсыра ашыз чымазара иакны ирзышьҭан. Афатә аганахьала арыцҳара ду иҭагылан, рыкәша-мыкәша иаарпыхьашәоз афара иаҿын, зынза ирымбацыз ирзымдыруаз аҵиаакәагьы ирзыфозар ирзыфозар-ирфон, иаанрыжьуамызт.

Албуз Беи дара рапҳьа ара иианы анхара иалагаз ааҳҷыпҵсаа кырза ишрыцхраауаз анырзеиҭеиҳәа Мариса иаразнак Ҳаҷьы Сулеиман Беи диазҵааит. Албуз Беи излеиҳәаз ала Сулеиман Беи дшаамыстамгьы аҳҷыпҵсаа рҧызара ныҟәигон. Ара ианааз аахыс аҳҷыпҵсаагьы Ҳаҷьы Сулеиман Беигьы даара ацхыраара шрырҭазгьы анырзеиҭеиҳәа Мариса ҳнеины даҳбап ҳәа аҳәара ҟалҵеит. Амала, иахьнеиз иара аҩны дшыҟамыз еилыркааит, уск аҵыхәала Дузҷьеҟа дцазаап, иҭаацәа аҩныҟа шәымҩахыҵра ирыҳәазаргьы наҟ-наҟ ишрызнеиуазала ажәа рыҭаны рымҩа еиҭа ианылеит.

Ианыхынҳәуазгьы Албуз Беи иажәақәа ажәак бжьамыжьзакәа дырзызырҩуан Мариса, избанзар уи идырреи иҧышеи кырза иапсан, изҭагылаз арыцҳара абарҭ аҧышәарақәа рхы иархәаны иалҵыр акәын.

* * *

Базала иҩызцәа рыҩнатаҿы ихигаз аҵх ашьҭахь ашьыжь амҩа дықәларц азы иеазыҟаиҵеит. Иара изкны ачара ахьыруз азы аҵх кыр инастханы дышьҭала\еит, ауха ақыҭа аҿар зегьы идеизаланы аамҵа бзиа иеицырхыргеит. Адыгақәа рҵасқәа рыла кашенкгьы дизалырхит.

Амала Ҟаншоу рапҳьаза анцәахшеиҧш иҧшзаз ҭыпҳак днаирбаны, «ари далухыр Ҭемыр ушишьуа удыруаз, уи аҭыпҳа Ҭемыр иканшелоуп!» ҳәа наиеиҳәеит. Анцәа иҧьшьоуп ус ахьиҳәаз мамзар Базалагьы уи аҭыпҳа далихыр ҟалон. Аха егьырҭ аҭыпҳацәагьы убысҟак иҧшзан Базала дадымхалазакәа каншеис иалихшаз даҽазәы диҧшааит.

Ишеихзасуаз, ишыхәмаруаз Джьын зыхьзыз аҭыпҳа Базала кашенса дизыҟарҵахьан, амала уи дзалихызгьы ус башазамызт. Аҧсны даныҟаз бзиа иибоз Амра длыцизшәа длеиҧшын. Ари ауха ашәаҳәарақәа акәашарақәа, ацәажәа-

рақәа зегьы Базалеи Джьыни ирызкын, ишааназа аамҭа зхызгаз аҽар, ианеилыс ашьҭахь, Базалагьы дылҭаҳәахаа дыцәеит.

Базала амҩазы аҽазыҟаҵара данаҽыз ауха ихигақәазгьы дрызхәыцуан, аҧсуааи азахәцәеи ааиҽирҧшит. Рыматәа, рҩыҭәа, рынхашьа, рлеишәа, ркьабз, рыфатәқәа, рыкәашара ажәакала зегьы рыла ишҧеиҧшу!. Базала азахәбызшәа даназызырҩуаз иеиликаауазшәа дҟалон, аҩбызшәакгьы ибзиазаны издыруаз Бырфын рыцҳа арҭ абызшәақәа руак здыруа иааиҭаххар ҩымз-хымз рыла егьи абызшәагьы шиҵоз лымҳәахьази.

Нас Джьын дааигәалашәан абыржәы иҽаҧхьа дгылоушәа дҟаҧшьыхәхәараза дааҟалеит, дышҧаҧшзаз лара аиашазы кашнера азахәцәа рҽы аҽар аамҭа бзианы ирхыргап, иеибадырп, иеизааигәахап ҳәа иҟарҵоз хәмарран, амала нас бзиа иеибабаны, ари ахәмарра аҵабыргахьгьы иаиасуаз ыҟан. Базалагьы ганкахьала дыхәмаруан, аха ганкахьалагьы Џьын лыҧшзара дыхнахны дыҟан. «Аҭыпҳа даара дыҧшзоуп наҟ-наҟ џьара ҳашҧакылымсри» ҳәа ааигәахәцыҧхьаза Амра дааигәалашәон. Амаџьнара ҟазҵоны иақәыркыз хәыҷык иеиҧш изамҩақәа ҟаҧшьза дааҟалон, игәы ак алакьакьазшәа иааихьит. Абри аҟара агәаҟра данақәшәагьы аамҭацк игәы иҭимхыцыз Амра, даеа ҭыпҳа ҧшзак дшибаз еиҧш дышҧаихашҭуаз, дашҧаиҧсахуаз!

Базала ахәыцрақәа дышрылаз Шьмафи иҧшәмаҧҳәыси ашә иаалагылеит. Днарҧыххылан днеин абзиаразы ҳәа игәыдикылеит. Насгьы мышқәак раахыс игәы иҭаз хәыцрак наигзарц иҭаххеит, ишрыдыркыло издыруамызт азыҳәан ҧытк ашәара имазаргьы уаҳа дзаанымгылеит. Днеины Пачкәыкә иеы аехарҧарҭаҽы иахьҽаҳәаз ииаҧыртланы Шьмаф днаидгыланы, ҳаҭырла ихы ларҟәны ацәажәара дналагеит.

– Шьмаф ухаҵкы! Азин сышәҭозар, уара саб ҳаҭыр зқәу, Мадинагьы сан ҳәа шәасҳәар сҭахуп. Ишәзымдыруазар ҟалап сара саб Кавказтәи аибашьраҽы дҭахеит. Уи иаамышьҭахь абра сзызуа исымаз Пачкәыкә иакәын, уажәы уигьы дсыҧхеит, ушьҭа азәгьы дымсазам, шәақәшаҳаҭзар ҧас сшәыҧхьазар сҭахуп,– иҳәеит. Арҭқәа аниҳәоз Шьмафи Мадинеи рыблақәа лаҕырзыла иҭәхьан, ажәакәак рҳәар ртахызаргьы аҳәаха рымҭакәа ицәажәара иациҵеит.

– Паҧкәыкә иара изы иҟашәцақәаз ихашҭуамызт дыҧсаанза, шаҟантә шәызбахә иҳәахьаз… Шәаргьы ибзианы ижәдыруеит уи иҩызца уаҩы изыруз абзиара аҭак ҟаимҭар изычҳауамызт. Паҧкәыкә шәара бзиарак ахьышәзимухьаз даараза дазхьаауан, убас ауп дшыҧсыз. Сшәыҳәоит абыржәы ишәыдызгало мап ацәышәымкын, ари сара сакәым иара иҟаиҭарц ииҭахыз акы акәны ишәыҧхьаза!

Базала иҧсыҧ ааивганы аҽеы иикыз аҕәра инаганы Шьмаф инаииркит.

– Абри аҽеы, иахьа уажәрааназа сара абра сзызухьаз Паҧкәыкә итәын, уашьҭарнахысгьы, сыҧсы ҭанаҭцы абыс исыҧхьазо Шьмаф иутәызар сҭахуп. Иҟалозар мап сцәумкын. Абыржәы Паҧкәыкәгьы ҳшибо, гәыкала дышсыдгыло збошәа сыҟоуп. – Шьмаф иихәаша изымдыруа даанхеит, Мадина лакәзар, дышҭцәуоз рымбарц азы лышьҭахь нарханы лылаҕырзқәа лрыцқьон.

– Исызсыдкылом сыҧкәын, избанзар ари аҽеы шәара реиҳа ишәҭахуп. Макьана ишәҧеиҧшу шәыздырзом, шәаҧхьаҟа шаҟа шәыгхо шәыздырзом… - иҳәон Шьмаф, аха Базала еиҭа даагәыдкыланы ацәажәаха иимҭазеит.

– Ааи, уиашоуп, еык ҳара ҳзы акырза иаҧсоуп. Аха абык, анык, қыҭак азна ауа-ҭынха раасҭагьы иаҧсоума?

Шьмаф Базала дахьгәыдикылоз илаҕырзқәа изыҭәахуамызт.

* * *

Иага иҳәазаргьы Базала амҩа ихала дыкәрымҵеит. Берслани Ҟаншоуи ицын, Базала ушьҭа Измит амҩа ҽырҳәала исҵеит ҳәа дхәыцуазаргьы иҩызцәа зегь дарароуп азә ихала амҩа иқәлара ишәарҭоуп рҳәан ицрымҵит.

Аиҳабыратә хан аҟны Нусреҭ Чауш иазҵааны дшыҟамыз анеилыркаа Базала акырза игәы каҳаит, ара Измит дтәаны дзыҧшзомызт, иҩызцәа дрыцны урҭ рқыҭахьгьы ахынҳәра дацәыҧхашьон, избанзар ашьыжь абзиаразы еибыҳәаны иеиҧырҵхьан.

Базала зегьы иныкәҵа-нықәхны иаразнак Дузҧьеҟа ихала адәыкәлара избеит. Нусреҭ Чауш усгьы амҩаҽеы диҧылар акәын. Иуаажәлар ахьынхо усҟан диазҵаарын. Берслани Ҟаншоуи Базала ҕәҕәала имаркит, аха имуашәа анырба, рбыжьара еицәажәарак ааҟаҵаны Дузҧье аҟынза иццара рызбеит.

Амҩа иқәлаанза аҧьырмыкьа аҟынтә ирфашагьы ак аархәақәахьан, излацоз амҩа цқьа ирыздырзомызт азы даара агәеанызаара рымазар акәын, анцәа иҟынтә рыхҩыкгьы бҧьарла иеибыҭан.

Уахынла хыхьчарҭак ҧшааны, еынла иныҟәаларц рызбахьан. Сапаньҧьа азиа ааигәара уахынла иахьааҧҽасша хыҧхьакырҭак рызбозар ҳәа инапҧшы-аапҧшуа ишцоз, аҧыхәтәан иманшәалаз ҭыпк рылапҧш иныҧашәеит, игәаҩаза хаҳәдуззак гылан, аеқәа ааигәа игылаз ҧалк инадҽаҳәаланы даргьы агәаҩаҽы рҭыҧ дырмазеит, нас акәыбырқәа ирмыхәошәа анырба аҩныҧқа амцагьы еиқәырҧеит аха харантәи иубарҭамхарц азы апҳьагьы акала ихырҩеит, шаанзагьы инеимда-ааимданы иҷапҧшьеит.

Ашьыжь мшазацкәа амҩа иқәлеит, аамҭа рцәазак рҭахзамызт, Адапазар ианҩеи рапҳьа ицоз гәыпк иақәшәеит, урҭгьы Дузҧьеҟа ицон, азин рымхны агәыпҭ ирыцлеит, ашьшьыҳәа ицон аха ршәарҭадаразы реиҳа иеиҧьын, насгьы агәыпҭ аҩныҧқа апсыуа мҳаҧьыркгьы дыҟан.

Базала апсуа мҳаҧьыр ҧытрак диацәажәеит, Мшәагә зыхьзыз ари ауаҩы аҳҷыпсаа дреиуан, жәашықәса раҟара ҷуан иҧсадгьыл дацәызны дыҟоижьҭеи азы аратәи аҭыпқәа хар имамкәа идыруан.

Мшәагә даниацәажәа аамышьҭахь Базала иҩызцәа рахь днеин, усгьы амҩа здыруа Мшәагә дахьыҟоу азы, рыҩныҟа игьежьырц иҭаххеит, уашьҭа иҭынхацәа Мшәагә ицхыраарала иҧшаауан. Берслани Ҟаншоуи рапҳьа мап ркызаргьы Базала ианрыдиҷа ихынҳәырц рызбеит.

Абзиаразы ҳәа ианеиҧырҵ ашьҭахь Базала игәатцәакәа рыбжа ицәамҵызшәа ибон. Аҧстазаара ишҧаҧьашьахәыу, жәытә-натә аахыс изқәынхоз рыҧсадгьыл иқәцаны атәым дгьыл иахьыкәнагалаз, арыцхәареи агәаҟракәеи ишҭагылазгьы, ахҭыс бзиақәагьы рҧылон, ауаа бзиақәагьы дырҳауан, Шьмаф иҷкәынцәа рзы сыуацәа иҳәаргьы иҭахымызт избанзар Берслани Ҟаншоуи уашьҭа иашьцәа ракәын, иҟалалакгьы урҭ ркажьра игәы иҭазамызт.

* * *

Акәыбырқәеи ашореи рымшала аарлаҳәа ихигаз аҵх аамышьҭахь Нусреҭ Чауш шьҭахьҟа дхынҳәырц азы шаанза аееидкылара далагеит, ицыз аруаа ракәзар, имазеины

изыԥшын, Мариса Ҳанымгьы дышцоз ахьылдыруаз аҟнытә заанатԥ дгыланы инаскьагара дааихьан.

Аиԥырԥраҽы зегьы ргәы ԥшааит. Нусреԥ Чауш амҳаԥьыр разҟыцәгьақәа ирымаз азәы-ѳыԥьа рыуацәа дыруазәкын, иԥабыргыԥҽҟьангьы дуаѳы бзиан азы Акаԥаа даара бзиа дырбон.

Иаха Кымараԥьа илызкны игәԥакы еиԥах Мариса илаҳәаны, лыцхыраара даҳәахьан. Мариса иара данца ашьԥахь, Кымараԥьагьы лашьа еиҳабы Ҳаиԥгьы дышрацәажәо ала ажәагьы илԥахьан. Нусреԥ Чауш ѳажәа мшы рышьԥахь еиԥах даауан, иакәшаҳаԥзар иаразнак ачара аҟаԥаразы аҽазыҟаԥара далагон.

Нусреԥ Чауш ицыз аруаа амра агыламԥазы акәара иаваршәны ицоз амѳахәасҭа иааныланы иахьнеиуаз Марисагьы рышьԥахь дгыланы дрыхәаԥшуан. Кырза изышьцылахьаз Нусреԥ Чауш, ицара ииашаԥцәкьаны лгәы лнархьуан. Зегьы лылаԥш иныԥшәа дышиашаз Ҳаиԥ иааигәара днеит.

Маҷк суацәажәар сҭахуп ҳәа иҳәаны, длыманы акәара ахыҟә шыҟаз лҷыналхеит. Ҳаиԥ Мариса исалҳәарц илԥахыузеишь ҳәа хьаас иман. Мариса аԥхьа дышгылаз, Ҳаиԥ –ашьԥахь акәара ахыҟә аҟынза инеит.

Мариса днеины хаҳәдук дныҟәтәаны, лаԥхьа игылаз даҽеа хаҳәыкгьы Ҳаиԥ инаирбаны, «утәа» ҳәа иалҳәеит.

– Уареи сареи маҷк ҳаицәажәароуп! – лҳәеит лара.

Ҳаиԥ Мариса лхаҷесахьа игәамԥхазеит, игәы иамыхәоз ак шиалҳәашаз иеиликаахьан, уи азы «гхак ҟасҵама» ҳәа дхәыцуа дтәан.

– Угәанала, Нусреԥ Чауш дзеиԥшра уаѳузеи? – лҳәан Мариса днаиазҵааит. Ҳаиԥ ари аѳыза азҵаара зынза ихы иԥазамызт азы раԥхьа аҭакс иҟаиҵаша изымдыруа даақәхеит, аха нас

– Уаѳы бзиак уахьихәаԥшуа, имаҷымкәа абзиарақәа ҳзиухьеит – ҳәа аҭак лзыҟаиҵеит, амала ари аѳыза азҵаара ахьилԥаз макьана изеилкааузамызт, арахь Марисагьы дызлазҵааузамызт анцәа иҟнытә Мариса ацәажәара лымроузеит.

– Ҳаиԥ, уаамԥа згазом, Нусреԥ Чауш уаҳәшьа Кымараԥьа лнапы даҳәоит!..

Мариса лажәақәа рышьԥахь Ҳаиԥ аҵәы илакшазшәа даақалеит. Иаҳәшьа лакәын ирԥахыз, ари аѳыза иахьа уажәрааныза ихаҷы имааизацызт. Аха уажәы Мариса Османтәи

ар рԥыза ихьзала иалҳәон. Иара изыҳәангьы ихәыцқәа рзыҳәангьы Кымараԥьа дзыԥсахуаз азәгьы дыќазамызт, иара изыхгарызма, ихәыцқәа ирзычҳарызма? Насгьы лара Кымараԥьа иахылҳәаауази?

Ҳаиҭ арҭ ахәыцрақәа дышрылаз Мариса аԥыхәтәантәи лажәақәа лҳәон.

– Кымараҷа уара улацәажәа, шәеизхәыц. Ари аус азы Нусреҭ Чаушгьы жәамш раамышьҭахь аҭак еиликаарц азы дышәзаауеит. Анс акә, арс акә иашәҳәаша жәдыруазароуп. Ҳазшаз дшәыԥәныҳәаait!

Мариса лажәақәа данрылга дгылан дцеит, Ҳаиҭ иакәзар, ихы кны ахәыцра даҽын.

* * *

Берсални Ќаншоуи данырцрыԥ ашьҭахь Базала ихы иҭаз акы заԥәык акәын: – иԥыҭауаа рыԥшаара. Дызлахәыз агәыԥ Дузԥье аганахь ашьшьыҳәа аныќәара иаҽын. Базала аамҭа ихы иархәаны Мшәагә диацәажәон. Мшәагә Адаԥазар азааигәара қыҭак аҽы дынхон уажәы Балкан аќынтә Дузԥье аганахь иааз ахҭәацәа рыѡныԥќа иҭынхацәа шыќаз аниаҳа рыԥшааразы амѡа дыԥәын.

Базала Қефԥен ишызхыԥцыз, арыцҳарақәа изыԥәшәаз зегьы изеиҭаҳәара даҽын. Мшәагәгьы дара жәаха шыԥәса раԥхьа ирхыргақәаз даеазнык еиҭеиҳәон, гәанылагьы «аах, сыцқәын, макьана шәабаќоу, шәара арыцҳара закәу жәбаз ԥьышәшьома» ҳәа дхәыцуан, аха Базала игәы ихьыр ҳәа дшәаны игәааанагара иеимҳәазеит. Кырза иаННыќәа Ҳендеқ инеит, агәыԥ ауха ара ааԥҽасра рызбеит.

Базала ауха акыраамҭагьы дызмцәеит. Игәыԥ иалаз ауаа ҭиԥаауан, еиҳарак ахҭәацәа иреиуаз арҭ ауаа хазхазы итәаны даеа бызшәақәак рыла ацәажәара иаҽын. Ибеиаз ауаа ракәзар, Ҳендеқ иќаз ахан ззырҳәоз асасааирҭақәа рахь шьҭалара ицахьан.

Ашьыжь амѡа иқәлааназа агәыԥ ҽыцны иацлақәазгьы ќалеит, арҭгьы Дузԥье аганахь ицоз ракәын. Агәыԥ аруаа ацны, ихьчаны иќоушәа анырба, иааины ирыцлеит. Ҳендеқи Дузԥье рыбжьара Сҭамбултәи Сивасќа ицоз амѡала агәыԥқәа акатаҳәа ацара-аара иаҽын. Базала иаауаз агәыԥқәа руак харантә данрыхәаԥш, мышқәак раахыс дзышьҭаз Нусреҭ Чауш дырхагыланы дшаауаз гәеиҭеит.

Иаразнак иҽеы ишьхәа нарбаны агәыԥ аԥхьаҟа дниасны Нусреҭ Чауш днеиԥылеит.

Нусреҭ Чауш Базала иҿаԥхьа даниба иԥьеишьеит, дгәырҵеит иҽеы даҽеыжәҵын Базала дангәыдикылоз избоз ауаа иҟалаз рзеилкааузамызт.

Нусреҭ Чауш иаарласны иҟаз-иныз зегьы Базала ианизеиҭеиҳәа ашьҭахь, еиҭах иаагәыдибакылан инеиԥырҵит. Ари аамҭазы Базала дызцыз агәыԥ маҷк ианскьахьан, аха Мшәагә дгыланы дизыԥшын.

Нусреҭ Чауш Измит аганахь ихы рханы иҽеы ишьхәа нарбаны иаарццакны дандәыкҩлаз Базалеи Мшәагәи ахәы ахыҵра иаҿыз ргәыԥ ирыхьзахьан.

* * *

Албуз Беи уи аҽены ақыҭа абыргцәагьы шицыз Акаԥааи ирҭаарц азы амҩа иқәлеит. Ҽыла иахьаауаз азы амҩа уамак иқәымхазеит, рқыҭақәа усгьы иааигәан. Албуз Беигьы иҩызцәагьы Марисеи Шкок Беии аԥсшәа рарҳәарц азы уахь рҿынархеит.

Аамҭа мгазакәа атәарҭа аҟны инеины инеидтәалеит. Асасцәа, Акаԥаа рзы, изларылшоз ала цхыраарақәак рзаргазаарын, Албуз Беи ихьчаҩцәа урҭ азәгьы идмырбазакәа аҽқәа инарықәхны инаганы кәакьк аҿы инеиқәырҵеит. Албуз Беи Акаԥаа имырԥхашьарц азы иааргаз ацхыраара азбахәгьы имҳәазеит. Аха ари Мариса илымбакәа изыҟалозма. Акаԥаа рыхьзала зегьы иҭабуп ҳәа ралҳәеит.

– Шәара шәҭагылазаашьагьы даара иуадаҩуп, шәхы шәыргәаҟит? – ҳәа ралҳәон, рыцхыраара аҭак ахьылзыҟамҵоз даара дшархьаауазгьы ралҳәеит.

Асасцәеи аԥшәмацәеи кырза иеицәажәон, аиашазы раԥхьаза аратәи рыԥсҭазаареи, ргәаҟрақәеи, ирԥеиԥшуи ирылацәажәар акәын, аха урҭ шьҭахьҟа инхаз рыԥсҭазаареи, рыԥсадгьыли ирылацәажәон, избанзар асасдкылара аԥсуараҿы кырза аҵанакуан, асасцәа ррыцҳарақәеи, ргәаҟрақәеи еиҭаҳәаны ргәы кажьны ишԥамҩаԥыргоз, аха ари аҟара агәаҟра иҭагылаз ажәлар ианеиза рызҵаарақәа ирмылацәажәакәагьы ишԥеилыҵрыз.

– Ҳусқәа даараза иуадаҩуп, Мариса, саҳәшьа. Бгәы касыжьыр сҭахым, амала, сара мызқәак рыла еилсыкааз акы иаартны ибасҳәап! Ҳажәлар ара аԥеиԥш рымазам! – иҳәон Албуз Беи, нас ҭаҳмадак ажәа ааимихит.

Сара иҟаҳцалакгьы ҳаԥсадгьылахь ҳҳынҳәыроуп ҳәа схәыцуеит, ииашоуп ари уажәазы иуадаҩуп, аха аҭагылазаашьа ҳауааныза ҳҳы еиқәырханы аамҭа анааилаак иаразнак ҳҳынҳәыроуп!

Мариса арҭ данырзызырҩуаз даныхәычҳаз лабду илзеиҭеиҳәаз лакәк аалгәалашәеит. Ажәытәза крызхыԥуаз ауаа ршьапы инанамго ианыҟалалаак, иахьтәоу крыфара иаҿуп ҳәа ирхылԥыз рыхшара калаҭк инҭаԥаны, инаганы тышак иҭарыжьуазаарын. Мышкы илашәыз ҭаҳмадакгьы иҷкәын акалаҭ дылҭаԥаны атыша ахықә аҿы даннеига, аҭаҳмада игәы ԥжәаны: «избан сгәы бзиа, схы бзиа сшыҟоу атыша сызҭаужьузеи?» иҷкәын днаиԥаҟьеит. Ачкәын иакәзар, азԥаара иоуз ԥьашьаны: «угәы бзиоуп аха акы уаԥсазам, унапы уск акзом! Баша уахьтәоу крыфара уаҿуп!» ҳәа аҭак аныҟаиԥа, аҭаҳмада: «Мамоу сыҷкәын, уиашазам ҳарҭ аҭаҳмадацәа ҳдырра ҳԥышәала ҳаԥсааныза ҳуаа ҳрыхәоит аригьы кырза иаԥсоуп» ҳәа ниеиҳәеит.

Зхы еилаҩыҧтыз ачкәын иаб диманы шьҭахьҟа дигазаап, аха иҟоу заҳаз рԥыҭа аиҳабы, ачкәын днаиԥхьаны ас зыҟаиԥаз даниазԥаа, ачкәынгьы иеибырҳәаҟәаз неизеиҭеиҳәеит, ақыҭа ахада аҭаҳмада иахь днаҳәны: «уара ула иабом унапы иакуам, иарбан ԥышәоу, ҟәышроу ухы иаурхәаша? ҳәа днаԥааит.

Аҭаҳмадагьы «сара сдырра сԥышәа агәра згоит, иахьаҭахугьы схы ԥысшәоит» аниҳәа ақыҭа аиҳабы иусырбап уара ҳәа аусура напы аиркит. Дцан, лабак ауасҵа инаиҭаны аҩганкгьы иеиԥшны ицәырҳәаны инеиирҟаԥан, инаганы алашә инаеиркны диазԥааит: «Иҳәа уажәы уи аҟара уҟәышзар, абри алаба ахы абаҟоу, аԥыхәа абаҟоу?».

Ақыҭа ахада илақәа иахьамбо азы издырзом ҳәа игәы иаанагон аха аҭаҳмада «ари азы ублақәа рбара аҭахзам, иара ишәҭахызар илашәу сыблақәа даҽазныкгьы иҿашәҳәа», аниҳәа иблақәагьы ҿарҳәаазаап, нас аҭаҳмада алаба аарымхны ирууа аҳауахь инаиршәзаап ақыҭа ахада иҟалаз изеилымкааua дахьгылаз аганахь днаҳәны «алаба ицәырҳәаны иеиҟараутәааныза иамаз ахы абыржәы адгьыл злаԥалаз аганоуп» ҳәа наиеиҳәеит.

Ақыҭа аиҳабы «уара уԥьнышума?» ҳәа дԥаазаап. Аҭаҳмада иакәзар, даапышәарччан «сара сыԥьнышзам, аԥышәа сымоуп. Сԥышәа алаба адац, иагьа ҟауԥаргьы, реиҳа ишыхьанҭахо сыԥанаҳәон уи азыҳәан ауп аҳауахь

изсыршәыз» ҳәа аҭак изыҟаиҵазаап. Изларҳәо ала уи нахыс аиҳабацәа атыша рҭажьра ааныркылазаап, уи адагьы рдырра-рԥышәа амшала реиҳагьы ҳаҭыр рыҟәцарагьы иалагазаап.

Мариса лабду илакә аҽы зызбахә леиҳәаз аҭаҳмадеи уажәрааназа згәы каҳаны ицәажәаз абырги иааиҽлырԥшит. «Ҳаԥсадгьыл ҳанацәыхараха ас лассы ҳеаҳамԥсахыр акәын» ҳәа аалгәахәит.

Асасцәа рцәыхәлааназа, абзиараз ҳәаны игылеит. Акаԥаагьы еиҭа дара-дара иааизынхеит. Уаха рқыҭа ахсаала шьыҟәрыгланы рыѳнқәа ахьдыргылаша рызбараны иҟан. Мариса иаарццакны идыргылаз лқьала дыѳналаны лҽазыҟаҵара дшаҽыз ахәыҷқәа рышьҭыбжь лаҳаит.

– Шьоукы ауеит, ҽыуаѳцәажәак аауеит.

Мариса ддәылԥны иаауаз днарзыԥшит, уи аамҭазы Исмил дгәыргьаҵәа дыҳәҳәеит.

– Базала иоуп, ари, Базала дааит!

Ақыҭа аҽар Базалеи иѳызеи иеибарѳуа ирԥылеит, Мшәагә Дузԥье аҟынза днеиааназа Базала дицны Ефтениа аганахь дааны иҭынхацәа рыԥшаара араантәи далагарц избан, азыҳәан Базала дицны даазаап. Мшәагә ас даназхәыц Базалагьы деигәыргьеит, избанзар Нусреҭ Чауш излиеҳәаз ала абжьаратәи амѳаҟәа кырза ишәарҭан. Мшәагә аҭырқәшәа ахьидыруаз азы иахьеицыз Базала изы даара ибзиан.

Уи ауха Акаԥаа Базалеи Мшәагәи рыбзоурала илахҽыхза иааҟалеит. Акаԥаа Бырфын лыԥсра шаҟа иазхьааз аҟара Базала иаарагьы убасҟак иеигәыргьон. Аҭаҳмадацәа Мшәагә идтәалан, аҽаргьы хазы ԓьара Базала икәшаны итәаны аицәажәара иаҽын. Уи ауха русгьы наҟ инкажьны рызхара иеицәажәеит.

Мариса аамҭак анлоу Базала днаԥхьаны дара раамышьҭахь иҟалақәаз ирызкны инеиҵыхны диацәажәеит. Базала Бырфын кырза данлыхцәажәа ашьҭахь, Паҧкәыкә иеы дылмазцаазакәа Шьмаф ҳамҭас ишииҭазгьы лзеиҭеиҳәеит, аиашазы аеы аҵыхәала Мариса маҧк дизгәамцырҳәагьы дшәон, аха Мариса агәамцра акәым, абас дахьхәыцыз азы диеигәыргьеит, дылныҳәеит.

– Даара ибзианы иҟауҵеит Базала! Избанзар, Паҧкәыкә есыуаха Шьмаф изиухьаз аԥшәмара сзеиҭаҳәаны, ицәқәа руакы лкажьны иара изы ишишьыз

дахцәажәаны, сара сахьымзакәа сыԥсыргьы, «абри аҩыза абзиара шәаҵамхан» ҳәа дсыҳәахьан, – лҳәеит.

Базала иҩызцәа рахь данцоз Мариса лчабра аартны ашьшьыҳәа Паҷкәыкә инышәынҭраҟынтә ишьҭылхыз аԥьҵла абгьы ааҭылгеит. Мариса ари абгьы дахәапҵшны Паҷкәыкә диацәажәозшәа:

– Иубома Паҷкәыкә, иуаазаз аҽар зеиԥшроу? Уара ҳааныжьны уцеит, аха уус бжатаны инырмыжьзеит. Сара шәышықәса схәыцыр схаҽы имаауаз Базала дшазхәыцыз умбо. Уԥсы ҭынчыз ушьҭа…

Уаҳа дзымцәажәеит Мариса лылаҭырзқәа ахәхәаҳәа алеира ишаҽыз лкьалахь лҿыналхеит. Харантәи аҽар амырзакан иацырҳәоз агәаҟ ашәақәа ллымҳаҽынза иааиуан.

Ҳаиҭ, Мариса иалҳәақәаз, ирҭынхаз ԥҳәыск, Кымараҷа илалҳәарц длыҳәахьан. Избанзар лареи иареи ари аҩыза аус изалацәажәомызт, апсуара ианаалазомызт.

Кымараҷа уи ауха лацәааихьшь ҟалымҵазеит, Ахра дылгәыдкыланы дахьышьҭаз иларҳәаз дазхәыцуан, шықәсқәак раԥхьа бзиа илбаз арԥыс аибашьраҽы дышҭахаз анлаҳа, уаҳа азәгьы дышицымцо азы ҭоуба шылуз лгәалашәон. Ааи, иҟалалакгьы лажәа налыгзар акәын усгьы Ахреи Есмеигьы лара лыда ԥсыхәа рымазамызт, урҭ дагьраҳәашьдун, дагьранын. Абас данырҭахыу аамҭазы, ҭоуба лмухьазаргьы, «сара хаҵа сцоит шәара шәхы шәахәа» ҳәа зларалҳәарыз. Ааи, Нусреҭ Чауш иоума, даҽеазәы иоума дазусҭазаалак азәгьы диццомызт. Лашьа ихәыҷқәа дрыцрыҵуамызт, ари аамҭазы днаҳәын Есма дналыхәапҵшит, аҭыԥҳа хәычы амаалыкь леиԥш, лзамҩақәа ҟаԥшьза, дҭахәхәа дыцәан, нас лгәы дадкыланы илырцәоз Ахра ихцәқәа днарыгәызит.

Акәыбырқәа пыввы рыхга рхыԥраара иаҽын, Кымараԥьа уажәы урҭ рахь лнапы ҟьаны «шәеилаҵәааит, баша ԥьабаа шәымбан схәычқәа ршьа шәасырҟьашьзом» ҳәа амырмырра даҽын.

* * *

Ашьыжь аҽар ԥыҵҩык шәарацара ицеит, иаанхазгьы рхы ахьыҵаркышаз хыбрақәак рыргыларазы амаҭәахәқәа

реидкылара иналагеит, ауасхыр азы ахаҳә аагатәын, аҭзамцқәа рзы амҩымаҭәахәы рҭахын. Ахаҳә рывараҽы иҟаз акәара аҟынтәи иаарагарын, аха егьырахь иаарԥыхьашәоз аҵла ирзалхуамызт, ма ахьа мамзаргьы иеиԥшыз даҽа ҵлак рыԥшаар акәын. Иахьынеимда-ааимдаз рааигәара ахьара рацәаны иахьамаз ҭыԥк рыԥшааит. Уашьҭа аамҭа мгазакәа рыԥҟара иалагар акәын. Аамҭагьы ахьа аԥҟара иатәын азы ррасҟы иакны иҟан, аԥсуаа ахаангьы ирдыруан ахьа ианаамҭоу ианԥуҟалаак шәышықәса ишцоз.

Уажәазы аҵлақәа ԥыҟҟаны, ахаҳәқәа еизганы ишьҭарҵон уашьҭан ҳынтә ус ҟамларц азы. Ахыбрақәа рҭыԥқәа алырхаанза иаазыԥшны нас уахь инаргон.

Аҳәса ракәзар, анышәаԥшь иашьҭан, избанзар аҳнқәа анышәаԥшь ала ианыршьыхлак иҩҩәахон, ацәаакыра ҟанаҵазомызт, ахьҭа ҳналомызт.

Базала иҳызаа Мшәагә днаскьаганы ахьа ԥызҟоз иҳызцәа днарыцлеит, аеықәтәара ада, кыр аамҭа аахыс, уск ҟаимҵазацызт, уажәы ԥыҵк аиха ҟьаны апхзы илихырц иҵахын.

Базала аиха аашьҭыхны ахьа аԥҟара даналага ус иагьыҟалеит, аха хьаас имазамызт. Базалагьы иҳызцәагьы агәакь ҳәа аус ура ишаҽыз рышьҭахьҟала бжьык раҳан аусура иаҟәыҵны инхьаԥшит.

– Ачкәынцәа ахьақәа адгьыл иныҵакны акәымкәа мачк инаҳаракны иԥышәҟа, ахьаҵла даара ибарақьаҭуп азы иҳаракны ианԥышәҟалак уаантәи ахҽарахқәа аунашьҭуеит, ари ахьарҭа насгьы иаҳҵахымхои!

Ицәажәоз Ҳаиҭ иакәын, нас ачкәынцәа руазәы иикыз аиха ааимхны:

– Ҳаргьы ҳаԥсы ҳалоуп макьана ачкәынцәа, уи, ихазымҵо шәыҟазар шәааи, ҳаицлабып, – иҳәан аҵлаԥҟара дналагеит. Аиашазы аҵлаԥҟара акәзамызт уи ихы иҵаз. Мариса иалҳәақәаз ихаиршҭырц азыҳәан акәын аиха зиҟьоз. Кымараҵьа илоуз «арызҟы» иахылҳәааранын иҟоу ахьизымдыруа даргәжәажәон.

Нусреҭ Чауш дуаҳоы бзиан, Акаԥаа рыуа бзиа иакәын, Кымараҵьагьы лгәыҟаҵара илшар ҟалон, аха уи даҽа ааазарак иман, даҽа милаҭк дыртәын, убри амшала зынза изымеинаалар ҟалон.

Лара Кымараԥьагьы дахьнеиуа дзанымаалар, лнапы рышәшәо дхынҳәны дышԥаарыз, нас аҭырқәцәа ҩыԥьа-хҩы аҳәса анааргогьы ҟалон, усгьы ак ҟалар иаҳәшьа илыԥсыхәозеи, иахьа уажәраанза зҽы мыччацыз иаҳәшьа уашьҭарнахыс дгәыргьар иҭахын ҳәарада, аха...

Кыраамҭа аԥла ԥызҟоз Ҳаиҭ абарҭқәа дрызхәыцуан, инаирҳәит-ииаирҳәит, аха ак изымызбеит. Аԥыхәтәан иа-намуы иаҳәшьа илҳәараны иҟоу дазыԥшырц избеит.

Акаԥаа ахьақәа анԥырҟоз, ианеилых-ааилыхны акәын ишԥырҟоз, абнара иеилаҟәыбаса иԥырҟазомызт. Ахьақәа ԥҟаны иахьеилдырхуаз амрагьы ҭаҟанза ашәахәақәа аны-нанга ауаҩы ибла хнахратәы иԥшзарахон.

* * *

Акаԥаа аҽар аԥлаԥкара, ахаҳә еизгара ианаҽыз, ахацәа ԥыҵҩык азы иҩҭаланы хәлааза аԥсыз ркит, акәара ԥсызла иҭәын, ргьамагьы цәгьа ибзиан. Аԥсуаа аԥсыз уи аҟара бзиа ирбазомызт, аха ара амла иам-гарц азы изакәызаалак фатәык мап ацәкышьа рымазамызт.

Аԥсызкыҩцәа хәлааза аԥсызкра иаҽын, имаҷымкәангьы иркит. Акаԥаа рыҭаҳмадацәагьы, аиеҵәара аасҵа аԥсыз иаҳа ахазҩыдара алоуп, иаҳа игьамоуп ҳәа па-ту ақәцаны ирыдыркылон.

* * *

Ауха акәыбырқәеи дареи «шеибашьуаз» имаҩԥыргоз аизараҽы рқыҭа ахсаала збаны иалгеит. Ақыҭа мрагыла-рахьтәи аган аҽы идыргылон Мариса лыҩны. Уи иаакәыр-шаны, нас егьырҭ ауаа рыҩнқәагьы дыргылон. Анхарҭақәа рызегьы рымзырхақәа ҭбааны ирызныжьын. Иазхәыцхьан рлаҵарҭа-мхурсҭақәагьы, нас ишахәҭоу ала иршараны иҟ-ан. Ҷхыбжьонынза иеицәажәоз Акаԥаа адырҩаены ауааҳәа ҟаҵаны раԥхьа Мариса лыҩны насгьы гәып-гәыԥла егьырҭ аҩнқәа дыргыларац избаны иеимпит, аха еиҳарак адырҩа-ены идыргыларацы иҟаз рыҩны ҽыцқәеи уа ирзыԥшыз рыԥсҭазаара ҽыци ишрызхәыцуаз ргәы хыҵ-хыҵуа измыцә-азеит. Аҽар урҭ измыцәақәаз ирылазамызт, хәлааза аус ахьыруаз азы рхы шныкәырҵаз еиԥш ицәахьан.

Ашьыжь шааза зегь раԥхьаза игылаз абыргцәа роуп нас аҳәсеи, аҳәсахәычқәеи ҩагылеит, аҽар рыбаҩқәа

ԥыҵәцәазшәа ишьҭан, кыр аамҭа аахыс аус ахьырымуцыз азы иацтәи русура рыбҭа ԥнаҵәазшәа акәын ишырбоз.

Заанаҵ игылаз абыргцәа, арҭқәа ахьырдыруаз азы, ҳамҭакы ирыламцәажәазеит, аха нас амра зынза ианхала азәа-зәала зегь дыргылт.

Шкок Беи, раԥхьатәи аҳоны, Мариса лыҳоны ахьдыргылашаз аҭыԥ дақәныҳәеит, нас имҭаз имаҭәарҭра аҿы ааиртын Аԥснынтәи инеигаз уаԥсҵәык анышә иаахихын инаганы ауасхыр ахьышьҭарҵашаз инақәиԥсеит.

Шкок Беи иҟаиҵаз аамышьҭахь аҷкәынцәа иааргаз ахаҳә ҟьаԥсқәа ауасхыр азы ашьҭаҵара иналагеит. Урҭ рхыхьы ирцәыз ахьаҵлақәа шьҭаҵаны аҳоны аргылара иҳоалагеит. Зегьы убас гәыкала аус руан, шьыбжьышьҭахь Мариса лыҳоны иубаратәы ишьҭыҵхьан, ҳоны хәыҷык акәын иара, Мариса лҳоыза ауаҳоы лзы илықәнагахашаз ҳоны дук ргылатәын, аха лара илымуит, сасааирҭаки шьҭалрҭаки сызхоит, иалысхи аҳон дузза лҳәан, уаҳа данымхьаҵ, илҳәаз иацныҟәар акәхеит.

Ахәылбыеха Мариса лыҳоны амҿлых аганахьала аргылаҳоцәа рус нарыгзахьан, акәара аганаҿы зыргылара иалагаз ақыҭа зеиԥшархаз рбарц азы ақыҭауаа, ахәы инықәгыланы ҳоажәеижәаба ҭзы ахьынхашаз рқыҭа хәыҷы ахәаԥшра иаҿын.

* * *

Жәамш рышьҭахь анхарҭа ҳонқәа рыргылараҿы кыр рылдыршахьан, аха зегьы ирылгарц азы аҵәымаҭ рызхазомызт, аҵәымаҭ аԥшааразы Албуз Беи Ҳаџьы Сулеиман Беии, Ҳачемизаа рҿы инеины ирыдҵаалеит, аха, ирызхаша анырмоу, аҵыхәтәан Дузџье ицарц рызбеит.

Мариса Ҳаным Исмили, Базалеи, Ҭемыри лыцны амҳоа дахьықәыз Дузџье ахада Аҳмеҭ Нури Ефенди лареи раԥхьатәи реиԥылара аалгәалашәеит. Ари ауаҳоы цәымҭыс дшышьҭихыз, иарбанызаалак цхырааракгьы шлимҭоз ибзианы илдыруан, избанзар арахь иааижьҭеи зынкгьы дааҳәны дырмыхәаԥшзацызт. Арахь егьырҭ ақыҭа ҿыцқәа рахь хаҵала дшырдыруаз, ацхыраарагьы шриҵалоз раҳауан.

Мариса амҳоа дахьықәыз лқыҭа ҿыц дазхәыцуан. Рыҳонқәа еиҳарак дыргылахьан, аха лара ари азбаара лгәы ахзамызт, длак-ҳоакуа дыҟан. Лара илзынхар ара мышкгьы

дынхомызт, аха лқыҭауаа иааԥсахьан, насгьы иҕарын, уи амшалоуп ԥьара анхара аҭахуп ҳәа ара изаангылаз, ус анакәха азбаара иқәнымхарц азы иаҿагыланы иқәԥар акәын. Аԥсны Самырзаҟанаагьы уи азааигәара иҟоу гыртәыла аганахьгьы азбаарақәа ирацәаны иҟан, аха ауаагьы анхара иаҿын, урҭ нхозар даргьы ари азбаараҿы ишԥазнымхарыз.

Мариса Ҳаным азбаарақәа рызхәыцра дырҟәаҵны Қефқен иазкны Базала диацәажәо далагеит. Иҟеы ԥшза Ашкәакәа шааникылаз, ишибжьаз ртәы диазҵааит. Базалагьы Бесрлани ҞҞаншоуи раира инаркны зегьы лзеиҭеиҳәеит.

Нас Бырфын Ҳаным длыхцәажәеит, Мариса, Бырфын лызбахә анцәырҵ лгәы ԥшааны лылаҕырзқәа лзаанымкылеит, ганкахьалагьы длыҵашьыцуан. Ларгьы Бырфын леиԥш дхәыцуан абас лыԥсаҭазаара аасҵа Қефқен анышәынҭраҿы Паҧкәыкә дивазар реиҳа еиҕьымзи, аха лқыҭауаа иаразнак ԥызас даналырх, аҭакԥхыққәра зегьы лҟәаҟәа ианықәла иҟалҵарыз.

Хачемизие ақыҭа ианазааигәаха рымҩа ԥсахны ақыҭа иаламлазакәа ирывсны ицеит. Избанзар, ақыҭа иалалар, рашьцәа азахәцәа ус иоурмыжьыр ҞҞалон, арахь дара дааараза иццакуан.

Амҩа иахьыққәыз ирацәаны агәыԥқәа ирықәшәеит, реиҳарацоык Балкан аҟынтә иааз ахҵәацәа ракәын, арҭ зегьы анылба Мариса аҳәынҭқарра аҟынтәи ацхыраара ҳәа акгьы дышзақәымгәыҕуаз агәра лгеит. Избанзар, ари аԥҳәыс ҞҞәыш, Османтәи аҳәынҭқарра иуадаҩу аамҵак ишҭагылаз лбон, уи азыҳәан аҳәынҭқарра ирнаҭаша цхыраарак иазымԥшыкәа, рхы иахәаны рыԥсы еиқәдырхар акәын.

Дузҵье ианнеи, раԥхьа аиҳабыратә хан азааигәара иҟаз ахҵәацәа ирызкыз аусҳәарҭаҿы инеины ашыз чымазарагьы ахәшә рымырхит. Нас аргыларазы ирҭахыз аматәахәқәа раахәаразы аԥьырмыкьахь инеит, дааараза иццакуан избанзар, хәлаанза шьҭахьҟа ихынҳәыр акәын. Амала, иага иццакызаргьы, амҩа иануқәлоз амш ахәлара иазааигәахахьан.

* * *

Иага ҟарҵазаргьы, амаҭәахә ахьырзымхоз азы, имаԥымкәа аѳонқәа ибжам-еамны иаанхеит. Уашьҭа аѳонқәа инагзаны рылгара акәымкәа, хыҵакырҭа уадак ҟаҵаны иѳналаны нас иаанхаз маԥ-маԥ алгара хыԥәкыс ишьҭырххьан.

Ари аамҭазы ақыҭауаа ԥыҵѳык рҽы ашыз чымазара шцәырҵыз гәарҭеит. Иааԥсазшәа, ршьапқәа иеиҭарымго иҟалаз ауаа иқыцьқыцьуа, иҵысуан, рапҳьаза зегьы ргәы ҭҟьазшәа иҟалазаргьы абырг ҟәышцәа рыбзоурала ачымазара аанкылара рылдыршеит.

Ашыз чымазара аганахьала дара аԥышәа рымамызт, аха измақәаз ыҟамзи. Инеины Хачемизиаа ираҵцааит. Ҳачемизиаа излардыруаз ала ашыз чымазара уамкырц азы азбаара уаԥырҵыр акәын, даргьы рапҳьаза азбаарак азааигәара иахьынхоз ашыз анрыхь иқәцны иахьатәи рҭыԥахь иаахьан, аха Акаԥаа уи аѳоыза алшара рымазамызт. Иахьыҟоу иаанханы ачымазара иабашьыр акәын.

Дузцье аҟынтә иааргаз ахәшәқәеи Ҳачемизиаа реыхәшәтәра ԥышәеи рхы иархәаны ашыз «ақәԥара» иаҽын. Анаѳосан, уаҳа гәыгырҵас ирымазгьы, уашьҭа амшқәа азынрахь инеиуан, ашьшьыхәа ихьшәашәарахон. Азынра ааирын, аха адырѳоагьых аԥхынра анааилак иҟарҵоз?

* * *

Ақыҭа ҿыц аҽы аргылара усқәа уажәазы иаанкыланы азынразы аҽазыҟаҵара иалагар акәын. Макьана азын зеиԥшрахо ҳәагьы ак рыздырамызт, ҽазыҟаҵаракгьы рымазамызт, акы заҵәык аԥышәа змаз ашәарыцацәа абна илан.

Ашәарах жьы иҵааны амцаҽы икнаҳаны арѳоара иаҽын. Ашәарыцара аганахьала уажәазы ажәеиԥшьаа дырхылаԥшуан. Имаԥымкәа ашәарах роухьан, абнацәқәакгьы рԥыхьашәахьан.

Ашәарыцацәа абна иахьылаз ашәыргьы еидкыланы, аатцәахыла: ахьеи акакани ааргахьан, ашәыр аԥсуаа даара пату ақәырҵон рыԥсадгьылаҽы ианыҟаз азынгьы ашәыр цәырыргон, ргәабзиарагьы азын рхы иадырхәоз ашәыр, иадырҳәалон.

Ажьҵааи ашәыри рыла аус зызбахомызт, зегьы реиҳа ирыгыз аԥьықәреи акәын, уигьы иаархәар акәын акәымзар, абнара аҟынтә иԥшааны иузаагомызт.

Акаԥаа азынра амла иамгарц азы ирымаз ахьи араҙни ааидкыланы аԥьыкәреи злаархәаша ахырхит, ахәаахәҭра идәыкәлеит.

* * *

Мариса Ҳаным Нусреҭ Чауш уажәрааназа дахьымаацыз хьаас илыман, избанзар, данцоз жәамш рыла схынҳәуеит ҳәа лазҳәаз ауаӡы мызкы ишеиҳахазгьы избахә ыҟазамызт. Ма Измит даннеи дахьхәит, мамзаргьы акы дақәшәазар ҟалап ҳәа дхәыцуан.

– Мариса Ҳаным гәырґьаеҳәаша ҳабҭароуп!.. Шьымызхан аԥа длоуит! – еибарыӡны иаалыдгылаз.

Мариса дызлаз ахәыцрақәа даарылҵны дгәырґьаҵәа даақалеит. Амҳаԥьырра амӡа иқәлеижьҭеи раԥхьаза акәны ахшара дырзиуан, дыццакы-ццакуа Шьымызхан лыӡныйка лҷыналхеит.

Аҳәасгьы игәырґьаҵәа аизара иаҷын, ахаҵәа ракәзар, аҟәҟәа ҳәа ахысра иалагахьан. Мариса азнык азы ахысра шәаҟәыцҵ ҳәа ралҳәарц иақәылкызаргьы нас, ари раԥхьаза ииз аҵеи иакәын, имшьҭа бзиахозар акәхап лҳәан лҿааныл-кылеит.

Ҩыц ииз аҵеи Акаԥаа рхьаақәа зегьы рхаиршҭуан, уажәы излаҵәажәоз ахәыҷы ихьзырҵашаз акәын, аҵасҟәа рылагьы ахәыҷы ихьыз иани иаби ракәымкәа, егьырҭ излоу аҳаблауаа ахьз ихьзырҵар акәын аҟнытә зегьы аимакра иаҷын, ԥьара ианызкылымс Мариса Ҳаным илазҵааит, Мариса мачк даалак-ӡакын ашьҭахь:

– Ари аҷкәын Паҷкәыкә ихьзхароуп!.. – ҳәа ҩаалҭит. Мариса лажәақәа ақыҭауаа иааиланарӡоынтит. Аҳәсагьы аҭаҳмадацәагьы мап ркит. Аҳәса мап ркуан избанзар, аиҳабацәа рыхьз ршьон азы Паҷкәыкә иԥсы анҭаз ихьз рызҳәаз-омызт уажәгьы иага дыԥсхьазаргьы ихьз аҳәара иалеишәамызт, уи азоуп ирзымҳәаша хьзык ахәҷы ихцара изақәшаҳаҭымхоз.

Аҭаҳмадцәа даҽакы рҳәон, ауаӡы ихьз даԥсахар акәын, Паҷкәыкә ханӡажәижәаба шықәса ихьз даԥсаны, хьызла-ԥшала дымӡасит убри азы ҩыц ииз ахәыҷы ари ахьз ицәыхьанҭахар, изышьыҵмхыр ҟалоит. Насгьы ҳаԥхьаҟа дзеиԥшрахо ҳаздыруам, уи иара иџьабаа ала, иуаӡора ала иҵигаша хьзык иаҳҭап ҳәа ихәыцуан.

Аҳәсагьы аҭаҳмадцәагьы дырҩагылеит Мариса.

– Сыуааҽәлар шәхаҵкы, ишәҳәо еилыскааyеит, аха ишәхашәмыршҭын ари иҟалаз аирагьы ҳара ҳзы аҵак ду амоуп. Атәым дгьыл аҿы иҳазиз раҧхьазатәи ҳҵеи егьырҭ иираны иҟоу дызларылҳкааша ҷыдарак имазароуп. Сгәы иаанагоит Паҷкәыкә иҧсаҭагьы сара исыҟәшаҳаҭуп ҳәа. Ииз аҧшқа иҭаацәагьы ҳмыруадаҩыцр азы ахәыҷы ҩ-хьзык ихахҵап урҭ аҩбатәи ихьз рҳәалааит, аха раҧхьатәи ихьз Паҷкәыкә акәзароуп!…– лҳәеит.

Мариса абасала аимак хлыркәшеит, ахәыҷы Паҷкәыкә ихьзхеит, аҩбатәи ихьз акәзар, аҭацацәа нас иазхәыцны ирызбараны иҟан.

Паҷкәыкә хәыҷы иаиқәныхҳәаша амшгьы алхны русҟәа рахь ианыхынҳәы Мариса ажәҩанахь днаҧшны «уаргьы уаҟәшаҳаҭуп ҳәа сгәы иаанагоит Паҷкәыкә… Шаҟа угәхьаазго удыруандаз…» ҳәа лылаҷырзҟәа хаддыла диацәажәон.

* * *

Адәахьы икыдыбганы ақәа аура иаҿын. Нусреҭ Чауш аҧенџьыр аҧхьа дтәаны адәы дыҟәҧшуан. Мариса Ҳанымианлеиҳәаз аамҭазы Кымараҷа диҳәарц дахьзымцаз дазхьаауан, дагьацәыҧхашьон. Лара Мариса Ҳанымгьы дахьлыҳәаз дааараза дахьхәны дыҟан. Избанзар, уи зажәа назыгзоз ҧызак лакәын, иара иажәа инақәыршәаны Кымараҷа лҭаацәагьы драцәажәозар акәхарын, егьырҭ ақыҭауаагьы ираҳахьазар, дшыбзаз дыҧсит, избанзар иаиҳәаз аамҭазы дышзымнеиуазы, мызкы ишеиҳахахьазгьы, иарбанзаалак дырракгьы изыҟамҵазацызт. Хаҵак изыҳәан иеиҳау ахьымз ыҟазамызт. Амала иаҟаиҵарыз иара изымдырзоны иан ҭыҧҳак дизылҳәахьазаарын. Ихәыҷқәагьы данрызхәыц иаргьы днақәшаҳаҭхеит. Бзиа иибоз Кымараҷа лакәын, аха дзықәшәаз ихы анираалар акәын. Гәаныла «Кымараҷа мап ицәылкындаз», ҳәа анцәа диҳәон, аха «ааи!» лҳәазар, усҟан Кымараҷагьы, лҭаацәагьы, лқыҭауаагьы дышҧарҿыҧшуаз.

Нусреҭ Чауш ихьаақәа ихеиршҭырц азы адәахьы дындәылҟьеит, уажәы амш ааҳәызшәа иауаз ақәа дцәыланы ихы шхаз дцон...

* * *

Ақытаҽы ашыз чымазара ҭәҭәала иҵысит. Жәаҩык иреиҳаны ауаа шьҭанаҵахьан, имаҷымкәагьы ачымазара ахықә иқәгылан. Аҧсҭбаракәагьы ҟало ианалага Паҷкәыкә хәыҷы иирагьы изакәымныҳәазеит, избанзар ақыҭа зегьы аҧьабара иаҽын.

Раҧхьаза ҧҳәыск ашыз иахҟьаны лыҧсҭазаара далҵит. Иара убасҟан ауп ҧсрак иақәшәар аҧсы анышә дахьарҭаша ҭыпк шалрымхыцыз аныргәалашәаз. Уажәы уи аҭыпгьы алырхыр акәын. Инеизҵаа-ааизҵааны ааигәара иҟаз хәык ҧсыжырҭа ҭыпс иалхны аҧхәыс убраҵәҟьа анышә дамардеит. Нас аҩбатәи ахҧатәи анышәынҭра ржыр акәхеит. Ҩажәамш рыҩнытҵкала быжьоык анышә иарҭахьан.

Анцәа иҟынтә ақәа аурақәа иналаганы амшқәа аныхьшәашәараха, ақыҭауаагьы еицхыраан ҩажәамш рыҩнытҵкала ачымазара аанкылара рылдыршеит.

Анцәа ицхыраара алоума, ахәшәқәа рыбзоурала аума аҵыхәтәантәи ачымазаҩцәагьы ршьапы ианықәгыла, ақыҭауаа ргәалаҟазаара шьҭнахит, уи ала ибжатаны инхаз азын аамҭа аҽазыҟаҵарақәа иахьынхаз аҟынтәи аҵҵара иналагеит.

Раҧхьазагьы азын ирфашаз аҧьыкәреии, аматәа ҧхақәа алырхырц азы ирхахашаз аласеи аархәеит.

* * *

Ақыҭа абыргцәа-аиҳабацәа рыкәша-мыкәша иҟаз, аҧсуа қыҭақәа рахь иныҟәон, инхоз-инҵуаз, ирынхашьаз еилыркаауан, рҭынхацәагьы аабозар ҳәа ирышьҭан, реиҳа иеиҧьны нхарҭа ҭыпкгьы рзыпшаауазар ҳәа анаҧшыаапшрагьы иаҽын.

Дузҧьеи Адаҧазари рырхақәа зкьоыла аҧсуааи азахәқәеи рыла иҭәын, урҭ рыдагьы ачаратәи ақырҵцәа, алазқәа, Балкан жәларқәа иахьабалаак, ҭыпҵ ҭацәык ааныр-мыжькәа иааныркылахьан. Амҳаҧьырра иеиҧхьытта иқәнаҵаз ажәларқәа ҷьара ҭыпк шроуз еиҧш рҭынхацәа ирышьҭалон. Шьоукы рани раби, шьуокы рашьцәа, шьоукы рхәычқәа, даеа шьоукгьы рыжәлантәқәа, рқыҭауаа уҳәа ирышьҭан. Ачымазарақәа, амамзаара, агаәҟрақәа шаҟа уҭахыз ыҟан.

Аҭаҳмадацәа акырза аҭыпқәа ианҭырҵаа ашьҭахь Дузҧье арха амшын еиқәа аганахьала шьхарпык шыҟаз еилыркааит. Ари аҭып уажәазы иахьынхоз кырза ицәыхаран,

аха Қефқен аҟынтә абранза иаазар, ирыԥшааз аҭыԥ ҽыц ахьгьы имцози, уиадагьы амшынеиқәа азааигәахара аԥсадгьыл азааигәахара ирзаԧызан.

* * *

Архаҽы шьапыргыларҭак нымхазацызт. Аиҳабыра иааз зегьы аҭыԥқәа аныддырба аамышьҭахьгьы ауаа рацәа аара иаҽын. Ҽыц иаауаз рыԧныԥҟа имаҷымкәа аԥсуаагьы ыҟан, аха арҭ аԥсуаа аҳәынҵқарра архаҽы иддырбаз адгьылқәа рааигәарахь имнеикәа ишиашаз ашьхарахьы икыдлеит. Азбаара ҳҭаԥсыр аасҭа ҳзышьцылоу ашьхақәа рахь ҳҳалап рҳәон.

Ашәарыцаразгьы даара иманшәалаз, абнатә шәырқәа рылагьы ибеиаз ари ашьхақәа рҽы анхара иалагаз Гәымантәи иааз ракәын. Гәымаа архаҽы иаанымгылакәа ишиашоу «аиха зымбац» ашьхаҽы анхара иалагахьан, иеизааигәаны ԧ-қыҭак ргыланы Гәыма ахьзырҵахьан.

Марисеи Акаԥаа рбыргцәа-аиҳабацәеи, Исмили, Ҭемыри, Базалеи иааԥхьаны арҭ аҭыԥқәа рҽы инеины ауаа ирацәажәарц адҵа рыҭаны ианыршьҭуаз аҳауагьы хьшәашәарарахахьан, ақәоурақәагьы иалагахьан. Ачкәынцәа шьыжьнаҵы амԧа иқәланы иахьцоз рҭынхацәа ирышьҭан, аамҭа аароуцыԥхьазагьы ишәарыцон. Абас ишеимдоз Гәымаа идыргылаз ақыҭақәа руак аҟны инеит. Рнеира аамҭазы Гәымаа рқьалақәа аргылара иаҽын. Ари иқыҭа маҷын.

Ачкәынцәа уа иаанымгылазакәа Гәымаа идыргылаз егьи ақыҭахьгьы ихалеит, ара егьи аасҭа кырза иҳаракыран, араҟагьы рқьалақәа рыргылара иаҽын. Базала, иахьынзаныҟәоз амԧан иԧызцәа идыдмырдырзакәа Амра лыԥшаарагьы даҽын, Ачаа дрыцны амшын Еиқәа иаԥныз қыҭак аҽы дшыҟаз ада уаҳа акагьы изеилымкааит, аха ариаҟара иоуыз адыррагьы иара изы адунеи иаԥсан, ма лыԥсы шҭаз еилимкааи.

Дузԥьеҟа иаауаз ахҵәацәа уааԥсырала рхыԥхьазара хәынтә-фынтә ианеизҳа, архәарақәеи ақәыларақәеи омашәа иҷиауа иалагеит, уаҳа ак злымшаз аиҳабырагьы азинда аныҟәара шыҟамло ала ақәҵара рыдыркылеит, ушьҭа амԧа уаныланы ԥьара ацара-аара ԥсыхәа амазамызт, аха Базалеи, Исмили, Ҭемыри иаанызкылодаз урҭ мԧадула акәымкәа, ашьхала аныҟәара иаҽын.

Акаҧаа рыҷкәынцәа аҭыҧқәа ргәаҭарази ашәарыцаразаи даара ирцәыхараз аха амшын Еиқәа иазааигәаз ашьхақәа рахь аныҟәара иалагеит. Аиашазы амшын Еиқәа иара ашҟа мчыла ирыхозшәа акәын уахь ишцоз.

Базала арахь данаауаз Амра дибарызшәа игәы инаҭон, насгьы амшын дынхыҧшылар иҧсадгьыл Аҧсны днықәҧшны ибазшәа дҟалон.

Уи аены еиҭах амҩа ианықәла усқәак змаз Ҭемыр дрыцзамызт. Базалеи Исмили аруаа амҩақәа ркуеит ҳәа ахьырдыруаз инарыкәша-аарыкәшаны арха зегьы иахысны ашьхақәа рҟынза иназеит, аха ара ианааи, ашьхақәа реиҳа илаҟәушәа баны раҧхьа ргәы каҳаит, рыҧсадгьыл рбаратәы иаҳаркзамызт, амала абнара убасҟак иҧшзан иуҭахыиуҭахым уагәылаларц азы иухон.

Ҽыла рымҩа иацрыҵарц азы амҩахәасҭак анырзымҧшаа аиҩхаа иагәылҵны иаауаз акәара (ақәа анаулаак ақәаршаҩы аанагон акәымзар уажәазы иҭабаны иҟан) ашьҭра иҭаланы идәықәлеит. Нас абанара иныламаны рымҩа кырза иацырҵеит. Иахьхалаз аҭыҧ аҟынтәи ианынаҧшлаак Ефтени азиагьы ирбарҭан, аха амшын Еиқәа макьаназы арантәи ирбарҭамызт, амшын рбарц азы иҵегьы такәы иныҟәар акәын, раҧхьа ирыҧгылаз аиҩхаа иҵсыр акәын.

Иуадаҩохозаргьы амҩа иқәлахьан, аангылашьа рымазамызт, аиҩхаахь ианылбаа агәараҳәа еибаха-еибафо илеиуаз рҩашк иақәшәеит, ирыртә апан ахьамаз ҧшааны азы инырны еиҭа амардара инаҽалеит, уажәы ахьа-ҵлара мацарала иҭәыз амарда иаҽаланы аҩада ахалара иаҽын. Ахьа-ҵлара убри аҟара ирацәан, ахьа-рыц ахьхьа-хьхьаҳәа иахькаҧсоз аеқәаҵәҟьагьы аршәон. Хыхь ахәы ианхала уантәи амшын Еиқәа ииаҵәҟаҟараза ирбарҭан, кырза ишырцәыхаразгьы инеины иныҽҧынгылазшәа акәын рыбла ишыхгылаз..

Базала иҭаҷкәым ааратҵәаны:

– Аҵыхәтәан еиҭа уаҳбеит амшын Еиқәа! Баша ҧьабаа умбан, уаҳзыцәцом ҧьара! – ҳәа ҿиҭуан. Ҳамҭакы рылаҧш ахымгазакәа амшын ихыҧшылон, ихыҧшылон аха рыҧсадгьыл ҳәа акагьы рбомызт, арагьы Қефқен еиҧш амшыни ажәҩани хараза ҧьара еивҵалон, макьаназы убри ацәаҳәа ада акагьы рбарҭазамызт. Ашьхақәа раҳ Ерцахәҵәҟьа рбарҭазамызт.

Рыԥсадгьыл рызбагәышьомызт, аха иахьыԥказ аҭыԥ убас Аԥсны иеиԥшын рыбла хнакуан, азныказы Аԥсны иԥазшәа рыгәгьы иабеит. Иахьыԥәгылаз ахәы ганкахьала аԥхьан изырыз арҩаш ду лбааԥьаны ицон, егьи аганахьалагьы кәара хәыҷык ахәхәаҳәа алеира иаҿын, иара иахьаанҵәоз маҷ-маҷ ахәызԥәагьы маҷ-маҷ аеылараԥәуа амшынахь ашьшьыҳәа инеиуан.

Иахьхалаз ахәы аԥны ацәажәашьа рхашҭызшәа ажәак мҳәазакәа ахәада иԥәланы ицон, амардара иаҿаланы ианныԥәоз еиԥш, иудаҩзамызт аха икарахахьан, ԥыҭк рыԥсы шьаны акгьы ианцҳарц азы аԥьҭлак аҵаԥа инатәеит.

Акрыфара ашьҭахь ахәы аԥынтә акәара хәыҷы аганахь илбаарц рҭаххеит, алада иахьылбаауаз абнара хазын аҵлаԥәа рыҵаԥа ипашәза ицԥьан азы ԥьабаа мбазакәа ҵаԥанза иналбааит.

Акәара ахыԥәаҿы ршьаҵаԥәа рышьхны, ршьапԥәа хырԥьаԥьа азы иҭаланы иахьныԥәоз ирцәыбналарц иаҿыз аԥсызԥәа иахьынзарацәаз ԥьаршьон, аиашазы аԥсыз бзиа избоз рзы ари акәара зеиԥш ыԥамыз акәын.

Аиҩхаа аҩ-ганкгьы иеиуԥшым аҵла хкҩәа рыла иҭәын, ҭагалан мзазы рбҕьыцԥәагьы аҩара иахьалагаз азы аҩеижь инаркны аԥаԥшь аԥынза аԥштәԥәа рызегьы убон.

Азы ахьцоз иацныԥәаны ишылбаауаз ирбаз аҭыԥ аԥшзара ихнахуан. Изҭаз акәареи маҷк уи аԥхьаԥа даҽеа еиҩхаак аԥынтә иааиуаз кәара хәыҷыки иеилалон, ари нахыс ирҩашханы амшын аганахь аҿынанахон.

Аҩкәарак ахьеилалоз шҭа хәыҷык ыԥан. Ачкәынцәа ари ашҭаҿы ианааи, ирбаз рызхаҵомызт. Избанзар, араԥатәи аҭыԥ Аԥсны ирцәыннхаз Акаԥа ахаҭаԥсаҭа акәын, анахь-арахь иахьынаԥшы-ааԥшуаз аҵлаԥәаҵәкьа ишеиԥшыз рбон. Хаҳә дук инықәтәаны кыр аамҭа иԥьашьаны аԥсабара иахәаԥшуан.

Базала ихы аҭыԥаҿы иԥказамызт. Исмил иԥәаԥәа днаснасын.

– Исызхаҵом Исмил!… Ҧхызк ҳалазар акәхап, сара избо уаргьы иубома? – дцааит ибжьы ҵыс ҵысуан, игәы хыҵхыҵуа акәын дшыԥказ.

Исмилгьы Базала иеиԥшҵәкьа акәын дшыԥказ:

– Уԥши анаԥа ҳара ҳаҩноуп, абан Кап Ԥьыгыҭ иҩны, абнигьы Паҷкәыкә ихан – ҳәа дцәажәо, иапҳьаԥа дахьыԥшуаз рқыҵа асахьа аҭыхра даҿын. Маҷк ашьҭахь ахәы

аганахьала ираҳаз абыжьқәа, излаз аԥхыз иаарылнахит. Абжьқәа дара рахь ааигәахара иаҿын. Ршәақьқәа уахь инарханы ахаҳә инадтәаланы аԥшра иалагеит. Дук мҵыкәа раԥхьа бнацәк, раԥхьа атәыҩақәа, насгьы ахаҵа аацәырҵит. Абри адгьыл иқәнагалахьеижьҵеи ԥшьба-хәба абнацә ршьхьан, аха ари зегь раасҵа идуун, иԥшзан. Ршәақьқәа ақәкны ишгылазгьы акы иааннакылозшәа изеихсзомызт.

Базала ишәақь нышьҵаҵаны, Исмилгьы инапы днагәҵасит.

– Уамеихсын Исмил! Сгәы изласыҵанаҳәо ала ари ҳара ҳзы амшьҵа бзиоуп! Ҳаҟәыҵып аихсра. Уажәы аамҵа мгазакәа ҟқыҵауаа рахь ҳгьежьып, иара ҳанцогьы дәеазнык ҳазлааша амҩақәагьы ҵаҳҵаап, ҳара ҩыцьа ҳаимдо, ҳшәарыцо арааныза ҳааит аха, ҳауааажәлар хәычҷла-дула излааҳгаша мҩак ҳаԥшаароуп! – иҳәеит. – Насгьы – Ҳахәаԥшып! Аиҳабацәа арахь аара рҵаххома, уигьы ҳаздырам – ҳәагьы нацитҵеит.

Исмил Базала иажәақәа днарԥыҩлеит.

– Ухагахама уара! Ари аҩыза цьанатҭ мап ацәкны азбаара иҵаԥсырц рҵаххоит ҳәа угәы иаанагома?

– Мап схагамхазеит, амала иухоумыршҭын азын аамҵа ххыкәгылоуп, уа ҳҿеазыҟаҳҵахьеит, уажәы арахь ҳаиасны азынра ҳашԥаԥыло? Араҟа азын зеиԥшрахогьы шаҟа мзы асы шьҭахогьы ҳаздырзом. Абарҵқәа рымшала арахь аиасра иаразнак иақәшаҳаҵхо цьушьома?

Исмил арҵқәа дрызхәыцырцгьы иҵахзамызт. Уи аамҵа мгазакәа Акаԥаа рахь днеины «Ҳқыҵа ҳаԥшааит! Аԥснытәи ҳқыҵа ҳаԥшааит, аамҵа мгазакәа уахь ҳдәыкәлап!» ҳәа реиҳәарц иҵахын. Базала иакәзар, Амра дахьынзаицәыхароу дазхәыцны «ма, абри ахәы ашьханхыҵахь дынхондаз» ҳәа Анцәа диҳәон.

* * *

Ҷхабжьонынза рыкәша-мыкәша ибзиазаны аҵҵаара иаҿын, иреиҕьыз амҩа аԥшааракәын хыкәкыс ирамыз ари аамҵазы иахьыҟаз аҵып ашәарах аганахьала оумашәа ишбеиазгьы гәарҭеит, арахь ииасуазар анхара аганахьала шәарҵа рмоур ҟалон. Ҷхабжьон ашьҭахь архахь илбааит, аха уаҳа имцазакәан, иаангылан шааныза ицәан рыԥсы ршьеит. Ашьыжь иангылагьы, уааныза ишааз еиԥш, амҩахә-

асҭақәа рыла ишныҟәоз ахәылбыҳеха еиҳа иазааигәаны рыуааҩәлар ахьыҟаз инеит.

Аамҭа мгазакәа инеины ирбаз зегьы Мариса илзеиҭарҳәеит. Убасҟак аԥсы ахаҵаны илзеиҭарҳәазар акәхап, Марисаҵәҟьагьы аҭыԥ лбазшәа дыхнахны дыҟан, иаразнак лҳеы дақәтәаны ддәықәлар лҭахын. Аха уи ажәлар дырԥызан, иаразнак дзыҵҟьомызт, лҳеаанылкылар, илычҳар акәын.

– Ауқәынцәа арҭ ишәҳәақәаз уаххьа аамышьҭахь аиҳабацәа ааизганы ҳалацәажәап, сгәы иаанагоит уахь аиасра азәгьы мап ацәыркзом ҳәа аха, аамҭа аганахьала аҳәоуеиқәымшәара ҟалар ҳәа сшәоит – лҳәон.

Ииашаҵәҟьаны Мариса ишылхәаз еиԥш, ԥыҵоык иаразнак ҳаиасып рҳәеит, ԥыҵоыкгьы азын ара ҳаԥыланы ааԥынра уахь ҳдәықәлап рҳәон.

Ҵхабжьонынза иеицәажәазаргьы ҷьара изазкылымсит. Аҵыхәтәан, ааи, зҳәазгьы, мап зкуазгьы рхаҭарнакцәа аашьҭыхны Мариса зызбахә лаҳаз ашьхахь амҩа дықәларц рызбеит. Урҭ аҭыԥаҽы инеины ирызбоз зегьы ақәшаҳаҭхон.

* * *

Мариса Ҳаными илыцыз абыргцәеи амҩа иҩықәланы Базалеи Исмили ирԥшааз аҭыԥ аҽы инеит. Урҭгьы ирбаз рызхамҵо, ирҳәара рзымдыруа иҟан, ауаа иеиԥшны ишиуаз раҳахьан, аха адгьылқәа абасҵәҟьа иеиԥшны Анцәа ишоит ҳәа иҟамызт.

Уа, аԥхьатәи реизараҽы макьаназы ҳамцап зҳәоз ауаҩы, уажәы зегьы раԥхьа дгыланы «иаразнак арахь ҳаиасроуп аамҭа мгазакәа азынра алагааныза абра анхара ҳалагароуп» ҳәа данцәажәа зегьы аччара иналагеит.

Мариса Ҳаным:

– Ара ҳқьыҵа Акаԥа излеиԥшу ала адгьылқәа ршараҵәҟьа аҭахзам,уа ҳшынхоз еиԥшҵәҟьа ҳанхоит араагьы – лҳәон.

Аҩкәарак рыбжьара иҟаз ахәы инықәтәаны акрырфеит, ари ахәгьы Акаԥа, Паҷкәыкә дахьынхоз еиԥшын азы Мариса:

– Шәызегьы шәсысасуп, сыҩны шәыҟоуп, амала гәыбҕан сышәымҭан маҷк аҳацкьын ҳҳаҵәеит, аха еазны шәанаилак ас ҳажәбарым! – ҳәа дыхәмаруа драцәажәон.

* * *

Шьҭахьҟа ианыгьежьы аамҭа мгазакәа реааидыркылеит усгьы иеидыркылаша ирымаз, уаҩцас амҩа ахьыҟамыз азы зегьы аеқәа ирықәцны аиҭагара иалагеит. Аҭаҳмадцәеи, аҳәсеи, ахәычқәеи мышқәак ара иаанхар акәын, ахацәа хыҵакырҭақәак аныҟарҵалаак урҭгьы уахь ииасуан. Аҿар ракәзар, рацәак аамҭа мгазакәа, ицо-аиауа рыматәақәагьы нас иаанхаз рыуаажәларгьы рқыҭа ҿыц ахь иниаргеит.

Зегь раасҭа иуадаҩыз зцәаазтәымыз Дудхан лакәын уи ахшара длоуаанза ҳааҧшып зҳәақәаз ҟалазаргьы лара илымуит, иаразнак амҩа дықәлар лҭахын.

Ианылымуы, Аҧсны ианыҟаз аиабшьарақәа рҿы, ахәра зауз аибашьцәа злеиҭаргоз акәадыр ҷыда длақәыртәаны ашьшьыҳәа рҭыҧ ҿыц аҟынза днаргеит.

Мчыбжьык аиасра ала зегь рыла иалгеит. Мариса Ҳаными, Шкок Беии, Ҭемыри, Базалеи шрыцыз шьҭахьҟа ихынҳәны раҧхьа Ҳачемизиаа, насгьы Албуз Беии, Ҳаҧьы Сулеиман Беи «абзиаразы» ҳәа рарҳәеит. Избанзар, арҭ ауаа игәаҟцыҧхьаза ацхыраара рызҭоз ракәын. Уажәыгьы хараза имцазеит, аха зегь дара роуп «иҭабуп» ҳәа «абзиаразы» ҳәа рамҳәазакәа ацара ҟалазомызт.

Абри адгьыл иқәнагалеижьҭеи раҧхьаза акәны ргәы иадкыланы ирҭахны анхарҭас иалырхыз аҭыҧ аҟны убас рхы-ргәы азышьҭны аус руан жәохәмш рхала-рцыхәала азынра ахьырхыргашаз ахыбраҟәа дыргылахьан, ари аамҭазы ҩымш раҟара ақәагьы аухьан аха уигьы иазааныммкылакәа аусура иаҿын.

Аамҭалатәи рыҩнҟәа ианрылга Мариса Ҳаным лыҩны ахьдыргылаз ашҭа аҟны лқыҭауаа аишәа рызлырхиеит, аишәаҿы рхы иҭамкәа ақыҭа ахьз ахцара аарыдылгалеит.

– Сара шәсазцааузар ақыҭа изыҧшааз рыхьз ахаҳдап избанзар Базалеи Исмили ыҟамындаз ари аҭыҧ ҳзыҧшаауамызт – лҳәеит.

Аха Базала ари агәаанагара иаразнак даҿагылеит

– Уи ҟалашьа амоума, шәара шәшыҟоу, Шкок Беи дшыҟоу егьырҭ хбыргцәа шыҟоу ҳара ҳахьз шҧахышәцо? Ҳабацәа рыҧсы ҭазар, ишҧахәаҧушаз абри ишәҳәаз – аниҳәа Исмилгьы дҩагыланы ари иеиҧшыз ажәақәа иҳәеит. Аха Мариса дхьацуамызт, ианаму Базала еиҭа ажәа даҳәеит.

– Иаҽагыло зәыр шәҟалозаргьы, сара, ҳқыҵа Мариса лыхьз ахаҳцарц ишәыдазгалоит. Зегь раасҵа ианаало, иахәҵоу убри ауп. Ари ахьз ҳанацәа, ҳаҳәшьцәа рымч, рылшара аанарҧшуеит. Аҧсуа ҧхәыс лҧызара аанарҧшуеит. Ари адгьыл аҽы иззеилымкааува ҟалозаргьы иҟалааит. Ҳара ҳқыҵа ахьз егьырҵ ирылыҳәҳәо иҟазааит, Мариса лыхьзала ҳанацәа ҳаҳәшьцәа – ҳқыҵа ыҟанаҵы иалаҳгәалашәалап.

Базала данцәажәоз аиҳабацәа «ҳаит, уыххьандаз!» ҳәа иажәақәа шыргәаҧхоз аадырҧшуан, аҵыхәтәан зегьы иеицҽакны ақыҵа ахьз «Марисалқыҵ» нахьзырҵеит, арҵ раамышьҵахь Хәыс иҧхьарца аашьҵыхны арҳәара данала-геит, аамҵа ҧытк ианынаскьагьы аҽар рмырзакан ааникыла-ны ашәаҳәара иналагеит. Рқыҵа ҽыц аҽы имыцәазакәа ам-ра агылара раҧхьаза иаҧылазгьы дара ракәхеит.

Ашьыжь шаанза аҟәҟәаҳәа игоз ахысбыжьқәа рыла зегьы иҩаҵҟьеит ахысбыжьқәа Дудхан дахьынхоз аҵыҧ аҟынтә акәын ишаауаз.

Аҽар уажәы ршәаҧырҳаҧра рхыганы, игәырґьаҵәа ишәаҳәон, избанзар, раҧхьатәи амш, раҧхьатәи ахшара ии-разы агәырґьаеҳәаша рнаҵон…

АХҬӘАРАХ ҬААЛА ДЫҨСУЕИТ

Ароман аҩбатәи ахәҵа

Акаҧаа ауадаҩра дуззакәа рыхганы иахьнанагаз рҭыҧ ҽыц аҟны гәаҟрыла иаҧырҵаз рқыҭа ашьцылара ишаҽызгьы, арҩаш нырцә-аарцә идыргылаз рқьалақәа рҽы, ирзааигәахоз азынра реазыҟарҵон.

Ҳаиҭгьы егьырҭ ахацәа реиҧш иҭаҳцәа азынра иацәихьчарц азы иргылаз ақьала апҳьеи арҕьарахьтәи аган аҽи игылаз ақәыцқәа цәгьаҧсышьала ирыцқьаны иҭбаҭыцәза уҭра ҭыҧк ирмазеихьан.

Иахьагьы, аҩны армарахьтәи аган аҽы ақәыц дуқәа ирхуа дрылан. Џьабаа дуззa рыдбаланы иҧиҟоз ақәыц ҵлақәа рыҩныҵҟа азынразы ирблышаз амҽгьы рылхра даҽын. Ақәыц ссақәагьы ашҭаҽы иааизганы ибылуан.

Арыцқьара дахьаҽыз хшьапык ашәыргьы ибахьан. Арҭ рахьтә ҩба ацан, акы аҳа акәын. Ҳаиҭ иҧылоз ашәыр ҵлақәа даараза дреигәырҕьон, избанзар иқыҭауаа зегь реиҧш иаргьы ашәыр бзиа ибон. Иара аҩны аниргылалакгьы раҧхьаза иҟаиҵашаз ҳәа игәы иҭаз ашәыр еиҭаҳатәқәа ҧшааны реиҭаҳара акәын.

Ақәыцқәа рыҧҟара данаҽыз шәырк машәырла ицәҧымҟарц азы игәаҭаны аус иуан, арҭ ииҧшааз ашәырқәа ианаамҭоу изеихаҳар, иҭаацәеи, игәылацәеи, исасцәеи рзы имаҷымкәа ашәыр иоушан.

Ишәыр ҵлақәа иеизҳаны ианышәҭыкакаҷхалаак ақыҭа ахәыҷқәа игәырҕьаҵәа иеибарыҩуа ибаҳча ишҭалалаша дазхәыцуа иаҧхьа игылаз ақәыцқәа анирыцқьа, иҽаҧхьа иаацәырҵит ауаҩы инапала иҟаҵаз ахаҳә ҭзамцқәа.

«Аҧьашьахәы, ари аҩыза аҭыҧ аҟны аҭзамц абаанагеи?» ҳәа иааҧьеишьеит. Нас акәша-мыкәша иҟаз амыҕқәеи ақәыцқәеи ибзиазаны иааирыцқьеит, уажәы аҭзамц реиҳа иубарҭан. Ари хыбрак иацәынхаз акәын аиҳаракгьы ҩнык иаҭзамцны иҟазар аҟаларын. Ахаҳә иалхыз ахыбра аҟнытә ушьҭа ҭзамцки, ауасхыри аанханы иҟан. Аҭзамц злаҟаҵаз ахаҳәқәа иеиҽкаан, аус адулан. Ҳаиҭ аҭзамц иацәынхази ана-ара икажьыз ахаҳәқәа инарҳәы-аарҳәуа ибзиазаны иангәеиҭа, ашьҭахь, «ааҧынразы исыргыларaны иҟоу сыҩны ауасхыр азыҳәан арҭ ахаҳәқәа схы иасырхәап…» ҳәа ихала даацәажәеит. Иааҧсаха иҟаз ихаҽсахьа аҟны гәырҕьарак инубаалон, аха хәыцрақәакгьы ҭаха ирҭомызт, из-

дыруадаз ари аҩны зыргылаз?.. Акәша-мыкәша иҵегьы аҩнқәа ыҡказар акәхарын, мамзар абна агәҭаҽы ҭаацәарак рхала ишҧанхарыз? Абарҭқәа дышрызхәыцуаз аккара аҩныҵҡа аҡаҵьал ҧеыхақәеи, аҳаҧшьалыхқәеи, ақьырмыт ҧеыхақәеи ишырҧылозгьы ааигәалашәеит Ҳаиҭ.

«Ааи араҡа ажәытә нхарҭа ҭыҧк, қыҭак мамзаргьы даҽеакы ыҡан… Аҭзамцқәа ишырчаҧази иныҡәыргоз аматәаахәқәеи уанрыхәаҧшлак кырза ҧхьаҡа ицахьаз жәлар-рык шракәызгьы ҩашьомызт…» ҳәа дхәыцуан. Анцәа идырррын арантәи иқәҵны рцара зыхҡьаз. Џьабаа дуззак адбаланы идыргылаз рыҩнқәа, рхәышҭаарақәа ааныжьны имцар ада ҧсыхәа рмоукәа иаанхазар акәхарын. Нас иара иқыҭа дазхәыцит Ҳаиҭ. Иҩны ибозшәа дыҡан, аҵыхәтәан дандәылҵуаз шьҭахьҡа ахынҳәразы агәыҕра иманы ашә рыҕәҕәаны иаиркит. Игәы ааихьит иаразнак… Аҭзамц ацәынхақәа дахьрыхәаҧшуаз инижьыз аҩны иқьаҧҭажәны дахәаҧшуазшәа изааиуан.

«Мап!.. Сыҩны ҿыц ахьыҡасҵо арҭ ахаҳәқәа срылам-кьысроуп… Уажәы иеиҧхьытта икажьу арҭ ахаҳәқәа анцәа идырп шаҡаҩы гәыҕрала иеиқәҵаны рыҭзамцқәа дыргылахьаз. Урҭгьы рыҩнқәа аныжьра анрықәшәа иара ихаҵа иеиҧш, мышкызны ҳзыхынҳәуазар ҳәа рышәқәа ыҵарҡаца иадыркызар акәхарын. Урҭгьы шьҭахьҡа ихынҳәны рыҩнқәа рҿы еиҵа анхара иақәгәыҕуан, аха иабаҡоу, ихынҳәызгьы, зхәышҭаара амца азыркызгьы дыҡамызт.

Ақәыцқәа иргәылҵыз аҩны ацәынхақәа, Хаиҭ даараза игәы дырҧшаауан, иибаз ақьаҧҭажә иқыҭахьи иҩныҡеи рахь ахынҳәразы имаз игәыҕрақәагьы рыманы ицон. Иблақәа рҿы иеизаз илаҕырзқәа инапала иааирыцкьеит. Нас еиҵа ақәыцқәа ррыцкьара дналагеит. Амала ихәыцрақәа уажәгьы аҭзамц зыргылаз иҿы иҡан. Дзеиҧшыз уи ауаҩы? Деиқәаазма, деиқәаҵәаазма?.. Адауаҧшь даҩызазу, мамзар хәчы-мычык иакәзу? Хәчы-мчык иакәны, ихалагьы дыҡазҭгьы аҵьабаа ибозар ҡаларын ахаҳәқәа анеиқәиҵоз. Ари ауаҩы шаҡа ахшара имаз? Данцоз ихәычқәеи иареи иеибганы изцазма? Мамзар игәырҕьақәа иахьыҡаз рыҩнаҭаҿы баша илҭахәаша ицәызма? Рыҧсы ҭаны иаанхазар, уажәы иабаҡоушь? Рқыҭеи, рыҩнаҭақәеи, рхәышҭаарақәеи ирцәыхараны иахьыҡоу рҭагылазаашьа зеиҧшроузеишь?

Абарҭқәа зегьы дышрызхәыцуаз, азҵаарақәа дрыманы ицахьан еиԥш, иаҳәшьа лыбжьы иаҳаз ала дааҭрысын араҟатәи иԥсҭазаарахь даахынҳәит, хьаала иҭәыз Ҳаиҭ.

– Фатәык узсырмазеит Ҳаиҭ… Укарахеит, ԥыҭрак уԥсы ааиҭакыи акы унацҳап, ууаи!..

Иаҳәшьа лыбжьы аниаҳа ашьшьыҳәа дҩагылеит. Длаҟәны аус ахьиуаз ибҭа ҭәҭәала ихьуан азы инапы ибҭа инақәкны – «Уҳ!.. сыбҭа ԥысҵәаазаап… иахьабалаак агәырқәа сылакьакьоит…» ҳәа дааҭызит.

Кымараҷа дрыцҳаушьаратәы иҟаз иҭагылазаашьа днахәаԥшны ахәыҷқәа реиԥш дилабжьеит Ҳаиҭ.

– Уаргьы уск уаналага, уаҩнацоит… Ҳзырццакуеи? Усгьы ҳаԥхьа зынроуп абри иԥуҟаз ақәыцқәа аапынраз даеазнык имгылои… Ауҭра усҟан иурыцқьар реиҳа ибзиазами?…

– Аиаша бымҳәои саҳәшьа, аха абыржәтәи сусура ааԥынразы сарманшәалоит. Усҟан даеазнык аизҳаха рымҭазакәа ианысрыкьалаак, ҳуҭра пашәҵа иҟамлои? – ҳәа аҭак лиҭеит Ҳаиҭ.

Кымараҷеи лашьеиҳаби уажәы иеидтәаланы ақәыцқәеи амыҭқәеи рҟынтә идырцкьаз аҭыԥ аҟны акреицыфара иаҷын.

– Ахра дсырцәеит… Есмагьы дихагылоуп… – лҳәеит Кымараԥьа. Ҳаиҭ ихәыҷқәа разҵаара шицәуадаҩохоз ахьылдыруаз азы заанаҵ лара иалҳәон.

Ҳ-Дамеи хәыҷы дышԥакоу? Дамеигьы лара иан Дудхан рызкыдагьы шәзырхылаԥушама? – ҳәа дназҵааит Ҳаиҭ.

Кымараҷа ари азҵаара даргәаазшәа аҭак ҟалҵоит.

– Ҳаи, Ҳаиҭхеит!.. Ари аҩыза азҵаара сыҭара ҟалома?.. Дамеи сихылаԥшырц азы Ахреи Есмеи ирыгсыжьроуп… Уара хьаас иҟаумҵан Дамеигьы иан Дудхангьы хар рымазамкәа иҟоуп.

Дамеи хәыҷы Ҳаиҭ иҭынха иакәын, иаб иара диаанза дыԥсхьан. Иара рқыҭа ҷыц аҷы раԥхьаза ииз ахьиакәыз азы зегьы ихзызаауан. Мышьҭабзиас дыԥхьазаны дрыман.

Ҳаиҭ Кымараҷа иҟалҵаз аҭак иазырханы, инапы ԥхьаҟа инароуны:

– Абри ибганы иҟоу аҭзамц ббома Кымараҷа? – ҳәа днаҵааит. Кымараҷа крыфара дааҟәыҵны лашьеиҳабы илирбаз аган ахь днаҳәит. Ҩнык иацәынхаз ахаҳәтә ҭзамц анылба, абри аҩыза аҭзамц дузза уажәрааза иахьгәа-

лымҭахьаз ааԥьалшьеит. Иаҳәшьа азҵаара аҟаҵаха лымҭазакәа ицәажәара иациҵон Ҳаиҭ:

– Издыруада инхоз абри аҩнаҭаҽы?.. Издыруада ирхыргақәаз? Арҭқәа ааныжьны изхацазеи? Уажәы иабаҟоу? Издыруада аҩны издәылымҵзаргьы, знапы ашьа ахьтатаз ампыҵахалаҩоцәа ишьны иҟарыжьзар, мамзаргьы чымазара ҽкык амшала иеиланҵәазар?..

Ҳаиҭ маҷк аԥхьа дзызхәыцуаз, аха изымҳәоз ихьаақәа уажәы иаҳәшьа илыцеиҩоишозшәа дыҟан, Кымараҷа лашьеиҳабы игәы ԥшаазшәа анылба аҭагылазаашьа лырҭынчырц ԥеазылкит:

– Уи аҟара угәы каумыжьын Ҳаиҭ!.. Иалудырааузи иеиҧу ԥсҭазаарак азы рхала ари аҭыԥ ааныжьны ицазаргьы ҟамлои, ианамуза зегьы иреицәоу «ҳара иҟаҳҵаз ҟаҵаны», реиҳа иахьшәарҭадараз ҭыԥк ашҟа ииасны рыԥсы ҽырхзар…»

Кымараԥьа илҭахымкәа «аԥьымшь ҟасҵап шылҳәоз, абла ҭылхызшәа» дҟаланы дыҟан. Избанзар, ихырҵәаз зегьы реиԥш Ҳаиҭгьы дзықәшәаз изидкыломызт. Иаҳәшьа лажәақәа уи азы ауп игәы изалакьакьазгьы. Илаҧырзқәа лимырбарц азы еаганк ахь днаҳәны:

– Схәыцқәа ракәымзра… урҭ ацәгьара рақәшәара сацәымшәандаз… Сыҩны аансыжьырц сыҟазма? Аҵыхәтәанынза сеибашьны убраҟа схы нақәыстон… Аха схәыцқәа сзымгәаҧит, – ҳәа игәы ԥжәон. Нас дымҵәуарц азы уаҳа дымцәаажәеит, избанзар ихәда ак кылахазшәа иҟан, иқьышәқәа қәац-қәацон, иага иеирҧәҧәазаргьы илаҧырзқәагьы ахәхәаҳәа алеира иаҽын. Иуашәшәырахара иаҳәшьа илбар иҵахзамызт азы иаразнак дҩагыланы иеиха аашьҭихын ақәыцрахь иҽынеихеит. Иикыз аиха аниҟьоз ақәыцқәа рахь акәымкәа, ихигаз ацәгьарақәеи амыҟәмабарақәеи ршьа иуазшәа, ахҵәареи анырҵәареи рхьаа ихигарц иҵахызшәа акәын дшыҟаз…

* * *

– Арҩаш ацлара иаҽуп… Ас ицар дук мырҵыкәа ақыҵа зегьы аарҳәзаны иаманы ицоит… – иҳәеит Исмил. Аԥенџьыр аԥхьа ибжьы мыргазакәа дтәаны адәахьтәи аԥшатлакә иахәаԥшуаз, иҵынха, иҩыза бзиа Базала, арҭ ажәақәа имаҳазшәа дыҟан. Иблақәа алашьцара кылнаҵәозшәа адәахьыҟа иԥшуан. Ласы-лассы амацәыс ала-

шара ихы иархәаны ихыҵыз азы шаҟа иеизҳахьаз изгәаҭозар ҳәа даҽын.

Аиашазы уи иааҟәымҵзакәа илбааҷҷоз амацәыстьы, ажәоан еиҟәнажәозшәа итҟәацуаз адыдрагьы хьаас имазамызт. Уи, акыр аамҭа, рапҳьа ашьшьыҳәа иакәкәа ицоз арҩаш хәычы уажәы иауыз ақәа амшала ихыҵны ихәашьза иахьцоз дахьахәапҵушаз, ихәыцрақәа инахаран даеа ҭыпҟ аҽы ҟиан. Абарҭ ахәы ҳараккәа рнаҩс амшын апшаҳәа азааигәара қыҭак аҽы дынхоит ҳәы зызбахә иаҳаз Амра лакәын дзызхәыцуаз.

Мышқәак рапҳьа сасны ирҭааз рҭынхак Амреи лҭахцәеи амшын Еиқәа азааигәара қыҭак аҟны ишибаз Базала иеиҳәахьан. Базала гәыргьарала дышьҭызхыз ари ажәабжь иазҳәаз ауаҩы иажәақәа иахырҟьацәаны иҵегьы ирыцҵо, Амра дахьынхо ақыҭа зынза ишырзааигәаз атәы изеиҭеиҳәахьан.

«Амра убри аҟара дузааигәоуп, абри ахәы уҩықәгыланы, убжьы ургар илаҳар ҟалап» иҳәон.

Базала иқьала хәычы апенҵьыр апҳьа абарҭқәа данрызхәыцуаз раайгәара ҷьара икшаз амацәыс рыкәшамыкәша еынлеиҧш иаарлашеит. Амшынахь убас идыдуан ажәоани адгьыли иеинҟьоз ҷьушьарын. Уи аамҭазы былфҩык раҳауа иалагеит. Базала ихаҭыҧаҽы иааины, адәахьы данынаҧшы раайгәара иҟаз ахәы иқәгылаз аҷь-ҵла ду амца акны абылра ишаҽыз ибеит.

– Анцәа ҳаихьчуеит… Абри амацәыс ҳҟьалахь, мамзаргьы ҳҟыҭауаа ахьынхо ҷьара икшар иҳаҧсыхәоз?.. – иҳәеит Исмаил. Ибжьы агәҭынчымра аҵан. Нас арҧарцәа ааиҽаҧшит. Базалагьы ихы аарҵысны дышиқәшаҳаҭыз иирбон.

- Уиашоуп!.. – иашаҵәҟьаны Анцәа ҳихьчауазар акәхап.

Уаҳагьы акагьы изымҳәеит. Дааҳәны ақәа шауазгьы алҩа ахылббы абылра иаҽыз аҵла аганахь днаҧшит. Нас аҵла днаҟәыцны еиҭах арҩаш ашҟа диасит.

Ақәа ауааныза ахаҳәқәа ирыцәшьшь иҭынчза ицоз арҩаш уажәы ажәоан кылжәазшәа иауз ақәа аамышьҭахь ииаҧкызшәа иҟан. Иҵжәаны иаанагоз аҵла дуззақәа ҵәаҟьак еиҧш иахьаршәуаз избоз ргәы ҭнаҟьон.

Базала лассы-лассы амацәыс амшала иблахкыганы аԥсабара илашоз даршанхон, аха иаразнак даалԥны ашә ахь днеихеит.

– Алада иҟоу ргәы реанаҳҷап. Рқьалақәа ааныжьны арахь ихалааит, азы хыԥны ирыԥалар ҟалоит – иҳәеит. Исмаилгьы ажәак мҳәазакәа иҵоыза днаишьҭалеит. Адәахьы иахьдәылԥыз ақәа кыдхәеаны аура иаҿын, адыд мацәысгьы аангылашьа амамызт. Инапаҿы иикыз ахьаца бԥьы днахәаԥшит, абри абԥьыц хәычы анику, избан издыруам, аха игәы ԓынчхон. Избанзар, ажәытәуаа адыдмацәыс анцәа-ахәы Афы иан ахьаца-ԓла длаҳәшьазаарын, уи амшала адыдмацәыс аныҟоу ахьаца бԥьы зку рахь амацәыс мыкшозаарын. Ари ишлакә ажәабжьыз Акаԥаа зегь реиԥш Исмилгьы идыруан, аха зегь дарароуп, агәра игон.

Ачкәынцәа, алашьцараҿы икаҳабԥало арҵаш азааигәара иҟаз ақьалақәа рҿы ианнеи, рыззегьы шҭацәыз гәарҭеит. Ауаа азы шрыԥалоз анырба рҭыԥқәа ааныжьны аҵада ихалахьан, ихыԥыз арҵаш, ушьҭа ақьалақәа ирыԥалахьан.

Ашәарҭара ахьыҟаз аҭыԥқәа рҿы азәгьы дшаанымхаз збаз Базала игәы ԓынчхеит, аха зегь дарароуп ақьалақәа зегьы акакала игәарҭеит. Нас уаҳа имбаазарц азы рҭыԥ ашҟа ихынҳәит. Амала иагьа рхы рыхьчазаргьы икәытрабаахахьан. Наҟ-ааҟ иааиҿаԥшны аҟырҟырҳәа аччара иналагеит.

Ақьалаҿы иеиқәыз амца илахатәаны рыхцәқәеи рымаҭәақәеи шдырбоз адәахьтәи «акааметԥьы» шеилгаз аагәарҭеит. Ушьҭа иагьыдыдуамызт, иагьымацәысуамызт. Ақәагьы алеира иашҟәыԥызгьы рбарҭахеит.

– Абри аҟара атәыла зырбгоз ҳара ҳарбаазаразы акәызма?.. Иубама, ҳара ҳаныбааза амшгьы ааҭынчхеит!.. Зиуауа дзыргәааша кыр ҟауцама Исмил? – ҳәа иҵоыза дааиыхзасит Базала. Исмил уи имаҳазшәа ҟаҵаны амца иҵегьгьы дазааигәахеит.

– Уаныбаазоу аҿарԥхара шԥабзиоу уара! Амцабз сеаласыжьындаз иҳәоит ауаҵы…

* * *

Адырҵаены ахәыҳаракырақәа рышьҭахьала иаарывцын, еилаарцыруа, икаххаа амра ҵагылеит. Уажәы ажәҵан аҿы ақәа аазгаша апҵақәа убарҭазамызт аҳәынцәеиԥш

ихәашьза илеиуаз арҩаши иаха амацәыс зысыз аҵлеи рыда иацтәи амш угәалазыршәашаз акагьы аанымхазацызт.

Иаха иауз ақәа амшала ихыҵыз акәара хәычы Акаҧаа рқыҭа ҽыц зынза иззымхәыцуаз зҵаарак аарызцәырнагеит. Арҩаш аҩганк рҟны нырцә-аарцә идыргылаз рқыҭаҽ уи анхыҵлак наҟ-ааҟ изеиҭанеиааизомызт, ари ақәа ауыцҧхьаза, азынра дузза абас ицалон азы ак ҟаҵатәын. Иахагьы рыбжеиҳараҩык азы егьи аган аҽы инымхази.

Аҧхын арҩаш азы зынза имаҷхон азы рқьалақәа андыргылоз, ус мариала ируан, аха уажәы иааҧыхьашәоз зегьы рбылгьо ишаанагозгьы анырба ахәыцра иалагахьан.

Ақәа анауа аамҭази, асы анзыҭуа аамҭақәа рзи абас изымеиҭанеиааиуа, рус-рҳәыс иагхо иҟалар ирыҧсыхәоз?

– Ҳара цҳак ҳҭахуп – иҳәеит Шкок Беи. Азы хәашьы иадгыланы аҭагылазаашьа иахьалацәажәоз ақыҭауаагьы ақәшаҳаҭхеит. Ииашаҵәкьаны арҩаш иманшәаланы ирырц азы изқәысуаз цҳак рҭахын, ари азы аамҭа мгазакәагьы аусура нап адыркыр акәын.

Шкок Беии иҩызцәеи ацҳа ахьыҟарҵаша ҭыпк аҧшааразы арҩаш инаваршәны аҩадаҟа аныҟәара иалагеит. Ацҳа аҭыҧ алхразы иахьа иеиҧу амш ҟалазомызт. Избанзар, азы анхыҵлак ацҳа ак амыхьырц азы реиҳа иахьахәҭаз аҭыҧ, азы хыҵны ианыҟоу иалхтәын.

Маҷк иантырцаа ашьҭахь иахәҭоу ҭыпк рыҧшааит, ақыҭа агәта азааигәара арҩаш иҭшәаны иҵауланы иахьыҟаз ҭыпк ыҟан, аҩганкгьы хаҳәран азы ахаҳә дуқәа рыбжьара иҭысны ицон. Иауны ҵла дук ҧшааны наҟ-ааҟ инықәыжьзар цҳа бзиак рзалҵуан. Рразҟы иаланы убраҵәкьа ашә ҵла дукгьы гылан. Абри аҵла ашьапаҟынтә иҧканы егьи аганахь идыршәыр, ишырҭахыз еиҧш цҳак алҵуан.

Шкок Беи идҵала ачкәынцәа руазәы шахак аашьҭихын иаразнак аҵла дыхәнеит. Хыхьза данхала ашаха иикыз аҵла инадҽаҳәаланы алада иноуижьит. Ҵаҟа иҧшуаз рҟынтәгьы ҷкәынак ашаха еихак надҽеиҳәалан аз нырцә иҧшыз рахь инаиршәеит. Амала аиха урҭ рҟынза имнеикәа иаҕьны ицоз азхыҵра иналаҳаит. Ас ианамуы даҽеазәы иршәеит аха уи иҽгьы ианалымҵ даҽеазәы, даҽеазәы… Аҵыхәтәан ақыҭа зегь раасҭа амч иланы адауы иҩызаз ачкәын иҧхьеит. Баҭа иаартны иарымҳәозаргьы ақыҭаҽы зегьы «амшә хәычы» ҳәа ишьҭан. Акаҧаа усгьы роурақәа

маҷзамызт. Аха Баҭа зегь раасҭагьы даун. Ақыҭа аиҳабацәа Баҭа «Абнауаҩы» ҳәагьы иарҳәалон.

Баҭа ақыҭауаа зегьы иҟаларишь ҳәа ишихәаԥшуаз аиха ирҕәҕәазаны иааникылеит, нас рыԥсыԥ еивымгазакәа ихәаԥшуаз ауаа иргәаҟыр иҭахызшәа инагзаны иԥсыԥ ааивигеит. Амҵ ԥыруазар абжьы уаҳаун. Зегьы Баҭа инапаҟны иҟаз аиха ахәаԥшра иаҿын. Арԥыс шьаҿақәак шьҭахьҟа ианыҟаиҵа аамышьҭахь, дыҩоны аиха ныркә иԥшыз рахь инаиршәит.

Акаԥаа рдауы хәычы қәҿиарала иршәыз аиха иԥшыз рҟынза инеит. Аихаза ахаҳә ианас иахылҵыз абжьи ауаа ргәырҕьабжьыи ааилаҩоит. Аҭаҳмадцәа Баҭа гәыкала идырныхҳәалеит. Иара дыԥхашьа-ԥхаҵо ихы ларҟәны дгылан.

Ашаха ныркә ианроу ушьҭа аҵла аԥҟара акәын ирзаанханы иҟаз. Амала даараза ргәы реанызар акәын. Убас иԥырҟар акәын ихәхәаза егьи аган ахь икаҳартәы.

– Сгәанала аҵла ԥаҳҟаанза амахәқәа амаҳҳып… Абас ала иахьаҳҭаху аганахь акажьра ҳзыманшәалахоит – иҳәеит Шкок Беи. Арҭ ажәақәа уа идгылаз ауаагьы иргәаԥхеит. Усгьы ианкаҳалакгьы амахәқәа амыхтәымзи. Амала Шьаиыд даҽеа гәааанагарак иман.

– Амахәқәа амаҳҳып, аха иҵырффаны акәымкәа, маҷк иазныжьны иамаҳҳып, избанзар иаанхаз ала ацҳа ҳаныкәсуа акырҭақәа ҟаҳамҵои усҟан иаҳҭаххар ҟалоит.

Аҭаҳмада Шьаиыд игәааанагара даараза ишьахәын. Ацҳа уаныкәсуа аганқәа рҿы акырҭақәагьы аҭахын. Амахәқәа маҷк иааныжьны иԥырҟарц зиҭахызгьы уи азы акәын.

Ашә-ҵла дузза амахәқәа ҩыцьа ачкәынцәа аттаҳәа иԥырҟо иалагеит, урҭ анааԥса даҽеа ҩыцьа халт, урҭгьы анааԥса – даҽеа ҩыцьа… дук мырҵыкәа аҵла амахәқәа хырффаны иҟьантазза иаанхахьан.

Аҵла ду ашьапаҟынтәи ахҵәаразы аамҭа анааи, Шкок Беи, ишыԥкатәыз аиха зкыз аҿар инарҭбааны ирзеиҭеиҳәеит. Раԥхьаза, ихышәтырц ахьырҭаху аган ала аԥҟара иалагатәын. Усгьы аҵла уи аганахь ихышәтыр акәын, амала иамур ашаха зкыз ачкәынцәа ҕәҕәала иаханы иахьаҭахыз аҭыԥахь икаҳарц иацхраауан.

Аиха зкыз аҿар, Шкок Беи идҵала ишырҭахымызгьы аҵла аԥҟара иалагеит. Ажәҩан иаҵагылазшәа игылаз аҵла

ԥшза аԥкара Акаԥаа зегьы реиԥш урҭгьы ргәы иазычҳауамызт. Амала уаҳа ԥсыхәагьы шрымамыз рдыруан. Избанзар, арҩаш ныркә-аарцә инхарц рҭахызар, ацҳа хымԥада иаҭахын.

Аԥыр иалхыз аихакәа аҵла иасцыԥхьаза иеизҳауа игон.

Аҵыхәтәан аҵла акаҳарахьы ахы археит. Зегьы рыԥсыԥгьы меивгзакәа аҵла иахьаҭахыз аҭыԥ ахь икаҳарц азы Анцәа иҳәара иаҿын. Аҵла дара ишакәгәыҷуаз аасҵагьы, иеиҷьыз аҭыԥ аҿы инакаҳаит. Аҵла дузза уажәы ихагаханы ицоз арҩаш ахыхь ихәхәаза иқәын. Ахҭыс згәы хыҵ-хыҵуа иахәаԥшуаз Акаԥаа ргәырҷьабжьы аԥсабара иахыцәеит. Ҷкәынцәакәакгьы реырзынымкылакәа аҵла-цҳа иныкәланы иаразнак егьи аганахь иныкәсит.

Ԥыҵрак ашьҭахь, ҩыџьа ачкәынцәа уааназа ацҳа аганкәа рҿы амаакырақәа раҭаразы иаанрыжьыз амахәқәа рҟынтәи иаҭахқәаз ааныжьны егьырҭ иаҭахымыз зегьы инхырффаны инамырхит. Уи аамҭазы даҽеа шьоукгьы аган иадырҵараны иҟаз иауыз аандақәа рырхиара иаҿын.

Амра абжаранза ианхала, акды уахьықәныҟәаша ицәны ариашара ада зегьы ҟарҵахьан. Ауаа аныкәсуа имаахәырц азы ахи-аҵыхәеи рыҟны ашьаҟақәа аарханы иандырҷәҷәа ашьҭахь, зегь рыла узыкәгәыҷша цҳаны иҟалахьан.

Ацҳа аџьабаа адызбалаз арԥарцәа раапсара рхыргарц азы изыдтәалаз аҵла амҵаны, рыҟаҵамҵа гәадурала иахәаԥшуан. Зегьы дара ишырхәыцуаз аасҵа иаармарианы иҟалахьан. Иара аҵла дугьы ацҳа ахьыҟарҵаз аҭыԥ аҟны иахьыҟазгьы разҟы дуун. Уи, даеаџьара иҟазаргьы аекәа рыла ирҳәазаны иааргар акәын, аха усҟангьы аҵыхәа нырцәҟа аиагара рцәыуадаҩохон. Аха ари аҵла ашьапы инәыққны ианԥырҟа икәаԥзах нырцәтәи аган инықәхаит.

«Асасцәа ҳамоуп!» – ҳәа арԥыск ибжьы анраҳа иааҭрысны абжьы ахьгаз аган ашҟа инаԥшит. Арҩаш нырцә, аладантәи рганахь ҿыуаҩоцәакәак ааира иаҿын. Шкок Беи инапы илахь иныкәкны амра иацәыхьчо иааua изусҵцәаз еилиргарц иҭахын. Жәохә-ҩажәаҩоык раҟар ыҟан рхы инаркны ршьапаҟынза бџьарла иеиқәныхын.

– Исмил дабаҟоу?.. Иаарласны Исмил дысзышәԥшаа!… – иҳәеит Шкок Беи. Иааиз ирацәажәаразы есымша еиԥш уажәгьы Исмил даҭахын. Шкок Беи иажәакәа

раамышьтахь макьана ауаа ишьталаанза ихата дыкоуа даакылсит, иңсың аарлаҳәа еивго.

– Ара сыҟоуп шәхацкы! – ҳәа Шкок Беи дааидгылт.

Шкок Беигьы «усыцны ууаи!..» иҳәан ацҳа дсоыкәсны ашацаҳәа нырцәҟа дниасит. Уи аамҭазы асасцәагьы зынза иааигәахахьан.

Шкок Беи иааигәахаз ауаа бџьарла иахьеиқәныхыз азы игәы ҭынчзамызт. Избанзар армаҭәа ршәзамызт. Рызегьы хаз-хазы иеилаҳәан. Ари атәылаҽы анхацәа бџьарла иныҟәазомызт. Абџьар ныҟәызгозгьы ма аруаа, мамзаргьы ақәылаосцәа ракәын. Арҭ армаҭәа зларшәым ала иқәылаосцәазар акәхарын.

Аарцә дахьыҟаз аҭагылазаашьа згәампҳаз Базала, зыңсы ашьара иаҽыз арңарцәа рышҟа днеит. Урҭгьы бџьарла иеиқәныхны иааиуаз анырба агылара реазыркхьан. Базала иаарласны аҽазыҟатцара шаҭахыз рзеиҭеиҳәеит. Аиҽахысра ҟалар алшон азы агәаҽанызаара аҭахын. Ус анакәха, рабџьарқәа шьҭырхыр акәын.

Шкок Беии Исмили ашьшьыҳәа ишырңылоз, иааиуази дареи, уажәы наҟ-ааҟ иеиҽагыланы, агәың рапҳьа дгылан иааиланы зжакьа еиқәатцәаза иҟаз азәы. Иҽы аҭәрақәа иеимҽижәошәа днаханы ианааникыла ашьтахь ибжьы-гәаоа ааҭицан, дрықәымчны, «Шәара шәызусҭцәада? Араҟа ҳара ҳадгьыл аҟны ишәусузеи? ҳәа днаразцааит. Ихымоапгашьала иааз агәың дышреиҳабыз еилызкааз Исмил, уи иажәақәа раамышьтахь иҟаиҵара изымдыруа дааҟалеит. Аха нас иеааидкыланы ажәақәа Шкок Беи изеиҭеигеит.

– Ари ауаоы, ҳазусҭцәои, рыдгьыл аҟны усс иҳамои ҳәа дуазцаауеит… – иҳәеит.

Шкок Беи ари аоыза азцаара дазыңшзамызт. Арҭ адгьылқәа изтәугьы дыҟазаап… Аиашазы араҟа адгьыл азуҳәаратәгьы иҟазамызт, иахьабалак бнаран, аихатцәкьа зымбацыз абнара акәын… Иениңьами ақыҭа ахәаңьа Ҳаңьы Абдуллаҳ Ефенди, зны ианеицәажәоз Османаа рҽы адгьыл аҳәынҵқарра ишатәыз иеиҳәахьан. Асасцәа ракәзар, адгьылқәа дара ишыртәыз рҳәон. Нас ус анакәха хымпада изықәгыәгуа ак рымазар акәхарын.

– Кавказаа шҳакәу, Османтәылахь ҳахцәаны ҳшааз раҳәа арҭ ауаа… – ҳәа иеиҳәеит Исмил. Насгьы иеиҭеигаанзагьы инацицеит:

– Ҳахцәацәаны ҳахьааз атәыла аҟны аиҧара шаҳҭахым, ҳаиуацәахарц шаҳҭахугьы ирзеиҭаҳәа…

Исмаил иажәақәа анеиҭеигоз Шкок Беигьы ирзааиз ауаа рыҵцаара даҽеын.

Аҽеыуаа зегьы рлакҭақәа рыцәгьаны, рыцьымшьқәа царыхәны игылан. Аиҽаҧыҧара ада ҽеиқ ргәы ишҭам иаразнак ирнубаалон. Иара агәыҧ ахада аҧатца еиқәатцәа Исмаил иажәақәа дгәамц-хамцуа ибжьгьы рдуны аҭак злаҟаицоз алагьы хара имгакәа ишеилалоз убарҭан.

– Сара ахцәацәа ҳәа азәгьы дсыздырам… Ҳусс иалоуи шәыхдырцәазар… Арҭ адгьылқәа ҳара иаҳҭәуп, ишәымоу ааидкыланы иаразнак шәыцәцны шәцоит!..

Исмаил арҭ ажәақәа ишеиҭеигаша дышрызхәыцуаз Шкок инапы Исмаил иҟәаҟәа иныцәкны:

– Иеилкааун, иеилкааун!.. Ари ауаҩы аза иажәақәа аиҭагарагьы рҭахым… Сгәанала иеилыскааит. Илакҭа ҽаасҭа ала усгьы ииҳәарц ииҭаху еилукаауеит… Уаргьы ус баша барбаррала џьара дшызкылымсуа иаҳәа… Арантәи ҳцара аҭахызар иаарласны ҳцоит… аха дазусҭазаалак азәы дҳаҧрагылар азин иаҳҭазом… Ус изҭаху дҳаҧьларц, ҳлаирҟәырц азин ҟаҳцозар, ҳадгьылқәа зымпыцазхалаз аурысҭәагьы ҳахдмырцәар ҟаларын…– иҳәеит дымхьацкәа.

Аҭаҳмада аҧьеиҩ ҳәа иҟаицаз аҭак Исмил игәы иахәеит. Иаргьы Шкок Беи иҳәашьагьы мыцсахзакәа иеиҭеигеит. Ари аҩызаа аҭак иазыцшымыз аҧатца еиқәатцәа иаразнак ишәакь Шкок Беи иахь инаирхеит. Иблақәа амца ркылҟьон.

– Уара аҧсра уазхьаауама алыгажә?! – ҳәа дыҩныҟаан ҽыла дигәыдлеит. Убри аамҭазы итҟәацыз ашәакь абжьы аиҩхаа илҭагьежьит. Иҟалаз еилдыргаанза адауы бжьы еиҧш бжьык нагеит. – Иҵысыз ихы ихысхуеит!..

Аҧатца еиқәатцәа ишәакь шикыз дахьыҟаз даанхеит. Иҩызцәеи иареи абжьы ахьгаз аганахь ианынаҧшы акәара нырцә жәаҩык раҟара арҧарцәа ршәақьқәа дара ирыцәкны ишгылаз рбеит. Аҧатца еиқәатцәа иҟаицара дақәымшәо дышхәыцуаз Исмил, Базала иихәаз иажәақәа атцәгьы налатцаны реиҭагара дналагеит.

– Шәаатцасыр шәыхқәа шәхагылазамызшәа ишәхихуеит… дыхәмаруа џьшьаны гхак шыәмхьааит, сара ибзианы дыздыруеит. Ҩышә шьаҽа рҟынтә атцыс кәтаҵ иакәзыршәо иоуп… Шәара шәыхқәа акәтаҵ аасҭа изладуу ала уадаҩорак

изалауам… Иԥыххаа изымгаргьы кылҭәара дуззак ишаиҭо жәдыруаз…

Шкок Беи ашьа каҭәарахьы икылымсырц азы:

– Исмил ҳасасцәа ираҳәа!.. Ирҭахызар рабԥьарқәа шьҭаҵаны иҳасасхааит… Ҳаицәажәаны ҳазҵаарақәа ҳазбап…

Исмил арҭ ажәақәа анеиҭеигоз арҩаш нырцә иҟаз арԥарцәа рахь ихы нарханы:

– Шәаргьы шәабжьарқәа шьҭашәҵа!.. Урҭ иахәҭаз аҭак роуит… Ушьҭа иҳасасцәоуп… – иҳәеит. Ақыҭаҽы ҳаҭыр зқәырҵоз аҭаҳмада иажәақәа раамышьҭахь аҽар ашьшьаҳәа рабԥьарқәа нышьҭарҵеит. Аҭагылазаашьа аҟәандахара иаҽын.

Аԥаҵа еиқәаҵәа, маҷк иҟаиҵара изымдыруа дааԥшны, нас иҭаҷкәым ааратцәаны:

– Налет шәықәзааит зегьы!.. Уажәы ҳцоит, аха ари ала ҳаилгаз ԥьышәымшьан!.. Даҽеазныкгьы ҳааихуеит!.. Хымԥада ҳшьа ҳуеит!.. Убригьы жәдыруаз… – ҳәаны иеы аҕәра дааханы днаҳәын ишьхәа наирбеит. Азы хәашьы инаваршәны иҽынеихеит, иҩызцәагьы рыбжьы мыргазакәа ишьҭаланы инадәықәлеит.

Ахәы хәыҷы иқәгылаз лкьала аваракҽы дгыланы аҭагылазаашьа иахәаԥшуаз Мариса Ҳаным, бԥьарла иеиқәныхыз асас еиқәаҵәақәа рцарала лыԥсыԥ ааивылгеит. Лара ауаа шааизгьы лбахьан, аха уахь анеира аасҭа Шкок Беи изныжьра реиҳа иахәҭоуп ҳәа илыԥхьазеит. Иаалырҟьаны иҟалаз уск алаԥалара Шкок иаҳаҭыр ланарҟәуазшәа илыԥхьазон.

Аԥҳәысбырг лкьала ахьыҟаз аҟынтәи ашьшьыҳәа арҩаш ашҟа данылбааузаз маҷк аԥхьатәи ахҭысқәа рымшала агәҭынчымра лыман, алҵшәа змам ҭагылазаашьак иааины иҭагылахьан. Иаарласны идыргылаз ркьалақәа рҽы азынра рхыргарц ргәы ишҭаз, абри аҩыза ауаҩы ишьапы зқәымгылацыз абнарагьы ҳара иаҳтәуп ҳәа шьоукы ирымаркуа иалагахьан. Зегь раасҭа иеиҵәаз арҭ ауаа уаҩы бызшәа заҳауаз, узаҵәажәашаз шьоук ракәзамызт. Аԥҭакәа рыбжьара ицәырҵыз амра днахәаԥшны:

«Анцәа, уара уҳацхраа!..» лҳәон.

Арҩаш аҟынза даннеигьы ашьшьыҳәа, дмыццакзакәа ацҳахь лҽыналхеит, лнапала лкалҭ ааидкыланы лызнапык алагьы ацҳа днықәсны нырцәҟа диасит.

Мариса Ҳаным дшааиуаз збаз Шкок Беигьы дылпыларц азы шьаҽакәак ныҟаиҵеит. Иааиҧылеит, Шкок Беи иҧштәы ихазамызт, икәша-мыкәша иҟаз аҽар идирдырырц иҵахымзаргьы агәҭынчымра ҕәгәа шимаз убарҭахон.

– Аҭагылазаашьа ҽеим саҳәшьа…– иҳәеит, аҭаҳмада. Мариса Ҳаным ирыхәапшуаз аҽар ирцәыхарахарц азы Шкок Беи имахәар дҩаҵагыланы:

– Абас ҳнаскьап… – лҳәан апатц еиқәаҵәеи иҩызцәеи ахьцаз аганахь рҽынархеит.

– Аҭагылазаашьа зынза ибзиазам саҳәшьа… Арҭ ақәылаҩцәа уажәазы ицазаргьы, агәра згоит даҽазныкишаауа… Ҳахьааиз абнара дара ишыртәу рҳәоит… Аха Ҳаҧьы Абдуллаҳ Ефенди, абнарақәа асулҭан ишитәыз сеиҳәахьан…– иҳәеит аҭаҳмада. Мариса лыбжьы мыргазакәа ҭынч дзырҩуан. Шкок Беи мачқк иҧсы ааиҭакны еиҭах иажәақәа инарыцҵеит.

–…Сара бсазҵаауазар, иаразнак ак ҟаҳҵап… Иана-амҭоу шьаҽак ааҳзыҟамҵар аамҭа ҳацәцоит…

Шкок Беи ииҳәарц иитахыз ззеилымкааз Мариса,

– Уи ишпа?.. аамҭа ҳцәымцарц, иҟаҳҵои? Ҳцаны рқыҭақәа ҳрықәлома?.. – ҳәа иҧьшьаны диазҵаауан. Шкок Беигьы дпышәыррчо Мариса лызҵаарақәа аҭак рзыҟаиҵон.

– Ааи, рқыҭақәа рахь ҳцароуп… аха ҳрықәларц азы акәзам… Ҳнапы неиҵцыхны ҳрацәажәарц азы…

– Рқыҭақәа рахь ҳцоит уҳәама?.. – лҳәеит Мариса. Еиҭа иҧьшьаны дшыҟаз лзыҵәахуамызт.

Иажәақәа ахьҧьалшьоз Шкок Беигьы игәапҳаны дыҟан… Иажәақәа рыла Мариса Ҳаным реиҳагьы диршанхар иҵахын.

– Рқыҭақәа рахь ҳцоит… ҳцоит аха шәара шәыда… Сара сымацара сцоит… Санцогьы сеиҭагаҩы Исмаил мацара дышьҭысхуеит…

* * *

Шкок Беи аамҭа мгазакәа иеирмазеит. Есымшатәи имаҭәақәа ааишәыхны икәымжә ҽыцқәа ишәиҵахьан. Ираз-ны маҟеи, иҟамеи иҟәнын, Исмилгьы имаҭәа ҽыцқәа ишәын.

Амҩа иқәлаанза Шкок Беи Исмил иахь днаҳәны иҟәаҟәа ихшьыз ашәақь инапы нақәкны:

– Аибашьра ҳцазом Исмил, ашәақь шьҭыхра аҭахзам… Уи араҟа иаанужьыр сҭахуп… Агыгшәыг азы ҳҟамақәа усгьы иҳазхоит… – иҳәеит. Ууанза ажәак мҳәазакәа ирыхәапҵушаз Мариса Ҳаным, Шкок Беи иажәақәа анлаҳа иҧьшьаны диазцаайт:

– Ишпҭа?.. Уажәы зынза иаҳзымдыруа, ууанза ҳахьымцац қыҭак ахь бҧьарда шәцома? Насгьы ҳарбар ззымчҳауа ауаа рышҟа…

Аҭаҳмада Шкок Беи Мариса Ҳаным лызцаара дааҧышәырччаны аҭак ҟаиҵеит:

– Нас ишпҭа ҟаҳҷоит?.. Бҧьарла ҳаиқәныха ҳцаны рқыҭа ҳақәлома?.. Уахь аибашьра ҳцошәа ҳабацо… Ууанза ҳшеицәажәаз еиҧш, рыуара ҳрҳәарц азы ауп ҳазцо… Ҳахьцо ақыҭаҽы рысасцәа бҧьарла ирҧыло ҧьыбшьома?.. Хымҧада урҭгьы бҧьрада ҳахьнеиз ргәы иахәоит. Реиҳа ҭынч иҳацәажәоит… Ус анакәхагьы аицәажәарала, аинааларазы алшар ҟалоит…

Мариса Ҳаным Шкок Беи иага дҧышәырччо дцәажәозаргьы лгәы ҭынчзамызт.

– Уаҟа шәхы шымҩаҧыжәгаша уара сара саасҵа иеиҧьны иудыруеит Шкок Беи… Амала амц зысҳәарызеи сара сгәы ҭынчзам…Иахьа ара иааиз ауаа уаҩы бызшәа заҳауа рсахьа рымазамызт… Убри азын ауп сзыршәо…

* * *

Шкок Беии Исмили, азы хәашьы излацоз аган ала илаваршәны рымҩа ианықәла ацҳа ҽыц аҧхьа иеизаны ирышьҭаҧшуаз ауаа зегьы агәҭынчымра рыман. Аҭаҳмадеи аиҭагаҩы ҷкәыни ишарзырыццакуаз, ирццакны акырза иныҟәеит. Аҧыхәтәан абнареи ахаҳәреи ирылҵны ауаа иахьықәаарыхуаз адгьылқәа рахь икылсит. Уажәы раҧхьа аҧьықәреиқәа ҽыхны аҧҳәгьы рхны иеидкыланы иахьеиқәыз амхырҭақәа рҧылон. Арҭқәа Шкокгьы Исмилгьы ирыцәтәымзамызт, избанзар аҧсуаагьы азынразы абас аҧҳәаҟәақәа еиқәырҵон.

«Аҧьықәреи иахьабалаак иеиҧшны иаадрыхуазаап» ҳәа даахәыцит Шкок Беи. Исмаил иакәзар, аҧьықәреигьы аҧҳәгьы дырызмхәыцуа зынза даеаҧьара дыҟан, уи ууанза дзыцныҟәоз Пачкәук Беии, уажәы дзыцныҟәоз Шкок Беии

иеиҽирԥшуан. Жәашықәса раҟара шрыбжьазгьы ҟазшьала ишԥаеиԥшыз. Акы заҵәык излеиԥшымыз Шкок Беи иоура реиҳа икьаҿын, ихахәгьы каԥсахьан. Исмаил урҭ сахьала иахьеиҽирԥшыз шиашам идыруан. Урҭ злеиԥшыз хымԥаԥгашьала, ҟазшьала акәын. Рԥыцьагьы иахьынзаҟәыҵаз аҟара, иагьҭынчын, иагьгәымшәаԥцәан… Арҭ здыруаз ауаа дара рзы агәамҵра ззымдыруа ҳәа ирышьҭан. Ашәара закәу рыздыруамызт. Издыруада урҭгьы ауаа зегьы реиԥшҵәкьа ишәозаргьы ҟалон, аха рыуааҽәлар ргәы камҳарц азы, ианшәалаакгьы, уи аҵәахышьа иақәшәон.

– Ақыҵа ҳазааигәахазар ҟалап… Уԥшишь ана аԥынқәеи цьаамаки ыҟоуп… иҳәеит Шкок Беи. Исмил иоура злаҟаз ала ууанзагьы ибахьазар акәхарын.

– Ааи, уа цьаамак ыҟоуп!.. – иҳәеит. Мыцхәы дцәаажәаны аиҳабы иҿаԥхьа ԥхашьара ҟаиҵар иҵахымызшәа.

Ақыҵа ишалалахьазгьы макьана аԥсы зхоу азәгьы дырԥымлазацызт. Харантәи ирбаз ҳәсақәакгьы атәым хацәа рҟнытә рхы рыхьчарц рҵахызшәа иаразнак рыԥынқәа рахь реыԥхьаркит.

Аԥынқәеи, абаҳчақәеи рыбжьара ицоз амԥаҿы атәым уаа рыфԥы зкыз алақәа шреишуаз, ашьшьыҳәа иныҟәо ишнеиуаз дук мҵыкәа ацьаама инадгылеит.

Узыршәаша ҭынчрак ыҟан, аԥсаатә рыбжьқәа ушьҭа аарлаҳәа иааԥуази шьҭахьҟа инхаз алақәа рышбжьи рыда уаҳа акагьы уаҳауамызт. Рыкәша-мыкәша уаԥы дырбарҭазамызт. Акы заҵәык ацьаама аԥынҵҟантәи быжьқәак раҳауан, аԥынҵҟантәи хаҵак ибжьы ааԥуан.

«Абри ауаԥы иихәо аԥсшәахь исзеиҭоугар, иихәоз еилысымкаауазеи» иҳәозшәа днаԥшит. Амала арҭ ажәақәа Исмилгьы изеилкаауамызт, аха цқьа илымҳа кыдҵаны данзырԥы ашьҭахь.

– Араб бызшәазар ҟалап… Ақыҵа ахәацьа анцәа диҳәозар акәхап…– иҳәеит.

Рԥыцьагьы иҟарҵара рзымдыруа ацьаама ашә ишахәаԥшуаз, ашә аатны ақыҵа ахацәа азәазәала адәахьы идәылҵуа иналагеит. Уажәы ақыҵауааи дареи ааиҿагылеит.

Шкок Беи Османаа рҿы ишаԥу еиԥш, «Селамун алеқум» ҳәа аԥсшәа нареиҳәеит. Ақыҵауаа рцьаама аҧхьа ууанза ирымбацыз маҭәа цьашьахәқәак зшәыз ԥыцьа ахацәа ахьырбаз ицьашьаны ишыҟоу уахьырҿаԥшуа иу-

барҭан. Аха лассы реааидкыланы Шкок Беи иаԥсшәа аҭак ҟарҵеит.

«Алеиқум селам!.. Бзиала шәаабеит!..» – ҳәа ирԥылеит, Шкок Беи уаҳа аҭырқәшәа ахьизымдыруаз азы Исмаил даарыбжьаланы:

– Ҳара ҳкавказтәқәоуп, ҳаԥсуаауп… Шәыԥсадгьыл ахьҿыц ҳааит, абри арҫаш аҫадахьы џьара ҳанхоит – иҳәеит.

Исмаил арҭ ажәақәа аниҳәоз иаразнак рқыҭаҿы ирықәларц иеиз агәыԥ рхада аԥатца еиқәатцәеи иареи иааиҿаԥшит. Ауаа зегьы рашьҭахь дгыланы ргәаҭ кны дрыхәаԥшуан. Шкок Беии Исмаили ахьибаз игәы шыхынҳәуаз убарҭан. Ацәажәарагьы алаԥаларагьы дагымхазеит, иаԥхьа игылаз ауаа днарыгәҭас-аарыгәҭасуа зегь раԥхьа днеины дҫагылан. Иџьашьаны ихәаԥшуаз ақыҭауаа рахь днаҳәны.

– Абарҭ ауаа роуп… ҳҟыҭа адгьылқәа рҿы анхара зеазызкыз! – ҳәа ибжьгәаҫа дақәымчны ҿааиҭит.

Арҭ ажәақәа раамышьҭахь ауаа аууы аарыхгеит. Зегьы акы рҳәон. Исмил игәы ҭҟьарц ак игзамызт. Дааҳәын Шкок Беи днаихәаԥшит. Аҭаҳмада шьаҿак ҟамҵазакәа, иаԥхьа игылаз ауаа дрыхәаԥшуа дгылан. Шәарҭак инубаалазомызт. Баҟак еиԥш дҭынчза дгылан. Ақыҭауаа рыбжьаратәи рцәажәара хдыркәшарц дырзыԥшын. Уи ихымҫаԥгашьа Исмилгьы даарҭынчит.

Аԥатца еиқәатцәа иқыҭауаа кырза ианрымаикы ашьҭахь Шкок Беи иахь днаҳәны:

– Ҳара азин ҳамымхыкәа ҳадгьыл аҿы анхара шәеазызшәкуеит, агьырахьгьы шәыԥхамшьазакәа, акымзарак ҟамлазшәа ҳҟыҭа аҟынза шәаауеит… Ари закәытә хымҫаԥгашьеи, хымдыррои, закәытә агаза гәымшәарои?!. – ҳәа ихәаара инациҵеит.

Шкок Беи, аԥатца еиқәатцәа ихәаара хьаас ишьҭымхкәа, дҭынчза дышгылац дгылан. Ганкахьала ақыҭауаа рыблақәа дырхыԥшыло, ганкахьалагьы Исмаил иахь.

– Араҟа рыуаразы ҳшыҟоу, ак рымаҳкырц шаҳҭахым раҳәа… Рыдгьылқәагьы ампыҵахалара ҳгәы ишҭам, иаҭаххаргьы ҳақәҵны ҳашцауа ҷыдаала инараҳәа… Аха ақыҭа аԥхьагылаҫоцәа рацәажәара шаҳҭахугьы раҳәара ухамышҭааит… – ҳәа ибжьы наиргеит.

Исмаил иаарласны Шкок Беи иажәақәа неиҭеигеит, ари ианыҟаиҵоз иск!ьынгьеиԥш Шкок Беи ицәажәашьагьы мыԥсахкәа аиҭагара даҽын.

* * *

Акаԥаа рқыҭа ҽыц аҟны, ажәакала Мариса Ҳаным лқыҭаҽы, ҷыт бжьык гомызт. Ацҳа ахаҽы иҟаз ашҭаҽы иеизаны иҟаз ажәлар алеи-ҩеира ишаҽыц иаҽын. Зегьы Шкок Беии Исмаили рымацара иахьцаз ргәаԥхомызт. Ууанза иахымцацыз қыҭак ахь, насгьы зынза ирзымдыруаз ауаа рышҟа бџьарда дахьцаз дзықәгыәҭуаз рзеилкаауамызт. Амала уи зегьы дреиҳабын, дҟәыҷан. Иаалырҟьаны иҟалоз ахҭысқәа рҽы иҟаиҵаш идыруан. Хәынтә дхәыцны, знык иҟаиҵон. Ақыҭа ажәытәәи аиҳабы Пачкәук Беи-ҷәҟьа уи димазҵаакәа шьаҽак ҟаиҵазомызт.

Мариса Ҳаным лыгәтынчымра ақыҭауаа идылмырбарц азы ашҭа ааныжьны лқьала ашҟа данцоз, азхыҵгьы ашьшьыҳәа аҭынчхара ишаҽызгьы гәалҭеит. Иаха нахыс ақәа ахьамуаз азы ари иџьоушьаша акы акәзамызт аха зегь дарароуп арҩаш ахьҭынчхаз азы дгәырҷьон.

«Уажәазы мариала иаҳҳаҳгеит аха арҩаш иазааигәуо ақьалақәа азхыҵ иацәыҳахьчарц азы амҷк аҩада ихаҳгалароуп… Иацтәи ақәа иҵегьы иацызҭгьы ақьалақәа зегьы азхыҵра иамгози…» ҳәа гәаныла дхәыцуан.

Ахәы даныхәна, ақьала аваражәы игылаз атәарҭа днықәтәаны аладаҟа Шкок Беии Исмили иахьцаз аганахь аԥшра дналагеит. Зны-зынлагьы ашҭахь дыԥшуан, ажәлар шгылац игылан, урҭгьы Шкоки Исмаили рымҩа иазыԥшын.

Базала иакәзар, зегь раасҭа игәы ҭынчымызт. Избанзар, Исмил иара изы зегь раԥхьа дгылан, уи иҩыза гәакьа иакәын, иашьа иакәын, Исмаил ак ихьып ҳәа дазхәыцыргьы иҭахымызт.

«Саргьы урҭ срыццандаз..,» ҳәа игәы даатацәажәеит. Аха Шкок Беи иуазма?… Аҭаҳмада дҟәыҷан иажәа дақәиҭын, аха иикыз икуан. Знык «маԥ» аниҳәа уаҳа дузахьырхәзомызт. Избанзар, баша ажәоуп ҳәа дцәажәазомызт. Ажәак иҽыҵкьозар уи дазхәыцны, абырцкал икылхны иҳәеит акәын иаанагоз. Уи азы акәын уаҳа хынҳәышьа зимамыз.

Базалагьы Мариса Ҳаным леиԥш ашҭаҽы уаҳа дзаанымгылеит. Ашьшьыҳәа ацҳа днықәсны иқьалахь деихеит.

Данныҟәоз ушьҭа араҟа баша аамҭа шимгаша избахьан. Иҟалалаакгьы маҳала Шкок Беии Исмили дрышьҭаланы дцон. Ари алеишәа ишанымаалозгьы идыруан аха, «алеишәа еилазгозаргьы абри аҿы иеилазгап» ҳәа дхәыцуан. Избанзар, ақыҭаҿы бзиа иеицырбаз рыҭаҳмадеи, иҩызаа гәакьеи рыҧсҭазаара ашәарҭа иҭагылан.

Базала ишәақь аашьҭыхны маҳала абнара дшылалаз азәгьы изгәамҭазеит. Амала зегь дарароуп ҭлак днаваланы ишьҭахь аҟынтә зыр дааua-дмааua гәеиҭеит. Азәгьы данииба аргоаш инаваршәны иҿынеихеит. Аха, ҧытрак данца ашьҭахь, ақыҭауаа дрымбарц азы гха дуззак шыҟаиҵаз ааигәалашәеит. Шкок Беии Исмили аргоаш нырцә ала ицахьан иара аарцә дыҟан, уажәы уахь дызларуаз.

Ҳамҭакы дааҭгыланы азы хәашьы днахәаҧшит. Азы иага имаҷҳазаргьы зегь дара роуп ауагоы дзырзомызт.

«Алада азы сахьырша сыҧшаап…» иҳәан ирццакны ддәықәлеит, аха амыҕреи ақәыцреи, аҵлақәа рыжәпареи лассы дцаратәы амоа ирҭомызт. Уи амшала днакәшааакәшаны дахьынҟәоз азы имоа аухон. Арахь дахьцозгьы уагоҵас изыдруамызт. Дымоахымҟьарц азы аргоаш дацәыхарамкәа дныҟәон.

Кырза данныҟәа ашьҭахь абнара дааллҵны амхқәа ахьалагоз аҭыҧ аҟынза днеит. Иапҳьа игылаз аоонқәа рыла ақыҭа дшазааигәахазгьы аагәеиҭеит, аоонқәа иеицәыхараны, иеиҧхьытта иҟаз қыҭак акәын ари. Ари ақыҭа ду аҧаҵа еиқәаҵәа иқыҭа акәзар акәхарын.

Базала абнара дааллҵны шьаҿақәак аныҟаиҵа ашьҭахь иаразнак еиҭах абнарахь днагьежьит.

«Иҟасҵозиcара!.. сеилагазар акәхап… Уааныза сахьыҟамыз, сахьырзымдыруа қыҭак аҿы ашәақь кны саба рылало? Закәытә газароузеи иҟасҵо…» ҳәа ихы дназгәаамҵит. Нас ҭлак амҵан днатәаны иҟаиҵаша азхәыцра далагеит. Дахьтәаз аҭыҧ аҟынтә ақыҭа аҟынза зегьы убарҭан аргоаш илеиуаз ақыҭа иеиооншаны иалсны ицон. Оышәхышә шьаҿа аҟара иапҳьаҟа цҳакгьы хын. Ақды дуззақәа еиваҵаны иҟаҵаз ари ацҳа, дара иҟарҵаз иеиҧшымызт, ари дун, ауардынқәагьы ықәсратәы ҟиан.

* * *

Ақыҭауаа Шкок Беии Исмаили аҧьаама ашҭаҿы игылаз амжәа аҵла иҟаз атәарҭахь аапҳьара рырҭеит. Уажәы аҵла

амҭаны итәаны рызҭаарақәа ирыхцәажәон. Ақыҭагьы Ақчаԥынар шахьзыз абраҟоуп иахьеилыркааз.

Шкок Беи рқьалақәа ахьдыргылаз адгьылқәа ишыбнароу дара иахьықәаарыхуа адгьылқәа ишрыҭанамкуа уи амшалагьы ишырԥырхагам атәы рзеиҭеиҳәон. Ас изиҳәозгьы мзызк аман, избанзар аԥаҵа еиқәаҵәа ида ақыҭауаа азәгьы рқьалақәа ахьдыргылаз адгьылқәа рымакра ргәы иҭазамызт. Уахь ала уск рымазамызт. Бнаран, мхысгьы рхы ирзархәаазомызт. Ақчаԥынараа амшын аганахь акәын аееиҵыхра иахьаҽыз. Избанзар уи аган аҽы иҟаз адгьылқәа реиҳа иманшәалан, ибарақьаҭын.

Идрис Ага захьзыз аԥаҵа еиқәаҵәа иакәзар, ҭынч дтәомызт. Шкок Беи ирҟәандаз аҭагылазаашьа днапаԥаланы иеиҽаиргылар иҭахын.

– Ҳусса иалои шәара шәыхҵәазар?!. Ҳусс иалои шәтәыла шәахырцазар?!. Арантәи шәықәҵны шәцар азы ааԥынранза ҳзыԥшзом… Азынра шышәзыԥшыз арахь шәааиаанза шәазхәыцындаз!.. Иаарласны шәеааидкыланы ҳадгьылқәа рҟынтә шәықәҵны шәца!... Мамзар иаҳгәамԥхаша ахҭысқәа ҟалар, ашьа каҭәар алшоит!.. – ҳәа рыршәара иҿаназик Шкок Беи уаҳа изымчҳакәа аҭак иитҵеит.

– Ари азынра ара ҳаҟоуп иудыруаз!.. Абри аамҭазы даҽеаԥьара ацарагьы даҽеа қыҭак аԥцарагьы ҳгәы иҭазам. Ааԥынра анааилак аиҳабыра ҳнарацәажәаны иаҭаххозар даҽеа ҭыԥк ҳаԥшаап… Усгьы ахҵәарамҩаҽы ҳауааажәлар рыбжеиҳарак ҳацәҭахеит, араагьы аарлаҳәа нхара ҳалагеит. Азынразгьы араҟа ҳҿеазыҟахҵеит, уажәы даҽеазнык амҩа ҳзанылазом… Ажәакала, уара уажәақәа ҳара ҳдыршәазом ҳара ҳзы акагьы аанагазом!

Идрис Ага ари аҭак деиланагеит. Дҩаҵҟьаны данцозгьы амақарра даҽын.

– Ҳаибабоит!.. хьаас иҟашәымҵан иаарласзаны ҳаибабоит!..

Шкок Беи, Акчаԥынараагьы Идрис Ага ихымҩаԥгашьа шыргәамԥхоз ибон. Арҭ ауаа зыԥсҭазаара адгьыл иадҳәалаз ҭынч анхара ада акагьы згәы иҭамыз ракәын. Аха Идрис Ага дара дреиԥшзамызт, уи даҽеа дунеик датәын. Изларбоз ала ақыҭауаагьы иршәаны иман.

Идрис Ага дангыла уи идгылаҩуеа ԥыҵоыкгьы инаиышьҭалеит. Уи аамышьҭахьгьы Шкок Беи ақыҭауаа

иҭабуп ҳәа нараҳәаны агылара иеыназикит, иа-неиԥырҵуазгьы ақыҭауаа рахь днаҳәны:

– Агәра жәга, саргьы сқыҭауаагьы ҭынч анхара ада уаҳа акагьы ҳгәы иҭазам. Аибашьрақәеи, ахҵәарақәеи, аԥсрақәеи ҳгәы ԥырҵәахьеит… Ҳара ҳаиуацәахар ҳҭахуп. Ари аамҭала ижәбарҭахоит… Шәаргьы ҳара ҳахь шәааи, шәҳасасха, иҵегьы ҳаибадырп!.. Абзиаразы!... – иҳәан амҩа днықәлеит. Исмаилгьы ажәақәа анеиҭеига аамышьҭахь «Абзиаразы!.. Ҳқьыҭахьгьы шәҳазнеи» ҳәаны инаскьахьаз Шкок Беи дихьзарц азы днаишьҭалеит.

* * *

Базала дахьтәаз иҟаиҵаша дазхәыцуан, аҵыхәтәан азхыҵ дызасаны дырырц избеит. Ари иагьуадаҩын, иагьшәарҭан, азы ахьхәашьыз амшала шаҟа иҵауло издыруамызт, насгьы ишәақь мырбаазакәа азы дышԥаруаз. Аҵыхәтәан уи азгьы мҩак иԥшааит. Иҩаз ԥдык ԥшааны азы иналажьны ишәақьи егьырҭ имаҭәақәагьы нақәҵаны, имырбаазазакәа ишьапқәа рыла мацара дызасаны дырыр акәын.

Базала кырза ԥьабаа аниба ашьҭахь нырцәка аиасра илшеит. Аха дкәытрабааха дбаазаны дыҟан. Акы заҵәык дзыргәырҷьоз ишәақь ахимырбаазаз акәын. Ҭәҭәала ахьҭа дакуан, аҭашәара иаҷыз амра усгьы дарԥхазомызт, аԥша ианхалаз абҷьы еиԥш дқыԥь-қыԥьуан.

Азы нырцәка деиасхьан, аха уажәы иҟаиҵаша издыруамызт. Арахь Шкок Беии Исмаили ракәзар, макьана иҟамызт. Анцәа иумҳәан ак рыхьзар? Маҷк ашьҭахь амшгьы хәлон.

Арԥыс, маҷк аҟара аҭаыгалзаашьа дназхәыцны ианыхәлалаак мазала ақыҭа далаларц избеит. Амала ақыҭа дуззаҷы урҭ абаиԥшаауаз, дабацоз, дзацәажәодаз?..

Нас иаразнак игәаанагара иԥсахит.

«Зегьы иреиҷьу амш мыхәлазакәа ақыҭахь снеины Шкок Беии Исмили иахьыҟоу сразҵаароуп..,» ҳәа дгәамҵхамҵуа ақыҭарахь данеиха ушьҭа ахәаԥьагьы ахәылԥазтәи езан гәаҭаны аҷыҭра даҷын. Шьаҷақәак шыҟаиҵаз еиԥш шьоукы ааира ишаҷыз гәаҭаны иаразнак диану иеиҵәахит.

Иааиуаз изааигәахара иаҷын, шьаҷақәак раамышьҭахь дахьиоу иҟалон. Зынза дрымбарц азы дҳәазаны ааигәа иҟаз хаҳәык иенаваикит. Маҷк иԥсы ааивганы даны-

наԥш иибаз изхамҵеит, игәы гәырҕьарала иҭәит. Иааиуаз Шкок Беии, Исмили ракәын, инапқәа ҩышьҭыхны.

– Анцәа ду сукәыхшоуп!.. – ҳәа дааматанеит.

Иеыҵәахны дахьыҟаз иҭыԥ аҟнытә дҩаҵҟьаны игәыдикылар иҭаххеит. Амала нас иеааникылт. Изыхҟьазгьы издыруамызт аха мчрак даннакылеит.

Шкок Беии Исмили иҟоу рзымдырзо Базала инаивсны рқыҵа аганахь иццакуа ацара иаҿын. Базала ԥыҵрак аҟара дааԥшны рышьҭахь зәыр дыҟоу-дыҟаму гәеиҭарц иҭаххеит. Ирышьҭаз азәгьы дыҟазамызшәа аниба игәы аатынчхеит. Нас дахьтәаз аҭыԥ аҟнытәи дҩагыланы иеааириашеит. Уажәы дқыцқыцьуа дгылан. Инапқәа рҟәыҷуа ихьшәашәаз инапқәа ирԥхарц иеазикит. Нас ушьҭа ихарахаз иуацәа дрыхьзарц азы дрышьҭалеит. Аха макьана ддәықәлаанза быжьқәак аниаҳа еиҭах дахьыҟаз дыхәхәаза иекаижьит, Шкок Беии Исмили ирышьҭаланы иаауаз ыҟан.

Базала дахьиаз ахьҭа еиҳагьы илсуан аҟынтә иеихамгылоз ихаԥыцқәа аарлаҳәа иаанкыло иааиуагьы избозар ҳәа дыԥшуан. Маҷк ашьҭахь иибаз афы исызшәа даақанаҵеит. Идрис Агаи хәҩык имаҵуарцәеи ршәақьқәа кны ицаз ирышьҭашәарыцон. Иаԥхьа ианиасуаз зынза иеирԥсит. Фҩык ауаа, даргьы азә дышрышьҭаз рызмыдкәа Шкок Беии Исмили ирышьҭан.

Маҷк аҟара дааԥшны Базалагьы Идрис Агаи иҩызцәа днарышьҭелит. Иеыдмырбазакәа аха зынза дырзааигәаны дрышьҭан, убасҟак дрызааигәан иеибырҳәозгьы иаҳауан. Даргьы раԥхьа ицахьаз Шкок Беии Исмили рыда рыбла ак ахьамбоз азы рышьҭахь аҟынтә иаауаз дабардыруаз.

– Ҳқыҵа ибзиазаны иацәыхарахеит, нас ишаҳҵаху ҳреихсуеит… Даеа маҷк ҳарзааигәахап ҳанреихслаак ирықәшәартәы… рыԥсы ҭаны иаҳцәымцароуп!..– иҳәон аԥаҵа еиқәаҵәа.

Базала арҭ ажәақәа зегьы иаҳауан, иҭырқәшәа иага имаҷзаргьы иидыруаз мацара алагьы иҟоу еиликаахьан азы аеынкылара ицәыуадаҩны дыҟан. Иаразнак Идрис Ага днаиеихсны дишьырц иақәикит, аха иуацәа ашәарҭара иҭагылар ҟалон азы дахьхәит. Избанзар, Шкок Беигьы Исмаилгьы абџьар рымазамызт, ус анакәха ахысразы иреиҕьу аамҭак дашьклаԥшыр акәын. Абарҭқәа дрызхәыцуа илымҳақәагьы иҵегьы инкыдҵаны рышьҭашәарыцара даҿын.

Арҩаш ишлеиуаз, маҷк раԥхьаҟа ацаҟьа инавагьежьны арҕьарахьҟа ицон. Шкок Беии Исмили абни ацаҟьа иана-вагьежьны рымҩа иацырҭар акәын. Базала ахысразы иреиҕьыз аҭыԥ аброуп ҳәа днахәыцит. Иара днахыслак иҩызцәа рыԥсҭазаара ашәарҭара иҭагылазомызт. Базала иаҕацәа ибзиазаны дырзааигәаханы ишьамхы нышьҭатцаны ишәакь нарыкәикит. Шкок Беии Исмили ацаҟьа ишавагь-ежьыз еиԥшцәҟьа ишәакь нҭирҟьеит. Ашәакь абжьы аиҩхаа инҭатҟәацуаз Идрис Агагьы иикыз ишәакь наимпыҵкьаны арҩаш аганахь инкаҳит. Базала арҭ ауаа ишьырц иҭахзамызт азы реиҳабы иикыз ашәакь деихсуан. Игәы иҭаз рыршәара мацара акәын.

Ахыс бжьы аиҩхаа ианҭыҩуаз, аԥатца еиқәатцәеи иҩызцәеигьы рыҽекажьны адгьыл иаҟарахахьан. Ихысыз дыз-усҵаз, ашҟаҩы ыҟаз рыздыруамызт. Уи амшала ргәы ҭкьаны иҟан. Базалагьы ари аҩыза аҭагылазаашьа ихы иархәаны ишәакь ааиҵеиҵеит. Иара дырбарҭазамызт аха Базала иаҕацәа зегьы иаартны ибон.

Базала ишәакь уажәгьы даҽеазәы инаиқәкны даҽеазныкдхысит. Аҩбатәигьы ишәакь иаахеит уи ианԥаны инапгьы иахьақәшәаз азы арҵәааҳәа аҳәҳәара даҽын иҩызцәа ракә-зар, изыкәшәаз рызмыдыруа импыҵкьаны ицаз ашәакь иахәаԥушан.

Идрис Ага раԥхьа ҕәҕәала дыцәхаит, насгьы дҳәазаны абнарахь днеихеит. Хыда инхаз иҩызцәагьы ргәы ҭкьаны иеиԥхьытта урҭгьы абнарахь иҩит. Убри аҟара ишәахьан руазә даныбналоз Базала диқәԥаланы дирҟьацырц маҷк игхеит.

Ауаа зынза инасҵхахьеит ҳәа агәра анига дҩаыгланы Шкок Беии Исмаили извагьежьыз ацаҟьа ашҟа аԥшра дала-геит уаҳа рыбжьы анымга:

– Уа шәыҟоума?.. – ҳәа ҿааиҭит. Маҷк ашьҭахь Шкок Беи ибжьы гәаҩаза инагеит.

– Уара уакәызма Базала?!. Анцәа иныҳәаша, ҳгәы ҭуҟьеит… Сгәы иҭашәахьан уара шуакәыз!..

Базала дыццакуа абжьы ахьгаз аганахь иҿынеихеит.

* * *

Мариса Ҳаным лқыҵаҽы зегьы анкьа ишыҟаз еиԥш, ацара иаҽын. Азынразы аҽазыҟаҵарақәа шцац ишцозгьы, агьырахьала иааиԥмырҟьазакәа рҭыԥ ҿыц аҭцаарагьы иа-

цырҵон. Абри аҭцаарақәа раамышьҭахь Ақчаԥынар адгьыл раиигәара даҽеа х-қыҭак шыҟаз еилыркааит. Арҭ ақыҭақәа иреиҳазаз Беидузу ахьзын. Ажәытәеи ақыҭа Беидузу азиас ахьцоз аганала армарахь инхон шә-ҭзык раҟара нхон, ауаа рхыԥхьазарагьы хәшәоык раҟара ыҟазар акәхарын. Ари ақыҭа ауааԥсыра иуаа ҭынчқәан Акаԥаа иаԥырҵаз ақыҭа ҽыц гәырӷасгьы ирымамызт.

Егьи ақыҭа акәзар Чуруқсу ахьзын, уа инхоз ауаагьы Баҭым аҟынтә ихдырҵәаз аҵараа ракәын. Рхыԥхьазарагьы маҷын рҭагылазаашьагьы Акаԥаа иреиԥшын. Урҭгьы амамзаареи, агәыҩырҭадареи ирҽагыланы ақәԥара иаҽын. Ахԥатәи ақыҭа акәзар Беидузу аҩадахьы иҟан, кырза иахьыхараз азы макьана дара ирызкны уаҳа адырра рымазамызт.

Акаԥаа араҟа азынра зеиԥшрахо, иахьынзацо ахьырзымдыруаз азы ҩҩәала реазыҟарҵон, рқьалақәа аси ахьҭеи рзы идырҩҩәон, амҽы еизыргон.

Амҽы анеизыргоз ганкахьала ааԥынразы амхқәагьы ахьыларҵашаз дырмазеиуан, аҽара хтны рымҽгьы еизыргон, рымхқәагьы аадыртуан, аха ари азы абнара акәымкәа еиҳарак акәыцрақәа рхы иадырхәон.

Ари аамҭазы Мариса Ҳаными Шкок Беии лассы-лассы иеиқәшәаны ирзааигәоу ақыҭақәеи Истамбули рыҟны иҟаз амч змаз аамыстцәа рҟынтә рҭынхацәа зларыԥшааша иазхәыцуан.

Мариса Ҳаными Шкок Беии еиҳарак изырхәыцуаз амлакреи, амамзаареи ракәын. Уи адагьы Ақчаԥынар ақыҭеи дареи реизыҟазаашьа баапсгьы азхәыцтәыс ирыман. Идрис Ага иоыза ауаоы дшыҟоу реизыҟазаашьа изеиҕьхозма? Мамзар гәаҟрыла, рыцхҳарыла, аԥьабаа дузза баны анхара иахьалагаз ари аҭыԥ ааныжьра рықәшәозма?..

Ақыҭа аԥызацәа Мариса Ҳаными Шкок Беии Ақчаԥынараа рымшала згәы каҳаз рыуаажәлар ргәалаҟазаара шьҭырхырц азы егьырҭ ақыҭақәа рахь аиҭанеиааира рыбжьарҵар акәын. Даргьы, егьырҭ ақыҭақәагьы аиоызареи, агәылара бзиареи иазгәышьуан азы иаарласны сасра ирызцар акәын. Раԥхьатәи ҩ-қыҭак рҟны ишырԥылоз рыздыруамызт аха Чуруксулу ақыҭеи дареи рлахьынҵақәа иеиԥшын азыҳәан, иаармарианы иеинаалап, рԥышәақәа еибырҳәап ҳәа ргәы иаанагон.

* * *

Мариса Ҳаными Шкок Беии кырза ианықәырҵаиаақәырҵа ашьҭахь ақыҭақәа рахь аныҟәара уажәазы инахганы, рапҳьаза Истамбулҟа ицарц рызбеит. Ари азынра рылаҳаанза инарыгзар акәын. Рапҳьаза ақыҭауаа ааизганы ргәы иҭаркыз рарҳәар акәын, уи азы адырԥаенеы ақыҭа ашҭаҽы иеизаны ирацәажәеит.

Шкок Беии Мариса Ҳаными аизара аԥымш раамышьҭахь Базалеи, Ҭемыри, Исмили аашьҭыхны амԥа иқәлеит. Амра каххаа ишыҟазгьы аҳауа кырза ихьшәашәан. Ааигәа аҳауа уақәгәыгырц иҟазамызт азы қәак аурҳәагьы рееиқәдыршәахьан.

Истамбул азы амԥа иқәлақәаз реқәа рышьхәақәа надырбаны иандәықәла урҭ рнаскьагаразы ашҭаҽы иеизаз Акаҵаа иҭынчза, рылахь еиқәшьшьы ирышьҭаҵшуан, иеибганы ихынҳәырц азы иныҳәауан.

Мариса Ҳаным рапҳьазатәи лхықәкы Измит акыдгылара акәын. Уаҟа Нусреҭ Чауш иҵылара дазхәыцуан. Ари, ажәытәтәи рыуа, рԥыза, кырза изхьаауан. Аамҭа кьаҿк ала даараза иеизааигәахахьан, насгьы Нусреҭ Чауш жәохәымш рышьҭахь саауеит ҳәа дцеижьҭеи ԥымз раҟара шҭуагьы избахә ыҟазамызт. Ак ихьзар ҳәа ицәшәон. Нусреҭ Чауш ианиҵылалак ашьҭахьгьы рыуацәа адыгцәа Шмафи иҭаацәеи рбарц ргәы иҭан.

Адыгцәа рахь анеира агәыҵ иалаз зегьы ргәы архыҭхыҵуан. Еиҳаракгьы Ҭемыр, избанзар мызқәак раахыс дзеиҵхызуаз икашен (Адыга бызшәала бзиа иибо аҭыҵҳа) дибон. Рапҳьаза даниба нахыс игәы иҭабылуа иҭаз, уи нахысгьы изымбоз Абзах ҭыҵҳа ҵшза, лбара азбахәцәкьа мацарагьы игәаҽы аҵшатлакәқәа арыцсхьан. Ганкахьалагьы дшәон ма бзиа иибаз аҭыҵҳа ҵшза лара даеа кашенк длыҵшаазар? Реиҳагьы еицәоу, дырҳәазар мамзаргьы хаҵа дцазар?..

Базалагьы убасцәкьа дхәыцуан, уигьы уи ақыҭаҽы кашенк диман. Аха Базала Ҭемыр иеиҵш дыҟазамызт. Избанзар, бзиа иибоз аҭыҵҳа Амра дахьлеиҵшыз азы мацара акәын кашенс дзышьҭихыз уи амшала дчарҳәаԥушәа ихы иҵхьазон.

Шкок Беи амԥа дықәлаанза ихықәкы шьақәирҷәахьан. Истамбул иҟаз Аҵсуа аамыстацәа иреиуаз Омар Беи дыҵшааны, диацәажәарц иқыҭауаа

рзыҳәангьы цхыраарақәак имихыр иҭахын. Омар Беи изааигәаз иҭынхацәа дреиуан, Османтәыла дааижьҭегьы ҩажәа шықәса раҟара цуан. Иҧҳагьы асултан иҧҳәыс лакәын, насгьы аҧкәын дахьлыхшаз азы «хасеқьи Султ̇ан» ҳәа астатус лыман. Акаҧаа рызцаарақәа Омар Беи дузза изымызбар, уаҳа азәгьы изызбарымызт.

Шкок Беи ҩажәа шықәса раахыс иимбацыз иаҭынха дихамцгылар ҳәагьы дназхәыцит. Ус иҟаргьы ҟамлози, аха нас ари аҩыза агәаанагара ииашам ҳәа дхәыцуа далагеит. Избанзар Кавказаарҿы ишыҟоу еиҧш, аҧсуараҿгьы аҭынхара кырза аҵанакуан. Зынза иеибамбацыз аҭынхацәагьы ианеиқәшәалаак, есымша иеибабозшәа игәыдибакылон. Иара Омар Беи аҭынхара адагьы еиҩызцәан рхәычреи, рарҧысреи еицырхыргахьан. Егьа шықәса рыбжьаргьы рҩызара зыбжьнахзомызт.

Абарҭқәа данрызхәыц реиҳа дааҭынчхеит. Асултан дузза иҧҳәыс даҧсыуан, иҭынха алкәын. Омар Беи дизымҧшааргьы дышиашоу Аслуҭан иҧҳәыс лахь днеины рхьаақәа лзеиҭеиҳәарын.

* * *

Нусреҭ Чауш аруаа ахьазыҟарцоз ашҭаҿы дыҟан. Иус дшаҿыз архәҭа мҩала рышьха азааигәара аҧсуа маҭәала иеилаҳәаз гәыҧҩык ауаа аниба, ихәыцрақәа даашьҭыхны Қьефқьен аҧшаҳәаҟынза дрыманы ицеит. Уаҟа иеибадырыз иуацәа днарызхәыцит. Мызқәак раахыс ибла ихгылаз, иҧхызқәа ирылаз Кымараҷьа ҧшзагьы уа акәымзи рапҳьаза дахьибаз.

Ари аҭыпҳа даалызхәыццыпҳьаза ҕәҕәала дыпҳашьон Нусрет Чауш. Избанзар Мариса Ҳаным лахь: «Сҭаацәа сыманы Кымараҷа лҳәаразы сышәзаауеит» ҳәаны дырпырцижьҭеи мызқәак цахьан аха иажәа изынымгзацызт. Зхы пату ақәызцоз Нусрет Чауш изы ари ихьмызҕын, иара ари аҟара игәы ихьуазар Мариса Ҳаным Анцәа идырп дзеиҧшрахаз? Азхәыцрагьы дацәшәон.

Мариса Ҳаным зажәа аҵыхәтәанынза иназыгзоз ҧҳәысын. Нусрет Чауш данлыҳәа уигьы аҭыпҳа лҭаацәа драцәажәаны жәохәымш рышьҭахь диҳәарц азы дшырзаауаз ралҳәазар акәхарын. Драцәажәаны иақәлыршаҳаҭзаргьы ҟаларын. Абарҭқәа зегьы Нусрет Чауш ҳаҭыр ахьиқәылцоз азы акәын изыҟалцоз. Аха иара иҟ-

аиҵеи? Аҳәынаԥ еиԥш иеыҵәахны дыкҽатәаны дыԥшуан, дышзымцазгьы жәабжькгьы рзимыцҳазацызт. Абри ахьымзг ахьиду азы дҟьацуашәа ихы ибон.

Абарҭкәа данрызхәыц иус ихы изамҭазеит азы иааныжьны дцарц иҭаххеит. Аруаа рахь днаҳәны, «Шәара шәеазыҟашәҵала!… сара ус хәычык сымоуп… нас сааиуеит…» ҳәаны дцеит. Нусрет Чауш данца аруаа зегьы ох, гәышьа! аарҳәеит, избанзар аҵыхәтәантәи аамҭазы дгәамҵхамҵуа акалашәа дҟалахьан, уааиза иацәажәаразы изызхьаауаз ауаҩы уажәы дучҳаратәы дыҟазамызт.

* * *

Мариса Ҳаными илыцкәази азиас инаваршәны ашьшьаҳәа аныҟәара ишаҿыз, ҩыцьа ауаа рыцәшәеит, ршараварҟәа ҵыркәакәаны азы иҭан, рнапҟәа ахаҳә дуқәа ирыҵацуа аԥсыз ркуазар ҳәа иаҿын. Бцьарда азы иҭагылаз арҭ ауаа иаразнак ирԥылаз гәыԥҩык аԥсуаа рҿаԥхьа ианырба ишшәаз рхаҿсахьала ирнубаалон. Ибналаны ицарыма, иахьыҟоу иаангыларыма? Илак-ҩакуа игылан. Амала Исмил уаҳа имыргәаҟырц азы иаразнак аԥсшәа реиҳәеит.

– Селамун алеиқум аҩызцәа!.. Шәымшәан ԥырхага шәызҭо шьоук ҳакәзам, ҳшәыуацәоуп!..

Исмил иажәақәа рыла маҷк иааҭынчхеит, раԥхьатәи ршәарагьы аархыргеит руазәкгьы аҭак ҟаиҵеит.

– Алеиқум селам!.. аиашазы ҳшәыршәеит, ари аҩыза аҭыԥ аҟны бцьарла иеиқәных атәымуаа анаҳба иҟаҳҵара ҳызмдырит…

Иажәа маҷк иаанкыланы ҿыц акы ибазшәа цқьа даарыхәаԥшны

– Аа, шәара абри ахәы ашьҭахь ҿыц нхара иалагаз ахҵәацәа шәакәзар акәхап… Шәыматәақәа рыла шәыздырит!. – иҳәеит.

Исмил арҭ ажәақәа иаарццакны ианеиҭеига рыззегьы иҵьашьаны иаанхеит. Избанзар аҭырқәа нхаҩы иахьыдирбаз аганахь акәзамызт дара рқыҭа ахьыҟаз егьи аган акәын.

Шкок Беи Исмил иахь днаҳәны:

– Иашаны иҳаҳама?… Абри ахәы ашьҭахьгьы ҳара ҳаиԥш зееилазҳәоз ауаа ыҟоуп иҳәама?.. цқьа уиазҵааи?..

Исмаил ҩынтә-хынтә диазҵаазарагьы аҭак акакәын. Ус анакәха раиагәара даеа қыҭак аԥырҵахьан. Насгьы дара реиԥш Кавказаа ракәын. Ари анраҳа ргәы хыҵ-хыҵуа иааҟа-

леит. Уажәы рымҩа иацырҵозма мамзар уи ақыҭахь имҩахыҵыр акәызма ирзызбомызт. Аҵыхәтәантәи ажәа Мариса Ҳаным илҳәеит.

– Сыуаҵәа, Истамбул иҟоу ҷьаракыр ицома, мышкы ҳагны ҳнеит ҳәа гәыбҕан ҳазҭода?… – ҳәа лҽеы лышьхәа нарбаны аҭырқәҵәа иддырбаз аганахь лҷыналхеит. Шкок Беигьы иаразнак ддәықәлахьан, Ҭемыри Базалеи рапҳьа иаалак-ҩакзаргьы иаразнак ирыхьзеит.

Ҳамҭакы ианца ашьҭахь аҧсызкыҩцәа иахьыддырбаз ахәы ихалахьан, ари ахәы ашьҭахь харантәи иубарҭамыз зиаск зҭысны ицоз аиҩхаа хәычык ыҟан. Изусҵцәоу рзымдыруаз ахҵәацәа абраҟа анхара иалагахьан, аҩны хәычқәа рыргылара иаҷын.

Ахәы аҟынтә ақыҭахь албаара ианаҷыз рызегьы иаҳҍбарыда, ҳзыққәшәарыда ҳәа ахәыцра иаҷын.

Ақыҭауаагьы дара рахь иааиуаз асасцәа рбахьан. Усгьы ашәарҭадаразы иахьабалаак аҧшыхәцәа рыман азы иаразнак иеибырҳәахьан. Ақыҭауаагьы иааизаны рысасцәа ирзыпшуан. Марисеи лгәыпи иааиаанза ақыҭауаагьы аизара иаҷын.

Ушьҭа иеиҷаҧшуа иеизааигәахахьан цкьа ианеиҷаҧшы ишаҧсыуаацәажәаз еилыркааит.

Акаҧаа маҷк ианааигәаха ашьшьыҳәа иааеыжәҵит, иҵегьы ианааигәаха Шкок Беи имаҷа аартны иҟәаҟәа аҟынза иҩышьҭыхны ирзыпшыз ауаа аҧсшәа нареиҳәеит:

– Уа мшыбзиақәа ҳауаҵәа!..

Ирпылаз агәыпҳ аҧхьа игылаз ҳаҭыр зқәу аҭаҳмадцәа руазәкгьы аҭак ааҟаиҵеит.

– Уа бзиала шәаабеит, бзиара зызҟалаша!

Аҧшәмацәагьы, асасцәа реиҧш, иҟарҵара рзымдыруа ргәы хыҵ-хыҵуа иҟан.

Аҧсшәа анеибырҳәа аамышьҭахь аҷар асасцәа реқәа аарымырхын рҵыпахь ианыргоз, аиҳабацәагьы шәааи, рҳәан зегь раасҭа идуз иҩнаҭак ахь аапхьара нарырҵеит. Ари аҩны Аҧснытәи аҩнқәа рыргылашьа иеиҧшны иҟаҵан аха урҵ ирыдукыларатәы иабаҟаз амала, Акаҧаа рҟьалақәа раамышьҭахь ахан иаҩызан.

Аҩныҵҟа ианыҩнала Шкок Беи иикыз аҟамчы ашә аган аҷы игылаз акнаҳарҭаҷы аҵыхәа агәашә ашҟа иҧшуа икнаиҳаит. Ари иаанагоз уаха ҳзынхазом амҩа ҳамоуп ҳәа

акәын. Аҟамчы аҵыхәа аѡоныҟа иханы ихишьыз҂гьы уи ауха ҳаанҷасуеит аанагон.

Аѡоны ашә ду аҟынтә зал дук ахь иныѡонашылеит. Аԥшәма иарґьа напала аѡоналарҵа аҷаԥхьа иҟаз атәарҵа дирбеит. Шкок Беи ари аҵыԥ Мариса илыдигалазаргьы Мариса мап кны аиҳабы иҵыԥ Шкок Беи изынлыжьит. Шкок Беи Мариса лаасҵа жәашықәса дахьеиҳабыз амшалагьы аиҳабы иҵыԥ ихәҵан.

Шкок Беии Марисеи иантәа аԥшәмагьы днеины Шкок Беи днаиватәеит. Егьырҵ ауаагьы рҵыԥқәа рахь инатәеит. Аҷар ракәзар, адәахьы иеидгылан.

Асасцәа рҵыԥқәа рҷы иантәа аԥшәма Шкок Беи ишҟа днаҳәны:

– Раԥхьаза ҳқыҵахь, сыѡонаҵахьы бзиала шәаабеит!.. – ҳәа дааԥышәырччаны иажәақәа инарыцԥеит. – Ари аҵыԥ аҟны раԥхьаза сасра иаҳзааиз шәара шәоуп… Шәара шәаԥхьа аҵырқәцәа имаҷымкәа иаҳзааит, «бзиала шәаабеит» ҳәа ҳарҳәеит, раԥхьаза маҷк иаҳцәыхьшәашәазаргьы, уажәазы ҳаибадырит ҳаизааигәахеит. Амала шәара шәаҳбаанза ҳааигәара ахҵәацәажәак шыҟаз ҳаздырзомызт…

Иажәа абарҟа иааникылеит, избанзар асас узуст҂ада ҳәа иазҵаара ԥхашьаран. Асас имҳәакәа дзуст҂оу, дахьынтәаауаз, дызхааз, шаҟа дынхоз иазҵаара ҟалашьа амазамызт. Уи асас аамҵа анааилаак иара ишахәҵоу иҳәон.

Аԥшәма ацәажәара данзааҵгыла Шкок Беи иаразнак ажәа ааимданы:

– Сыуа Бзиа. Ҳазуст҂цәоу, ҳахьцо-ҳахьааува шәазымҵаакәа ҳахьшәыдышәкылаз иҵабуп ҳәа шәаҳҳәоит, хымԥада, уажәы ҳазуст҂цәоу хьаас ишәымоуп. Ҳара Акаԥаа ҳауп. Шәара шәеиԥш ҳахҵәацәоуп… Фымз раҟара ҵуеит Османтәыла ҳаанагеижьҭеи. Ѡынтә раҟара ҳҵыԥ ԥсахны уажәы шәқыҵа азааигәара алада ҷьара нхара ҳалагеит…

Шкок Беи Мариса Ҳаными ицыз аҷари андирдыр аамышьҭахь ажәа аԥшәма иаииҵа уигьы иҟаз зегьы исасцәа идирдырит.

Ақыҵаҷы инхоз Абзыԥаа ракәын. Зыѡоны иҟаз аԥшәмагьы Абзыԥтәи аамыст҂ацәа иреиуаз Темшуқә Беи иакәын. Урҵгьы Акаԥаа реиԥш ашхәак реақәыжьны амшын ихыланы Синоп изхыҵит. Нас амѡа ианыланы, зқьы гәаҟра рыхганы, рхыԥхьазарагьы иагхазаны абрааназа иааит.

Абзыԥаа ааижьҭеи хәымз раҟара ҵуан. Аха ари аамҭа кьаҿ ибзианы рхы ишадырхәаз убарҭан рыцоԥқәа рыдагьы рбаҳҷақәеи рмхҭыԥқәеи дырмазеихьан.

Шкок Беи ҽазныкажәа анизкашәа Қьефқьен ианркны иахьанза ирхыргаз ахҭысқәа зегьы рзеиҭеиҳәеит. Абзыԥаагьы ажәак рцәыбжахар ҳәа ишәаны рлымҳақәа кыдҵаны изызырҵуан.

* * *

Истамбул Ҭоԥхане хан дук ашҭаҿы азынраз аҽазыҟаҵарақәа цон. Ԥыҭоык ауаа акды дуззақәа еиҟәырҷҷаны амҿы дырхиауан.

Ахан ашҭаҿы игылаз ашәымқьаҭ (бисетка) аҵаҟа цәырдаҕә дук ыҟан. Араҟа зхала итәаз аҭаҳмада ганкахьала анаргале (колиан) ахара дшаҿызгьы егьи аганахьала амҿы зырхиоз дырхылаԥшуан.

Ари ауаҵы ажәытә аԥсуа ҭауадцәа иреиуаз Беслан Беи иакәын. Аиаша ҳҳәозар уажәы Истамбул Меҳмеҭ Беи ҳәа ирдыруаз аҭаҳмада, Аԥсны ажәлар дырԥызаны данықаз ихьз Беслан беи акәын.

Меҳмеҭ Беи қьафла инаргыле дшахоз ахан ашә ду ҟыжжы ҳәа абжьы ганы иаатит. Лықәрабжара аҟынза иҟаз, ибзианы иеилаҳәаз, ԥҳәыс ԥшзак амардуан ахы дҵоыцәгылт. Румеиса зыхьзыз маҷк дарауны, ԥыткгьы ажьы лкны иҟаз абри аԥҳәыс Меҳмеҭ Беи аҵобатәи иԥшәмаԥҳәыс лакәын. Сараи-Басна аҟынтә иааз Бошнак ҭаацәарак рыԥҳазаҵә лакәын. Меҳмеҭ Беи иԥҳәыс даныԥсы кыраамҭа имацара дынхон, аха нас иҵоызцәа аҭырқәцәа ицо-иарауа ианидырцала ҵажәеижәаба шықәса иеиҵбыз Румеиса Ҳаным дааигахьеит.

Румеиса Ҳаным амардуан ахы аҿы данықәгыла анахьарахь даанаԥшы-ааԥшит. Лхаҵа дахьыҟоу еилылкаар лҭахызар акәхарын, нас лкасы ԥшза аариашаны амардуан дылбааны ашҭахь лҿыналхеит.

Ҵаҟаза данылбаа ахаҵа ашәымқьаҭ даҵатәаны анаргыле ахара дшаҿыз лбеит. Лыцонапык ала ихәхәаза илышьҭаз лкалҭ аашьтыхны лшьаҿақәа аарццакны лхаҵа иахь лҿыналхеит.

Меҳмеҭ Беи иааиуаз Румеиса Ҳаным дибаратәы дыҟазамызт. Ихәыцрақәа хара дрыманы ицахьан. Рыԥсадгьыл иахцаны Османтәылаҟа амшын ацәқәырԥеиԥш иаауаз иуа-

ажәлар дрызхәыцуан. Аибашьра зыԥрхагахаз Османтәи аекономикагьы аилабгара аҳәаа иқәгылан азы, шәнызқьыѡла Кавкази Балкани рҟынтә иаауаз ауаа аҳәынҭқарразы зцаара дуззаны иҟан.

Аха иара данааз аамҭазы аҭагылазаашьа зынза ихазын. Кавказ аҟынтә иаауаз усҟан рыхә ҳаракны иршьон, 1852 шықәсазы Кавказ аҟынтә ауаа раагаразы аҳәынҭқарра ҷыдала «амҳаԥьырцәа ркомиссиагьы» аԥнаҵахьан. Убри акомиссиа анапала иааз ахцәацәа адгьылқәа рырҭон, ашәахтә рымымхкәа, анхара аганахьалагьы ацхыраарақәа рыҭаны индырхалон.

Уажәы акәзар, иахьабалаак ахцәацәа рыла иҭәын. Амлакреи ачымазара ҿыккәеи идыргәаҟхьаз шәнызқьыѡла ахцәацәа рзы аҳәынҭқарра аблақәа хнаѡахьан. Ахцәацәа рызцаарақәа рызбаразы ауаа амаҵурақәа ирхадыргылахьан, амала алшара ҳәа акагьы рымазамызт. Ачымазарақәа анырзаанымкыла аҭыԥантәи ауаа рыхьчарац азы ахцәацәа акарантин иҭаргыланы ирыман аха акарантин аҿы ачымазцәеи згәы бзиаз ауаа ҷьарак иахьеицыҟаз азы зегьы ақәзаара иаҿын.

Насгьы аиҳабыра ачымазараҿкы аанкыларазы ахцәацәа Истамбулҟа рааира азин ҟарҵазомызт. Ари Истамбул инхоз Меҳмеҭ Беи иѡызцәа ауаа кырза ирыхәаны иҟан. Избанзар, Османтәыла инанагаз ауаа зегьы раԥхьа дара рҿы иааины рыцхыраарар рҭаххон.

Аха зегь дарароуп Кавказаа Истамбулҟа мѡак ԥшааны дара рҟынза анеира рылдыршо иалагеит.

Меҳмеҭ Беии егьырҭ аамыстцәеи, уаҳа ԥсыхәа змамыз ахцәацәа, ҳамҭакы ирыдкыланы крырҿаҵаны, кырдыржәны аҵысхәы иалху аиарҭақәарҿы ирианы насгьы иаарласны иҳалшо зегьышәзыҟаҳҵоит ҳәа инаскьаганы иаурышҭуан.

– Меҳмеҭ Беи!.. – ҳәаны акеиҳәа зыбжьы зыргаз Румеиса Ҳаным аҭаҳмада ихәыцрақәа даарылылхит. Иеааидкыланы, данынаҳәы иԥҳәыс ԥшза дихагылан. Еиҭах акы дшаргәамҵыз ѡашьомызт. Румеиса ашьац ԥштәы змаз лыбла ԥшзақәа рытрақәа иҭыҵыр рҭахушәа акәын ишыҟаз. Лнапқәа лыбгазара иныкәкны;

– Уахатәи ҳасасцәа иҵыхәтәантәиқәахап анцәа иҳәозар!.. Ушьҭа исзычҳауам Меҳмеҭ Беи. Мызла, шықәсыла иааиԥмырҟьазакәа асасцәа ҳадаҳкылоит… Кавказаа зегьы

ҳара иҳадаҳкыароума?.. – ҳәа, иацәажәара акәымкәа диаҧуашәа акәын дшыҡаз.

Ганкахьалагьы диашан Румеиса Ҳаным. Избанзар, уи бзиабарала акәымкәа, ҭынч дынхарц азы лаб иқәлаз азәы диццеит. Дааразa ибеиаз ахан ду аҿы иылҭаху ала лыҧсҭазаара лхылгар лҭахын. Меҳмеҭ Беи диццеижьҭеи жәохә шыҟәса цуан ииашаҵәҟьаны ишылҭахызгьы дыҡан ак лыгзамызт. Дааразa ибеиаз ахан ду даҧшәмыан. Аха жәохә шыҟәса раахыс иааҡәымҵзакәа асасцәа рыдыркылон.

Меҳмеҭ Беи иеилкаара илцәыуадаҩын Румеиса Ҳаным. Кавказа ҟнытә дыҟәцны дааны Истамбул инхоз Кавказаа зегьы иҧшаахьан. Урҭ рыла колониак еиҧш инхон арахь Османтәыла аҳҭынра абжа иара иҭынхацәа ракәын.

Аҳҭынра иахьадҳәалаз раҧхьаза дааразa лгәы иахәон. Меҳмеҭ Беи дахьиццаз азы дгәыгрьаҵәа дыҡан. Османаа раҳҭынраҿы аҳәса иаамҩаҧыргоз зегьы лыҽрылалырхәуа, аамҭа ибзиазаны илхылгон. Амала лара лхан аҿы асасцәа иааҡәымҵзакәа ирыдыркыло ианалага Кавказаа реибабареи, рҭынхареи лгәы кыднахуа иналагеит.

Иҩнрахазар аахыс макьана уахык рхала инымхазацызт. Иасыуаха асасцәа рыман, мамзаргьы дара сасра ицон. Аҵыхәтәан акәзар, Меҳмеҭ Беи Аҧснынтәи иҭынхацәа руазәк 1877 лаҵара мзазы иҧҳацәа хәыҷқәа хҩык дара рҿы иныжьны Аҧсны аурысқәа рабашьразы ицоз аруаа дырхагыланы дцар акәхеит.

Меҳмеҭ Беи Аҧсадгьыл азы аибашьра ицоз иҭынха ихәыҷқәа мап шҧарцәикуаз. Аҭыҧҳацәа раб Аҧсны дахьцаз аибашьраҿы данҭаха арҭ ахәыҷқәа зынза иара идхаланы иаанхахьан.

Румеиса Ҳаным ашәымқьаҵ иаҵагылаз ацәардаҕәы аҿы лхаҵа иҿаҧхьаҵәҟьа днеины дантәа лгәамҵракәа маҷк илыхгазшәа дыҡан. Лшьапқәа хыхь дҩаханы лышьҭахь иҟаз ахчы днадиааланы анаргьиле иахоз лхаҵа ашьшьыҳәа ихәаҧшра дналагеит. Аҭаҳмада еиҭа ихәыцракәа дрыманы ицахьан, хараза џьара дшыҡаз ҩашьомызт.

Рыкәша-мыкәша аҧсаатә рыбжьи, амҿы еиҟәзырҷҷоз реиха абжьи рыда уаҳа акагьы уаҳауамызт. Зны-зынлагьы Меҳмеҭ Беи дызхоз инаргьиле ахәыр-хәыр ҳәа абжьы галон… Амала Меҳмеҭ Беи арҭ абыжьқәа зынза иаҳазомызт. Џьытрак абас иҟан нас инаргьиле иаҧхьа иныкәцаны Румеиса Ҳаным лахь днаҳәит.

– Издыруеит, инымҵәо ҳасасцәа рҟынтә бгәы ԥҵәеит, Румеиса!.. Саргьы даара сгәы иахәо ԥьыбшьома?.. Аха иҟасҵари?… Иаҳзааиуа зегьы сара сыуаҵәа, сҭынхаҵәа роуп, рыбзиарақәагьы сыдуп… Урҭ «сыԥныҟа шәмааин» ҳәа зларасҳәоит?.. Нас сышьҭахьҟа ишԥасыхцәажәоит?.. Берслан Беи Дузза иԥны ашә аиркит рымҳәазои?.. – иҳәеит…

Меҳмеҭ Беи иажәақәа баша дырзызырԥоит Румеиса Ҳаным нас аҵәы алалҵозшәа дааԥышәырччаны

– Уара абыржәгьы ԥажәа шықәса рышьҭахь иаанужьыз Кавказ уҟоу ԥьушьома?.. Уара иухашҭхьазар, сара иугәаласыршәоап… Уара, уашьҭа Берслан Беи уакәзам, Меҳмеҭ Беи уоуп. Аԥсынгьы уҟазам Османтәыла аҳҭны дузза Истамбул уҟоуп… Изҭаху ирҭаху рҳәааит иумаҳазшәа ҟаҵаны, ушьҭахь ажәа зҳәо рыла уааибамбар, умҭынчхои!.. – ҳәа аҕьра даҽын.

Меҳмеҭ Беи иԥҳәыс иаҳаҭыр гәамҭазакәа иламхаҳәаз ажәақәа кырза игәы инархьит. Уи азоуп ибжьы рдуны дызлыҵаҟьазгьы.

– Баԥнацеит аԥҳәыс!.. Аҳаҭыр қәҵара бнымаалеит, быԥҳәысзар быԥҳәысра дырны убас ала бхы мԥоаԥга!.. Сара сзуст҃оу саҳәара бара ибусым!..

Румеиса Ҳаным илаҳаз ажәақәа рыла иаразнак деилахәаны дԥоагылеит.

– Ее! Иуҭаху ҟаҵа!.. Сара усгьы сычмазаԥоуп… Уахагьы асасцәа зәыр дааиуазар быргылар оуп ҳәа исыдумҵан!.. – лҳәан диԥырҵны дцеит. Румеиса лажәақәа амҽы ԥҟара иаҽыз ауаагьы ираҳазар акәхап, иааҳәны ашәымкьаҭ ашҟа инаԥшит. Амала Меҳмеҭ илакҵа зеиԥшраз анырба еиҭах русахь инахынҳәит.

* * *

Нусрет Чауш алашьцара иалагаз ажәԥан ахь днаԥшны: «аҳауа уаҵәгьы ибзиахошәоуп ишыҟоу… Сгәгьы аҳауа абас ибзиахара…» ҳәа дхәыцуан. Уаха заанаҵ аԥныҟа дцар иҭахын, избанзар иԥҳа хәычы лгәы ахьыбзиазамыз хьаас иман. Ихәыцрақәа Кымараҷеи иԥҳа хәычи рыбжьара ацара-аара иаҽын, уи азоуп игәамҵрақәа ихы иқәтәаны иызҟазгьы.

– Акомандир!..

Нусрет Чауш ишьҭахь иаҳаз абжьы ала ихәыцрақәа даарылҵит. Зыбжьы зыргоз ар уаҩы ашә ду аҿы иҟрулуаз иакәын. Иаразнак иҽыриашаны ачет анииҭа ашьҭахь:

– Асасцәа шәымоуп!.. ԥшьҩык ахацәеи ԥхыәски!,. Агә-ашә ду аҟны ишәзыԥшуп… – иҳәеит.

Нусрет Чауш игәы хыҵ-хыҵуа дааҟалеит. Иԥьашьангьы дыҟан, дыззыԥшыз азәгьы дыҟазамызт, изусҭцәадаз арҵ?

Дыццакы-ццакуа агәашәахь данцозгьы изыԥшыз ауаа зусҭцәаз хьаас иман.

Агәашә ду аҟны изыԥшыз Мариса Ҳаными лҩызцәеи ргәы ҭыԥ-ҭыԥуа иԥшын. Урҭгьы ҩымз раахыс ирымбацыз рҩыза ибаразы иццакуан.

Нусреҭ Чауш изыԥшыз ауаа аниба зыршык иқәҭәазшәа иҟаиҵара изымдыруа дааҟалеит. Уи иҭагылазаашьа исасцәагьы иааԥьаршьеит.

– Нусрет Чауш, ҳбара угәы иамыхәазеи? – ҳәа дааи-хзасит Мариса Ҳаным. Арҵ ажәақәа рыла Нусрет Чауш илымҳақәа рҟынза дҟаԥшьза дааҟалеит.

– Бзиала шәаабеит! – иҳәеит иаразнак, нас,а зәазәала рнапқәа анрымихуазгьы: – иҟалома ус? Шәара сыуацәа шәоуп… Шәбара сышԥамеигәырҵьои?.. – ҳәа ргәы аҟаҵара даҿын.

Мариса Ҳаным, дааԥышәырччаны лнапы Нусреҭ Чауш иҟәаҟәа иныкәылҵеит.

– Раԥхьаза ҳаузымдырыз ԥьысшьеит Чауш!.. Аха амакьана ҳаухамшҭзаап!..

Аҳҟәажә лажәа ԥхақәа Нусреҭ Чауш маҷк аҟара ддырҭынчит, аха зегь дарароуп Мариса илиҭаз ажәа ахьи-зынымгзаз азы ихы хьымзԥишьон. Иара имшала Мариса Ҳаным дирԥхашаьзар ҳәа дшәон. Аха уажәы арҵқәа рызхәыцра иаамҭазамызт Дузԥьентәи изааз асасцәа ишахәҭоу дырхаҵгылар акәын.

– Бзиала шәаабеит!… – иҳәахыит даҽазнык, иажәақәа ԥхаза…

Нас Шкок Беи иҩыҵра дҩаҵагыланы, атәарҭахь инеи-геит.

– Абас шәтәа сшәыҳәоит!.. ҳтәаны ҳцәажәап! – ҳәа инаҵцеит.

Шкок Беии Мариса Ҳаными иахьыддырбаз аҭыԥ аҟны инеины инатәеит, аҿар ракәзар, ршьапы ихгылан. Нусреҭ Чаушгьы ҟәардәк ааганы рҿаԥхьаҵәкьа днатәаны дгәы-

рҕьаҵәа ацәажәара даналага ушьҭа зынза дышҭынчхаз убарҭан.

– Сыгәра шәга, шәбара дааараза сеигәырҕьеит… Шаҟа шәыгәхьаазгазеи?..

* * *

Меҳмеҭ Беи Истамбул Бешьиқьҭаш иҟаз ихан аҟны ауаа рацәа еизаны иҟан. Амаҵуаҩцәа иааҟәымҵзакәа афатәи арыжәтәи ахьнаргоз аишәа ду жәаҩык раҟар аҭаҳмадцәа ахатәаны гьамала крыфо аицәажәарагьы иаҿын. Арҭ ауаа иеиуеиҧшым аамҭақәа рҿы Истамбул иааны анхара иалагаз Кавказаа раамыстацәа иреиуан. Ҧыҵҩык зхала иаақәаз ракәын, ҧшьҩыкгьы иеиуеиҧшымыз амзызқәа ирыхҟьаны рыҧсадгьыл ааныжьны Истамбулҟа ииаз рхәычқәеи рмаҭацәеи ракәын.

Аурысқәа аҵыхәтәантәи ҩеижәеижәаба шықәса Кавказ адгьылқәа рнапаҿы иааргацыҧхьаза зыдгьылқәа ирымпыҵархалаз ҭауади-аамыстеи Истамбулҟа иааны нхара иалагахьан.

Аиашазы Истамбул анхара ус имариазамызт аха аамыстацәа дара-дара реидгылареи реицхыраареи ирыбзоураны ишырҭаху анхара иаҿын.

Амала Кавказаа раамыстацәа рыҧстазаара бзиа хара изымцеит. Раҧхьа 1864 шықәсазтәи Кавказаа рхырҵәареи аамышьтахьгьы 1878 шықәсазтәи аҧсуаа рхырҵәара рыҧстазаара бзиа ашәарҭара иааҭанргылеит.

Ачерқес хырҵәара Ду аан Османтәыла инанагаз ахҵәацәа, аҳәынҵқарра аҟнытә иаҭахыз ацхыраара анырмоу, ууанза Кавказ аҟнытә ирдыруаз усҟантәи раамыстацәа иахьатәи Османтәи абеиацәа ирыдыгланы рыцхыраара иазыҧшын.

Аиаша ҳҳәозар, Истамбултәи аамыстацәагьы ма иҧхашьаны, мамзаргьы рыуаажәлар бзиа иахьырбоз амшала, ауадаҩра иҭагылаз рзы цхыраара рзыҟарҵон. Амала ацхыраара зҭаху рҵыхәтәа анҧымцәа агәыҵҟьара рызҵысуа иҟалахьан. Зхыҧхьазара миллионла иҟаз ахҵәацәа рызҵаарақәа дара аркәым аҳәынҵқараа рымч азхомызт.

1864-1866-шықәсқәа рызтәи ахҵәарақәа рҿы Ҭырқәтәылаҟа иаақәаз гәаҟра дуззала рқыҭақәа ргыланы иахьааз атәыла ашьцылара иалагахьан. Зегьы раастагьы

Истамбултәи ргәыҭырҭақәа ушьҭа ишбашаз еилкааны рхатәы ала ашьақәгылара иаҿын.

Истамбултәи аамыстацәа ахцәацәа рқыҭақәа аҧцаны дара рыцхыраара рҭахымкәа анхара иалаганы рыҧсы ааивыргоны, 1878-тәи ахцәара амшала, Аҧснынтәи шәнызқьоыла ауаа ихыҵны Анатолиаҟа иандәыкәла, еиҭах амца рыцралеит. Избанзар, арҭ реиҳарашьык рҭынхацәа аркәын. Ажәакала, уажәы аҧхьақәа раастагьы ауадашьрақәа рзыҧшын.

Анцәа иҟынтә ахцәацәа Истамбулҟа рнеира азин рырымҭо ианыҟала рыҧсы ааивыргеит.

Меҳмет Беи ишьоны иҟаз аизарагьы, иага Истамбулҟа рааира азин ыҟамзаргьы зегь дарароуп мшьак ҧшааны ишиашоу дара рахь иааиуаз арҭ рҭынхацәа ҿыцқәа рызцаарақәа рызбара иазкын. Даҽеакала иуҳәозар, арҭ ауаа ирыҧрыргарц азы иҟацатәқәоу ирыхцәажәарц акәын изеизоз.

– Османаа Истамбул аҭалара иага азин ҟарымцаргьы, ҳара ҳтәқәа убри аҟара иҟәышуп, уабсҟак рыхшыҩ царуп, Иҟарцалаакгьы мшьак ҧшааны иаҳзауеит… – иҳәеит Хәсеин Беи. Иара аишәа иахатәаз зегьы дреиҳабын уи азыҳәангьы ахаҿы дтәан.

Қәрала реиҳа иреиҵбызшәа иҟаз макьаназгьы Османтәи ар рҿы иафицерыз Хулус Беи, Хәусеин Беи иажәақәа дрықәшаҳатхеит.

– Абри агәра жәга, ҳара иҟаҳцаалаакгьы ҳҭынхацәа ҳрыҧшауеит… Истамбул изымааирц азы баша аус аура ҳаақәыҵны, Истамбул ианааилаак ҳара излаҳақәымгәыгша мшьак ҳаҧшароуп… Ҳара усгьы иҳалшои? Аҳәынҭқарра дузза урҭ рзы акагьы алымшозар… – иҳәеит уи.

Иеизаз, азцаара ҭәҭәала иеимакны алҵшәак аҧшаара ишашьҭаз, ҳамҭакы ибжьы мыргазакәа ирзызырҩуаз аҧшәма Метмет Беи даҽеа гәаанагарак аарылеиҳәеит.

Сара иаҳзааиуа ауаа ҳҧырагара акәымкәа, ууанза ҳара-ҳара ҳабжьара ишыҟаҳцахьаз еиҧш, ҳарҧылап, ҳархылаҧшып ҳәа ишәыдызгалоит!

Меҳмет Беи иажәақәа заҳаз зегьы акрыфарагьы иаақәыҵны иааихәаҧшит. Насгьы иеицҿакны:

«Ишҧа? ҳәа рыбжьы ааиқәдыргеит. Уи аҟара ауаа ҳазларыхьзои?.. Аҳәынҭқарра ирымчым аус аҟны ҳара

иҳамчуи?..» ҳәа иазҵаауан. Аизара мҩаԥызгоз Хәусеин Беи иакәзар амца икызшәа акәын дшыҟаз.

– Иуҳәо улымҳақәа ираҳауама Меҳмеҭ Беи?.. Мамзар ҳара ҳаума иззеилымкааз? – ҳәа днаиазҵаait. Меҳмеҭ Беи иакәзар дҭынчза дыҟан.

– Аиеи, сҽы иҭыԥуа слымҳа иаҳауеит… Шәаргьы ииашаны иеилышәкаait аха зегьы шәзеилымкаait… – иҳәеит. Арҭ ажәақәагьы дҭынчза дмыццакзакәа иаиҳәоз аишәа иахатәаз ргәы еиҟәымжәарц иҭахызшәа акәын дшыҟаз.

– Уара инагзаны иаҳзеилымкаауазар инагза уажәа… – иҳәеит Хәусеин Беигьы.

Меҳҭмеҭ Беи зегьы ахьиргәаҟуаз игәы иахәоушәа дыҟан.

– Шәара ижәдыруама сыздыруам аха, ҳара ҳҟынтә ацхыраара зҭаххауа зегьы ҳаамыстацәа роуп… Насгьы ма ҳауацәа, ҳҭынхацәа роуп … Иахьа уажәрааназа нхаҩык шәышә днылагыланы кыр дшәыҳәахьоума?.. – ҳәа днаразҵаait.

– Мамоу иҵабыргьыцәҟьаны нхаҩы заҵәыкгьы ҳашә дыламгылац… Раҳцәа шыҟоу дара иабарыхәҭоу усгьы… – иҳәеит Хәусеин Беи. Меҳмеҭ Беи иблақәа дырҭаԥуша.

– …Раҳцәагьы рхазыҳәан акәымкәа, зҭакԥхыҟәра рыду анхацәа рзы ацхыраара рҭаххоит абрааназа иааны… Урҭ дара ирызхаша ахьи аԥареи есмыша ирымоуп… – ҳәагьы ианциҵеит. Аишәа дшахатәазгьы уааназа ажәакгьы зымҳәацыз Шьериф Беи ажәа дналаԥалеит.

– Анхацәа хымԥада раҳцәа ирхыԥаны ҳара ҳҟынтә акагьы рҭахахзом… Ҳара ҳҽы иуҭынхам азәы иҟынтә ацхыраара азыԥшра ԥхашьаразами?.. Ари анапы роуны аҳәара иаҩызоуми?..

Шьериф Беи маҷк иԥсы ааиҭакны зык данынахәа ашьҭахь, ашьшьыҳәа изызырҩуаз иҩызцәа рахь днаҳәаны иажәақәа инарыциҵеит.

…Усгьы нхаҩык ҭынхас дызмоу зәыр шәыҟазам, нас ус анакәха ҳаиҭынхацәоуп ҳәа ацхырааразы ишәзааирц иҟада?..

Шеирф Беи иажәақәа еиҳарак иргәамԥхазаргьы имцызамызт. Аԥсуа аамыстацәа анхацәеи дареи даара бзиа ишеибабогьы, мариала анхаҩы ҭыԥҳак дааргазомызт уи амшала аамыстацәеи анхацәеи аҭынхара рыбжьазамызт. Дара-дара иеибагон азы дара-да еиҭынхацәан. Шьала

аҭынхара ала аамыстацәеи анхацәеи ахәыпҳара еипш ааз-арала аҭынхарақәа рыбжьарҭалон.

Меҳмеҭ Беи, Шьериф Беи зынза дизымзырԥуазшәа дыҟан, уи ихы Хәусеин Беи «аамыстацәа усгьы ирызхаша ахьи, аҧареи рымоуп» ҳәа ииҳәаз ажәақәа рыҟны иҟан. Аҭыхәтәан Хәусеин Беи иахь днаҳәны игәааанагара ҽыц рзеиҭаҳәара дналагеит.

– Ҳара ҳалзыргаша ажәа ссирқәа уара иуҳәахьеит Хәусеин Беи!.. Иага гәаҟра рхыргазаргьы ҳаамыстацәа рҽы ирызхаша ахьи аҧареи ыҟоуп… Ҳара ҳмыцәароуп аамҭа мгазакәа убарҭ ҳҭынхацәа ҧшааны рхьи рҧарақәеи ирылгаанза Истамбул иааҳгароуп… Урҭ рҧарақәа араҟа аԥнқәа рзаахәаразы ирзхоит, иагьырхашәалоит… Истамбул анхара иалаганы ҳара иаҳҳаҳгақәаз даргьы ирхыргап… рынхацәа рызҭаарақәагьы дара азбара иалагааит. Убри алагьы ирбап ҳҭагылазаашьақәа зеиԥшраз…

Аишәа иахатәаз зегьы Меҳмеҭ Беи ишанханы изызырԥуан. Ииашаҭәкьаны дара рыҧсы еивыргарц азы уаҳа назҭахым гәаанагаран. Ари ирзыҟаҵар рҟәаҟәа иқәу аидарагьы маҷхон Истамбултәи рколниагьы аеарҕәгәон.

Аҧшәма аҭыхәтәантәи иажәақәа раамышьтахь, зегьы Меҳмеҭ Беи идныҳәалон, уажәы…

* * *

Нусрет Чауш уаха дгәырҕьаҵәа дыҟан. Избанзар, даараза игәхьааигоз иуацәа иҭааны иҟан, насгьы мызқәак раахыс игәы изырхьуаз ахьанҭарагьы иҟәаҟәа иқәҵхьан. Иуацәа иусура аҟынтә дышиашаз иԥнықа иганы иани ԥыцьа иҭыпҳацәеи иеибаирдырхьан. Ари аамҭазы Дузҧьеҟа дахьзымнеизгьы инеиҵыхны Мариса Ҳаным ианылзеиҭеиҳәа ихьаагьы ихәышәтәызшәа даақалеит.

Уажәы иԥны иҭбааза иҟаз азал аҷы итәан. Нусрет Чауш ипҳа хәычы Аишье Мариса Ҳаным лшьамхы дықәтәан. Аишье хәычы илзеилкааua, илзеилымкааua дазымхәыцкәа даақәымҵзакәа Мариса Ҳаным лацәажәара даҷын. Ахәыҷқәа зегьы реипш уигьы абзиабара илбаз лгәы иахәаны лара лтәала аҭак ҟалҵон.

Нусрет Чауш ипҳа аиҳабы Еминегьы амаҵурҭаҷы ланду длыцхрааuан. Афатә еицыҟаҵара иаҷын. Нусрет Чауш аамҭак ҧшааны амаҵурҭаҷынза дааины исасцәа ҳаҭыр ду

шрықәыз рзеиҭеиҳәон. Уаанзагьы, ихы-игәы иҭымҵуаз, аҧсуа ҭыҧҳа Кымараҷа лызбахәгьы иан илеиҳәахьан.

– Сан быблақәа срыкәыхшоуп. Шәгәы шәеаныз, ҳасасцәа излаҳалшо ала ламысла ҳархаҵгылап. Урҭ хара имгакәа иаҳҭынхацәаха ргьы ҟалоит… – ҳәа аҭагылазаашьа иара изы шаҟа иҷыдаз азгәеиҭон.

Нусрет Чауш исасцәа рышҟа даныхынҳәуаз, иан аҭакәажәгьы аарлаҳәа дназгаазгоз лшьапқәа мчыла дрықәгыло афатә аиларшьшьра даҽын. Уигьы лыҷкәын бзиа иибоз аҧсуа ҭыҧҳа длызхәыцуан. Анцәа идыррын дзеиҧшраз? Аха Кавказаа рҭыҧҳацәа рыҧшзара мацара ала акәымкәа рлеишәеи, рҳаҭырқәҵареи рыла Османтәыла ибзиазаны ахьз-аҧша рыман. Ибеиаз аҭаацәарақәа Кавказаа рҭыҧҳацәа рыҷкәынцәа ирзааргарц азы иаарылшоз зегьы ҟарҵон. Аха ауаа зегьы еиҧшызма? Лыҷкәын игәаҧхаз аҭыҧҳа хымҧада дшыҧшзахоз агәра лгон. Амала лҟазшьа? Лҟазшьа зеиҧшраз?.. Аҭакәажә дзызхәыцуаз абриак заҵәык акәын. Избанзар ҩонаҭак аҽы иеицынхар акәын. Аҩоны данааилаак лара дышҧалызныҟәоз?.. Ихадараз, ҩыцьа аиаҭымцәа анык леиҧш илыдылкылозма?.. Лара илзынхар иааигәаны илдыруа ҭыҧҳак ҭацас даалагар лҭахын, ала лыҷкәын акырынтә иалҳәазаргьы мап икуан. Уи Кымараҷа лыда азәгьы лызбахәгьы иҳәар иҭахзамызт.

– Нана, афатә мазеизар аишәа архиара сыбцхраап… – ҳәа ҿааз ҭыз лыҷкәын ибжьала лхәыцрақәа даарылҵит.

– Маҷк ауп инхаз сыҷкәын… уара хьаас иҟаумҵан Еминеи сареи иҳархиоит аишәа… Уара аҳәса рус уацхраарагьы ҧхашьарами? Асасцәа урыдтәалаз… – ҳәа аҭак наилҭеит лыҷкәын.

* * *

Икаххаа игылаз амра ала Мариса Ҳаным лқыҵа аҟны даҽеа мшык алагон. Ҧыҵоык ахацәа иасымшатәи русҟәа ирҽын. Иаанхаз ракәзар, ааҧынразы зыргылара ргәы иҭаз аҩонқәа рзы аҽазыҟаҵара иаҽын. Избанзар, азынра рхыргарц азы иҟарҵаз ақьалақәа рҽы наунагъа аанхара ргәы иҭазамызт. Ари аҩыза анхарҭаҽы уаҩцас узыҟаломызт.

Аҭаацәарақәа дара ирызкашәаз адгьылқәа рҽы аамҭа мгазакәа ақәыцқәеи, аҵлақәеи аарыцқьаны рыҩонаҭақәа рырхиара иалагахьан. Асасцәа ахьрыдыркылаша аҩоны ҭбаақәеи, амзырхақәеи, рутрақәеи, рымхқәеи, насгьы або-

ра, аца, акәтыԥра ахьдыргылашаз аҭыԥқәа рзы иамҷымкәа аусура аҭахын.

Рыдгьылқәа аныдрыцқьоз аҳәны аҟаҵаразгьы, азын абылразгьы амҽыылхра иаҽын. Абас ала х-уск иеицыҟарҵон.

Қыр аамҭа аахыс даанымгылазакәа зыҳәнҭыԥ арыцқьара иаҽыз Ҳаиҭ, иахьа шәаарцара дцарц иакәикит. Избанзар, ааигәа шәарацара дымныҟәацызт. Уи арахь иааижьҭеи аамҭацкгьы иԥсы мшьазакәа иҳән ҭыԥ, иуыҭра ҭыԥ уҳәа рырхиара даҽын. Ушьҭа дзеиԥхызуаз иҳәны ахьиргылаша ирмазеихьан азы дгәыргьаҵәа дыҟан. Уи азоуп ихазы мышкы аԥсшьарамш иалхны шәарацара дыздәықәлазгьы.

Амш дузза ихала ашәарах дашьҭаланы дымныҟәаразы ашәарыцара аганахьала иԥышәарақәагьы иирҵарц азы аҽар рҟынтә азәы, Шабаҭ зыхьзыз дышьҭихит (Базала иаб иашьа Данаҟаи иԥа иакәын) Шабаҭ. Ҷкәына еилҟьак иакәын, аха амцхә дыԥхашьаҳәын.

Ҩыцьа ашәарыцаҳәцәа шаанза амҳәа иқәланы ақыҭа аҳәадатәи аганахь иҟаз арҳәаш ашҟа ицеит. Ари арҳәаш азы егьи аасҭа иагьыцқьан, иагьыхьшәашәан. Ҳамҭакы аҟара азы ахьыҵыҵуаз аганахь ианныҟәа ашьҭахь рармарахь ихынҳәны амардара инаҽалеит. Ихалацыԥхьаза абнара жәпахон, рныҟәарагьы уадаҳәхон.

Ҳаиҭи Шабаҭи ахәы аҟынза ианхала рышьҭахьҟа иаахәны арҳәаш рбозар ҳәа иԥшуан. Амала абнара амшала ирызбазомызт. Нас рыкәша-мыкәша ҭырҵаауа иналагеит, азынра ахыҷә иахьыҷәгылаз амшала аҵлақәа рбыҷқәа еиҳарак икаԥсахьан, иаанхазгьы ма иҳәажьхахьан мамзаргьы аҟаԥшь ԥштәқәа рыманы аҳәара иаҽын. Рыкәша-мыкәша иҟаз аҵла хыккәа рырацәара иаршанхахьан. Аҭәаҵла, ахьа, ахьаца, ашә, аԥы, алакациа уҳәа зегьы игәыдибакылозшәа иеилагылан.

Акаԥаа идыргылаз рқьала ҿыцқәеи, идрыцқьаз адгьылқәеи маҷ-маҷ акәзаргьы иубарҭан. Арҳәаш дугьы аразны еиԥш ицырцыруа рҽаԥхьа иҟан. Арҳәаш дуи арҳәаш хәычи иахьеиԥылоз ақыҭа агәеиԥш иҟаз ахәы хәычы аҟны иҟаз Мариса Ҳаным лқьалагьы Ҳаиҭи Шабаҭи иахьгылаз аҟынтә кәаԥк еиԥш ирбон.

Ҩыцьа ауаа ишанханы аԥсабара ишахәаԥшуаз арҵәаа ҳәа игаз бжьык ала рхаҭыԥаҽы иааины иаразнак иахьыҟаз

инатәеит. Игаз абжьы ауаҩы итәымызт. Рахәык агаәҟра иаҿын, аҭагылазаашьа шуадаҩыз абжьы ала иеилукаауан.

Ҳаиҭ иаразнак дангыла Шабаҭгьы днаиышьҭалеит. Ршәарҭадарагьы иашьклаԥшуа абжьы ахьгоз аганахь иеихеит. Ианазааигәаха рыбла иабаз рызхаҵомызт. Бгахәыҷык ашьапы аихатәы ацқәа злаз шьацҳәак иакны иыҟан. Абгахәыҷы рцыҳа иамаз ахьаа изычҳауамызт. Иҟәыбаса, ашьа иаганы иҟаз ашьапы ашьацҳәа иамнахырц азы аекыдҟьара иаҿын аха аиуамызт. Ари аҩыза агыгшәыгра Ҳаиҭ игәы еиҟәнажәеит, иҭаҷкәым раҵәаны дыҳәҳәон.

– Ари уаҩоразам!.. Ауаҩра ишанымаало еиԥш ашәарыцарагьы иакәнагам… Арҭ арыцҳақәа ҳшәақьқәа рҿаԥхьа усгьы ихьчазам. Нас ари аҩыза агмыгра заҭахузеи?…

Шабаҭ иакәзар, иибаз аамышьҭахь Ҳаиҭ диеицәаны игәы ԥжәон. Избанзар ихаан раԥхьаза акәны абри аҩыза ашьацҳәа ибон. Амала Ҳаиҭ, аурысҟәеи Англиантәи ныҟәара ииаз рыҟни ари аҩыза ибахьан, иара Англиааи Кавказааи абри аҩыза ашьацҳәақәа кырынтә еимактәыс ироухьан. Кавказаа рҿы ашәарах абас рызныҟәара ҟалашьа амазамызт.

– Ҕәҕәала ахьаа амоуп, иҟаҳҵозеи уажәы?.. – ҳәа дҵаауан. Ибжьы ала иаргьы шаҟа дхьаауаз убауан.

Ҳаиҭ маҷк даалак-ҩакзаргьы иаразнак абгахәыҷы ахыҵәҟьа дҩеихсит. Зыхәдаԥьал ахы зыкәшәаз абгахәыҷы рыцҳа уаҵәҟьа аԥсы аахыҵит. Ахысбжьы ала абгахәыҷгьы ахьаагьы, ахәаабыжьгьы наунагза иаанкылан. Ҳаиҭ дшанханы, насгьы дшәаны ихәаԥшуаз Шабаҭ иахь днаҳәит.

«Иҟауҵеи Ҳаиҭ?.. ашьацҳәа иамхны иоумышьҭкәа уеихсны изыушьи?..» ҳәа дҵаауазшәа ихәаԥшра даҿын.

Ҳаиҭ иакәзар, инапы Шабаҭ иҟәаҟәа иныкәҵаны:

– Издыруеит иҟасҵаз угәы иамыхәазеит Шабаҭ, амала уи арыцҳазы уаҳа иҟаҳҵаша акагьы ыҟазамызт… – иҳәеит. Аха Шабаҭ иҟоу изеилкааузамызт. Ҳаиҭ иакәзар иеиликааныза изеиҭаҳәара даҟәыҵзомызт.

– Сыҷкәын абгахәыҷы ашьацҳәа иамхны иауҳашьҭыргьы иҟәыбаса иҟаз ашьапы ала изынхазомызт. Ашьа фҩы заҳаз агыгшәыг зегьы иемҿыжәжәа иргон. Шаҟа идыргәаҟуаз уазхәыцы? Аха уажәы зынза иааҭынчхеит. Саргьы иҟасҵаз сгәамԥхазеит, аха ишысҳәаз еиԥш уаҳа сԥыхәа ҳамазамызт…

Ҳаиҭ арҭ ажәақәа аниҳәа ашьҭахь днеины ашьацҳәа днахагылеит, аиха иалхыз ари ашәарах аԥсышьа цәгьа рызҭоз аҽәаасҭа ааҵыхны иибаз хаҳә дук ала дасуа иузныкәымго иныкаҵаны иршәны ақәыцра иныла ижьит. Даеазәы иитәыз акы ԥырхага ахьеиҭаз азгьы игәы ҭынчымызт аха. «Иҟасцаз иашамзаргьы ари аҩыза агыгшәыгра уаҳа исзычҳауам..» ҳәа дҩагылеит.

Ҳаиҭи Шабаҭи абгахәыҷы аԥсыбаҩ иахыҵны ианцоз блақәакгьы дара ишрышьклаԥшуаз рыздыруамызт.

* * *

Амҩа иахьараапсаз азы ауаа иҭахәхәа ицәеит. Марисеи лҩызцәеи, ашьыжьгьы шаанза игыланы урсқәа инарышьҭалеит. Иахьа Нусреҭ Чауш урҭ рзыҳәан Истамбул излаҭалаша ақьаадқәа ирхиараны дыҟан. Уи азы раԥхьаза Измит ахада Селим Ԥашьа диҳәараны дыҟан, иамур даеа мҩак иԥшаар акәхон.

Аиҳабыра рхан аҽаԥхьа Нусрет Чауш изыԥшуаз Мариса Ҳаными лҩызцәеи, кыр аамҭа анца ашьҭахь қьаадқәак кны дара рганахь ааира дшаҿыз гәарҭеит. Дыччаччо дызлаҟаз ала Селим Ԥашьеи иареи реиԥылара ибзианы ишымҩаԥысыз убарҭан.

– Шәқьаадқәа мазеиуп!.. Анцәа иҧьшьаны Селим Ԥашьа ауадаҩра алымхзакәа иаԥхьа иқәсцаз зегьы инапы рыцаиҩит. Ушьҭа шәыҩныка шәнеиуашәа, шәымшәашәмырҳа Истамбул ацара азин шәымоуп… – аниҳәоз, дгәырҵьаҵәа дыҟан.

Мариса Ҳаными лҩызцәагьы рқьаадқәа абас мариала анапы ахьаҵаҩхаз азы игәырҵьон. Избанзар, Селим Ԥаша инапы атимҩуазшәа хәыцрак рыман. Аха уажәы, раԥхьа уадаҩра ҳәа акгьы ыҟазамызт. «Анцәа иҧьшьоуп!.. иахьатәи амш мышьҭабзиала ҳалагеит, лҳәеит Мариса Ҳаным. Ари анылҳәоз Анцәа дылбар лҭахызшәагьы лхы ҩарханы ажәҩан ашҟагьы днаԥшит. Нас лҩызцәа рахь днаҳәаны.

– Уажәы ҳауа бзиа Нусрет Чауш абзиаразы ҳәа наиаҳәаны аамҭа мгазакәа амҩа ҳақәлароуп…– ҳәа аццакра шаҭахыз наралҳәеит.

Нусрет Чауш иикыз ақьаадқәа Шкок Беи ианиитоз ус дук нагзаны зҭакԥхыцәра иаҵыҵцыз ауаҩы исахьа инубаалон. Шкок Беи иоуз ақьаадқәа иԥшзаза иаарены иҩныҵкатәи иҧьыба иҭеиҵеит.

Нусрет Чауш иԥызцәа азәазәала абзиаразы ҳәа реиҳәеит. Мариса аҵыхәтәан дынижьит. Дгәыдикылодгәыдимкыло ҳәа длакԥакуа дгылан. Аха лара зынза дымԥшыкәа даалгәыдылҳәҳәалан «Зегьы рзы иҵабуп ҳәа уасҳәоит сыҷкәын!..» лҳәеит, убриаҟара гәык ала дгәыдылкылеит, Нусретгьы игәы ԥшааны, иԥнуҵҟала:

«Абри аԥҳәыс аԥбатәи сан лакәушәа дызбоит...» ҳәа даахәыцит

Мариса Ҳаными лԥызцәеи амԥа ианықәла, Нусрет Чауш кыр аамҵа дгыланы рыхәаԥшра даҽын, ганкахьалагьы изқәылаз амԥаҽы зегь рыла ирықәҽианы ԥырхагада ихынҳәырц азы анцәа диҳәон. Избанзар Истамбултәи амԥа ажәытә еиԥш акәымкәа даараза ишәарҵан, шоук рықәлар ҟалон, идырҳәыр, иршьыр ҟалон…

Марисеи лԥызцәеи ажәак мҳәазакәа кырза иныҟәеит, иахьцоз рыкәша-мыкәша иҟоугьы ҽырҳәала ирҵарц рҵахызшәа аҵцаара иаҽын. Рныҟәашьа иасқьынагьы ишыҟаз еиԥш акәын ишныҟәоз. Ҭемыри Базалеи маҷк раԥхьа игылан. Марисеи Шкоки ракәзар, Исмаилгьы дрыцны рышьҭахьҟа ирышьҭан.

Абас ҭынч аныҟәара ишаҽыз, Мариса лыбжьы налыргеит.

– Иахышәҳәаауеи, ҳамԥа маҷк иааԥсахны, ҳауацәа Азахәцәа рахь (адыгақәа рахь) Шьмаф иқыҵахь ҳымԥахыҵрыма? Мамзар ҳаныхынҳәуа ҳрызнеирыма?..

Азәгьы ари аԥыза азҵаара дазыԥшзамызт ачкәынцәа иааҳәаны Шкок Беи ишҟа инаԥшит. Избанзар уи дшыҟаз ажәа аҳәара дара ирызкашәомызт. Даргьы руацәа Азахәцәа рбар рҵахын аха Истамбул абарагьы иазгәышьуан. Османтәыла аҳҵнықалақь ирацәаны азбахә раҳахьан азы аамҵа мгазакәа уахь анеира акәын рхы иҵаз.

Шкок Беи иарҕьа напала ихаршала иҟаз иԥаҵақәа аашьшьны маҷк данхәыц ашьҭахь Мариса аҵак лиҵеит.

– Саҳәшьа сара бсазҵааузар, ҳамԥа ҳахымҟьакәа ҳцалап сҳәоит… Избанзар ҳауацәа рбара аамҵа ихадоу азҵаарақәа ҳаԥхаьҟа ишьҭоуп. Усгьы хара имгакәа ҳахнымҳәуеи?.. Ҳаныхынҳәуа Шьмаф ишҟа ҳамԥахыҵны ҳазхара ҳаибабап…

* * *

Ихәхәаза иианы зеызцәахыз хҩык ауаа рганахь ааира иаҿыз Ҳаиҭи Шабаҭи ирышьклаҧшуан. Арҭ ауаа Идрыс Агеи ҩыцьа имацуарқәеи ракәын. Ҳаиҭи Шабаҭи ирзыпшыз рзымдыркәа ирзыҟацаз ацәкьа азааигәахара иаҿын. Рҩыцьагьы макьана маҷк аҧхьа изықәшәаз ахҭыс рызхымгазацызт. Абгахәыцы ахьаа рыбла ихыцуамызт.

Ҳаиҭ, уи азыхәан Шабаҭ игәы ирҭынчырц азы ажәеиҧшьаа рашәа аҳәара далагеит.

Абас ишлеиуаз иаразнак ишшәарыцацәаз насгьы абна ишылаз ааигәалашәеит Ҳаиҭ. Ашәарыцаҩы зегь дарароуп ишәарҭадара дашьклаҧшыр акәын. Ашәарыцараҿы баша амҩа уанызшәа ашәа ҳәо аныҟәара ҟалашьа змам усын.

Ашәарыцаҩы Ҳаиҭ, ашәа аҳәара днаҟәыцны иблақәа рыла икәша-мыкәша аҭцаара дналагеит ари аныҟаиҵоз Шабаҭгьы иимырбарц иҭахын, ачкәын диршәарц иҭахымызт, амала арахьа аҧсабара убриа ҟара иҭынчын, иарбанызаалак бжьык газомызт азы агәеанызаара аҭахын.

Ҳаиҭ шәарҭарак шыҟаз игәы иҭашәахьан, дымнаҳәыааҳәуа акәымкәа иблақәа мацарала икәша-мыкәша аҭцаара дшаҿыз Идрис Ага ихы иакәыршәыз ашкәакәа илаҧш иныҵашәеит. Нас цқьа даныҧшы ирықәкыз ашәақьқәагьы аагәеиҭеит. Шәарахк еиҧш ацәкьа аҭалара иаҿын. Маҷк даалакҩакзаргьы ихы аҭыпаҿы иааигеит. Избанзар усҟан иаргьы Шабаҭгьы рыҧсҭазаара ашәарҭара иҭагылон. Ирзыпшыз ауаа имбазшәа ҟацаны Шабаҭ дизааигәахеит. Ганкахьала ибжьы рдунгьы дцәажәаны «Шәсымбазеит ахысразы шәмыццакын» иҳәозшәа ихы мҩапигон аха хыкәкыс имаз маҷк рапҳьаҟа иҟаз аҳаракыра аҟынза инеир акәын дзыргәаҟуаз.

Ҳаиҭ иҭыҧ даназааигәаха иаразнак Шабаҭ иеиқәыжьны аҳаракыра даваижьит, аха урҭ каҳаанзагьы Идрис Агагьы имацуарқәагьы амца рыжәырҵан азы аҭагылазаашьа ҧьаҳаным иаҩызахахьан.

Ҳаиҭ рахьекарыжьыз аҭыҧ аҟны иҟоу ҧышьаны дшәаҧырҳапуа ихәаҧшуаз Шабаҭ ирҭынчразы «умшәан, уҭыпгьы умҧсахын!.. Шьоукы ацәкьа ҳызкарҵеит… аха уажәы ҳҭыҧ шәарҭазам, ҧырхагак рызхатом…» ҳәа дилабжьон. Нас иреихсуаз рганахь днаҧшит, ақәыцқәа рыбжьара аарлаҳәа иубарҭан. Рапҳьа адгьыл ҟьаҟьаран азы, дара рахь иааигәахар ирабарҭан азы рҭыҧ хьчан.

Ҳаиҭ маҷк дааҭынчханы ҽазнык Шабаҭ иахь данықынҳәы. Арԥыс ихы иаԥхьа икаҽеаҳаны ишыҟаз аагәеиҭеит. Иибаз амшала деилаԥаҭаны дыҟан, ихәхәаза ишьҭаз ауқәын иҟәаҟәа рцысуа «Шабаҭ, уа Шабаҭ!..» ҳәа аҽыҵра даҽын.

Шабаҭа Ҳаиҭ ибжьы акәым иарбанызаалак бжьык иаҳауа дыҟазамызт ушьҭа. Иҩызаа аҭак изимҭакәа дыхәхәаза дышьҭан. Избанзар уи ари аҩызаа аҽымҭра иаанагоз ибзиазаны идыруан. Зыԥсы зхыԥрааз ауқәын илахь аҟнытә илеиуаз ашьа ашьацра иахьылашәоз аеырҭбаара иаҽын.

Ҳаиҭ дахькажьыз Шабаҭ иԥсыбаҩ ашьшьыҳәа иааиргьежьит. Шабаҭ рыцҳа ииаҵәҵәкаҟараза иҟаз иблақәа ажәаҩан ахь иԥшуан уажәы. Игәышԥы ашьа иаганы дыҟан. Излаибоз ала ихәда аҵаҟа иақәшәеит дызгашаз ахы, уи азоуп иаразнак иԥсы зихыҵызгьы

Ҳаиҭ ихьаа ҳәаа амазамызт. Игәаҵәақәа абылра иаҽын, игәы еиҟәжәон, иԥсыԥ изеивгомызт. Дахьыҟаз дгәаҟуа днаҳәы-ааҳәуан. Нас ихьаа аасҵа ихьымзг еиҳахо иалагеит. Ихьчара иара идны дышҟаз алым иаҩызаз ауқәын дыԥсны иаԥхьа дықәын. Уи дызгашаз ахы изаанымкылазеит, Аркәакәаҳәа аҳәҳәаара дналагеит.

«Анамыстақәа!.. Агмыгқәа!.. ишәҵахыз адауаԥшь иаҩызаз ауқәын иҟнытә. Анцәа шәишәиааит!..»

Ҳаиҭ ибжьы гәаҩа гәыҵшьаага аҩхаа иҵыҩҩуан. Амала иажәақәа аԥсышәан азы иаҳацәа ииҳәақәоз иаанагоз рзеилкааузамызт. Иреилкааузамызт аха ибжьы убриа ҟара ицәгьан ргәы ҭҟьаны рцәа иҵазызааузаа инханы иҟан.

Ҳаиҭ Шабаҭ рыцҳа иԥсыбаҩ иеақәыжьны илаҳырз анкаиҵәоз Идрис Агагьы, иҩызцәагьы ишәаны иахьақәшәалак ахысра иаҽын.

Иҩызаа ҷкәын изы алаҳырз казҵәоз, ахьаа иаганы иҟаз Ҳаиҭ Шабаҭ иԥсыбаҩ днахыҵны аҳьеиҩ ҳәа дҩагылт. Иблақәа ҭыкаԥшьааза иҟалахьан, нас иҵаҷкәымкәа раҵәаны аҳәҳәаара далагеит. Аиҩхаа аҽы ихәаабжьада уаҳа акагьы уаҳазомызт. Арҭ аԥсуаа аибашьраҽы ирҳәоз ажәақәа ракәын, аҳа игәы ҭырҟьарц рхаҵа ргәы шьҭырхырц азы абас иҳәҳәалон.

Ҳаиҭ даеа ҳамҭакы даныҳәҳәа ашьҭахь иаразнак ишьапы дҩықәгыланы иреихсуаз рышҟа дышиашаз дыҩоны иҽынеихеит. Ганкахьалагьы аҳәҳәаара даҽын. Ари аҩызаа иазыԥышмыз аҳацәа иҟарҵара рзымдыруа ишанханы иҟан,

ахысрагьы иаҟәыҵны иҳәҳәо ирзааиуаз ауаӡоы дцьашьаны ихәаԥшуан. Амала хара имгакәа реааидкыланы еиҭах ахысра иалагеит. Иааигәантәи ихысуаз хӡык рҟынтә руазәы итәы Ҳаиҭ уиаҭәа иақәшәеит. Аӡобатәигьы имгәа иалҟьаны ицахьан. Ахԥатәи акәзар, зынза иқәымшәазеит. Ԥ-хык шиаахазгьы Ҳаиҭ даанымгылызеит. Иеихсуаз ауаа дырхагыларц кыр игзамызт. Иаҭацәа ршәақьқәа даҽеазнык аиҵацара иахьымзацызт.

Идрис Ага аркәакәаҳәа иҳәҳәо ирхагылаз Ҳаиҭ ашьоуразы икылҵыҵцыз иблақәа данырҭаԥшы ишьа аангылазшәа изааит, ишәақь аиҵацарагьы дааҟәыҵны ахылаҧьара иҽеаҭаны абналара далагеит. Идрис даныбнала имацуарцәагьы ашәаргәындара рызцысит. Руазәы ишәақьгьы нкажьны дыҵкьеит. Егьи иаанхаз иакәзар, ишәақь аиҵацара дахьзазаргьы уаӡацас дызмхысит. Игәы ҭкьаны дахьыҟаз азы Ҳаиҭ иҷаԥхьа дышгылазгьы изиқәмыршәазеит. Амала ицхысыз Ҳаиҭ ихы акәзар инеины ихәдаԥьал инақәшәеит. Иаргьы убраҵәкьа иҟырҟы кны дыӡкаҳаит.

Идриси иӡоызеи иӡоуа ибылгьо аиӡохаа аӡоныҵқа изны ицахьан. Ԥ-хык зықәшәаз Ҳаиҭ урҭ рышьҭалара акәым ишьапгьы дзықәгылмоызт ушьҭа. Ишьамхқәа дрықәгыланы ибналаны ицаз рышҟа днаԥшит, нас имч ааизганы цәгьаԥсышьала Шабаҭ иганахь деихеит.

* * *

Меҳмеҭ Беи иҭбааза, илашаза иҟаз иуадаҷы ацәардаҕәы ахаҷы дтәаны иԥҳәыс ҷа Румеиса Ҳаными иареи ицәгьахаз реизыҟазаашьа дазхәыцуан. Аԥҳәыс лцәажәарақәа ушьҭа иааузычҳаратәы иҟазамызт. Румеиса Ҳаным, Меҳмеҭ Беи инымҵәазоз исасцәа рыдкылараҷы ицәырылгаз аҭызшәа, лхаҵа игәы кыднаххьан, ларгьы абас асас идкылара дахьашьцыламыз азы лгәы ԥжәон, ажәак ала уахьгьы-арахьгьы рычҳарақәа зынза имаҷханы ишеиҟәжәара иҟан.

Меҳмеҭ Беи абарҭқәа рымшала иԥҳәыс длылҵырц иақәкихьан. Амала ихәычқәа рымшала иҽеааникылон. Иԥҳа Фатма жәаба, ичкәын Маҳмуҭ иакәзар фышықәса рхыҵуан азы макьаназы ран дрырҭахын.

Аҭаҳмада иԥҳәыс инымҵәоз лцәаӡаԥьбарақәа рымшала иажәанҭыеха иӡоызцәа иуацәа рааигәара дзымнеиуа

дҟалахьан. Ааԥхьарақәа рахь ҽызгақәак ԥшааны, мамзар сгәы бзиазам ҳәа мцык ҳәаны дшымнеиуеиԥш иаргьы ааԥхьара изыҟарҵазомызт.

Амала сычмазаӡуп ҳәа амц иҳәацыԥхьаза иӡоны ибаразы иаауаз ауаа рыла иҵәуан. Румеиса иааиуаз асасцәа рышҟа данцәырымҵлак еиҵах еимакык рызцәырҵуан. Меҳмеҭ Беи иԥшәма дахьыҟаз рзеиҵаҳәара ушьҭа илшазомызт. Анцәа иҟнытә иара иаҳәшьа Ҳаируниса Ҳаным рыҳәса рыманы ирзаауаз асасцәа дрыдтәаланы Румеиса лыҟамзаара гәарҭаратәы иҟалҵомызт.

Меҳмеҭ Беи абас дхәыцуа дыштәаз амаҵуӡцәа руазә ибжьы ааиаҳаит.

– Шәхацкы, ашә аҽы шәысасцәа гылоуп!,. Хӡык ахацәеи ԥҳәыски… Шәҭынхацәа ракәзаап…

Меҳмеҭ Беи ишьапқәа ааиҵыхны ашьшьыҳәа дӡагылт. Арахь, изусҵәада арҭ асасцәа ҳәагьы ахәыцра даҽын.

«Анцәа иҳәаны нхара ииаз шьоук ракәымзааит…» – ҳәа игәы дҭацәажәо ауада дандәылҵуаз ҽымҭ игылаз амаҵуаӡагьы дналыҵаҟьеит.

– Уажәыгьы ҵәаӡонын бадырсызшәа абра бызгылои? Ҳасасцәа бырмыԥхьо?..

Амаҵуаӡоы лыԥшәма дылмыргәамҵырц азы амардуанқәа рҟынтә дбылгьозшәа данылбаауаз Меҳмеҭ Беигьы уахь деихеит. Амаруданқәа рҟынтә ашьшьыҳәа албаара данаҽызгьы изусҵәада исзааз сҭынхацәа? ҳәа ахәыцра дшаҽыц даҽын.

Аҭаҳмада асасцәа ахьнаргаз азал данынӡонашыла игыланы иԥылаз «иҵынхацәа» изусҵәада ҳәа дрыхәапҵушан аха азәгьы диздыруамызт. Шкок Беи, Меҳмеҭ Беи дшизымдырыз иԥшрала иеиликаахьан. Ари иага дархьаазаргьы иаӡосыз аамҭагьы даназхәыц, «сара сдырра мараизам усгьы… Ӡажәеибыжьба шықәса ҵхьеит… Саргьы абра акәымкәа даеа ԥьара узбар усыздыруамызт… дабаҟоу ахы иаӡоызаз Берсалнбеи, дабаҟоу уажәы сҽаԥхьа игылоу аныҟәара зцәыцәгьоу, ишлахьоу аҭаҳмада?!.» ҳәа дхәыцны игәы ааирҭынчит. Нас ажәытәеи иӡоыза иблақәа днархыԥшыланы, мачҟгьы агәаара злаз бжьык ала дниазҵааит.

– Беслан, сыуа бзиа, сыузымдырзеи?..

Меҳмеҭ Беи иҽаԥхьа дгыланы ихашҭхьаз ихьз ала иацәажәоз аҭаҳмада дидыруашәа дыҟан амала макьаназы

изеилыргазомызт. Кыр аамҭа анҵы ашьҭахь иблақәа аартзаны дшанханы днаҵааит.

Шкок?.. уара Шкок уоума?..

Ари даниазҵаауаз арҵәаа ҳәа аҳәҳәара даҽын.

Шкок Беи иадара хьанҭак даатҵыҵызшәа дааҭынчхеит. Избанзар Беслан Беи дахьизымдырыз маҷк игәы канажьхьан. Иҩыза иахь шьаҽақәак ҟаҵаны

– Сара суоми ажәытәәи сҩыза!… аамҭак азы сузымдырит ҳәа сшәазаргьы… сызцәашәаз сақәымшәеит, ушҧаҟоу сашьа?.. – ҳәа днаиазҵааит.

Ҩыцьа аҭаҳмадацәа ауада иҩоназ ишанханы ишрыхәапҵушаз ирҷәҷәазаны иаагәыдибакылеит. Ианеидыҵ Шкок Беи иарҷьа напы Мариса иналыкәкны.

– Аригьы Мариса Ҳаным лоуп. Паҷкәык иҧшәма… Ажәытәәи уҩыза Паҷкәыкә дугәалашәома Беслан?… – ҳәа днаиазҵааит. Ибжьы ахәыҷреи агәеизҳареи ацын.

Меҳмеҭ Беи иҽапхьа игылаз аҧҳәыс бырг цкьа данлыхәапҵш уигьы дааигәалашәеит. Ажәытәәи лыҧшзареи лхымҩаҧгашьеи ишыҟац иҟан Мариса Ҳаным.

– Бзиала баабеит саҳәшьа!..– ҳәа анлеиҳәа ашьҭахь «Сашьа Пачкәыкә дышҧаҟоу?.. игәы бзиоума?..» – ҳәагьы инаиҵцеит. Беслан Беи изҵаара Мариса Ҳаным лгәы аарҧшааит. Пачкәыкә дышҭахаз ажәытәәи иҩыза иабантәи идыруаз. Маҷк дааҭгыланы азҵаара аҭак ҟаиҵарц азы Шкок Беи иахь днаҳәеит. Шкок Беи Мариса Ҳаным даниҽаҧшы Пачкәыкә дзықәшәаз аиҭаҳәара иара ишихәҭаз еилкааны иҽааидикылт. Избанзар иага лхыҵуазаргьы аҧсуа леишәала Мариса Ҳаным дҭацан, иҧсҭазаара далҵзаргьы лхаҵа избахә аҳәара ҧхашьаран.

Шкок Беи, Беслан Беи иахь днаҳәаны хьаала иҭәыз бжыык ала:

– Пачкәыкә хәымз раҧхьа дҳацәтахеит Беслан, уи, раҧхьаза ҳахьызхыҵыз Қьефқьен анышә даҳҭагәышьеит… – иҳәеит. Меҳмеҭ Беи иаҳаз ажәабжь кырза дархьааит, избанзар Шкок Беи иеиҧш Пачкәыкә Беигьы ажәытәәи иҩыза иакәын, рхәыҷреи рарҧысреи иеицырхыргахьан. Аибашьрақәа рахь, ачарақәа рахь, иахьабалаак иеицныҟәахьан.

Меҳмеҭ Беи иҽапхьа ҳаҭырла игылаз Мариса Ҳаным лыблақәа днарҭаҧшны:

– Бҩыза бзиа дахьҭахаз даараза сгәы иалсит саҳәшьа, уи иуаҩбзиара адагьы ҳара ҳзы кырза иапҵсаз ҩызак иакәын.

Анцәа идгьыл бамбаитәааит!.. – дхьааua дналыдышшылеит. Уи аамҭазы иаартыз аԥенџьыр аҟнытә иҩналаны ауада бжьык иҩныҩуа ианалага Беслан Беи иажәы аахиркәшеит. Анамаз ахь аапхьараҟацара иазкыз езан акәын ираҳауаз, рывара игылаз аџьаама аҟынтә ираҳауан. Меҳмеҭ Беи инапала итәарц надирбеит.

Ахәаџьа езан даԥхьаны даналга, Меҳмеҭ Беи исасцәа азин нарымхны анамаз кра днаԥхьатцит. Ари аамҭазы ииҳәарызеишь ҳәа иҿы иҭаԥшуаз иматцуаҩоцәагьы аишәа дырхиарц насгьы иаарласны иаҳәшьа Ҳаируниса илыԥхьарцгьы нарыдиҵеит.

* * *

Меҳмеҭ беи, иаҳәашьеи рысасцәа рыла аишәа ианахатәагьы Акаԥаа Меҳмеҭ Беи ихан аҭцаара иаҿын, ахан ажәак ала иблахкыган. Беслан Беи Аԥсны даныҟазгьы дбеиан, уи имазара абиԥарала изаauан. Иҭаацәара Аԥсны ҭыԥк напхгара арҭон Беслан Беи дҭауадын. Иара Османтәыла дызхаазгьы уи амшала акәын. Напхгара зырҭоз адгьылқәа аурысҟәа рнапахьы ианиас Беслан Беи иҭаацәагьы иманы Истамбулҟа дықәцыр акәхеит. 1851 шықәса раахыс 27 шықәса ҵуан ара дыҟоижьҭеи. Ихан зеиԥшраз ала ицәгьамкәагьы дынхон.

Мариса Ҳаным ажәытәеи рҩыза, атәым дгыьл аҿы инхашьа анылба маҷк дааҭынчымхеит. Ас анакәха егьырҭ ахҵәацәагьы иага гәаҟра рхыргар,а уадаҩорақәа ирықәшәаргьы аҵыхәтәан аԥсҭазаара бзиак ахь икылсуан. Ари Беслан Беии иҭаацәеи ирылшазар дара изрыламшарыз?..

– Еех, иҳашәымҳәо ҳара ҳаамышьтахь Аԥсны иҟалазианылаз. Акымзарак бжьамыжькәан сшәыҳәоит сыԥсадгьыл ԥшза иахнагаз зегьы шәара шәҟынтә исаҳар сҭахуп…

Шкок Беи, ихәычреи иҷкәынреи раамҭазы иасымша дзыцныҟәоз иҩыза иара иаамышьтахьтәи иажәибыжьба шықәса, Аԥсны имҩаԥысыз ахҭысқәа зегьы акакала изеиҭеиҳәеит. Уи ианеиҭеиҳәоз аамҭазы зны-зынла Меҳмеҭ Беи зны-зынлагьы Ҳаируниса Ҳаным азҵаарақәагьы ирҭалон. Ираҳарц, иеилыркаарц ирҭахыз шаҟа ыҟаз!.. Уааназа арҭ ахҭысқәа ирызкыз ажәабжьқәа агазеҭқәагьы ирнылахьан аха урҭ ажәабжьқәа ма ирыгын мамзаргьы

аҳәынҭқарааи ишырҭахыз ала ианырҵон азы акагьы аилкаашьа рымамызт.

Шкок Беи иажәа даналга акрыфара иалганы ркаҳуақәа ржәырц азы азал ахь ииасхьан. Шкок Беи уажәгьы ахҵәара аамышьҭахь Ҭырқәтәыла ирхыргақәаз аиҭаҳәара дақәын. Рызхыҵра, Пачкәыкә иҭахара, Ефтениа азбаара азааигәаратәи рынхара инаркны уажәтәи рҭыԥ ҩыц ахь инеиаанза ирхыргаз зегьы изеиҭарҳәеит.

Меҳмеҭ Беигьы Ҳаирунисагьы гәыкала изырҩоаун еиҳаракгьы Ҳаируниса Ҳаным ажәакгьы бжьалыжьыр лҭахымызт, зны-зынла илзеилымкааз ахҭысқәа ҿазныкгьы дҵааны еилылкаар лҭахын.

Шкок Беи дахьаапсаз, иара иеиҭарҳәашагьы ахьнымхаз аза аибашьреи, ахҵәареи ирызкыз рцәажәара хдыркәшеит.

– Даара агәаҟра дуқәа шәхыжәгазаап… – лҳәеит Ҳаируниса Ҳаным. Шкок Беи дахьизызырҩуаз лгәы шаҟа иԥшааз лылаҭырзқәа рыла иубарҭан.

– …Пачкәыкә Беи иҭахарагьы даараза сгәы иалсит… Уи ида егьырҭ ишәыцәтахақәаз зегьы рзгьы сшәыдышшылоит. Анцәа зегьы гәнаҳак рымазар ирхихааит… – ҳәагьы инацылҵеит.

Меҳмеҭ Беи ажәак мҳәазакәа дзырҩуан, уи имаз аԥышәара ала ариаҟара ацәажәара аамышьҭахь иааиуаз ибзианы идыруан. Ацәажәара ахыркәшамҭаз дара ирҭахыз, изхааз аиҭаҳәара иалагараны иҟан. Иаргьы ари дазыхиан. Иахьанзагьы ишә илагылаз, акы зҭаххоз зегьы иахьынза илшоз дрыцхраахьан. Зны-зынлагьы ацхыраара аниылымшалакгьы исасцәа ибзиазаны идкыланы иахыьмҩаԥигоз азы азәгьы игәы нимрыхазацызт.

Аха уажәы исасцәа даәеа хымҩаԥгашьак ала дрызнеиуан. Урҭ аҵыхәтәанынза данырзызырҩы ашьҭахь Истамбултәи аамсыҭацәеи иареи аҵыхәтәантәи реиқәшәара аҿы ирызбаз ала ныҟәашьак аҟаҵара дазхәыцуан.

Шкок Беигьы ацәажәара даркарахахьан. Ушьҭа иимаҳәаз иҟаз?.. Икаҳуа днахәаны ифарԥьан иапҳьа ианықәиҵа ауадаҿы ҷыт бжьыкгьы газомызт.

– Аҿар агьи ауадахь иеиаҳгар ҟалома Шкок Беи сашьа?– ҳәа днаҵаайт Меҳмеҭ Беи, аԥшәма иҟынтә азәгьы ари аҩызаажәа дазыԥшымызт азы зегьы иааԥьаршьеит. Уи азоуп Шкок Беи ҳамҭакы иихәара иызмдыруа дзынхазгьы

аха аҽар Шкок Беи ииҳәашагьы иазымҧшыкәа иҩагылеит. Меҳмет Беи аҽар рахь дҧышәырччо днаҧшны, ашә аҽы лшьапы дыкәгыланы адҵа иазыҧшыз аҧхәыс лахь:

– Сысасцәа ахьырҧара ҳавараҽы иҟоу ауадахь ииага, акагьы рыгбымжьын Гьулендам…

Аматҵуаҩы ҧхәыс ашә аалыртын аҽар дырзыҧшуа далагеит. Урҭгьы рышьҭахь аиҳабацәа рахь имырхазакәа ауада индәылҵит. Уажәы ауадаҽы Шкок Беи Мариса Ҳаными, Меҳмет Беии, Ҳаируниса Ҳаными рыҧшьҩык нханы иҟан.

Меҳмет Беи ауада идәылҵуаз Гьулендам ашә алыркаанза ауада иҩнашылаз аматҵуаҩы ахатца иааигаз анаргьиле зныкҩынтә даннаха Шкок Беи иахь инаирбаны

– Иуҭахызар Шкок Беи?.. Уаргьы сара сеиҧш анаргьиле уахар уҭахума?.. – ҳәа днаиазҵааит. Шкок Беи ууанза анаргьиле имбазацызт. Меҳмет Беи иапҳьа игылаз иҧьашьаны дахәаҧшуан. Нас аҵәы налатцаны аҭак ааҟаитцеит.

– Даараза уеуҧсахит Беслан… умаҭәа-ҩыҭәа уҧсахит… Уцәажәара… иуфо иужәуа… ухьзцәкьа уҧсаххьеит… Иудыруеит апсуаа ҳҷы ахьз кырза аҵанакуеит. Ахьз акәзам ауаҩы дҳаразкуа,ауаҩы ихьз ҳараикроуп. Уи азоуми ҳаиҳабацәа рыхьзқәа ҳҳәыцқәа ирхаҳцазом. Избанзар уи ахьз, хьзи-ҧшала имҩасыз ҧсҭазаарак иадҳәалоуп, ииз аҧшқагьы ихырҵаз ахьз ҿыц хьымзгыда иҭигаратәы ҧсҭазаарак мҩаҧигароуп. Уара сыуа бзиа! Шыкәсы рацәала иныҟәугоз ахьз-аҧшагьы зғымыз ухьз шҧауҧсахи? Маҭәак еиҧш иушәыхны ишҧакҽаужьи?.. Анцәа иҧьшьоуп Аҧсны ахьухамышҭыз… Уигьы ухашҭындаз ҳаргьы уара уҳаздыруамызт… – Акапаа реиҳабы аҵәы алатцаны иеиҳәакәаз иагьа иеиҩызцәазаргьы Меҳмет Беи игәы иалсуан. Ишьақәыгәгәара халаны ихы иахьасыз дҟаҧшьза дҟалахьан. Шкок Беи уи аҟара иахирҟьарц игәы иҭазамызт аха знык даналага игәы иҭаз зегьы иамхаҳәахьан. Уажәы иҩыза игәы ахьиирхьыз азы дахьхәхьан. Игха ариашаразы дышгәаҟуаз, Меҳмет Беи ихаҵа дҽеихит. Меҳмет Беи агәамҵра аасҵа аеырҭынчра мҩала иалхны Шкок Беи иажәақәа рзы иаргьы аҵәы налатцаны аҭак ааҟаитцеит.

– Сара аҩны ас сшеилаҳәо уамҧшын Шкок сашьа! Амҩаҽы, адәаҽы шәара шәеиҧш сеилаҳәоуп. Лассы-лассы аҩызцәа ҳаиқәшәалоит, аҧсуа ашәақәа ҳҳәалоит, аҕәы алаба ааинҟьаны ҳаҧсуа кәашарақәа наҳагзоит… Иара

аҳҭынраҽыҵҽҟьа ҳакәашарақәа рыла аамҭа ххаагоит. Ҳара ҳакәашарақәа икавказтәымгьы даараза иргәаԥхоит. Еиҳаракгьы Султан Абдулла Ҳамид бзиа ибоит. Зны-зынлагьы уигьы дҳацкәашоит…

Мариса Ҳаным аҵыхәтәантәи ажәақәа ааԥьалшьеит.

– Османаа рсултан дуззагьы ҳара ҳакәашарақәа идыруама? – ҳәа лыԥьшьара аалырԥшит. Аԥҳәыс бырг лызҵаара Меҳмеҭ Беи игәы иаахәазеит.

– Хымԥада Султан Ҳамидгьы ҳакәашарақәа ҳара дҳаицәамкәа идыруеит. Избанзар иангьы ҳара дҳаиуоуп. Иуадалыкь аҽы иҟоугьы Кавказаароуп… – иҳәеит. Нас маҷк ишьҭахь дынкыдиааланы инаргьиле ахара дналагеит. Меҳмеҭ Беи ауадалыкь аганахьала иихәаз ажәақәа Мариса Ҳаным лгәы иамыхәазеит. Избанзар уи есқьынагьы Кавказаа рҽы ишыҟоу еиԥш ахаҵа – ԥҳәыск димазароуп ҳәа акәын лгәаанагара шыҟаз. Османаа дысрултанзаргьы хаҵак аҳәса рацәа имазаара дақәшаҳаҭмызт. Мариса Ҳаным арҭқәа данрызхәыцуаз Меҳмеҭ Беигьы инаргьиле даақәыҵны ицәажәара иациҵон.

– Аҳҭынра Султан Абдулла Ҳамид иҟны реиҳа абри аус иашьклаԥшуа иалагеит, ушьҭа ажәытә еиԥш зышьҭра еилкаам егьырҭ амилаҭқәа рҭыԥҳацәа иаарҟәаҵны аԥсуааи азахәцәеи раамыстацәа рыԥҳацәа жәашықәса рхыҵааныза аҳҭынраҽы ирыдыркыло иалагеит. Арҭ аҭыԥҳацәа азахра, ақәҵара, ахымҩаԥгашьа адагьы асахьаҭыхреи, амузикеи, атыәмбызшәақәа рҟынза зегьы ддырҵоит…

Мариса Ҳаным ари алацәаажәара шылгәампҳозгьы усгьы Меҳмеҭ Беи иеиҭеиҳәоит лҳәан азызырҩра даҽын. Аха, иага ус иҟазаргьы, азҵаарақәагьы дрыхьзон.

– Аҳҭынрахьы ирыдыркыло аҭыԥҳацәа жәа шықәса иеиҳахар амузои? Иеиҳау рыдырмыкылазо ауадалыкь ахь?.. – ҳәа днаҵааит. Ари аҩыза азҵаара иазыԥшымыз Меҳмеҭ Беи маҷк даахәыцын аҭак ҟаиҵеит.

– Иахьанзасаҳаз ала жәашықәса иеиаҳугьы азәыҩыцьа алашәозаргьы ирацәазам, – иҳәеит.

Мариса даналага иналыгзар лҭахын.

– Нас арҭ аҭыԥҳацәа ианыраазалак иабарго? Зегьы Асултан иццома?

Меҳмеҭ Беи ари азҵаара игәы иамыхәазшәа аҭак ҟаиҵеит.

– Ҟалашьа амоума?.. Аҳҭынраҽы зқьоык инареиҳаны аҭыԥҳацәа ыҟоуп… иагьа усултанзаргьы зықьоык аҳәса шԥоугои?..

Меҳмеҭ Беи арҭ ажәақәа аниҳәа аамышьҭахьгьы Мариса Ҳаным лгәы намзазшәа аниба иҵегьы инеиҵыхны ахцәажәара дналагеит.

– Иеилкаауп саҳәшьа… ауадалықь иазкны издыруа зегьы шәзеиҭасҳәароуп…

Аҭаҳмада еиҭах инаргьиле днаханы ашьшьыҳәа ацәажәара деиҭаналагахт.

– …Аҳҭынрахьы ирыдыркылаз аҭыԥҳацәа шықәсыла ираазоит, нас аҟазараҽы, акультураҽы, алеишәеи аԥшзараҽы иаулкааша аҭыԥҳацәа хазы иалырхуеит. Абарҭ рыоныҵҟа рҟынтә Асултан игәаԥхақәаз алихуеит. Арҭ аҭыԥҳацәа «гиозде» ҳәа рарҳәоит. Абарҭ рыоныҵҟа асултан иҵегьы драцәажәаны иалхны ԥҳәысс иигаз «икбал» ҳәа ахьз лхылоит, ас иҟалаз амч-алшарагьы лоуеит, икбал ахшара длоур «ҳасеқьи» ҳәа ахьз ҷыда лхылоит ахшара дҵеизар «ҳасеқьи султан» ҳәа дҟаланы аҳҭынраҽы амчра дугьы лнапаҽы иаалгоит. Ауалафахәы бзиагьы хазы илзыршәоит наҟ-наҟ ҳассеқьи султан лыҷкәын дсултанхар «валиде султан» (асултан иан) лыхьзханы аҳәынҵқарраҽы зегь реиҳа амч змоу ԥҳәысхоит…

Мариса Ҳаным Меҳмеҭ Беи ахәша ахьшьуа иеиҭеиҳәоз ари аусгьы лгәаԥхомызт. Амала аслутан иалимхыз аҭыԥҳацәа ирԥеиԥшхозгьы хьаас иылман.

Меҳмеҭ Беи еиҭах даеа маҷк даахәыцит, ииҳәарц ииҭаху дазхәыцуазшәа акәын дшыҟаз. Нас дмыццакзакәа аҭак аҟаҵара дналагеит.

– Иаанхаз аҭыԥҳацәа «Шеҳзаде» ззырҳәо асултан ихшареи аиҳабыра иалоу ауааи, аԥашьацәеи иырццоит. Хаҵа имцазгьы аҳҭынраҽы иеиуеиԥшым аусҟәа рҽы аус уны иԥсаанза ауалафахәы роуеит…

Мариса Ҳаным аҳҭынраҽы иаанханы аусура алызхыз аҳәса хәычҟәа рҭагылазаашьагьы хьаас иылман, аха уажәазы дымҵаазеит. Иара Меҳмеҭ Беигьы иабантәи идыруаз. Аха лызҵаарақәа макьана инымҵәазацызт.

– Шәарҭ аамыстацәа шәҭыԥҳацәа аҳҭынра инаҭаны рҭакԥхықәра шәхыжәгоит, аха шәыҷкәынцәа? Урҭ ишԥашәаазои, аус абаруеи рхы зланыҟәыргои?..

Меҳмет Беи, Мариса Ҳаным аҵәы алаҵаны иҟалҵоз азҵаарақәа дырхәаеуан, аха дсасын азы, лгәы нмырхакәа аҭак ҟаиҵар акәын.

– Султан Абдулл Ҳмид, зегьы рҽы еиԥш аҳәынҭқарра адәынҟатәи аҩныцкатәи ашәарҭадара ахьчараҽгьы ҳара дҳақәгәыҷуеит. Ҳаҧкәынцәа арразы ираазоит, иафицархоит. Уи адагьы Истамбул, Дамаск, Багдад еиԥш ақалақь дуқәа аус зуа аԥашьацәеи аристократцәеи рханқәа ҳара ҳаҧкәынцәа ирыхьчоит. Избанзар урҭ зегь рыла узыкәгәыҷша роуп, ифырхацәоуп, игәымшәоуп. Мариса Ҳаными Меҳмет Беии рцәажәара ашьшьыҳәа иазызырҩуаз Шкок Беи аҵыхәтәаны измычҳакәа ражәа днылалеит.

– Шәеицәажәара даараза ибзиоуп… аха ҳашьҭахь иаанҳажьыз Акаԥаа аҳҭынрақәы иҟоу аҭыԥҳацәа раасҭа ихадоу азҵаарақәа рымоуп… Араҟа Аԥсны дызлаҳдыруаз ала Беслан Беи, аратәи ихьз алагьы Меҳмет Беи ибара ҳааит, амала ҳааира аибабаразы мацара акәзам. Ушьҭа крыф-крыжә, ҳкаҳуақәагьы ыжәны ҳаҟазар, ҳазхааз алацәажәарахь ҳаиасып ишәҭахызар…

* * *

Мариса Ҳаным лкыҭа аԥьабара рыман. Шабаҭ Идрис Агеи имаҵуарцәеи икылатәаны ахаҵара ишаҭәам ала ишьреи Ҳаиҭ ҭәҭәала ихәреи ақыҭа абыргцәа рҽы агәҭынчымра рызцәырнагахьан. Аҽар аркәзар, мчыла реааныркылон. Крызбахьаз аиҳабацәа рԥыза хара даныҟаз ирыхьыз арыцҳара ишаԥыло рыздыруамызт азыхәан агәаҟра иаҽын.

Аха аҽар уи аганахьала иҵынчым урҭ аамҭа мгазакәа рыбжьара аизара хыәчык ҟаҵаны Шабаҭ ишьа аура рызбахьан. Идрыс Ага иқыҭа ақәлара ргәы иҭан. Аха аиҳабацәа ирымур ҳәа ишәаны маӡала аеазыҟаҵара иаҽын.

Аҵыхәтәаны зегьрыла имазеиханы ақыҭа азааигәара ашҭа хәычык аҟны инеизеит. Изҽу аиҳабацәа еилырымкаарц азы иццакуан. Уи азы ақыҭа ишақәло иалацәажәааны аиҳабык далырхит. Ԥызас иалырхыз ақыҭаҽы зегьы раасҭа иҭәҭәаз, аисразы еысмша ихиаз Баҭа иакәын.

Баҭа аиҳабыс дшалырхыз еиԥш ишәакь аашьҭыхны хаҳә дук дныхәнеит.

– Сҩызцәа уажәы сажәаҟәа цқьа шәырзызырҩы!… Сара шәсазҵааузар аиҳабацәа рҳәатәы хаҵаны Шкок Беии

Мариса Ҳаными раара азыԥшра баша аамҭа агароуп… Шәазхәыци, ҳарҭ азәы абри аҩыза ҳахьындаз уажәы анышә-еиқәаҵәа иаҵоу ҳашьа Шабаҭ иҽи-инапи еиқәԥсаны дтәозма?.. Ус анакәха ҳара ҳаззыԥшуи?… Сара шәсазҵаауазар ҳашиашоу Идрис иқыҭахь ҳцаны ақәылаҩцәа ирыхәҭоу дҳарбап!,. Убас рзаҳуп ушьҭарнахыс икылатәаны аҳаихсра шәаҟәыц, ҳазбахә анраҳалаак адгьыл ихәыцало аҟынза инаҳгап….– ҳәа дцәажәон.

Дааразаа дазҽлымҳаны изызырҩуаз аҧкәынцәа иреиуаз Мада, «Ақыҭа ҳзақәлои иара Идрис Ага иҩоны ҳақәлар реиҳа имҟәышрахазои?..» ҳәа игәаанагара аниҳәа Баҭа иҧьымшьқәа ҵархәны днаиҵаҟьеит. – Угазамхан Мада!.. Идрис иҩоны ҳақәымлакәа ҳабақәло амала, ҳара Идрис ҳаниқәлалаак егьырҭ ақыҭауаа арҭ ауаа Идрис иҩоны мацара иақәларц иаазаап ҳара ҳнастҳаны ҳрыхәаԥшып, рҳәо ҧьушьома?.. Иубап урҭгьы рабҧьарқәа шьҭыхны ишҳаихсуа…

Даеа ҷкәынак ишәакь ҩышьҭихын иԥыза иажәақәа дышрықәшаҳаҭыз дирбон.

– Ҳара иаҳҽәагылар ирбап изеиԥшрахо!.. – Баҭа ушьҭа амҩа ақәларазы ишазыҟаҵаз агәра анига

– Ҳдәықәшәҵа аҩызцәа амҩа ҳақәлап!.. – иҳәан раԥхьа днагылеит

Аҽар Баҭа иажәақәа рыла иаразнак реааидкыланы амҩа инықәлоны рышьҭахьҟа иҽацаза игаз бжьык рыззегьы ашьаҟа еиԥш иахьыҟаз иааннакылеит.

– Мап шәцазом!.. азәгьы ҧьаргьы дцазом!.. – Ашҭа хәыҷы аҟны иеизаз аҽар абжьы ахьгаз аганахь ианыԥшы лабашьак иеадҳәаланы иблақәа амца рхылҟьо игылаз Ҳаиҭ дырбеит…

– Ишәҧьысымшьеит!.. Ахҵәара ҳазҭанаргылаз абри аҟара аамҭа кьаҽ алагьы шәхаҽра шәырзма?.. – ихәрақәа рымшала аарлаҳәа ишьапы дықәгылан. Игәамҵра адагьы шаҟа ахьаа имаз ихиҽы уахьахәаԥшуаз иубон. Изнапык ала дызхьынҳалаз алабашьа икымзар ишьапы дықәгыларатәы дыҟазамызт. Агәамҵра злаз бжьык ала ицәажәара иациҵон.

– Ҳԥызацәа ақыҭаҽы иҟазам ҳәа, ҳара хыда аҳҟоу ҧьышәшьома?.. Марсиа Ҳаными Шкок Беии иҟазам ҳәа шәхы иааҭашәо шәзыҟаҵома?.. Урҭ рыдагьы ақыҭаҽы иагьа аиҳабацәа ҳамоуп. Шәарҭ шәҵыс хшыҩ ала абарҭ ауаагьы шәрыԥрагыланы иҟашәцарц ишәҭахуи?

Ашҭаҿы иеизаз рҷытбжьы газомызт. Аҿар Ҳаиҭ иблақәа ирхымпҭшыларц азы рыхқәа ларҟәны игылан, еиҳараКгьы ҧызас иалырхыз Баҭа иҳәашьа иазыпҭшын, Баҭагьы ари идыруан азы ажәақәак иҳәарц иеазикын: – Аха!..

Ҳаиҭ убасҟаҟ дгәамҵны дыҟан зынза димырцәажәазеит.

– Аха, маха ыҟам Баҭа!.. Шәыгха ду ариашаразы ахырҟьиара шәаламган!.. Ари ауаҩы ианаужьша акы акәзам… уажәы шәышиашоу шәуСкәеи шәыҩныҟакәеи рахь шәца. Ушьҭангьы шәеиҳабацәа ирмызбаз акы шәхала шәеазышыәмкын!..

Ҳаиҭ имчқәа каҧсаны иҧсы маҷхаанза ииҳәаз аҵыхәтәантәи иажәақәа ракәын абарҭ. Нас зегьы дцьашьаны ишихәаҧушаз ишьапы дыҚәҟьан дларымҵаҳаит.

* * *

Меҳмеҭ Беи уааныза Истамбултәи аамыстацәеи иареи, амҳаԥьырцәа рызҵаарақәа ирызкны ирызбақәаз «Ишахәҭоу ала» Мариса Ҳаным лзеиҭаҳәара иеазикит, амала зегьы раԥхьаза Османтәылеи Истамбули рҭагылазаашьагьы иалацәажәатәын.

– Бзыркоы саҳәшьа!.. Баргьы ишыбдыруеиҧш ари аҳәынҭқарраҿы миллионла ахҵәацәа ыҟоуп… Насгьы ахҵәацәа Кавказ аҟынтә акәымкәа Балкан аҟынтә иаазгьы рхыԥхьазара маҷзам. Ҳарҭ уааныза Истамбул иааны анхара иалагаз Кавказтәи аамыстацәа жәаха шыҚәса рышьтахьтәи ахҵәара аҟны иааз ҳашьцәа рзы иааҳалшо зегь ҟаҵаны ҳарԥылеит. Уахгьы-еынгьы ҳаанымгылазакәа рызҵаарақәа азбара ҳаҿын. Ҳаҳәшьапа, ҳамаҳә Султан Абдул Азиз ишәхымс ҳшылагылац ҳалагылан. Ахҵәацәа Истамбултәи аҳәынҭқарратә хыбраҚәа рҿы инҳархон, аха убриаҟара ирацәаҩын аҳәынҭқаррагьы амч ақәымхо иалагеит. Ас ианыҟала «амҳаԥьырцәа ркомиссиа» аԥҵаны ахҵәацәа Анатолиеи Балканҟа рнырхара ҳалагеит. Аҵыхәтәан ахҵәацәа Истамбулҟа аҭалара азин ҟарымҵо аҟынза ҳнанагеит. Дара аазгоз аҧбақәацәкьа ма Босфорҟа итрыжьлазомызт, мамзаргьы иаанымгылазакәа Кипрҟа, Сириаҟа, Мысраҟа идәыққәырҵон…

Меҳмеҭ Беи иҧсы ааиҭакны зыкгьы днахәарц азы ацәажәара аанкыланы имаҵуаҩ лахь днаҳәит.

– Гьулендам зык сзаага!..

Ашә апҳьа Меҳмет Беи мамзаргьы Ҳаируниа дҵак сырҭозар ҳәа иԥшыз Гьулендам иаразнак дѡаҵкьаны маҷк ашьҭахь аирызи ѡы-цәыҵаки лыманы дааит

Меҳмет Беи Гьулендам ирҭәны имҵалкыз азы исасцәа ирдигалеит. Аха урҭ иҭабуп ҳәа мап аныркы днаҳәны ижәны аҵәца Гьулендам иналиҭеит. Амаҵуаѡы ауада дандәылҵуаз иаргьы иажәақәа рыцҵара дналагеит.

–…Сыуа бзиахәқәа абарҭқәа рымшала ақалақь аҭагылазаашьагьы иапырхагамхарц азы аѡбатәи ахҵәара аҟны иааз ауаа Истамбулҟа иҭрыжьлазом… Акы заҵәык шәара шәеиԥш ҷыдала азин ылзхуа рыда...

Меҳмет Беи еиҭах ицәажәара ааникылт. Иҳәарц ииҭахыҵәҟьаз аҳәара далагааныа иахәҭоу адырра риҭеит ҳәа игәы иаанагон. Ус анакәха игәы иҭоу раҳәара аамҭа аа-ихьан.

– Сыуаҵәа бзиахәқәа!.. шәаргьы ибзианы излажәдыруа ала ҳара ақыҭа иадҳәалоу жәларуп. Ҳажәлар Кавказ ианықаз адгьыли апсабареи иадҳәаланы анхара иаҿын… Ажәак ала апсабара иаҟәыганы , адгьыла иадҳәаламкәа изынхазом… Уи азы ақҭықәа ракәымкәа ақалақькәа рҿы рнырхара ҳалагар амра збаз асы еиԥш изыҭны ицоит… Иааркьаҿны иуҳәозар, ҳажәлар рыпсадгьыл аҟны ишықаз еиԥш, арагьы ақыҭақәа рҿы инхозароуп – ҳәа иажәақәа днарылагеит апсуаа, рықны аиԥш араҟа уажәгьы Османтәылагьы иаамыстаз Меҳмет Беи.

Мариса Ҳаными Шкок Беии рлымҳақәа кыдҵаны Меҳмет Беи иажәақәа ахькылсуа иазыԥшын. Уигьы ари имбоз, уи азы иҵегьы идирҳарц иҭахызшәа дырзааигәаханы иажәақәа ирыцитцон.

–… Амала ҳара, ҳарҭ аамыстаҵәа ус ҳаҟоума? Ҳара ибзиазаны ҳармаазеи? Иҵегьы ҳаазара иацырҵарц азгьы ахәыԥҳарахь ҳармышьтзеи? Ҳҭаацәа рахь ҳаныхынҳәы нахысгьы иарбанызаалак уск ҟаҳҵама? Ҳабжьара аеага зкыз хаҵак, ажә зхьаз ԥҳәыск дыкоума? Уи шәаҟәыҵ есымша ҳзыкәтәо аеқәаҵәҟьа амаҭ азызуа аамыстак дыжәбахьоума? Абарҭ зегьы ҳамаҵуаѡоцәа иҟарымҵазои?..

Шкок Беи абриаҟара ҳәаны иаартны игәы иҭаҵәҟьоу дахьаламцәажәоз азы изычҳауамызт. Иԥьымшьқәа аатрахәны, иѡыза дааихзасит.

– Ажәа баша изурбылгьои Беслан сашьа!.. Иумҳәо иуҳәарц иуҭаху!.. Усгьы ишаҟәаны иҟоу сыхшыѡ еилоумган,

арахь ԥсышәала уцәажәоит аха ҭырқәшәала иуҳәар реиҳа иеиԥьны еилыскаауан…

Шкок Беи данихзас Меҳмеҭ Беигьы уаҳа имыроукәа иҳәарц иитахыз ашҟа дниасит.

– Ишәасҳәо убри ауп, адгьылқәеи ақытақәеи анхацәа ирызныжьны шәааи ҳара ҳаиԥш Истамбул анхара шәалага. Аамыстацәа зегь реиԥш шәаргьы шәыхцәаны шәанаауаз Истамбул ханк злаашәхәаша аҟара ахьи аԥареи аажәгазар акәхап… Истамбул шәанааи нахыс шәыԥсҭазаара арманшәаларазы, сара иаасылшо зегьы шәзыҟасцоит. Ҳауара-ҳҭынхара ажәытәзатәи ауп. Шәара шәакәымкәа сзыцхырааудада. Шьҭахьҟа иншәыжьуа шәқыҭауаагьы шәырзымхьаан. Ианаҭаххалаак арантәи шәырмыцхарауеи!..

Ажәытәтәи рҩыза Беслан Беи иҟынтә абри аҩыза ажәа Мариса Ҳанымгьы Шкок Беигьы иазыԥшымызт. Уи оума, ираҳаз ииашоу-ииашамугьы агәра рызгомызт. Аус аилыргаразы еиҭах азцаара иҭатәын азы Шкок Беи иԥьымшьқәа аатцархәны.

– Ииашаны исаҳама Беслан сашьа?.. Слымҳақәа срымжьазар,у ара уажәы ҳқыҭауааи, ҳқыҭеи ааныжьны Истамбулҟа нхара ҳаарц иҳадугалома?.. – ҳәа днаиазцааит.

Меҳмеҭ Беи иажәақәа ахьеилыркааз даараза игәы иахәаны дыҟан. Иҭцегьы иеырҭынчны аҭак ааҟаиҭцеит.

– Аиеи, ииашаны иеилукааит сыуа бзиахә, Шкок сашьа! Сажәақәа зынза иаартуп… Сара шәхы шәыхшаара ааидкыланы Истамбулҟа аиасра шәыдызгалоит. Ақытақәарҷы шәара шәзыҳәангьы шәыхшаара рзыҳәангьы аԥеиԥш ҳәа акагьы ыҟазам. Ақалақь дузза аҟны аусуроума аҵара аума иаашәҭаху зегьы ыҟоуп. Араҟа шәхәыҷқәеи шәмоҭацәеи ибзиазаны иааза ны адунеи иреиҧьзоу ақалақьқәа руак аҟны ршьапы рықәыргылара шәылшоит… Нас ара ишәыраҳуа ауаа рыла амчгьы шәоуны шәқыҭауаа ишышәҭахыу шәрыцхраауеит…

* * *

Уи ауха Мариса Ҳанымгьы Шкок Беигьы шаанза измыцәеит. Ахҵәара амҩа иананыла нахыс Османтәыла дузза аҟны зегь раасҭа изыққәгәыҧуаз ауаҩы, рыуа, рҩыза Беслан Беи рыблақәа дырхыԥшыланы ирыдигалаз рыхшыҩ иԥнаҟомызт. Иахьышьҭаз, зны ашара ҳабла иабаны ҳгыландаз насгьы иаразнак ҳцандаз ҳәа инаҳәы-ааҳәуан…

Амра гыланы шьҭахьҟа амҩа иананыла Шкок Беии Мариса Ҳаными иацыуха зыҩнаҭаҽы исасыз Беслан Беи, уаанзатәи рҩыза Беслан Беи шиакәмыз иазхыцуан. Иаргьы усгьы ихьзцәҟьа ԥсахны Меҳмеҭ Беи ҳәа иҟаимҭеи. Уи адагьы иара зыԥҳацәа изныжьны Аԥснықа еибашьра ицаз ауаҩы данҭаха иыԥҳацәагьы наганы ауадалыкь иеимҭеи. Ҩышықәса рашьҭахь аҳәынҭқарра иахагылаз Султан Абулҳамит иҳәсақәа рыуазә иара дахьиҭынхаз азы урҭ аҳҭынрахьы рыҭара уи аҟара ицәыуадаҩомхазеит. Иԥьоушьаша Меҳмеҭ Беи абарҭқәа зегьы дрылаехәаны ирзеиҭеиҳәон.

Мариса Ҳаным абарҭқәа ганкахьала иеилылкаауан, аха еиҳарак зегьы ианреицәаз аамҭазы ацәгьара иаҿагыланы иеицыкәпоз рқыҭауаа рлахьынҵацәгьа иазныжьны Истамбулҟа аиасра ҳәа ирыдыигалаз лызлыдкыломызт. Меҳмеҭ Беи «Аԥсынынтәи иаажәгаз аԥарақәа рыла Истамбул шәхазы аханқәагьы аашәхәар шәылшоит, ахьиҳәаз дара игәнылгон. Абри аҩыза ажәақәа рыла дара лаирҟәызшәа лыԥхьазон.

Зыԥсаҭа бзиахаша лыԥшәма Пачкәыкәи лареи Аԥснынтәи ианаауаз ԥарақәак рыман, уи ииашан, аха ари аԥара дара мацара ракәымкәа, ақыҭауаа зегьы ирзеиԥшын. Аамҭа цәгьақәа рзы ирыман. Амҩа ианықәла нахыс ақыҭауаа ирыгхацыԥхьаза уи акәын инырхуаз. Ефҭени азы аԥшаҳәаҿы анхара ианалагагьы аҩнқәа рыргыларазы иаархәаз амаҭәахәқәеи азынразы аҟәыд, аԥш, амаҭәа-ҩыҭәа уҳәа ажәак ала иаахәатәыз зегьы абри аԥарала акәын излаархәоз, иаанхаз аԥаралагьы Истамбул ахан дуззак аахәара уаҟәыцқ ақыҭаҿы ҩнык аргыларагьы иазхарымызт.

Мариса Ҳаными, лҩызцәеи лареи Османтәыла аҳҭнықалақь ааныжьны рқыҭахь амҩа ианықәыз лхы иҭагьежьуаз арҭ ахәыцрақәа дшырхәаеуаз гәаҭаны, маҷк лхьаақәа иеицеиҩшаны лгәы лырҭынчырц Шкок Беи диацәажәарц лызбеит.

– Ари Беслан Беи деилагазар акәхап!.. Ҳқыҭауаа ҳарԥырҵны Истамбулҟа ҳаисара ишԥа ҳадигалазеи, исзеилкаауам?.. – лҳәеит.

Шкок Беигьы Беслан Беи ихан ааныжьны амҩа иқәлеижьҭеи иаргьы убас дхәыцуан амала уи Мариса Ҳаным леиԥш дгәамҵзомызт.

– Бареи сареи ари ихьымзгшьаны иҳадҳамкылеит. Саҳәшьа… Зынза ҳазымхәыцкәа ҳамалацәажәакәа… ама-

ла ари ажәалагала иамҭысны изкуа дараҙа ирацәаӡохар ҳәа ашәарҭа сымоуп. Ари аамыстацәа ирымоу зегьы ҭины Истамбулҟа идәыкәлоит. Ҳажәлар рыцҳа ракәзар, атәым дгьыл аҟны амамзаареи, ачымазареи, амлакреи рыкәнахра адагьы ԥызада аанхарагьы ҭәҭәала ирныԥшуеит… – иҳәеит.

Мариса Ҳаным арҭ ажәакәа рзы аҭак мазеины илыман.

– Ари иуҳәаз иашоуп, аха даҽеакалагьы ҳазхәыцып, Шкок ухаҵкы. Зыуаажәлар абри аӡыза аҭагылазаашьаҿы икажьны Истамбулҟа ацара згәаԥхаз аԥыза, иара ақыҭаҿы дынхаргьы дабарыхәо?..

Шкок Беи Мариса Ҳаным аҟәыҷареи агәыԥшаареи зцыз лажәакәа кырза игәы иахәеит. Даҽеазныкгьы уаҳа нызҭахым ԥызак шлакәыз дназхәыцит.

– Дараҙа биашоуп саҳәшьа… Аха сара макьаназы акы иахәозаргьы-иамыхәозаргьы аамыстацәа рыуаажәлар кажьны рцара ииашам ҳәа исыԥхьаҙоит… Амала ҳара иаҳҳәалаакгьы аԥстазаара иаратәы ҟанаҵоит… Ҳахәаԥшып ҳахьнанаго – ҳәа инаиҵеит.

Аҿар, ныҟәарацыԥхьаҙеиԥш уажәгьы реиҳабацәа маҷк аҟара раԥхьа игыланы ацара иаҿын. Рлымҳакәа кыдҵаны реиҳабацәа ирҳәо раҳауазар ҳәа изырыӡуан. Амала иагьа рҳәазаргьы ажәак рзеилымкааит. Избанзар, рыбжьы рмаҷзаны акәын ишцәажәоз.

Аҿар ргәы иҭаз лзымдыркәа дыҟазма, Шкок Беи иацәажәо амӡа иқәыз Мариса Ҳаным рцәажәара ахы лыԥсахын рныҟәарагьы лырлахҿыхырц азы Исмаил иахь лыбжьы налыргеит.

– Исмаил иахуҳәаауазеи ҳабжьара ҭырқәшәала ҳцәажәарыма?.. Абас ала амӡа ҳахьықәу ҳаамҭагьы баша ицарымызт. Ҳаҭырқәшәагьы маҷк иеиҩьхар иабаҳԥырхагахо… Ушьҭарнахыс ари адгьыл аҿы ҳнымхар ада ԥсыхәа ҳамамзар… Ус анакәха аамҭа зҳарзри?..

Ари аӡыза иазыԥшымыз Исмил иԥьашьаны дҵааит.

– Ҳабжьара ҭырқәшәала ҳцәажәап шәҳәама?.. Аха, ари ишԥаҟаҳҵои Мариса шәхаҵкы? Сара сыда ҭырқәшәа здыруа зәыр дыҟоума?..

Мариса дԥышәырччо аҭак илҭеит.

– Иабаудыруеи, уара уаасҭа иеиҩьны издыруагьы ҳалазар?.. Уара ацәажәара уаналага ҳара иаҳзымдыруазаргьы иаҳдыруашәа ҟаҳҵап…

Ажәак ала ари агәааанагара зегьы ргәы иахәеит. Аиашазы ушьҭарнахыс аҭырқәшәагьы рҵар акәын, шаҟа идыралсуа аҟара русқәа маншәалахон.

Аҭырқәшәа ҳәо, Исмаил иажәақәа еиҭаҳәо, ирзымҳәоз ажәақәагьы ирхыччо ацара ишаҿыз Базала хар имамкәа аҭырқәшәа шидыруаз гәарҭеит. Базала егьырҭ раасҭа ибзианы иеиҭеиҳәон, зны-зынлагьы аҭакгьы ҟаиҵалон.

– Уара аҭырқәшәа абауҵеи сыҷкәын? Мамзар мазала Исмаил уазыҟаиҵозма? – ҳәа днаихзасит Шкок Беи.

– Мамоу Шкок Беи ухаҵкы!… ессымша ҳшеицугьы Исмаил аҭырқәшәа аҵаразы дсыцхраауам!,. Арҭ издыруа ажәақәагьы Нусрет Чауш исирҵаз ауп. Селим Ҷашьа имархәац ҳанашьҭаз сара иара аҧсшәа исырҵон, иаргьы сара аҭырқәшәа… Уажәы сара шаҟа аҭырқәшәа здыруа аҟара иаргьы аҧсшәа идыруеит…

– Аилага уара! Ари ууанза изҳаумҳәеи?.. Ма Нусрет Чауш иааигәа иахәҭам ажәак ҳамхаҳәазҭгьы…– ҳәа Базала днаиҵаҟьеит Шкок Беи. Ҭемыргьы аҭагылазаашьа ихы иархәаны Базала иргәамҵра иҽазкиит.

– Уажәы иеилкаахеит Селим Ҷашьа иҽы аҧшаара убасҟаҟ шәзадхалаз… Шәара амархәац аҧшаара акәымкәа абызшәа аҵара шәаҿызаарын…

* * *

Амш хәлааныза абнаҿы амҿоақәа ҧыҟҟаны азынразы зҽазыҟазҵоз Шьмаф, иааҧсара ихигарц азы иуаҧьаҟ авараҿы ацәардаҕәы дықәтәаны иҧшәма ҧҳәыс акәиц иқәкны излыршыз акаҳуа ахәара даҿын. Акаҳуа дара рзы иҿыцын, алшарагьы зҭахыз шьцыларан. Уи азы лассы-лассы изахәомызт.

Икаҳуа нҵәар ҳәа дшәозшәа ашьшьыҳәа ажәра даҿын. Ганкахьалагьы аҧенҧьыр аҟынтә амра аҭашәара дахәаҧушан. Иаразнак аҧенҧьыр аҟынтә ибла иныҵашәеит рыҩныҟа иҩуа иаауаз хәычык исахьа . Ашьхақәа амца рыцнаҵазшәа иҟаҧшьхәхәараза иҟаҵаны аҭашәара иаҿыз амра ахәаҧшра данҟәыҵны ахәыч иахь днаҳәит. Ахәычы хара имгазакәа дааин ргәашә дынҭаланы, дышиашаз амҿқәа рырҷҷара иаҿыз Беслан ишҟа днеит. Шьмаф дахьтәаз аҭыҧ аҟынтә дара изымбозаргьы рыбжьқәа иаҳауазар ҳәа даҿын, аха иамуит. Ари аамҭазы ашә аартны ауадахь иҷкәын Беслан дааҩнашылеит.

– Саб ҳара ҳахь сасцәақәак ааиуеит! – иҳәеит. Шьмаф иаразнак дзықәтәаз ацәардаҕәы даақәцит:

– Изусҭацәада ҳасасцәа?.. Иабантәи аауеи, кыр узеилкаама?..– ҳәагьы днаиазцааит.

Иаб изцаара уаҩцас аҭак изамҭеит Беслан.

«Саргьы исыздыруам саб… асасцәа арахь ишаауаз збаз ахәыҷы, уаанза сасра иаҳзаахьз аҧсуаа ишреиҧшыз аҟара сеиҳәеит аха уигьы цқьа издыруам.

Шьмаф уаҳа акагьы мҳәазакәа иҟәариашаны иҷкәын днаишьҭадәылҧцит. Иыззыҧшымыз асасцәа иаарласны ибарц азы амзырха аҟынтә амҩа ашҟа аҧшра далагахьан еиҧш иҷкәынцәа Беслани Ҟаншоуи асасцәа ирҧыларц азы амҩа ишыҟәлазгьы аагәеиҭеит.

Асасцәа ааигәахацыҧхьаза иубарҭахо иалагеит зынза ианаааигәаха Шмаф иблақәа Мариса Ҳаным дырбахьан.

Шьмаф иҧшәмаҧҳәыс Мадина асасцәа амзырхаҽы днарҧыланы гәык ала аҧсшәа ралҳәеит.

– Бзиала шәаабеит, дара шәыгәхьааганы ҳаҟан, шаҟа ибзианы иҟашәцеи шәахьааиз…– лҳәон.

Мариса Ҳанымгьы аиҭагаҩы ида иахьанзалылшоз ала ҭырқәшәала ацәажәара лҟазкны дыҟан азы ларгьы ҭырқәшәала аҭак Ҟалҧеит.

– Бзиара жәбеит!..

Беслани Ҟаншоуи асасцәа реқәа аехарҧарҭахь иргонаҵы Шьмаф Мариса Ҳаными Шкок Беии аҩныҟа инаиҧхьеит. Ҧытк ашьҭахь рыззегьы ацәардаҕәы иқәтәаны ацәажәара иалагахьан.

– Ари шәара шәахь аҵыхәтәантәи ҳаароуп… – лҳәеит Мариса Ҳаным. Шьмаф иҩыза бзиа Пачкәыкә иҧшәмаҧҳәыс, илҳәарц илҭахыз изеилымкааит. Иаразнак илахь ааиқәылеит.

– Ус ишҧа? Аҵыхәтәантәи ҳаара ҳәа ишәҳәо иаанагои? Гхак ҳахьма, шәгәы нзырхаша ак ҳамхаҟаҵама?.. – ҳәа ҿааиҭит. Мариса лҟылымҧсахкәа лажәа иацылҧон.

– Ҳауа бзиахә, уара ууацәа уааҟәымҵзакәа урызнеиуа, дара зныкгьы ушә анаадмыртыр угәы иамыхьзои? Еиҭах урызнеиуама?..

Мариса лажәақәа Шьмаф даадырҭынчит. Избанзар уи Мариса аҧхьатәи лцәажәара гәынамзарак ацзар ҳәа дшәон. Оҳ гәышьа, ҳәа иҧсы ааивганы

– Абзиара шәзыҟалааит, саргьы гхак ҳахьны шәҳаргәааз ԥьшьаны сгәы аангылахьан… Ҳаргьы шәара шәахь ҳамнеиуеи… лассгьы ҳнеиуеит. Аха раԥхьаза шәқыҵеи шәыҟоҧқәеи шәаарышьцыла…– иҳәеит.

Уааҧза акымзарак мҳәазакәа Мариса Ҳаными Шьмафи ирзызырҁуаз Шкок Беигьы рцәажәара иеаалаирхәит.

– Уажәақәа рҽы уиашоуп ҳауа бзиахә, хымԥада уара уҁыза асас дахь ишахәҭоу ҳаиԥыларатәы ҳаҟазам, аха ушьҭа ҳҭыԥ ҳаԥшәымоуп… ишаҳҭаху аҟара акәымзаргьы ҳамч ахьынзазхо ала асас дҳадаҳкыларатәы ҳаҟоуп… Ҳанцо шәаргьы шәҳацнеи ҳҭыԥ ҽыцгьы жәбап, ҳамҭакгьы ҳара ҳҽы шәсасхап.

Шкок Беи ажәалагала иҟаиԥаз Мариса Ҳанымгьы дадгылеит. Иара Шьмафгьы кыр аамҭа аахыс Дузԥьеҟа ацара иҭахын. Архаҽы иҟаз адыг қытақәагьы днарылсны данычынҳәуа Адаԥазар инхоз ианшьцәагьы ибар иҭахын. Ианшьцәа ааигәа иахьизымбац азы игәхьааганы дыҟан. Реиҳа ихадараз ахҵәара ду аҟны арахь иқәнагалаз иаҳәшьа Синемиси ҁыԥьа иаҳәшьаԥацәа рышьҭра дхылар иҭахын. Арҭ иҭынхацәа жәаха шыкәса раԥхьатәи ахҵәара ду аҟны Балканҟа инанагахьан, аха уажәы Балкан аҟынтә даҽазныкахҵәара анрыкәшәа Дузԥье иааны анхара иалагеит ҳәа иаҳахьан азы изыԥшаауазр ҳәа ақыҭақәа даарылсырц иҭахын.

Шьмаф абарҵкәа рымшала Дузԥьеҟа ацаразы дахыццакуан аха исасцәа ишырҳәаз еиԥш аай аҳәарагьы ԥхашьараны иԥхьазон. Аиҭахара иеазикызшәа дҟалар иҭахымызт. Уи амшала

–Шәара уажәы сара сҽы шәсысауп… Шәара шәахь саннеишагьы анцәа азин сиҭозар нас сазхәыцып… – ҳәа ацәажәара хыркәшара иеазикит.

Мадинеи лыԥҳа Гошенаии идырхиаз аишәа ианахатәа Марисеи Шкок Беии шаҟа амла иакны иҟаз аагәарҭеит. Аҽар рзы алеишәала ишақәнагааз ала егьи ауадаҽы даҽа аишәак рхианы иҟан. Гошенаи ауадақәа дыҁуа дрыбжьан, аиҳабацәагьы аҽаргьы рыматцура лҽеахьылыгзон. Мадина лакәзар, аиҳабацәа дрыдтәаланы крылфон, аха ганкахьалагьы лыԥҳа ак лыгхар азәгьы имырдырзакәа лыцхыраарагьы дахьзон.

Беслан крыфара аамышьҭахь аиҳабацәа рҟынтә азин аарымхны Базалеи Ҭемыри, Исмили аашьҭахны аҁоны дындәылҵит. Иеицны ақыҭа аҽар асасцәа рзы иеиҿыркааз

азехьес (ачара) ашҟа ицон. Зехьес зырҳәоз асасцәа анырзааилаак мамзаргьы ауааҳәа анрымоу инақәыршәаны аҽар зегьы ԥьара иеизаны рашәаҳәареи рыкәашареи, реибабареи иазкын. Ақыҭа аҭаҳмадацәагьы уахынла иркуаз «Иатсы» зыхьзыз рнамаз аныркы ашьҭахь ирыдеизаланы ацәажәара иналагеит. Тошенил дара ишиҭахызгьы лықәлацәа дрыцны азехьес ахь дзымцазеит, избанзар уи аҩны иҟаз аҭаҳмадацәа рыматц лур акәын.

Кырза ианеицәажәа ашьҭахь ақыҭауаа иеилысны ианца Шмафи Мадинеи рысасцәеи иааизынхеит, аҽар ракәзар макьана рызбахә ыҟазамызт, урҭ реицәажәара иҵегьы ицозар акәхарын.

Мариса Ҳаным ауха даараза илгәампҳашаз аԥхызқәа дрылан. Ақыҭаҽы акәара хыҵны ҩыџьа аманы ацара иаҽын, руазәы аарлаҳәа азы дамырхуан егьи дырцәызуан. Ҵхабжьон аԥхзы даганы ацәа иалҵыз Мариса Ҳаным уаҳа дызмыцәазеит. Аиарҭаҽы анахь-арахь дшынаҳәы-ааҳәуаз аалыршеит. Лгәы илзымдыруаз акы ыҵачны иҟан. Лқыҭаҽы иееим усқәак шыҟаз лцәа иалашәхьан. Ишандаз, амҩа ҳақәландаз ҳәа дыццакуан. Шаанза лиарҭа дылҵны иаарццакны лееилалҳәеит, ааигәа игылаз аџьаама аҟынтә иаауаз ашьыжьтәи езан даназызырҩы ашьҭахь, аԥенџьыр аартны адәы днықәԥшуа далагеит. Азәы-ҩыџьа аҩны аԥхьа аҟынтә иеисны аџьаамахьы ацара иаҽын. Мариса азахәцәа ахҵәара иақәшәаанзагьы ишыԥсылманцәаз лдыруан. Агьырҭ адыгцәа раасҭа реиҳа адинхаҵара рыланы иҟан. Уи абзоурала акәхап, Османтәыла ашьцылара рцәыуадаҩмхазеит ҳәагьы дназхәыцит. Аха аԥсуаа азахәцәа раҟара аԥсылманра рылаены иҟазамызт. Иара ажәытәи аԥсуа дингьы хазҵоз имаҷзамызт. Амала иарбанзаалак дин аԥсуаа ԥсҭазаарала ирымазамызт ҭаацәарак аҟны аԥсылмангьы, ақьырсиангьы егьырҭгьы ҟалон.

Мариса Ҳаным лҭаацәа рҽы, леиҳабацәа рҟынтә излалаҳаз ала, ахҵәара иақәшәааныза ҩынҩажәеижәаба шықәса раԥхьа азахәцәа рҟынгьы аҭагылазаашьа аԥсуаа реиԥш иҟазаарын. Амала Османтәыла иааҟәымҵзакәа русуреи аурысҳәа рқьырисантә фанатизм амшала аԥсылманра азахәцәа иаарласны ирылаҵәазаап. Амала азахәцәа рыԥсылманра реаҽыршьаауа иҟазамызт.

Мариса Ҳаным ашьшьыҳәа аџьаамахьы ацара иаҽыз аҭаҳмадацәа данрыхәаԥшуаз лаб илеиҳәаз лафк лгәа-

лашәеит. Ахҭыс азахәцәа аҧсылманра рыдыркылаанзатәи аамҭа иатәын.

Османаа аурысҟәа рҽаҧхьа иҩаҩәаны ирыдгыларц азы азахәцәа рыҧсылмантәра анакәыркы ари аус азы Кавказҟа ақырҭуа хылҵшьҭра Феррух Али Ҧашьа ддәыкәырҵеит. Аҧашьа данаауаз ахәаҵьа дуцәагьы ицна иааигазаап. Ашаҧсыҵцәа рҭыҧҟәа иреиуаз Соуҧьак тәарҭас ишьҭызхыз Али Ҧашьа азахәцәа раҧхьагылаҩцәа арахь ааҧхьара рыҵаны ачеиҵьыка рзыҟаҵаны аҧсылманра рыдыркыларц даҽын. Аҵыхәтәан азахәцәа рҧызацәа ари азбаразы рыуаажәлар разҵаара шаҭахыу наиаҳәаны аҭак ҟаҵаразы мчыбжьык аамҭа рҭаххазаап. Мычыбжьык ашьҭахь еиҭах иааз аҧызацәа аҧсылманцәа адкылара ишазыхиоу амала шыкәсык аамҭа шырҭахыз рҳәаазаап Аҧашьа ари иҵьашьаны изыхҟьаз дразҵаазаап.

– Сыуацәа аҧсылманра шәыдышәкыларц шәызбазар избан шыкәсык шәзыҧшуа?.. – ҳәа данразҵаа азахәцәа ииааҧышәырччаны.

– Шыкәсык аамҭа ҳҭахуп избанзар, аҧсылманрацҽы ҳара иҳақәымшәо аҧҟарақәа ыҟоуп. Иаҳҳәап аҩы ыжәреи аҳәажьы афареи… арахь ҳара имаҷымкәа аҩны аҳәақәа ҳамоуп. Урҭ ҳрылгаанза аамҭа ҳҭахуп… – рҳәаазаап.

Ари арччага ианылгәалашәалаак есқьынагьы дааҧышәарччон. Уажәгьы Шьмаф иҩны аҧенҵьыр аҟынтә адәахьы данықәпушазгьы аҧышәырччара даҽын. Нас акы лгәалашәазшәа иаразнак лҿааидылкылеит.

«Иҟабҵои Мариса?.. Шьоукы абас аҧенҵьыр бадгыланы бышҧышәырччо бырбар ибхырҳәаауеи?..» ҳәа даахәыцит.

– Шаанза бгылеит саҳәшьа!..

Мариса илаҳаз абжьы ала дааҭрысны лышьҭахьҟа данынаҳәы ашә аҽы игылаз Мадина дылбеит. Мариса лымаҭәақәа рыцқьаны, иуанҭаны илкын.

– Бара бакәызма Мадина?.. Адәахьы сшыҧшуаз саманы ицазаап… Маҷк аҧхьагьы езан сазызырҩит, насгьы аҵьаамахьы ицоз аҭаҳмадацәа срыхәаҧшуан… Ашьыжь шаанза анцәа ишьапкра уадаҩозар акәхап…– лҳәеит. Мадина лнахәа дахьаҧсыуаз азы Мариса илҳәақәоз маҷкмаҷк еилылкаауан.

– Аҧсылманрацҽы аҳәса зымрнашәало абриак заҵәык ауп, ашьыжь шаанза аҵьаамахьы ацара ҳақәзам, аха уи ада

аԥсылманра аҳәса ҳзы иуадаԝуп. Анцәа иҟынтә ҳара ҳҳацәа аҳәса ирызку аԥҟарақәа уи аҟара иаҳдырцалом азы ҳҭынчуп – лҳәеит. Уажәгьы Мадина илҳәо аилкаара Мариса илыдын, уигьы Мадина леиԥш еиҳарак еилылкаахьан.

Марисагьы лҭаацәа рганахьала дыԥсылманын, амала уи аҟара илызныҟәгомызт, ҭацас дахьнанагаз Акаԥагьы лхәыҷра ахьылхылгаз Нхыԥ Ашәуаа рҽгьы аԥьаама рызгыалзамызт. Анамаз зкуаз ҭаҳмадацәақәак рыдагьы аԥсылманра здыруазгьы дыҟазамызт.

– Аҳәса рзы уадаԝрас иҟоузеи?.. – ҳәа Мадина дналазԥааит. Мадинагьы ауаа ираҳар ҳәа дшәозшәа лыбжьы аармаҷны ацәажәара далагеит.

– Иҟамкәа!.. Атәымуаа раиигәара узнеиуам, узрацәажәом… дуҭынхазаргьы хаԥак иааигәа ухы хутыр ҟалазом… Сеидру иԥегьы шаҟа бҭаху… Амала абарҭ зегьы аҳәса рзыҳәан ауп… – Мадина Мариса Ҳаным лажәақәа еилылкаарц азы ашьшьыҳәа дцәажәон.

– Ари адыг ҳәсақәа рзы иуадаԝозар акәхап... – лҳәеит Мариса Ҳаным. Мадина лхы рԥысны дақәшаҳаҭхеит, насгьы дԥышәырччо лажәақәа ирыцылԥеит.

– Амала, арҭ аԥҟарақәа ҳҟыҭаҽы анагзашьа амам… Арагьы макьаназы ҳаԥсадгьыл аҟны еиԥш аԥсҭазаашьа ҳамоуп, аха даеа қыҭак ахь мамзаргьы ақалақь ахь ҳанцало акасқәа ҳҳазароуп. Жәышықәса зхызгаз ҳҭаԥҳацәагьы убас ҟарԥароуп…

Аԥыхәтәантәи лажәақәа дрықәыҷәҷәаны илҳәон, избанзар аԥсуааи азахәцәеи рыҟны аҳәсахәычқәа хаԥа ицааныа акасы рхарԥалазомызт. Акасы злоухам ала ушыԝнрам еилкаахон. Мариса Ҳаным лажәақәа данрызхәыцуаз, Мадина Мариса лнапы ааныылкылеит,

– Баала, абарҭқәа акы ҳнацҳауа ҳрылацәажәап…

* * *

Акаԥаа рқыҭахь иаыгьежьуаз даеазәы дрыцын, избанзар иҟарԥалаакгьы рыуа бзиа Шьмаф дрыцны днеирц азы дақәдыыршаҳаҭхахьан. Раԥхьаза Измит икыдгыланы Нусрет Чауш даеазныкдназаны Дузԥьеҟа амԝа иқәлараны иҟан.

Мариса Ҳаным леиԥш Базалагьы дааԥсаха-дкараха дшыҟазгьы дызмыцәазеит. Уигьы иԥхыз Шабаҭ далан. Шабаҭ далԝраны атыша дышҭаҳаз ҭлак адац дамԥасны

икуан, нас усыцхраа ҳәа Базала диҳәон аха Базала иагьа ҟаиҵаргьы Шабаҭ инапы изыкуамызт. Маҷк ашьҭахь иикыз аҵла адацгьы иҵжәаны ианамҵ атыша дылҭахәаша дцеит.

Базала ацәа дшаалҵыз еиԥшҵәкьа иибаз аԥхыз бааԥсы амшала уаҳагьы дызмыцәакәа иааиршеит. Иҩызцәа ааимырԥшырц азы ибжьы мыргазакәа ауада ҩаныҵка длаҩеиуан. Уажәы амҩа иахьыкәу ацәа дыԥсуа дыҟан ихы изышьҭыхуамызт. Иҽеыхәа дахьаҟәтәоугьы зны-зынла ацәа даманы ицалон.

Измит ианнеи Нусрет Чауш дрыкәымшәеит. Адҵа иманы ақалақь анҭыҵ дыҟан. Урҭгьы Нусрет Чауш иан лҽы инеины Истамбул аҟынтә иааргаз аҳамҭа хәычқәа рызныжьны еиҭах амҩа иныкәлеит. Аԥьаамақәа рҟынтә игоз езан абжьы ала излеилыркауаз ала шьыбжьон ҟалахьан амш шәшьны иҟан азы аҳауа кырза ихьҭан.

– Азынра ашьшьыҳәа аҽарбо иалагеит – иҳәеит Шкок Беи Шьмаф иахь днаҳәны.

– Ари Османтәыла раԥхьазатәи ҳазынроуп… Араҟа азынра зеиԥшрои? Ихьҭоума?.. асы рацәаны иауама?.. – ҳәа днаҵааит. Шьмаф маҷк днахәыцны аҭак ҟаиҵеит.

– Ишԥа уасҳәари? Аԥснытәи аԥшаҳәақәа раасҭа ихьшәашәоуп, аха ҳара абзахцәа ҳҭыԥ аасҭа иԥхоуп…

Шкок Беи Шьмаф иаԥсшәа маҷ ала иихәоз дназхәыцит. Аиашазы Аԥсны ара аасҭа иҟәандан. Аҟәа ҩажәа шықәсала знык уаҩцас сык аур иауан акәымзар, азынра асы леиааназа изыҵуан. Ари зыхҟьоз Нхыҵтәи ахьҭақәа ҭзамцк еиԥш иаанызкылоз Кавказтәи ашьхақәа ракәын.

Абзахцәа ахьынхоз акәзар, реиҳа иҳаракын азы азынра асы бзианы иауан. Шкок Беи Шьмаф уааназа иҟаиҵаз аиҿарԥшрагьы ихы иархәаны

– Ус анакәха, шәарҭ абзахцәа аԥхзы аншәылҵуа ҳара маҷк ҳахьҭашьыр акәхоит… – ҳәа дааихзасит. Шкок Беи иажәақәа зегьы ааррчеит. Рымҩа аун. Ари аҟара амҩа ашәишәи еиԥш инкахәыцуа излацарыз, аԥызацәа ари аҩыза аамҭа рхы иадырхәар акәын.

Шкок Беи кыр збахьаз, изаҳахьаз ахҭысқәа маҷымкәа зхызгахьаз азә иаҳасабала изызырҩыша ауаагьы аниба, еиҳаракгьы аҿар, иԥышәақәа рзеиҭеиҳәар акәымзи?

Есмыша еиԥш алафгьы алаҵаны ажәытәи ахҭысқәа реиҭаҳәара даналага ацәа иакуаз Базалаҵәкьа илымҳақәа кыдҵаны изызырҩра далагахьан.

Ауха Адаԥазар азааигәара идыршеит, ршәарҭадаразы уахынла иныҟәазомызт. Ашыз амҩа еиҭах ианықәла амш иацеиԥш ишәшьны иҟан, иагьыхьҭан. Амала ақәа аузомызт азы аразҟы рыман. Дааразаа изыраапсаз амҩа аамышьҭахь Дузцье арханза инеит. Уажәы аҩадаҟа игьежьны рқыҭа ахьыҟаз абнара ашҟа ицара кәын. Аха уахынла аныҟәара уадаҩын азы ашьыжь аҟынза араҟа иԥхьар акәхеит. Избанзар х-ҩык кыр зхыԥуаз ауаа рыцын. Абнара аҩныцҟа, амҩа-ахәастатцәкьа ахьыҟам аҭыԥқәа рҽы изланыҟәоз.

Ашьыжь шаанза амҩа иқәлеит Мариса Ҳаными лҩызцәеи кыр аԥьабаа рбазаргьы хәлаанза ақыҭахь инеит.

* * *

Базала ақыҭаҽы дшааиз еиԥш иҭынха гәакьа, иҩыза бзиахә Шабаҭ Идрис Ага инапала дышҭархаз анеиликаа ахьаа дузза изцәырцит. Избанзар, иаб иашьа ду Данаҟаи иԥа иакәын, иаб рыцҳагьы Кавказтәи аибашьраҽы дҭахахьан азы ҷыдала бзиа дибон.

Ишҭцәуоз зылаҕырзқәа ҭабаз Шабаҭ иани, ҩыцьа иаҳәшьцәеи инышәынҭра иахагыланы аматанеира иаҽын. Базала иакәзар, атцлақәа ҭаҷкәымла дрысуа игәаҭ рхигон. Ажәак ала игәы ԥжәаны деилагазшәа дыҟан, инапқәа ашьа иаганы имчқәа каԥсаанза атцлақәа ихы рниҟьон. Деиҭцақьны дкьызқьызуа дҭцәуон, илаҕырзқәа ахәхәаҳәа алеира иаҽын.

– Анцәа ду иҽаԥхьа ҭоуба зуеит, ушьа шызуала! Ари иузызуз ишьахьсырхәуа, рԥынҵа ишкылсхуа удыруаз!.. – ҳәа атцәуара дшаҽыз ишьҭахь ала ашьшьыҳәа изааигәахаз Ҳаиыҭ дгәаимҭазацызт. Ашәарыцаҩы Ҳаиҭ инапы Базала иҟәаҟәа иныкәцаны дааишьышьит.

– Издыруеит, иага уасҳәаргьы ибашоуп Базала – уара ушьҭа азәгьы уизаанкыараны уҟазам… Шабаҭ ишьоура ушацәхьамҵуа ҳдыргәышьоит… Амала агәеанызаара уцәымзааит… Аҕа зырҳәои, дуҩашьҩуп… Дгыгшәыгуп… иҟаиҵаша уздыруам… – иҳәеит. Базала инапала илаҕырзқәа аарыцқьаны Ҳаиҭ днаиҽаԥшит. Атцлақәа ҭаҷкәымла рысра даҟәыцхьан, ажәҩанԥштәы змаз иблақәа ашьа рҭатәазшәа иҟаԥшьхәхәараза иҟалахьан.

– Даҽеазнык исзеиҭаҳәа Ҳаит ухатцкы!.. Ишԥа ҟалеи абриа ус? Шабаҭ дызшьыз Идриси иматцуарцәеи шракәыз иубатцәкьама? – ҳәа диазцааит. Ҳаит ирхыргаз зегьы ахы инаркны атцыхәанза изеиҭеиҳәеит. Насгьы инацицеит.

– Базала бзиахә, иудыруеит ҳара ҳлеишәала ашьоура аԥкарақәа, уаҕа иҩны данықоу, ихәычқәа дышрыцу, уклыатәаны, мамзаргьы шьҭахьла иеихсра ҟалазом. Иушьыз иԥсыбаҩ иакәымны уазныкәаргьы аԥсуара уаҕрагылеит иаҩызоуп… Базала Ҳаиыҭ аҭак иимҭазеит, азҵаарагьы ҟаимҵеит. Усгьы дааизар аахыс арҭ аԥкарақәа ибо-иаҳауа иахьанза дааихьан. Ҳаиҭ зхы ларкәны игылаз Базала еиҭа диацәажәо далагеит.

– Сажәақәа рзы гәыбҕан сумҭан, Базала зны-зынла абас ҳаехарцәажәоит. Алеишәа, ақьабз уара иузымдыркәа уҟоума… Аха усызгәамҵуазаргьы сара угәы уеанҵара саҟәыҵзом. Избанзар, узышьҭоу ауаҩы, баша азәы иакәзам, уаҩшьҩык, каҳԥык иоуп. Уара ашьаураҿы аԥсуарала снықәоит шуҳәо уи каҳԥрыла иҟоу зегьы ихы иаирхәар ҟалоит. Уи азоуп угәы уеаныз ҳәа сааҟәымҵзакәа изысҳәо!.. – ҳәа дилабжьон. Кавказаа рҿар зегьы реиԥш Базалагьы уилабжьар игәаԥхомызт. Уи амшала Ҳаиҭ ицәажәара хиркәшарц дыццакуан. Ҳаиҭгьы дызҿыз игәамԥхозаргьы Базала ак ихьырҳәа дахьшәоз азы акәын дзиҟәамҵуаз.

* * *

Базала иаԥхьа ауадаҩра ду шьҭан уи ушьҭа ауаҩы илаԥш дхымлар акәын. Ишьа иуааныза иҩызцәа ахьеизоз дызнеиуамызт, иара иҩныкагьы ауаа данырбо, данраҳауа анеира азин имамкәа дыҟан, ажәак ала иҟиаҵаша акы заҵәык акәын, иаҕа ишьҭашәарыцара акәын. Данақәшәалаакгьы алеишәа ишақәнаго ала ишьа аниулаак ауаа рылагылара азин иман. Маҷк аҟара Шабаҭ инышәынҭра днахагыланы ашьшьыҳәа иеирзит, иахьарнахыс хықәкыс имаз Идрис Ага иԥшаара акәын.

Базала Ақчаԥынар ақыҭа аԥшыхәра даналага макьана Идрис Ага иҩнгьы издыруамызт. Ари ақыҭауаа аанкыланы дызразҵаауамызт. Акы заҵәык харантә дахьыԥшыхәуаз Идрис Ага ибара дазыԥшыр акәын. Ауаа рацәа ахьыҟамыз азы хара имгакәа игәыхәтәы дахьзарын. Идрис алажә зегь дарароуп иҩны дыҩныҵны ԥьара дышԥамцарыз.

Базала ақыҭа иалсно ицоз азиас аганахьтәи амҩа ахьибарҭаз ҭыԥк аҿы иеыԥхьакны аԥшыхәра далагеит.

Аҽны хәашан азы ақыҭа ахацәа зегьы реиԥш Идрис Агагьы хымԥада аԥьаамахьы дааиуан. Анамаз аамҭазы амҩақәа рҿы ахәычқәа рыда азәгьы данылазомызт. Ус

анакәха, ауаа дрымбазакәа аџьаама ааигәара аҟынза дманшәаланы днеит.

Аџьаама азиас иазааигәан, Базала хаҳәдук иҽавакны Аџьаама ашә иахьибарҭаз днатәеит.

Ахәаџьа дҭаҳмадазар акәхарын, езан данаԥхьоз иб-жьы аарлаҳәа игон. Аха зегьы дарароуп ауаа азәы-оыџьала ааира иаҿын, аҵыхәтәан «кыр зычҳаз кыр ибеит» шырҳәо еиԥш Базала дыззыԥшыз Идрис Агагьы аџьаама ашҭаҿы дааҵәырҵит. Есҟьынгьы ицыз оыџьа имаҵуарцәеи иареи аџьаама ианҭалоз, агәаҕ зҭыцҟьоз о-блак шрышьклаԥшуаз рыздырзомызт.

Аҵыхәтәан иагханы иоуа иааиз ԥыҭоык раамышьҭахь Базала иҟаиҵаша азхәыцра дналагеит. Идрис Ага аб-раҵәҟьа ақыҭа агәҭа, ауаа рҿаԥхьа дизышьуамызт. Избан-зар, ауаа реада дырхәыр агәнаҳа змам шьоукгьы баша иамхашьыр ҟалон. Уи амшала Идрис Ага дишьҭашәарацаны дахьынхоз ионы еиликаарц избеит. Дахьынхоз анеиликаалак ашьҭахь иус наигзарц ҭагылзаашьак шԥеимоурыз.

Анамаз ианалга аамышьҭахь ақыҭауаа азәазәала аџьаама адәылҵра иалагеит. Маҷк ашьҭахь Идрис Агагьы ашәа аҿы дааҵәырҵит, имагәқәа ишьаҵара даҿын, имаҵуарцәагьы ивагьежьуа ицхраауан.

Идрис Агеи иоызцәеи азхыҟә илаваршәны ашьшьыҳәа аоныҟа ианцоз Базалагьы ауаа дрымбарц азы иеыԥхьакуа рышьҭра дхын. Хоык ауаа кырза ианнык әа, ашьҭахь, ақыҭа аҵыхәаҿы иҟаз ион дук ашҭа инҭалеит. Акәша-мыкәша игы-лаз аонкәа раасҭа ахан дузза иаоызаз аоны збаз Базала, «хымԥада ақыҭа аҳас иамоу ауаоы ионы егьырҭ рыонкәа раасҭа иеиґьхароуп…» ҳәа игәы иааҭеикит. Аонгьы иаҵакыз адгьылгьы уаҳа наҭахымкәа еиқәшәан. Обаны иеихагылаз аоны, аобатәи аихагыла имаҷымкәа ауадаҟәа аман. Базала Истамбул даныҟаз иибаз аханкәа ироызан.

Базала, Идрис ионы аҵҵаара данаҿыз адәыхты дшыҟәыз ихашҭны дыҟан, шьоукы дырбар ҟалон. Ихы аҭыԥаҿы ианааи, иаразнак даеаџьара диасит. Аоны аҭыԥ аниҵа ашьҭахь ушьҭантәи иусҟәа усгьы имариан. Уажәы дмыццакзакәа дишьклаԥшны, аамҭа аниԥшаалак, Шабаҭ рыцҳа ишьа уны ақьабз иҟәаҟәа иқәнаҵаз ауал анагзара акәын, иаԥхьа ишьҭаз.

Амш ахәларахь инеихьан азы ахьҭа ҟалахьан. Шабаҭ ишьа музакәа иқыҭахь дзыхынҳәуамызт, арахь ақәарԥссарагьы иалагараны иахьыҟаз азы иаарласны хыԥакырҭак иԥшаар акәын. Ҳамҭакы абна аҩныԥҟа ҳаԥык мамзаргьы хаҳәгәаҩак изыԥшаауазар ҳәа днеиҩеиуан. Макьаназы Абна еилачыраҽы абҕьқәа ақәа дрыхьчозаргьы, ақәа аура иҵегьы иаиыҕәгәахалаак дкәыдрабаахон.

Даҽеа ԥыҵк данныҟәа аамышьҭахь дзышьҭаз аасҵа иеиҕьны хыԥакырҭак иԥшааит. Шәышықәса зхыԥуаз ҵла дуззак агәҭа иҵбааны игәаҩаза иҟан, ари агәаҩара азәы дманшәаланы дакуан, ахьҭеи ақәеи дырцәырхьчон.

Арԥыс аамҭа мгазакәа аҵла агәаҩара иааирыцкьеит. Нас ибаазамыз абыҕьқәа еизганы аҩныԥҟа иаҵаиршәеит. Ушьҭа ауха дахьынхашаз иҵыԥ мазеин. Иуапа ааикәыршаны аҵла агәаҩа дынҭалеит. Ишьамхқәа имгәа игәыԥаԥсаны днатәеит, ушьҭа аҵх зегьы абас ихигар акәын.

Дахьтәаз аҭыԥ аҟынтә аҵлақәа дрылԥшны иахьынзеибоз икәша-мыкәша гәаҭо иҩнапык рыла иикыз ишәақьгьы ихы надҵаны аԥсабара азызыркра даналага, ақәагьы икыдҵәаны иалагахьан, аҵлақәеи абҕьқәеи уаҳа ақәа ааНкылара рылшазомызт азы ақәыршаҩы ашьҭыбжь аизҳара иаҳын. Ақәа иацныҟәоз адыдмацәыс акәзар, ажәҩан ҿынлеиԥш иарлашон, адгьылгьы архыцхыцра аҭахызшәа атҟәацра иаҳын.

Базала аԥсабара амч дшанханы данахәаԥшуаз, ганкахьалагьы ианаамҭаҵәҟьаз аҳаԥы дахьақәиршәаз азы Анцәа иҭабуп ҳәа иеиҳәон. Мамзар, абыржәы ихы агарҭа имамкәа адәы даақәхон. Уажәы дыԥхаза дахьҭатәаз аҵла агәаҩаҳәы иҟаиҵаша изхара дазхәыцратәы аамҭа иман.

Ауха шааназа ажьақәа реиԥш, ицәа ҭынчмызт Базала, ҷыт бжьык шаарааҳаз еиԥш дааԥшуан, аха нас еиҭах ацәа дналалон, дыцәацыԥхьазагьы ԥхызла Шабаҭ дибалон, аҷкәын рыцҳа дыҕзы-ҕызуа.

«Базала уаҟәыц сшьаура!… Сара сымшала уқыҭеи, уҭаацәеи аанужьыр акәхоит…» иҳәон.

Шабаҭ абарҭқәа ҳәаны данаалгалак ишәақь кны Идрис Ага даацәырҵуан.

«Уи сара соуп дызшьыз уажәгьы уара уысшьуеит, нас – Акаԥаа зегьы…» ҳәаны Базала диеихсны иҿы ишьхәа нарбаны дыҵьаны дцон.

Ԥхызла Амрагьы дибеит Базала. Амшын агаҽа дгылан лышьҭахь иара иахь ирханы хара дыԥшуан. Базала иагьа лызҽиҭуазаргьы илаҳазомызт. Абас ашьшьыҳәа амшынахь дныҟәон, амшын дсоҳыланы дынҟәаны дхарахон. Базала иакәзар, лызҽыҭра ада уаҳа акагьы илшазомызт.

* * *

Шьмаф Мариса лқыҭа аҽы ихигаз асобатә аҵх ашьҭахь аҕьараҳәа дсоагылеит. Икыдҵәаны иауаз ақәагьы, ададмацәыскгьы иԥырхагамхакәа дҭахәхәа дыцәан.

Акаԥаа рысас дахь Шкок Беи иқьалаҽы ддырсасуан. Шьмаф иаарласны Дузԥьеҟа иҭынхацәа ибарц азы ацара иҭахын аха Акаԥаа макьана иаушьҭра ргәы иҭамызт.

Ашьыжь дангыла ргәы нмырхакәа ушьҭа ацара шиҭаху злареиҳәаша азхәыцра далагеит. Мышқәак днымхакәа дшоурмышьҭуаз ибзиазаны идыруан.

Иееилаҳәаны адәахьы дандәылԥ ақәа хкәахьан, амала макьаназы аԥҭа еиқәаҵәақәа ажәсоан ихын, аҳауагьы иацы аасҭа реиҳа ихьҭан.

Иқьала хәычы аԥхьа қдык дықәтәаны, ақәа аамышьҭахь ихыԥны илеиуаз арсоаш ахәаԥшра иаҽыз Шкок Беи исас дгыланы дшаааиз изгәамҭазеит.

– Шьыжьбзиақәа Шкок ухаҵкы! – иҳәеит Шьмаф.

Шкок дызлаз ихәыцра даалԥны абжьы ахьиаҳаз аганахь даныԥшы исас днаиҿаԥшит. Шьмаф ишьҭахь дԥышәырччо дгылан. Шкок дахьтәаз дсоагыланы иваракәы иҟаз аҭыԥ исас инаиирбеит.

– Уааи сыуа, утәа абас!..

Шьмаф, Шкок иирбаз аҭыԥ аҽы дантәа, Шкок Беи ацәажәара далагахьан.

– Ушгылаз сызгәамҭеит Шьмаф бзиахә… Иаха атәыла бгеит, аха уцәеит ҳәа сгәы иаанагоит…

– Агәра умгар ҟалоит, аха сҭахәхәа сыцәеит Шкок Беи. Ақәагьы, адыдмацәыскгьы испырхагамхеит, адыдра амшала знык-соынтә сааԥшызаргьы, амсоа ҳахьаараԥсаз азы еиҭах ацәа саманы ицеит… аҵыхәтәан санааԥшы усгьы ишахьан… – иҳәеит Шьмаф. Шкок Беи иакәзар, иагьны ицоз арсоаш ахәаԥшра даҽын.

– Аратәи аԥсабареи аҳауеи кырза исгәаԥхеит аиашазы… Аԥснытәи ҳҟыҭа кырза иеиԥшуп… Османтәыла ҳақәнагалеижьҭеи рапхьаза акәны абри ақыҭаҽы сҭынчны

сыцәеит… знык инымҵәахуа иҳамоу ҳазҵаарақәа рҭыԥ иаҳзыкәҵар… – иҳәеит, ибжьы ахьаа анубаалон. Шьмаф, Шкок Беи игәы ашьҭыхра шаҭахыз дазхәыцны.

– Шкок Беи, иахьынзазбо аҟара шәҭагылазаашьа хар амазам, шәқыҵа азы даараза иԥшзаз ҭыԥк шәакәшәазаап… Хымԥада азҵаарақәа шәымоуп. Ушьҭангьы ишәызцәырҵуеит… Ҳаргьы раԥхьаза ҳанааз абас агаәҟракәа ҳаман, иахьагьы шаҟа уадаҩра ҳамоузеи аха, угәы каумыжьын, зегьы шәыриааиуеит…– иҳәан игәы ашьҭыхра иеазикит.

Шьмаф иажәакәа раамышьҭахь зхы аҭыԥаҿы иааиз Шкок Беи ҩныҵҟала: «Узҿузеи Шкок ахымдыр?!.. Асас ишихәҭоу ала имҩаԥгара уаҟәыцны ауадаҩоракәа изеиҵаҳәаны игәы иурыхьуама?.. Ари ҳлеишәа, ҳҟьабз иаанаалома?.. Абааԥсы, Шкок Беи, уанажә уыхшыҩгьы цама? Иагьа гәаҟра умазаргьы усас иҿы ишԥацәыругоз…» ҳәа даазхәыцит. Нас ааралҳәа дԥышәырччо Шьмаф иахь днаҳәны

– Сыуа бзиахә, абри арҩаш аҩадахьы даеа ԥсыуа қыҵакгьы шыҟоу удыруама?.. Иуҭахызар шьыжьхьа аамышьҭахь рбара ҳцап!..

Шьмафгьы уи ақыҵа ибар иҵахын, аха иахьазы иҟаиҵалакгьы Дузԥьеҟа ацара ада уаҳа акагьы дазхәыцуамызт. Ихы наҟ-ааҟ инарҵасны аҭак нықаиҵеит.

– Даараза исҭахын Шкок Беи… аха сара иахьа Дузԥьеҟа сиасны сҭаацәа рыԥшаара салагароуп! – Шкок иоуыз аҭак ааԥьишьеит, иаҳаз ажәакәа изхамҵеит.

– Шьмаф сашьа иҳамоу ахәыҷы ала ишухәҭоу ҳашзуԥымлаз здыргәышьоит, аха зегьы дарароуп уԥхаҳҵашәа иаразнак уцара азин сзыҟаҵом… Уажәазы ԥьаракгьы ацара уазымхәыцын. Ҳгәы еихшәааназа абра уҟоуп… – иҳәеит.

Шкок Беи дхьаауан аха Шьмаф кыр шыкәса рашьҭахь иԥхаз иан дибазшәа дгәыргьаҵәа дыҟан. Мариса Лқыҭаҿы зегьы иан лбызшәала ицәажәон, абри азы мацарагьы абраҟа аангыларазы изхон. Амала арахьгьы кыр шыкәса раахыс иимбацыз иҵынхацәа Дузԥье ишынхоз иаҳахьан азы, еиҳаракгьы иаҳәшьа дизбозар ҳәа дгәаҟуан.

Шьмаф арҵқәа дрызхәыцуа дҭанагаланы дцахьан еиԥш, Шкок Беи ибжьы ала даалҵит.

– Сажәакәа акагьы рхыумҳәааит сҩыза бзиа… аҿымҭра ақәшаҳаҭхароуп рҳәоит… уаргьы апшәмара ҳзымхеит ҳәа уазхәыцуама?

Арҭ ажәақәа Шьмаф ицәа дҭанырзызааит иаразнак иҽааидкыланы аҭак аақаиҵеит.

– Уи ҟалашьа амоума Шкок Беи?.. Сара шәыбжьара сахьыҟоу гәахәа алысхуеит.... Насгьы шәара саншьцәа шәоуп ҳәагьы шәсыԥхьазоит. Шәара шәҽы саныҟоу сан рыцҳа дансыцу еиԥш сыҟоуп… Аԥсшәа анысҳәо сан слацәажәошәа сазаааиуеит… Исгәалашәоит сан рыцҳа ҳаҵоны ԥсыуак дсасны данықоу адыгабызшәала ҳцәажәар лузомызт, аԥсшәа мацара ҳҳәар лҭахын. Аԥсшәа ишахәҭоу иахьаҳзымдыруаз азы дҳазгәамҵуан. Иара ҳбызшәа еиҧхарц, агәыбылрагьы ҳабжьаларц азы ласы-лассы ҳаншьцәа Арбақәа рахь ҳлышьҭуан… ажәакала шәыбжьара сахьыҟоу сазгәдууп, аха аамҭа мгазакәагьы Дузԥьеҟа сцароуп… Суҳәоит сеилкаа сыуа бзиахә!..

Шьмаф иагьа диҳәазаргьы Шкок Беи иақәшаҳаҭхо исахьа имамызт.

– Уара уҭынхацәа ҷьаракыр ицо ҷьушьома? Мышқәак раамышьҭахь уцар иҟалои? – ҳәа ҿааиҵхт.

Аха Шьмафгьы иахьхәуа иакәзамызт, уи иаҳәшьа Синеимис Дузԥье дыҟоуп ҳәа ицәа иалашәахьан.

– Дааараза ибзианы сымҩаԥыжәгеит Шкок бзиахә! Аԥхьан ишысҳәаз еиԥш, араҟа сыҟазаара гәахәа дузза снаҭоит, насгьы шәара ушьҭа сҭаацәа реиԥш шәсыԥхьазоит… Амала уаргьы иудыруеит Дузԥье арха дузза аҟны иҟоу ақыҭақәа зегьы срылсроуп… Саныхынҳәуа Адаԥазар саншьцәа Арыдаарахьгьы сынкыдгыларoуп. Уи азы аангыларазы исыдумцалан, ҳара аиҩызара аасҭагьы ҳаишьцәоуп. Иара абри асас – аԥшәма, ажәакәагьы ҳабжьара иаҟәаҳҳып… Лассы-лассгьы ҳаиҭанеиааилап… – иҳәан ацара дшазгәаҟуаз еиҭах инаҵишьит Шьмаф.

Акаԥаа иахьынзарылшоз ала рысас иԥылахьан ауха Измит ахада Селим Ԥашьа ҳамҭас ириҭаз ацәқәа руак изышьны рлеишәа ишақәнагаз ала ахыбжагьы иаԥхьа инаганы иқәырҵахьан. Ахыбжа аԥсуааи, азахәцәеи ажәытә аахыс иныҟәыргоз аҵасқәа иреиуан. Асас ашьтәа анизыршьлак ахыбжа ишахәҭоу ала ижәны, аҳәызбагьы ацны иааганы иаԥхьа инықәырҵон. Асас аҳәызба аанкыланы аԥсшәа аххәааны ахыбжа аашьҭихуан, агьырҭ ажьыхәҭақәа рымҵарҵон. Ҷьара-ҷьара ирхашҭхьаз ари ажәытә ҵас Шьмаф ианшьцәа иахьныҟәыргоз азы иаргьы ибзианы

идыруан. Уи амшала иахагьы дацамхакәа алеишәа наигзахьан.

Шкок Беии Шьмафи Дузҧье ацара шеимаркуаз «Аишәа мазеиуп» Мариса Ҳаным шьыжьхьазы дышәзыпҧшуп» – ҳәа ҽыҧуа ҷкәынак даарыдгылт. Шкоки Шьмафи иеицны Мариса Ҳаным лқьалахь идәықәлеит

* * *

Ашьыжь шаанза дызҭатәаз аҵла агәаҩа иҭыҵыз Базала, идысыз ишьапқәа инапқәа рыла ирҟәыҷны ишьа аҭыпҵ аҽы иааигеит. Нас ибзиазаны иеыҵәахуа азиас инаваршәны Идрис Ага иҩныҟа иҽынеихеит. Аҩни амзырхеи ибаратәы ҭыпҵ маншәалак аҟны иеыпҳьакны апшыхәра дналагеит. Аҩны ашҭаҽы ҩыцьа ахәыҷқәеи пҳәыски ыҟан. Апҳәыс аҳардан дыҵатәаны азахра даҽын ахәыҷқәа реиҳабы хәба аиҵбгьы хышықәса раҟара рхыҵуан. Ас ишыҟаз ахәыҷқәа ран азахра дахьаҽызгьы рхы иархәаны иылмбазакәа агәашә ду иҭыҵын азиас ашҟа иеихеит. Маҷк ашьҭахь иркыз алабыҵәқәа уи иҭажьуа ахәмарра иаҽын, иҧьзаны ицоз азиасгьы дара рзы шаҟа ишәарҭаз рзымдыркәа игәырҧьо еицыхәмаруан.

Базала ари аниба агәҭынчымра ааизцәырҵт, избанзар ахәыҷқәа азы иагар ҟалон. Иаразнак ахәыҷқәа ран лганахь днапшит. Иаарласны лхәыҷқәа баны ашәарҭа иацәылыхьчарц анцәа диҳәеит аха апҳәыс лусура убриа ҟара лҽаҭаны дыҟан, лхәыҷқәа зҭагылазгьы лыздыруамызт.

Базала ахәыҷқәа иршәаны азы иахицарц ма ран илаҳаны ахәыҷқәа дрышьҭаларц азы агыгшәыги апсаатәи рыбжьқәа ҟаҵо дыҳәҳәазаргьы ибжьы азиас иахылҵуаз абжьы иалахәашон азы азәгьы имаҳазеит. Ан азахра дшаҽыц даҽын, ахәыҷқәагьы иҷырҷыруа, иеибарччо ахәмарра иаҽын.

Ушьҭа аамҭа агара ишапсам еилызкааз Базала ахәыҷқәа рахь иҽынеихеит. Иаарласны раайгәара днеины азы иахицар иҭахын. Амала ууанза дзыцәшәоз ҟалеит. Ахәыҷқәа реиҳабы дшыхәмаруаз азы дылҭаҳаит, уи аамҭазгьы арҵәаа ҳәа ибжьы геит.

«Нанааа!…»!

Апҳәыс илаҳаз абжьы ала дызҽыз аус даалҵны, лгәы ҭҟьаны дҩаҵкьеит, абжьы ахьынтәааз аилкааразы дышгә-

аҟуаз егьи лхәыҷы иҵәыуабжь анлаҳа азхыҷә ашҟа дыҁоит. Лыҷкәын азы дагон.

Базала дымлакҁакзакәа азы иҽалаижьит, избанзар разҟыла иара аладахьҟа дыҟан азы ахәыҷы иара иганахь азы даанагон. Дышхәыцыз еиҧшҵәкьа иагьыҟалеит, ивара аҟынза илеиз ахәыҷы дааимҵысын дикит, аха макьаназы азы иамгарц азы ақәҧара даҽын, ашьшьыҳәагьы иаманы ицон. Ан лакәзар, иаанхаз лхәыҷы дгәыдкыланы аҵәаара даҽын.

Аҧҳәыс лҵәаабжьы аҁынза ианнеи, зегьы аибарыҁра иалагеит хәҁык раҟара аҳәса ааины ианылхагыла, ан лыҧсы маҷханы дышьҭан. Базалеи ахәыҷи ракәзар, уаҁы ибарҭазамызт.

Аҳәса акгьы шырымбазгьы иҟоу еилыркаахьан азы рыекыдҟьо аҵәыуара иаҽын. Аҳәса иреиҳабызшәа иҟаз лакәзар, дагьҵәыуон аха ганкахьалагьы зыҧсы маҷны ишьҭаз ан рыцҳа длағьуан.

«Абзамыҟә, иҟабҵеи?.. аҭаца газа бара!.. Сдауаҧшь с-Омер хәыҷы азы дышҧабыргеи? Анцәа бишәиааит!..»

Егьырҭ аҳәса ан рыцҳа лыҧсы аархынҳәны ланхәа длымпыҵырхырц ишаҽыз руазә арҵәааҳәа дыҳәҳәеит.

– Омер дымҧсзеит, Омер хәыҷы азы дамгазеит!.. –

Аҧҳәыс аркәакәаҳәа дшыҳәҳәозгьы лызнапык ала азы ахьцоз ахь, алада дырбара даҽын. Уааныа зыҟекыдҟьо аҵәыуара иаҽыз аҳәсаҟәагьы реааихакны аҧҳәыс иахьыдлырбаз аган ахь иҧшуан. Базала Омер хәыҷы дигәыдкыланы дара рахь ааи

ра даҽын. Ахәыҷы иҧсы ҭаны дызбаз аҳәса ргәырғьабыжьқәа андаҳа зыҧсы маҷханы ишьҭаз ан рыцҳагьы ашьшьыҳәа далҵит.

Базала игәырғьаҵәа иара иахь иааиуаз аҳәса, иааигәара ианааи Омер хәыҷы ашьшьыҳәа днылбааигеит. Аҳәса зегьы, дбаазаны дзығ-зығуа игылаз ахәыҷы дгәыдкыланы игәызра ишалагаз еиҧшҵәкьа, Базала аҭагылазаашьа ихы инархәаны иаразнак дырҧырҵны абнарахь деихит. Ақәыцраҟәа дырылалон еиҧш, уааныа аҭаца илыкмәақаруаз аҭакәажә наиҟәҽылҭит!..

– О, уара, атәымуаҁы!.. акагьы мҳәазакәа мазала уабацо?.. Уаанымгыло маҷк, иҭабуп ҳәагьы ҳазуамҳәеит!..

Базала иакәымк иақәыркыз иеиԥш дхынҳәру-дцару ҳәа маҷк даалакоакзаргьы нас имаҳазшәа ҟаҵаны ақәыцра дныла-ланы иҽирзит.

Уи аамҭазы Омер хәыҷы иангьы зынза дааԥцны лшьапы дықәгылахьан, аԥҳәыс рыцҳа макьана лхәыҷы азы дагаз ԥьшьа аҵәыуара даҽын, аха лхы соышьҭыхны Омер хәыҷы иануду дахьылгәыдкылаз данылба раԥхьа лыбла иабаз лызхамҵеит, нас акәзар, адунеи лара илтәын…

* * *

Базала абнара агәҭахьы ԥьара дцаны иеирбарц азы мцак еиқәиҵеит. Арахь ахәызхәызҳәа аимсара даҽын, ҕәҕәала дыхьҭашьуан. Ихигақәаз ракәзар, изхаҵомызт.

«Анцәа ду, схы иҭаԥаз уахәаԥш! Ауасоы ишьразы сахьааз иҷкәын деиқәсырхоит ҳәа сара азы сагарц ак сыгымхеит…» ҳәа ихы днақәгәамҵит. нас аҽҽа ҳәа иеиқәыз амца иҵегьы иеазааигәатәны днагылеит, аха еиҭа ацәажәара даҽын.

«Аԥсра хьаас исымам, амала сара ак сыхьыр Шабаҭ ишьа зуада…»

Даеа маҷк амца днахатәаны имаҭәақәа анирба Базала, Идрис Ага дишьклаԥышрц азы аԥхьатәи иҭыԥахь днеины днатәеит. Асоны ашҭаҽы ауаа рацәаны еилагылан. Аҳәса рыбжьы заҳаз зегьы иеибарысоны иеизазар акәхарын. Амала Идрис Ага уасоы дибарҭамызт.

Базала, иеыҵәахны дахьтәаз аҭыԥа ҟнытә илаԥш ахымгазакәа кыр аамҭа дыԥшит, аха Идрис Ага дыҟазамызт. Ари аҟара аилаосынтраҽы дыҟамзар, асоны акәымкәа даеа ԥьара дыҟазар акәхарын.

Ашҭаҽы иеилагылаз рыбжьы уажәы дахькылатәаз аҟынтә иаҳауан. Ауаа ахәыҷы азы дышҭаҳаз акәымкәа, азы дшамырхыз атәы аибыҳәара иаҽын. Ахҭыс збаз аҳәса руазәы.

– Акалашәа иеилаҳәаз азәы иоуп, Омер деиқәзырхаз… дыхәхәаза дауын… Иблақәа ажәосангәԥштәы, змаз асаркьеиԥш ицырцыруан… – ҳәа аиҭаҳәара даҽын. Даеа ԥҳәыск лакәзар, «уи хымԥада Хызыр Алеиҳиселам иоуп… уи иоуми асԥылманцәа агәаҟра ианакәшәалак даацәырҵны ирыцхрааруа…» ҳәа ахәыҷы иеиқәхара даеакы иадылҳәалон лара лтәала, иҟалаз зегьы лабҽаба избаз ахәыҷы иаб иаҳәшьа лакәзар:

– Омер деиқәзырхаз ауаҩы ишәыз имаҭәақәа рыла ааигәа ҳқыҭахь иааз амҳаԥьырцәа ртәқәа иреиԥшын… игәы аҟны ахқәа рҭацарҭақәа кыдын. Ихәхәаза ҟамакгьы иҟәнын… – лҳәеит.

Аԥҳәыс лажәақәа ацәқәырԥеиԥш иаразнак иаарылаҩ-ит. Ушьҭа ақыҭа зегьы иҟалаз ышҟалаҭцәкьаз рдыруан. Амала ԥыҭоык ауаа агәра ргар рҭахымызт. Аҳәса ианшәа рхы иҭҳәааны ак еиҭарҳәеит ҳәа иазхәыцуан, аха зегьы иеицҿакны ианырҳәа ауаа зегьы, ааигәа еимак ахьроуз итәоу амҳаԥьырцәа руазәк рхәыҷы дшеиқәирхаз агәра ргеит.

Базала ақыҭауаа ирҳәоз дазызырҩуан. Ибжатаз иҭырқәшәа ала ак изеилкаауазар ҳәа даҽын. Идрис Ага дызлаҟам ала ақыҭа анҭыҵ дыҟазар акәхарын.

Арԥыс кыраамҭа дыԥшыхәуан. Аҳәса аҩныҵҟа, ахацәа ракәзар, ашҭаҽы игылаз ашәымкьаҭ аҵаҟа итәан. Базала ари аамҭазы ақыҭауаагьы изхара иҭиҵааит. Излеибоз ала Идрис Ага ида егьырҭ ақыҭауаа иҭарыз ауаа аркәын, рыбжьара ибеиақәазгьы ыҟан хымԥада, урҭ реилкаарагьы уадаҩызамызт, иршәыз-ирхаз ала насгьы ауаа ишырԥылоз ала егьырҭ ауаа иаразнак ирылукаауан.

Аԥшра дахьаҽы Базала ҭәҭәала амла дшакыз ангәеиҭа уаҳа изымчҳакәа, ацх ахьихигаз аҵла агәаҩахь дныхынҳәит. Избанзар, имаҭәақәеи ифатәқәеи уаҟа иҭацәахын, аха иҭыԥ аҽы даннеи иибаз изхамҵеит. Афатәқәа зҭаз ахьҭра ицҟьа иқәын, афатәқәагьы акагьы ыҟазамызт, иҭаҷкәым аарацәаны. «Амца ахысааит!.. ари сышԥазымхәыци…» ҳәа дгәамҵуа ихы дақәызбеит.

* * *

Исмаил уи ауха Ҳаиҭ иҽы крифеит. Кмыраҷа илымаз ахәыҷы ала абысҭа рзылухьан, уи адагьы аҟәыдыршьышьи арҵәи анацла уаҳа ирҭахыз, рызхара аныpфа ашьҭахь кырза иеидтәаланы иеицәажәон.

Ашьыжь шааныза агылара иазхәыцуаз Исмил, Ҳаиҭи Кымараҷеи абзиаразы ҳәа раҳәаны аҩынҟа даныгьежьы ҵыхбжьон ҟамлазацызт. Базала Шабаҭ ишьа аура дцеижьҭеи ихала дыҟан, ууанза ас ихала дахьнымхацыз азы иааицәымыӷхеит. Иқьала дшыҩналаз еиԥш, днеины аԥенџьыр апхьа икҽагылаз ацәардаӷәы дныкәтәеит. Араантәи адәы иҭбааза иубарҭан, аха уажәы аԥҭакәа хын азы

иеиқәылашьца иҟан, акымзаракгьы убарҭазамызт. Зны-зынла аҧтақәа рыбжьара амза анцәырҵлаак акәын иахьа-балаак илашаза ианыҟалоз.

Арԥыс дтәаны адәахьы аԥшра дшаҿыз ихәыцрақәагьы дрыманы ицахьан. Арахь аҳауагьы хьшәашәан азы аԥенџьыргьы аартны инимыжьыр акәын. Амала Исмил ахьҭа дшакуазгьы ак ибар иҭахызшәа адәахьыҟа аԥшра дшаҿыц даҿын. Ԥыҵк ашьҭахь иаҳаз бжьык ихәыцрақәа даарылнахит, цқьа даназызырѳы зԥа зцәызыз абгассак ахәаабжьы шакәыз еиликаауан.

«Агаза уара, угәы уеанындаз уԥа умырзындаз!.. Ахала иааныжьны хаарза умнаскьандаз уажәы абас уҵәыуо ашьҭалара уыԥшәазомызт» иҳәон гәаныла. Нас еиҭах Базала данааигәалашәа абгасса ааихашҭит. Аԥенџьыр ицламҳәа нықәҵаны акәара ашҟа днаԥшит. Иеиқәылашьца ишыҟазгьы аамҭак азы Базала дибазшәа даақалеит. Аҧтақәа Исмил игәыиҭаз еилыркаазшәа инеиԥырҵ-ааиԥырҵны амза анаацәырҵ иахьабалаак икаххаа иаалашеит. Арѳаш хәашьыҵәкьа иахьубарҭақәаз аразны еиԥш ицырцыруан.

Исмаил, днаԥшы-аапуша дахьтәаз абгасса абжьы реиҳагьы агара ишалагаз аагәеиҭеит. Баша ахәаара акәымкәа, уаѳԥсык иеиԥш аҵәыуара иаҿын. Еиҭах абгасса ирзызырѳуаз Исмаил акы ааигәалашәазшәа иаразнак дѳаҵкьаны дангылоз иҭачкәым ааратцәаны: «Уԥши уара!..» ҳәа ихала ацәажәара дналаганы адәылҵразы ашә аганахь днеихеит.

«Абгассаҵәкьа иарзыз аԥазы абасҁак игәаҟуеит… сара сакәзар, аҳәынаԥ еиԥш сқьала сыкҿатәоуп… араҟа сгазаза сыстәоуи сцаны Базала дсымԥшаауеи?.. Абыржәыҵәкьа сыцхыраара игзар?..»

Иқьала даадәылҵны арѳаш ашҟа иеанынеиха акы игәалашәаны иаразнак даангылт.

– Ҳаи, сара агаза!.. агәылара сцома? Ҷхабжьон абас унапы рышәшәо амѳа уқәлар ҟалома?» иҳәан днахынҳәит, ишәакъ аашьтыхны еиҭах адәахьы дандәылҵ даеа шәакык илахь иныкәыркит. Арԥыс зынза дыззыԥшымыз ари аѳыза аус данакәшәа ицәа дҭазызааит. Иҟаиҵара издыруамызт, ашәакъ зкыз аҭагылазаашьа ихы иархәаны, ҭырқәшәала «Умҵысын суеихсуеит…» иҳәеит. Аха Исмил ари абжьы иаразнак идырит». Ҳаит, анцәа уиныҳәааит аилага уара, сгәы

ҭуҟьеит!..» ҳәаны ишәақь аакаижьын днеины даагәыдикылеит, ганкахьалагьы иацәҳара даҽын.

– Уыгмыгуп уара!.. Сара уара узы агәаҟра саҽуп уара узҽқәоу урыхәапҵши, ас шыҟоуҵоз здырыр ҵхабжьон ашәақь шьҭыхны сушьҭалозма?.. – ҳәа ишәареи, игәыҭҟьареи ихигар иҭахын. Базала иакәзар ихзасра даҽын.

– Усҧырҵ наҟ! Ҵхабжьон усмышьҭалакәа.. Харантәи сшаауаз ануба уҧхашьан ушәақь аашьҭыхны адәахьы удәылҟьеит!.. Сара соума иургазо?.. – Аха Исмаил Базала игәы иҭаз еиликаахьан.

– Аиеи, уиашоуп! Уара харантә уанызба уаазжьарц иақәскит, аха уара абгахәыҷы усызжьозма?..

Иеицны ақьала ианыҵалоз зәыр дрышьклапҵушама ҳәагьы иаанапҵшы-аапҵшит. Рыкәша-мыкәша зҧа иашьҭаз абгасса ауыура ада уаҳа акагьы уаҳауамызт.

– Сашьа иудыруеит сшьа зуааназа арахь сгәарымлар акәын, аха сыфатәқәа зегьы иахьыҵәахыз агыгшәыг иҵҟьа ианықәырҵа… Ашьаура ҳәа сахьцаз схаҭа амлакра самгарц азы абас мазала схынҳәит… – иҳәеит Базала, Исмаил иакәзар, инапы ала имгәа шьышьуа:

– Сара Кымараҷа убас крысҿалҵеит аха уазымҵаан… ушьҭа мчыбжьык кырсымфаргьы исызхап… аха излазбо ала уара мгьал кьакьак уоур аныҳәа умоуп…

* * *

Базала уи ауха Исмил дицынхеит избанзар, дааҧсаха дыҟан, ашьыжь зегьы шыцәаз амҩа дықәланы иацтәи иҭыҧ аҟны данааи, Идрис Ага инхамҩаҿы иуаажәлар зегьы аусура нап адыркхьан. Акызаҵәык Идрис Ага ихаҭа абыржәгьы дыҟазамызт. Макьана дахьцаз дмаацзар акәхарын.

Базала ак ицәцарҳәа дшәаны зегьы рыҵҵаара даҽын, иахьа амш еилганы амра ахьыҟаз амшала иацы аасҵа дманшәалан. Аҩонду иацәыхараны игылаз аусуцәа рхыбра иҩналоз-иҩныҵуаз рыла иҭәын аха Идрис Ага дзыхьчоз имаҵуарцәагьы ыҟазамызт.

«Ари ауаҩы ақалақь ахь дцеит ҳәа сыҟоуп…» ҳәа дгәамҵны ҭачкәымла иапҳьа ишьҭаз ахаҳә днасит Базала. Ус анакәха араҟа апшра аҭахзамызт. Азиас иаваршәны апшаҳәала ақалақь ашҟа ицоз амҩаҿы ҭыпк пшааны уаҟа дизыпшырц азы азәгьы димбакәа амҩа дықәлеит. Кырзагьы

дцеит, аха џьара-џьара рырахәқәа арҳәразы изгоз азәы-ҩыџьа рыда илаҧш азәгьы дыҭамшәеит.

Амҩан џьарак цҳак ала ируан иқәсуан, ацҳа аҩадахьҟа инаҳаракны хаҳәрак ыҟан, уаантәи иахьабалаак иубарҭан азы Базала ара ҭыҧс иалихит. Еиҭах аҧшра даналага амрагьы кырза иҩаскьахьан. Амала аҳауа зегь дарароуп ихьшәашәан.

«Суапа шьҭысхыр акәын!.. Ахьҭа сымҧсындаз сшыҧшуа…» ҳәа даахәыцит.

Аамҭа ашьшьыҳәа ацара иаҿын, аха ицоз-иаауаз ҳәа азәгьы дыҟазамызт. Базала дахьыкҿатәаз ишьапқәа дысхьан, арахьгьы ҭәҭәала ахьҭашьра далагахьан. Инапқәа иҵаазшәа иҟан азы иага ҟаиҵазаргьы изырҧхомызт. Уаҳа изымчҳауазшәа аниба «Сцаны суапа аазгагәышьап…» ҳәа дҩагыланы шьаҿақәак шыҟаиҵаз еиҧш харантәи аҿышьҭыбжьқәа иаҳауа далагеит. Цқьа данынаҧшы ацҳа аганахь иааигәахоз ҿыуаҩцәақәак гәеиҭеит. Мачқ даалакҩакзаргьы аҵыхәтәан днеины иеыҧхьакны аҧшра далагеит. Иаауаз ауаа х-ҩык ыҟан насгьы ашьшьыҳәа иааиуан рыҽқәа аидара ахьрықәжьыз азы.

Базала арҭ рыхҩыкгьы шә-шьаҿак раҟара ианааигәаха изусҵцәаз еиликаait, Идрис Агеи ҩыџьа имаҵуарцәа ракәын. Иагьа ичҳазаргьы аҵыхәтәан игәахәтәы дахьзеит, ихапыцқәа еихарҭәҭәаны «Аҵыхәтәан усымпыҵашәеит агмыг!..» ҳәа даамақарит. Уаҳа изымчҳакәа иаҕацәа ацҳа абжара аҟынза иааиаанза даацәырҵны, иҟоу еилыркаанза ааира иаҿыз рахь ибжьы нарықәиргеит.

– Азәгьы шәымҵысын!.. иқәацаз илахь иакәшәоит!…

Идрис Ага имаҵуарцәагьы иаргьы иҟаз рзымдыруа ргәы ҭҟьаны ацҳа иаакәхеит, ршәақьқәа ркәадырқәа ирывахшьын азы амҵасразы илак-ҩакуа иҟан. Иҭырқәшәа иагьа ихәанчазаргьы Базала хьаҵра змам ибжьы анраҳа иахьыҟоу изымҵысуа иаанхеит. Арҧыс ишәакь нарықәкны ахаҳәра аҟынтәи дыҩуа дылбааит. Ацҳа аҟынза аднылбаа ушьҭа ашьшьыҳәа иегәаҭо дырзааигәахо далагеит. Рыхыҩкгьы ишәаны иҵааршәхазшәа иҟан. Рыблақәа Базала ажәҩанҧштәы змаз, аха амцабз иблақәа рхыҧшылара рзымгәаҕуа игылан.

Базала ҩба-хҧа шьаҿа раҟара данырзааигәаха иеыжәцырц дирбеит. Раҧхьаза Базала идҵа ҟарҵоиҟарымҵо ҳәа иааибарҧшызаргьы, уаҳа ҧсыхәа шрымамыз

анырба реқәа инарылбааит, избанзар ргәы ҭҟьаны иҟан. Базала иаҵацәа ишәақь шрықәкыз реқәа днарыдгыланы акәадырқәа ирыцраҳәаз аҭрақәа рҽы иҟаз ашәақьқәа ҩба ируааза акәарахьы инаиршәит. Нас Идрис Ага ишәақьгьы аашьҭихын ацҳа нырцәҟа ддәықәлеит, уи аамҭазы рыззегьы шәапырҳапуа ихәапшуан.

– Ага, уара арахь сышҟа уааишь!.. – ҳәа инаиқәҽиҭит. Идрис ихгарҭа имоуа дҟалеит, имҵаз акьарахә аҭыгарагьы дназхәыцит аха нас дахьхәит. Избанзар Базала илакҭа убасҟаҟ ицәгьан иҽапушаз ауаҩы ддысызшәа дҟалон. Идрис Ага дҵысцысуа иара иахь ааигәахара данаҽыз аамҭазы Базала егьырҭ царц анрыдиҵца рапҳьа илакҩакзаргьы нас иҧрит.

Иматцуарцәа шыбналаз збаз Идрис Ага Базала изааигәахара дааҟәыцны днагылеит. Икьарахә дахарудамыхару изыгәаҵуамызт. Базала ари ангәеиҭа иарма напы аҟны иикыз ашәақь иара иахь инаиршәит.

– Иаанкыл абри Ага!..

Идрис Ага Базала иршәыз ишәақ ҩ-напык алагьы аарлаҳәа иааникылеит. Уажәы рҩыцьагьы шәақьк-шәақьк ркын. Базала ишәақь ларханы, ихапыцқәа еихарҵәҵәо Идрис Ага гәаҵла днаихәапшит. Аиҵацәа ршәақьқәа кны ахысразы иангылаз аамҭазы ибналаз аматцуарцәагьы хара цьара икылатәаны апшра иаҽын. Избанзар, рқыҭа иахьыбналаз аганахь иҟазамызт азы, уаҳа имцакәа уаҟа реыцәахны итәан. Рқыҭахь ацаразы нас иааины ацҳа иқәсыр акәын.

Базала ишәақь адгьылахь ахы ахьхаз Идрис Ага кырза даарҭынчит. Иҽапҳьа иҟаз арпыс дизахьырхәуаз цьшьаны

– Уеырҭынч арпыс!.. иуатҳызар ҳаинаалоит уара ула!.. – иҳәеит ибжьы аартатацәаны. Аха Базала уаҳа димырцәажәакәа иажәа днапылеит.

– Баша уеумыраапсан Идрис Ага!,. Сара усгьы аҭырқәшәа маҷзаны издыруеит… иуҳәо еиҳарак сзеилкаауам… Уара укылатәаны сашьа еиҵбы уиеихсны душьит… Уажәы сара сшьа зуеит… Аха уара уеипш каҳҧрыла акәымкәа хатцатцас… Уажәы хпа ҟрынза сыпҳьазоит… нас суеихсуеит… Аха уара иуҭахызар иузыгәаҵуазар ууанза усеихс…

Рҭагылазаашьа еиҟаразшәа иубозаргьы Идрис Ага реиҳа деиқәшәан избанзар, Базала ишәақь ала знык дхыс-

ны ианизиқәмыршәа уаҳа иҟаиҵаша имазамызт аха Идрис Ага акьарахәгьы иман.

Аҵлақәа рыерыҵаны икылатәаны иҧшуаз ҩыцьа имаҵуарцәагьы ишраҳауаз Базала аҧхьазара дналагеит.

– Акы!.. Ҩба!.. Хҧа!…

Ашәақьқәа еицҭкьеит, анҭ амаҵуарцәа ишәаны рыблақәа хырҩахьан азы ахысбжьы аамышьҭахь ианаадырты, Базалагьы Идрис Агагьы ршьапы иқәгылан, аха хара имцазакәа, Идрис Ага иҭацәыз аатцәак еиҧшҵәкьа деизҟәыҷены дахьгылазцәкьа дҩокаҳаит.

Аиҷахысра ргәы ҭкьаны харантә иахәаҧушазгьы даргьы акы рыхьырҳәа ишәаны абнара агәахьы еихеит. Базалагьы дахьыҟаз длатәеит, иарацәан ахәыцрақәа ихы иҭагьежуьаз. Ишәақь иикыз игәы хынҳәуа днахәаҧшит, аиашазы абарагьы изычҳауамызт. Ауаҩы ишьрагьы зҭахыдаз. Иага игәаҭ имазаргьы Идрис Агагьы уажәы дрыцҳаишьон…

Базала, нас ихы ҩарханы ажәҩан ахь дыҧшуан кыр аамҭа. Хьшьык ажәҩан аҷы ихыхәхәа ихын уигьы шәарахк иашьҭазар акәхарын, игәы ихашҭырц азы ҳамҭакы ахьшь дахәаҧшуан, аха аҵыхәтәан иҧсыҧ ааивганы, игәгьы ааирҷәҷәан Идрис иҧсыбаҩ днахагылеит иҧаҵа еиқәаҵәақәа иҷабаба, иҧьымшь ҟәазқәа рыбжьара рыҭра иҭыҵуазшәа икылҵыз иблақәа, иҟалаз рызхамҵошәа ихәаҧушан. Базала ишәақь иҭҟьаз ахы Идрис илахьҵәкьа иақәшәеит азы илахь аҟынтә ихәхәаза ашьа алеира иаҷын.

Базала Идрис иблақәа илаҧш ырцәганы иҧсыбаҩ шьҭихырц иҭаххеит, аха ишмариамызгьы аагәеиҭеит. Базала дкалаза дыҟан Идрис икапан акәзар, кырза иеиҳан. Аха, уаҳа ара аангылара ишаҧсам здыруаз Базала иҟаиҵалаакгьы Идрис иҧсыбаҩ аашьҭыхны иҷеы инақәиҵеит. Нас иара иҷеы длақәтәаны Идрис иҷгьы инаидҷаҳәаланы иманы амҩа днанылеит.

* * *

Акчаҧынараа рхәаҧьа Зиаеттин Ефенди, иуааҷәлар шьыбжьони ахәылбыехеи рыбжьара иҟаз «Иқьинди» ззырҳәоз анамаз дыркны, аҧьаама ашә наркны, аҩынҟа дцарц азы аҵлақәа рыбжьара ихәхәаза ицоз амҩахәасҭа днанылеит, азиас ахықә аҷы ацәаакыра ахьрауаз азы уамашәа изызҳаз аҵла дуқәа рыҵаҟа ашьшьыҳәа аныҟәара дшаҷыз, харантәи иибаз сахьак игәы ааҭнаҟьарц ак ааи-

гымхеит. Уаҩсҧык амҩахәасҭа агәҭаҵәҟьа ишәакәык ны дгыланы иара дизыҧшын.

Аҭаҳмада хәаԥьа, имҩа хызҵәаз ауаҩы диҵәшәаны кыр аамҭа иҟаиҵара изымдыруа дгылан. Раҧхьатәи игәыҭкьара анихига иҿаҧхьа игылаз ауаҩы иҭҵаара далагеит аха иага иузаргьы дизымдырит, акы заҵәык имаҭәакәа мышқәак раҧхьа рқыҭахь ииаз амҳаԥьырцәа иршәқәаз иреиҧшын, ус анакәха аригьы урҭ дреиуазара кәхарын. Аха араҟа иусыз? Насгьы иара иҟынтә ииҭахыз?… Дирҳәырц иҭахыума?

Абарҭқәа данрызхәыц ишәара еиҭах ҩынтә еиҳаны ииаизцәырҵит, аха иага умҳәан кыр зхыҵуаз, аԥышәа змаз иакәымзи ихала ихыирҭынчыр реиҳа ишеиґьыз игәа иҵанаҳәон. Уигьы ус иҟаиҵеит. Ишәара даиааизшәа ҟаҵаны ашьшьыҳәа Базала ишҟа иҿынеихеит. Иааидгыалны иана-аиҿаҧшы, ажәаҩнгәҧштәы змаз иблақәа данырхыҧшыла иацтәи ахҭысқәа ааигәалашәеит иаразнак. Аҧсшәа иаҳәарагьы ааихашҭны

– Иацы Идрис Ага ихәыҷы азы дамызхыз атәымуаҩы уара уакәызма? – ҳәа днаиазҵааит, арҭ аниҳәоз иҭабупгьы иҳәар иҭахызшәа лыҧшхаала дихәаҧушан.

«Ааи…» иҳәеит Базала ахәыҷқәа реиҧш дааҧхашьаны нас зыблақәа ҭраа ихәаҧушаз аҭаҳмада маҷқ инасҭха аҳәра иаҿыз аеы наирбаны

– Ииашаны иуҳәеит Хоҧьа Ефенди!.. Ииашаҵәҟьаны уи ахәыҷы азы дамызхыз сара соуп… Аха уи азы акәзам сызааз… Абна иҳәуа игылоу аеы убома?…

Зиаеттин Ефенди Базала иахьиирбаз аганахь цқьа данынаҧшы аеы иакәыз аҧсыбаҩгьы аагәеиҭеит. Маҷқ аҧхьа иҧышәырччоз ихаҿсахьа еиҭах ашәара анубаалон, иблақәа дыржьо-дрымжьо еиликарц иҭахызшәа.

– Уи аеы ҧсыбаҩк ақәума сыҷкәын? – ҳәа днаҵааит. Базалагьы аҭаҳмада изҵаара хьаала иҭәыз бжьык ала аҭак аиҭеит.

– Ааи, Хоҧьа Ефенди!.. Ари иахьуасҳәо саргьы сгәы снархьуеит аха аеы ҧсыбаҩк ақәҵәҟьоуп… насгьы Идрис Ага иҧсыбаҩ ауп иакәугьы…

Базала аамҭа мгазакәа иуал нагзаны аара иҭахын азы иҟоу ззеилымкааз ахәаԥьа иахьынза илшоз ала Идрис Ага дзишьыз изеиҭеиҳәеит, насгьы

– Ари ауаҩы иҧсыбаҩо шәнапы иаҧыстоит Ахәаҵьа ухатцкы!… Идрис Ага сашьа Шабаҭ изиузтцәкьа дақәсыршәеит. Сара сқьабз саҕа иҧсыбаҩо иҭахцәа ирызназгаша азәы инапы анҵара сыднатцоит… Шәара шәдинуаҩоуп шәыгәрагоуп. Иҭаацәа дрызнажәгарц сшәыхәоит… – иҳәан, днеиҧыртцны дцеит. Зиаеттин Ефенди, абыржәыгьы иҟоу изеилымкаазацызт.

«Ари ауаҩы дхагазара кәхап…» ҳәа дхәыцуан. Иацы иҧстазаара ашәарҭа иҭаргыланы зыҷкәын деиқәирхаз ауаҩы, иахьа дышьны дааиган, насгьы иҧсыбаҩо икажьны дымцакәа иҭаҳцәа ирызнеигарц азы иара иааигон. Ари закәытә усыз? Закәытә уаҩораз? Иара аҷкәынгьы баша азәы иакәымзар ҟалап. Дуаҩымкәа, даҽеазәызма ари аҷкәын?.. Абарҭқәа данрызхәыцуаз ашыз дакызшәа дыхьҭашьны, ихәы-ижьы ааилагылан аҭаҳмада, дҵысцысуа дгылан.

«Анцәа срыцҳашьа! Сеилаҧсама мамзар?..» – иҳәан ишәыз ахәаҵьа маҭәа иааикәыиршеит. Нас Идрис Ага иҽы аҕәра ааникылан иҧсыбаҩо иҩоныҟа инеигарц азы амҩа днықәлеит.

* * *

Идрис Ага дкажьны ибналаз имаҵуарцәа кыраамҭа реыҵәахны нас ианыхынҳәы азәгьы дырмбеит. Идрис Ага иҧсыбаҩгьы ыҟамызт дызшьызгьы… Иагьа инаҧшыааҧшыаргьы акагьы рымбеит. Базала даниеихс абраҟа агәыз ҳәа дымкаҳази? аха дымҧсызар? Дымҧсыкәа деиқәхазар Идрис Ага дара нирхарангьы ыдҟазамызт азхәыцраҵәкьа ргәы ҭнаҟьон.

– Уажәы иҟаҳҵоит Рыза?.. Умбои ҳаиҳабы иҧсыбаҩгьы ыҟам! Абраҵәкьа ахы аниқәшәа дымкаҳази?.. – иҳәеит руазәы.

– Усоуми! Саргьы избеит ахы шиқәшәаз!..– иҳәеит егьи ауаҩгьы. Нас еиҭах инаиҵеит.

– Уара Меҳмеҭ, ҳаиҳабы агыгшәыг дрымгазааит?..

Меҳмеҭ аҭак аҟаҵара акәымкәа ашьа каҭәо иахьцоз агәаҭара дналагеит. Ашьҭра дхылеит аха абнара аҟынза инеиуан уи нахыс акагьы убарҭазамызт.

– Уиашоуп Рыза!.. – иҳәеит Меҳмеҭ абнарахь инапы нарханы

Уи дызгаз агыгшәыг идузззак акәзар акәхап… умбазои дмырҳәазазакәа, дышьҭыхны даманы ицазаап!

* * *

Зиаеттин Ефенди Идрис Ага ихан аҽы даннеи, аѡны акаамеҭ ыҟан, мышкы аҧхьа рыцкәын деиқәхеит ҳәа агәыҕрьара змаз аҭаацәара уажәы ираҳаз ажәабжь ала рыекыдҟьо аҵәуара иаҽын.

Зиаеттин Ефенди Идрис Ага иҧсыбаѡ зқәыз аеы иманы ашҭа данааҭала, ууанза абаҳчаҽы игылаза ашәымкьаҭ аҵаҟа рыбжьы мыргазакәа итәаз ахацәа иѡагыланы иҧылеит. Аеы иакәыз аҧсыбаѡгьы анырба аууы аарыхгеит. Уаанза Идрис Ага иҧсра аганахьала агәѡара змаз зегьы уажәы амаҵуарцәа ирҳәаз шиашаз агәра ргахьан.

«Даба уыҧшааи ҳаиҳабы?»

«Иеихсқәаз узбама?»

«Шаҟаѡы ыҟадаз?»

«Иарбан гану иахьцаз?» азҵаарақәа аҭаҳмада ианиқәырыҧса инапы иқьышә инадкыланы рҽы еихаркырц дирбеит. Ахәаԥьа ас аныҟаиҵа ахацәа зегьы уаҳа ажәак рымҳәакәа реааныркылт. Уажәы аҳәса рыҵәаабжьы мацара акәын ираҳуаз. Ахацәа уажәы ахәаԥьа ииҳәашаз иазыҧшны игылан.

Зиаеттин Ефенди ақыҭауаа Идрис Ага иҧсыбаѡ аеы иакәырхырц надирбеит. Ахәыцқәа уаанза аҧсыбаѡ ҳәа акыр рбахьазма, урҭ ианырзымгәаҭьы зықәра бжара иҟаз ҧыҵѡык ааины дѡалбааргеит. Аеы иакәырхыз аҧсыбаѡ аѡныҟа ианыѡнаргала уаантәи идәылҵцыз иани хѡык иаҳәшьцәеи реакәыжьны арҵәаа ҳәа аҳәҳәара иаҽын.

Идрис иҧсыбаѡ аѡныҟа ианыѡнаргалоз Зиаеттин Ефендигьы иҟаз шыҟаз ақыҭауаа инарзеиҭеиҳәеит.

– Амала аҧсыбаѡ сара сахь изааигаз сзеилымкааит. Иҭыркәшәа маҷ ала излеилыскааз ала Идрис Ага иҧсыбаѡ иҭаацәа ирызназгар иҭахын… Иашьа ишьа иуызаап… насгьы агыгшәыг дырзынмижьырц азы сара дысзааигазаап…

Ақыҭаҽы акрызхыҵуаз ауаа ираҳаз ԥьшьаны иҟан, избанзар, Идрис Ага имаҵуарцәа ирҳәаз зынза даеакын. Урҭ ақалақьа ҟынтәи ианаауаз ацҳа ахаҽы ҁажәаѡык иреиҳаны бԥьарла иеиқәныхыз ауаа шрыжәлаз, реиҳабы ихьчаразы кырз ишеиҽахысуаз, аха реиҳабгьы раҧхьатәи ахкәа иқәшәаны данҭаха имхьаҵыр амуа ишыҟалаз, нас аҭыҧ ахь ианыхынҳәы иҧсыбаѡ ҳәа акагьы шырымбаз еиҭарҳәахьан.

Зиаеттин Ефенди арҭ зегьы дҧышәырччаны дырзызырԥуан.

– Сара шәсазҵаауазар даанаижьны иахьыбналаз цәырҵыр ҳәа ишәаны амц рҳәеит… Шәымбазои Идрис Ага хы заҵәык иқәшәаны дышҟоу… Ус аиҿахысраҟәа ҟалар ахысбыжьқәа арааназа имаауази… шәара кыр шәаҳама?..

Ақыҭа ахацәа иџьашьаны инеихәаҧшы-ааихәаҧшит. Ииашаҵәҟьаны ԥо-хысбжьык раҳахьан. Ацҳа аганахь аиҿахысра ҕәҕәак ҟалар даргьы ираҳар акәын ус анакәха Меҳметҭ Рызеи аиаша рҳәаз омызт. Идрис Ага дызшьыз азәы иакәын, аҧсыбаԥо ахәаџьа изҭаз атәымуаԥы…

Аҭаҳмадцәа руазә дҵааит.

– Ибзиоуп аха дызусҭада ариа уаԥы?..

Зиаеттин Ефенди иажәақәа дшалагашаз издыруамызт азыҳәан маҷк дааҭыглеит.

– Уажәы шәылмҳақәа аашәырты, ишәаҳараны иҟоу агәра жәгарангьы шәыҟазам…– иҳәеит.

Даеа ҭаҳмадак иакәзар, игәы ҧжәаны,

– Уара иуҳәозар иҳәа, ушьҭа ҳҧынҵа икылухит! – ҳәа ҿааиҭит.

Зиаеттин Ефендигьы уаҳа имроузеит.

– Иацы Омер хәыҷы азы дамызхыз ҳәа зызбахә шәымаз ауаԥы дыҟамзи? Амни зыблақәа аҵаа иаԥызаз, мышқәак раҧхьа иршьыз иашьа ишьоуразы Идрис Ага дишьызаап…

Ахәаџьа иажәақәа рышьҭахь ашҭаҿы аууы рыхга зегьы акы аибыҳәара иаҿын. Азәы ҟалашьа амам иҳәон, даеазәы ари иҟазҵаза дхагазар акәхап иҳәон…

Зиаеттин Ефенди идгылаз ҭаҳмада ҟәыҷк ида зегьы баша ацәажәара иаҿын, аха уи ахәаџьа азҵаарақәа изыҟаиҵон.

– Ибзиоуп аха уара цқьа дубама уиа уаԥы, иудыруаз азә иакәызма?…

Зиаеттин Ефенди аҭак мазеины иман.

– Цқьа дышҧазымбеи… Ишысҳәаз еиҧш сагьиацәажәеит, аха уааназа избахьаз азә иакәзам, мамзар дысгәалашәон… Нас уи асаркьеиҧш ицырцыруаз ажәԥан ҧштәы змаз иблақәа урҭ знык ирҭаҧшыз уаҳа ихашҭуама?.. Имаҭәақәеи ицәажәашьеи рыла мышқәак раҧхьа ҳҟыҭахь иааиз амҳаџьырцәа дреиуазар ҟалап… Иаргьы усоуп ишиҳәаз..

Ашҭа иқәыз ауаа еиҭах аууы аарыхгеит. Зегьы азәазәала ацәажәара иаҿын, руазәы

– Идрис Ага рыцхәа, идыруан арҭ ақәылацоцәа ҳхы иҭапҵараны ишыҟаз… Урҭ ԥхаҳҵап, ара инаҳмырхап иҳәеит, аха ҳара иаҳмаҳаит…– ҳәа иҵарцәон, егьырҭ ауаагьы.

– Рыԥхатцаразы ҳагхаз џьушьома? Уаҵәыҵҷәкьа рқыҭа ҳақәланы рқьалақәа амца рыцраҳҵап! Идҳарбап ҳазусҵцәоу!

Зиаеттин Ефенди иреиҳәаша дшазхәыцуаз, аԥхьантәи аҭаҳмада ҟәыҷа еиҭах ибжьы ааиргеит.

–Ачкәынцәа, шәхьаа еилыскааyеит. Саргьы шәара шәеиԥшҵҷәкьа сгәы ԥжәоит… аха ҳгәамҵны иакәым ахь ҳкылымсыкәа иҟалаз аҳәынҵқараа ираҳҳәароуп… Ашьаура нас ҳазхәыцып… Ҳара баша ҳанхацәоуп. Аруаагьы ҳреиуам, ҳагьқәылацоым… Ақыҭаҿы абџьар зкуа шаҟацоы ҳаҟада?.. Ҳхацәа зегьы аибашьрақәа рҿы иҟоуп… Аха арҭ ауаа зегьы бџьарла иеиқәныхуп… Ижәбеит руазә дзеиԥшраз… Идриси ицоызцәеи дшыриаaиз… Ҳаргьы ҳаццакны ҳхьаақәа ирыцхәамҵап… Ҳара ҳнеины иҟоу аиҳабыра ираҳҳәап. Иҟаҵатәу урҭ ирдырп…

* * *

Ҵхабжьон иҩныҟа дхынҳәит Базала. Исмил дыцәеижьҭеи крааҵуан, уи даамырԥшыкәа аҩналара иҽазикзаргьы илымшеит. Исмаил иаразнак дҩагылеит.

– Уара уоума Базала? – иҳәеит иблақәа рҟәыҷуа.

– Сара соуп!.. уаасырԥшыр сҭахымызт, аха ажьақәа урҩызоуп, иаразнак уааԥшит…– ҳәа дааихзасит.

Исмаил амца иарлашоз Базала илакҭа данҭаԥшы, илахь шеиқәыз аниба аиарҭа дҩыԥцны днаидгылт.

– Угәы узырхьуа акыр ҟалама?.. Улахь еиқәзоуп сашьа?..

Базала иблақәа Исмил ицәганы аҭак ҟаиҵеит.

– Ааи, Исмил сашьа!.. Дааараза иееим ак ҟалеит, ус бааԥсык самхаҟацеит, ауаҩы дысшьит…

Исмил Базала иҳәарц ииҭахыз еиликааит. Базала алеишәа-ақьабз иднаҵаз нагзан Шабаҭ ишьа иухьан. Базала дааараза згәы цаҷаз уаҩын. Ауаҩы ишьра акәым шәарыцарыцҷәкьа дцазомызт. Иамукәа данцалаакгьы ашәарах ишьыз изышьҭыхуамызт, дзахәаԥушамызт. Уи амшала ақыҭа ачкәынцәа Базала дрыцны шәарацара ацара

рҭаххазомызт. Ашьа ибар изычҳазомызт, акәтыҧцәҟьа ахәда ԥиҟомызт.

Базала ауада хыҷы аҟны Исмил ииарҭа аҽаԥхьа игылаз арымз дсоықәтәаны сонапык ала ихы кны.

– Ауасоы дысшьит Исаил… Ԥсҭазаарак сырцәеит…– ҳәаны дасоцҟьан адәахьы ддәылҧит.

Исмил Базала иҭагылазаашьа ибзианы идыруан, избанзар аҭынхара адагьы иеисоызцәан, рхәычра аахыс иеицын азы игәы шыԥшқаз идыруан, дахьтәаз длеихагыланы имахәар дсоаҵагыланы дышьҭихит.

– Уара ауасоы иакәзам иушьыз. Уара агыгшәыг душьит. Уара акымзарак зхарамыз ҳ-Шабаҭ рыцҳа имцахә зырцәаз асоста ихәҭоу дақәуршәеит… уи иԥсы ҭаны дынхар Шабаҭ иеиԥш иагьасоы рыԥсҭазаара ирлашьцон…– ҳәа игәалаҟазаара шьҭихырц даҽын. Базала акагьы мҳәазакәа дсоагыланы исоыза днеиҽаԥшит нас ақьала аԥхьа игылаз аԥҳал аашьҭыхны иҽи-инапи азәзәара далагеит.

–Уиашоуп Идрис дгыгшәыгын, аха уигьы анык дылхымшеи. Иԥҳәыси ихәычқәеи ыҟан, сара хык ала хәыч гәарҭак анунагза еиҭымны инсыжьит…– ҳамҭакы адәахьы иҟаз Базала ақьала данысонала маҷк дҭынчхахьан. Исмил уаанзагьы Базала абас дибахьан. Қьефқьен рышьразы рымсоа зкыз Иусуф данишьызгьы кыр аамҭа абас дҟалахьан.

– Уара узакәытә хатцоузеи усзеилкаауам сашьа!.. Ахатца зарҳәо аҳәса реиԥш игәы ԥшаар ҟалома?.. Абри ақыҭаҽы уара уеиԥш ихысуа дыҟазам… атцыс иԥыруа абла иҭауршәоит… аха абџьар убар узычҳауам… уара уан упҳәысны улыхшар акәын сҳәоит, аха арахь ҳаҳәсагьы ианаҭаххалаак абџьар аашьҭыхны ашәарыцарагьы, аибашьрагьы ицалоит. Ашьа анырбалакгьы уара уаасҵа ргәы ҭәҭәоуп…– ҳәа диргәамҵыр иҭахын. Иага игәы ихаиршҭырц даҽызаргьы Базала ихәыцрақәа дрыманы хара ицахьан…

Исмаил, Базала ишьапы дықәзыргылаша, насгьы игәы изырхьша жәабжькгьы иман. Ууанза, знык-соынтә рқыҭахь дааны, Амра лажәабжьқәа рзаазгаз Ҳаџьараҭ, иахьа еиҭах дааны дыҟазаарын. Излеиҳәаз ала Базала бзиа иибоз аҭыԥха Амра Аԥашьа иаҳҭынарҟа дыргозаап. Исмил ари ажәабжь Базала иеиҳәару-иеимҳәару ҳәа длакоакуан. Ауасоы дысшьит ҳәа згәы каҳаны иҟаз арԥыс ари асоыза ажәабжь изихымгар ҟалон. Аха зегь дарароуп иаҳәатәын.

Изыдруада уаанзатәи ихьаагьы иханаршҭыр ҳәа днахәыцын.

– Сашьа иудыруама иахьа асас дшаҳҭаз? – ҳәа диазҵааит.

– Иаада? – иҳәеит, Базала иқьафқәа ыҟамкәа, гәоарак иоузшәа.

– Уан лаҳәшьапа Ҳаџьарат дааит еиҭа… Амра лҟынтә ажәабжьқәа узааигеит…

Исмил иажәақәа Базала даарҷыхеит, ихы оышьҭыхны иоыза дааихәапшит… алашара маҷ аҟны иблақәа аимхәыц еиԥш ицырцыруан.

– Ҳаџьарат Амра лажәабжьқәа ааигеит уҳәама?.. Нас исоумҳәо дышпаҟоу Амра!.. Лгәабзиара… дызҷузеи?.. – ҳәа азҵаарақәа иеишьҭаиргылон.

Исмаил дшазхәыцыз еиԥшҵәҟьа, Базала Амра лызбахә аниаҳа, зегьы ааихашҭын Амра илызкны мацара ацәажәарахь дниасит. Базалагьы уаҳа аамҭа мгазакәа ажәабжь иаҳаз аҳәара дналагеит.

– Ахьшьапа Аҳмет ззырҳәо Истамбултәик дыҟазаап… иан дахьапсуаз азы апсшәа ибзианы издыруаз ари ауаоы ҳҟыҭақәа дрылсны ҳаамыстацәа рҭыԥҳа ԥшзақәа рҟынтә иҟәышқәоу рылхны Аҳҭынрахьы аазаразы игозаап… – ҳәа аиҭаҳәара даҽын, аха Базала изымчҳакәа даабжьапаланы

– Уара уажәа иумроукәа Амра лызбахә ахь умааиуа!.. Ахьшьапа Аҳмет иеизиго аҭыԥҳацәа рҽы Амра усс илымоуи? – ҳәа днаизгәамҵит. Исмаилгьы ушьҭа иҵегьы иаартны Ҳаџьарат ииҳәақәоз ашьшьыҳәа Базала изеиҭаҳәара дналагеит.

– Луыс шԥалам. Уан лаҳәшьапа Ҳаџьарат излеиҳәаз ала Ахьшьапа Аҳмет ааигәа Аҳҭынраҟа иигараны иҟоу аҭыԥҳацәа Амрагьы дрылазаап…

Базала иаҳаз ажәабжь деиланагеит, илақәа рытра иҭытцырц акгьы рыгым уҳәарын.

– Уеилагама Исмил!.. Амра даамыстә ҭыԥҳазам, уигьы ҳара ҳаиԥш дынхаоуп… Ахьшьапа Аҳмет ззуҳәо Аҳаҭынрахьы иигарны иҟуо Амра дызларылашәоз? – иҳәан днаиҵаҟьеит. Исмаил ихы аалраҟәны аҭак ҟаиҵеит.

– Саргьы Ҳаџьарат абасҵәҟьа иасҳәеит, аха уигьы Зны-зынла абас анхаоы ҭыԥҳацәагьы агәыԥ ианалашәоы ҟуоп. Амрагьы абас алоуп дзырго… - иҳәеит.

Базала аҧьеиоо ҳәа доаҵҟьеит.

– Дысшьуеит уи Ахьшьапа Аҳмеҭ!.. имгәацәа ҭырбганы агыгшәыг дрымҵасыжьуеит – дныҩныҵәааит.

Базала дгәамҵны иихәаз ажәакәа Исмил гәаныла дарԥышәырччеит:

«Издыруеит ашьразы душьуеит, – знык угәы ианҭоукгьы азәгьы уизаанкылом… аха данушьлак ашьҭахьгьы, угәы уыхьуа, уахьхәны уҳадымхалар!..» ҳәа даахәыцит.

Базала ауада хәычы аҩныҵқа ахагацәа реиԥш алеиҩеира даҽын. Уажәазы Идрис Ага дахьихашҭыз азы Исмил дгәыргьарызма, дхьаарызма издыруамызт.

Базала кыр аамҭа ауада данықнагьежьы ашьҭахь уааназа иҽы злаизәзәаз аԥҳал аашьҭыхны изхара азы ижәит, нас инапы ашьҭахь ала ицламҳәа аарыцқьан

– Нас уи Ахьшьапа Аҳмеҭ зырҳәо абгасса, Амра Истамбулқа данбеиго?.. Ҳаԥьарат акагьы уеимҳәазеи?..– ҳәа Исмил диазҵааит. Исмил ихы лаирқәит, избанзар ари азҵаара аҭак анықаиҵалаак атәыла шыбгоз идыруан. Амала иқалалаакгьы иқоу иҳәар акәын.

– Ахыҵәқьа иҭаршәит Базала!.. Ҳаԥьарат излеиҳәаз ала Ахьшьапа Аҳмеҭ Амреи рқыҭа аԥыза Музаффер Беи ҩыԥьа иԥҳацәеи иманы уаҵәы Истамбулқа дцозаап!

Базала азыршы иқәҭәазшәа даақалеит, илымҳа иаҳаз агәра изгомызт.

Исмаил иқалаша идыруан, амала зегь дарароуп агәҭынчымра изцәырҵны дықан. Уи идыруан, Базала ушьҭа аанкылашьагьы имамкәа ҵхабжьон акәзаргьы амҩа данылон.

– Сара абыржәыҵәқьа амҩа сықәлоит… уи абгасса хымԥада дааныскыларoуп… Сара сыԥсыбаѡ дмаҭрагылакәа Амра ԥьарагьы дизгазом! – ҳәа дҩагылт. Исмаилгьы Базала илабжьара дналагеит.

– Уеилагама сашьа!.. Ҵхабжьон уабадәықәло?.. Макьана Амра лқыҭаҵәқьа уздырзом, Ҳаԥьарат абри ахәы ашьҭахь иқоуп иҳәеит аха, уи ахәы нахыс ақыҭа иаразнак иаҳбап ҳәа уқоума? Уаҩҵас аҭырқәшәагьы уздыруам излауԥшааyеи узышьҭоу?..

Исмил аиаша иҳәон, Базалагьы идыруан уи дышиашаз аха инапы-ишьапы иҵҳәаны дышԥатәоз.

– Ибзиоуп аха, амҩа сыздырзом ҳәа абра баша стәаны Амра лцара сазыԥушама? – игәаԥсахы ԥжәон Базала, Ис-

мил маҷк уи дҟәымшәышәхозшәа аниба рапҳьатәи ашьаҿа ҟаиҵеит.

– Саргьы умцан ҳәа уасымҳәазеит… Уаха уаангыл ашьыжь амҩа ҳаицыҟәлап ҳәоуп исҳәо?..

Базала иҭып дакзомызт, амала Исмаил иажәақәагьы ихы рызцон. Аҵыхәтәан ашьыжь иеицдәыҟәларц збаны риарҭақәа рҿы иныҟәиеит. Аха Исмил Базала амла дшакуаз ааигәалашәан иаразнак дҩатҟьеит.

– Уара зынза уеилагазаап!.. Иахьантәарак акгьы умфазац, уажәгьы акы уамыцҳазакәа уцәарц уҭахызма?

Базала Исмил ирхиаз ала акы данацҳа ашьҭахь еиҭах иныҟәиеит аха рыцәа ахьҟьалаз азы кырза еицәажәон.

Игыланы реазыҟаҵара ианалага макьана имшазацызт, рымҩа ахьыхараз азы уаҳа акрыфара иаҟәымшәар ҳәагьы ишәаны шьыжьхьа бзианы иҟарҵеит.

Ҩыцьа арҧарцәа рқьала иаадәылҵны амҩа иқәлоны еиҧш, Ҳаиҭ иааиқәшәеит. Ҳаиҭ ашьыжь шаанза Базала диқәшәап ҳәа дыҟазамызт, ас иаразнак даниба игәы хыҵхыҵуа иааҟалан аҧхзы ааилҵит. Базала иҩныҟа дхынҳәызар уи иаанагоз ишьа иуит акәын, аха излеиликаауаз, Ҳаиҭ Исмил иблақәа днархыҧшылеит. Исмилгьы иҟоу еиликаахьан азы ихы ааирҵысын аус шынагзаз атәы иирдырит. Ҳаиҭ иҧсыҧ ҕәҕәала иааивганы ажәҩан днаҵаҧшит.

«Шабаҭ бзиахә уашьҭа уҧсы ҭынчуп…» иҳәан даематанеит.

* * *

Шьмафи Мариса Ҳаными Шкок Беии ианидырцала даеа мышкы аҟара данынха ашьҭахь абзиаразы ҳәа раҳәаны ицныҟәоз Ҭемыр ила Дузҧьеҟа амҩа днанылеит. Аха хыҟәкыла дахьцашаз ҳәа акагьы издыруамызт ус архаҿы аҿыц нхацәа рыҧшаара игәы иҭан. Абас ала жәаха шыҟәса раахыс иимбацыз иҭынхацәа изыҧшаауазар ҳәа дгәыҕуан. Шьмаф иаҳәшьа Синеимс лхаҵа д-убыхын аубыхцәагьы Абзахцәа ирыцны жәаха шыҟәса раҟара ҵуан Ҭрыҟәтәылаҟа ихырҵеижьҭеи.

Шьмаф амҩа здыруаз Ҭемыр дишьҭаныҟәаны азиас ахьаауаз аганахь ала ацара даҿын. Жәаха шыҟәса рышьҭахь аурысцәа, рқыҵа иахцаны гәып-гәыпҧла Арыдбақәа рыҧшаҳәахьы ишнаргоз ааигәалашәеит. Уаҟа иаҳә-

шьеи уи лҭахцәеи даеа ҕбак иакәцаны иандәыкәырҵа Шьмафи иҭахцәеи алаҕырз каҭәара ада уаҳа акагьы рылымшеит. Нас дара рхаҭакәагьы Синопка изгашаз ҕбак илҭарыцьгәеит.

Абарҵкәа ирызхәыцуаз Шьмаф илаҕырз аахыҳәҳәалон иҧатца аҟынза илеины уаҟа иналазыҵит, аха иара Ҭемыр ибар ҳәа инапала иааирыцкьаны, насгьы игәы иханаршҭырц азы зцааракгьы наииҭеит.

– Сыҷкәын уара уан д-Шаҧсыҕзамзи? Ҭемыргьы иаразнак иеаариашаны Шьмаф иахь данҳәын аҭак аакаиҵеит.

– Ааи, Шьмаф ухатцкы! Сан д-Шаҧсыҕуп. Сара ашаҧсыҷцәа рҧыза Аслангери Беи имоҭа соуп…

Шьмаф илаҧш кыдхалазшәа маҷк аҟара даахәыцит.

– Кавказтәыла ҳаныҟаз уабду знык дызбахьан… Дук илакҭа ччазомызт. Амала зажәа иакәиҵу афырхатцара зғым ҧызак ҳәа дырдыруан… Кырзагьы бзиа дшырбоз гәасҭахьан… Иара дахьыҟамгьы дырехәаны иахьихцәажәоз кырынтә исаҳахьан… – иҳәеит.

Ҭемыр иабду изкны ажәа бзиакәа ахьиаҳаз игәы еизҳауан, ибжьы мыргазакәа Шьмаф дизызырԥуан. Аҭаҳмада кыр аамҭа Аслангьери Беи данихцәажәа ашьҭахь ацәажәара ахы иҧсахт.

– Шәқыҭа аҧышәцеижьҭеи шәыкәша-мыкәша иҟаз егьырҭ ақыҭақәа рахь шәеиҭанеиааихьоума? Шәааигәара Шкок Беи зызбахә иҳәаз аҧсуа қыҭа ада адыг қыҭақәа ыҟоума? – ҳәа днатцааит Ҭемыргьы инеиҵыхны аҭак иитеит.

– Ҳамԥа арҕьарахьтәи аган аҽы иҟоу ахәы ашьҭахь ҧсыуа қыҭак ыҟоуп… Истамбулҟа ҳанцоз машәыршәа иаҳаҧшааз қыҭоуп… Шкок Беи зызбахә имазгьы уи акәзара кәхап. Уи адагьы ҳахьынхо аиԥхаа аԥадатәи аган аҽгьы амшын азааигәара даеа ԥ-ҧсыуа қыҭак азбахәгьы ҳаҳаит, аха иахьанза аибадырха ҳмоуцт…

– Нас азахәцәа рқыҭақәа ҳәа акгьы ыҟазами ара? – ҳәа дцаауан. Ҭемыр иаразнак аҭак ҟаиҵеит.

– Иаҳмаҳазац… Азахәқәа рқыҭақәа еиҳаразак Дузҧьеи Адаҧазари архақәа рҽы иҟоуп ҳәа ҳаҳауеит. Уааныа ҳахьынхоз Ефтени азаԥа ааигәара Чемзунтәи азахәцәа нхон… Ақыҭа аҧызцаз рыжәлагьы ахын Ҳачмезиа ахьзын…

Шьмафи Ҭемыри еицәажәо аныҟәара иаҽын, аиашазы амԥаҳәагьы акагьы ыҟазамызт. Ԥьара-ԥьара агыгшәыгқәа рышьҭра мԥас рхы иадырхәон. Ԥьара-ԥьарагьы азышьҭра

иҭаланы ицалон. Ахаҳәраҽы иаанныҟәоз еиҳарак иҽыжәҵуан, избанзар реҟәа ршьапқәа ирыцәкьаны ак рыхьырҳәа ишәон, еиҳаракгьы Ҭемыр, избанзар уи дзыцәтәаз аҽы Базала иеы Ашкәакәа акәын, уи ибла агәы еиԥш дахзызаар акәын.

Аҳауа кырза ихьшәашәан, ажәлангьы аԥҭақәа хын аԥша ахьасуаз азы аԥҭақәа рыбжьара амра зны-зынла иаацәырҵлон убри аамҭазы акәын маҷк акәзаргьы рыбалақәа аныԥхоз.

Шьмафи Ҭемыри абас иеицәажәо Дузҧье арха аҟынза ианылбаа ушьҭа ахәлара иазааигәахахьан азы ахәаҧьа «Иҧьиндитәи» анамаз азы езан аҽыҭра даҽын. Ахәаҧьа ибжьы гәалоа ашьхақәа ирааханы шьҭахьҟа ихынҳәуан.

* * *

– Абри ақьалақәа ахьыҟоу аҭыԥ Амра лқыҭа акәзар ҟалап! – иҳәеит Исмил. Ари ақыҭа Амра лқыҭа акәымзаргьы хымԥада ԥсыуа қыҭан. Избанзар, ақьалақәа аԥсуааи азахәцәеи рыргыларатә ҟазшьақәа рнубаалон. Базала аонқәа аниба игәы хыҵ-хыҵуа, инапы-ишьапы еилаԥаҵо дналагеит, дԥырны дызцозар иаразнак ақыҭахь дназар иҭахын.

– Оҳ, гәышьа аҵыхәтәан Амра лқыҭа ҳаԥшааит ҳәа сыҟоуп!.. Уаала, уажәы аамҭа мгазакәа лара дҳаԥшаап!..

Базала ас дыццакуан, аха Исмил даеакала дхәыцуан.

– Ус иҟалома сашьа?!. Раԥхьа абри аҵла амҵаны ҳнатәаны ҳаԥсы ҳшьап!.. Насгьы ҳашныҟәаша ҳназхәыцып…– иҳәеит.

Базала ихала дыҟазҭгьы ақыҭа далаланы дышиашаз Амра лыоныҟа днеиуан. Избанзар Ҳаҧьарат излеиҳәаз ала Ахьшьаԥа Аҳмеҭ аҭыԥҳацәа иахьа игараны дыҟан азыҳәан дагхар ҳәа дшәон. Аамҭа шьыбжьон ахь ицон азы Базала дышгаәҟуаз газҭаз Исмаил дааԥшәырччаны:

– Уара ари аҟара ухы умыргаәкын… Ахьшьаԥа Аҳмеҭ амоа дықәлахьазаргьы ҳара зегьы дарароуп ҳархьымзои. Уара узыршәои?.. Иаҳҳәап ақыҭаҽы иҟазаргьы аенышьыбжьон ҳнапқәа рышәшәо ҳнеины ақыҭа далганы дышԥаҳго? Баша ҳаццакны гхак ҳмыхьааит… раԥхьа иҟоу-ину еилаҳкаап… – иҳәеит.

Базала Исмил иирбаз аҧьҵла амҵан днатәаны аҵлақәа рыбжьара аарлаҳәа ибарҭаз ақьалақәа рахь аԥшра даҽын.

Қытрак ашьтахь иҩагыланы ақыта аганахь аныҟәара иалагеит. Дук мырцыкәа рапхьазатәи ақьала иадгылахьан. Ақьала мзырха пшзак иқәгылан, игыланы ҳамтакы ари ақьала иахәапшуан, апхьа ииасуаз амҩахәасҭа иануланы ицегьы ақыта агәахьы ицаанза, ашә инасны иаарацәажәарц ртаххазаргьы, ирзымгәаҭьыкәа ишеиҿапушаз Базала инапы ақытарахь инарханы

– Сара усазцааузар даеа пытк ақыта еимаҳдап… – иҳәеит. – Усгьы ҳзацәажәашагьы азәы дышпаҳақәымшәари… – ҳәагьы инацицеит. Исмаилгьы диқәшаҳатхеит.

– Уиашоуп, сара стәалагьы ақытаҿы маҷк ҳааимдап…

Аҷкәынцәа ихәхәаза ицоз амҩахәасҭа инанылану ицон. Амҩоы аҵыхәтәаны ашта дук ахь ицәырцуан амҩоаду акәакь аҿы игылаз цла удззак амцаны атәарҭақәа рҿы пытҩоык тәаны ацәажәара иаҿын. Исмил урт аниба:

– Упши, ана шьоук ыҟоуп… – ҳәа иҩызагьы инаирбану дара рахь днеихеит.

Фҩоык аҭаҳмадацәа шәышықәса иреиҳаз аҵла амцаны ирзааигәахоз аҷкәынцәа рызгәамҭазакәа аицәажәара иаҿын.

Зынза ианырзааигәаха «Селамуналеикьум» ҳәа апсшәа реиҳәеит. Исмил арт ауаа шапсуааз рыматәа-ҩыҭәала ишидырызгьы цасҳәа трықәшәала апсшәа реиҳәеит. Аҭаҳмадацәагьы кәымжә-кабала иеилаҳәаз арт ауаа тырқәшәалагьы ианцәажәа, иапсуааума мамзар азахәцәа иреиуоума ҳәа иаалак-ҩакит, аха иаразнак «Алеикьумселам» рҳәан иҩеицгылеит. Руазәгьы инапала атәарҭа дырбану тырқәшәала, «Бзиала шәаабеит сыҷкәынцәа шәтәа абас» ҳәа нареиҳәеит аҭак рызтаз аҭаҳмада аҭырқәшәа здыруаз иакәзаарын азы, ажәақәак анеибырҳәа ашьтахь еитах тырқәшәала днаразцааит.

– Сыҷкәынцәа, шәееилаҳәашьа ала кырза шәҳаипшуп, аха шәызустқәада, шәзеиуақәада, иааҳашәҳәар цқьа ҳмеибадыруази? – иҳәеит. Исмаилгьы гәыкала ирпылаз аҭаҳмадацәа уаҳа имаргәаҟырц азы псышәала аҭак аарзыҟаицеит.

– Ҳапсуаауп ҳара, Акапаа ҳреиуоуп!..

* * *

Акырза ианеицәажәа ашьҭахь Базалеи Исмили иеилыркаарц ирҭахыз зегьы еилыркаахьан. Аҭаҳмадацәа иагьа ирыдырцалазаргьы

– Ушьҭа ақыҭа еилаҳкааит, даҽеазнык ҳаиҳабацәа ҳапҳьа инаргыланы ҳашәзаауеит, урҭгьы шәбара ишеигәырҭьо агәра ҳгоит, – рҳәан амҩа инанылеит.

Аҭаҳмадацәа изларҳәоз ала Ахьшьапа Аҳмеҭ ақыҭатәи аамыста Музаффер Бели ҩыцьа иҧҳацәеи Бук Муҳаммед иҧҳагьы дырцны амҩа иқәлахьан.

Базалеи Исмили урҭ рыбжьара иҟаз шьыбжьаанза ныҟәара амҩа лассы ианысны ирыхьзар акәын. Насгьы раҧхьа ицоз агәыҧ аҽқәа ирықәтәан дара ракәзар шьапыла иҟан. Аха Базала шьапыла ҳахьыҟоу реиҳа иаҳзеиҧуп ҳәа дхәыцуан, избанзар амҩахәасҭаҵәкьа ахьыҟам абнараҽы еыла аныҟәара кырза иуадаҩын. Аха, арпарцәа, афақьыҳәа иныҟәаны, хәлааанза ирыхьзар ҟалон. Аҭаҳмадацәа ианрыдҵуазгьы амшын аганахьгьы излацаша амҩа иазҵаахьан, рыгәтакы еилыркаар ҳәа ишәаны, арааанза ианаах амшынгьы рбар рҭахызшәа рхы мҩаҧыргон. Урҭгьы, ашәарыцаҩцәа ирыҧшааз амҩахәасҭақәа ахьыҟаз, Базалеи Исмили ирзеиҭарҳәеит уи амшалагьы уажәы рымҩа кырза идыраа-игәон.

Базалеи Исмили хәлааанза изышьҭаз агәыҧ, ирыхьзеит. Ушьҭа рыҽзаны ирышьҭаныҟәон, ашьшьыҳәа ицоз агәыҧ аҵыхәтәан уахынла иахьаангылаша ҭыпк ҧшааны иаангылеит. Ахьшьапа Аҳмеҭ ҩыцьа ауаагьы ицын. Арҭ ауаа кәымжәы-кабала иеилаҳәан уахьрыхәаҧушаз агәыҧ ахьчара рнапы ишанызгьы убарҭан. Иаразнак рхыҵакырҭақәа аадырмазеит. Аҧсуа мцакгьы неиқәырҵеит. Зызбахә ҳҳәоз аҩыцьагьы инасҭханы инаҧшы-аапуша агәыҧ рыхьчо иналагеит.

Базалеи Исмили мазала агәыҧ рыварацәкьанза рзааигәахара рылшеит иеиқәыз амца амшала агәыҧ иалаз зегьы иҿаҽаза ирбарҭан.

Ҳамҭакы аҟара иҧшыхәуаз аҵкәынцәа аҵыхәтәан уаха иҟалалакгьы Амра лымҵарсра рызбеит, аха уи азы раҧхьаза анҭ ҩыцьа ахьчацәа рҧырыргар акәын, ус анакәха ҳрышьклаҧшып рҳәан дара рахь инаҳәеит.

Ахьчаҩцәа ҧытрак ианаалеиҩеи ашьҭахь ҵлак амҵан иеиқәшәеит. Руазә имаҭра аҟынтә ҭрак ааҭиган, ианихыз аҭаҭын иҧшзаза ақьаад инылаҳәаны иҩыза иахь инироут.

Нас ихазыҳәангьы даҽеа ҭаҭынк арҳәра дшаҿыз иҩызагьы амца аҟынза днеин кәицк аашьҭыхны даахынҳәит. Акәиц ала зҭаҭын амца азыркыз ауаҩы

Ҳазҿу аус зынза исгәаԥхом Алхас… – иҳәеит. Амца зроуз иҩыза иакәзар, иаҳаз игәы иамыхәакәа.

– Уара уаҳа ԥсыхәа ҳамоума? Сара Ахьшьаԥа Аҳмеҭ зыхьзу акаԥьбеи аус ицура сгәаԥхо ԥьушьо? Даҽеа мҩак сымазар ари арахә сицныҟәозма?.. Ауаа амла иакны аԥсра ианаҿу аамҭазы ҳара ҳазхара ыфаны ҟәрышьқәак ҳауеит ҳәа ҳциуп убрахь… Уаҳа иҟаҳҵари?.. – ҳәа ҿааиҭит. Рҩыԥьагьы аԥсышәала акәын ишеицәажәоз.

Базалеи Исмили зынза иахьырзааигәахаз амшала иаарҳәо зегьы раҳауан.

– Сара Истамбулнтәи ҳаныхынҳәлаак аамышьҭахь уаҳа Ахьшьаԥа Аҳмеҭ аус ицзузом. Избанзар, уи саницу схы хәымгасшьоит, – иҳәеит Алхас. Иҩыза иблақәа дырхыԥшыло аҭак дшазыԥшыз ишьҭахь ала ихы иадкьыслаз аиха хьшәашәа амшала шьҭахьҟа днаҳәит. Дшынаҳәыз еиԥшгьы Исмаили иареи ааиҿаԥшит, уи аамҭазы Базалагьы егьиа уаҩы ишәакь имиххьан.

– Узҿу бзиа иумбозар Истамбулынза аамҭа захугои, уажәнатә ухы уакәиҭыстәуеит. Ушьҭарнахыс иуҭаху аус ҟаҵа… – иҳәеит Исмил. Алхас раԥхьатәи аилаҩынтра аамышьҭахь иҿааидкыланы амцабз зыхҟьоз иблақәа рыла Исмил дааихәыԥшит. Изыкәшәаз шаҟа ихьымзҭишьаз убарҭан. Избанзар, иаргьы иҩыза Гыцгьы баша хьчаҩцәажәак ракәзамызт, ргәымшәареи, рфырхаҵареи рыла ахьз згахьаз шьуок ракәын. Уи амшала ауп Ахьшьаԥа Аҳмеҭгьы урҭ залихыз.

Алхас макьана зыҷкәынра иҭагылаз Исмилгьы Базалагьы дшырцәымшәоз дирбар иҭахын.

– Шәызуҭцәада?.. Шәзышьҭоуи араҟа?.. Шәабџьарқәа ҳақәкны амца шәыҽшалашәыжьыз жәдыруама?.. – ҳәа днарыҵаҟьеит. Базалагьы иага иҳәаргьы ишицәымшәоз иирбарц азы ашьшьыҳәа дцәажәон.

– Шәымшәан азәгьы ҳашәԥырхагахарц ҳгәы иҭазам, ҳара Амра лгаразы мацара ауп ҳзааз. Уи дҳаманы ҳцоит. Баша фырхаҵарак шәаламгар…

Алхас иаҳақәаз изхаҵмоызт.

– Амра уҳәама? Уигьы дзыстада? – аниҳәозгьы иҟоу шизеилымкааз инубаалон. Базала уажәгьы ибжьы рдуны диҵаҟьеит.

– Ашәақь ԥынҵа ухшыҩ умнахзар аҩыза? Уажәы уара Амра дшузымдыруа уҳәар уҵахума?..

Агәамҵра Алхас иахь ииасит, уажәы уи иакәын зыбжьы рдуны ицәажәоз.

– Дҳаздырзом сымҳәеи уара!.. Арҵ иааҳго ахәыҷқәа рыбжьара Амра зыхьзу азәгьы дыҟазам…

Алхас иажәақәа рышьҭахь Базалеи Исмили рхы инеиԥаԥшын иҟарҵара рызмдыруа иаанхеит. Уи аамҵазы Ахьшьаԥа Аҳметҵгьы дара рганахь ааира дшаԥызгьы аагәарҵеит. Аха уи дара имбазацызт.

– Алхас, Гыц! Иҟашәҵои уа? – ҳәа нарыҟәԥиҵит. Уи аамҵазы рзааигәахарагьы даԥын. Иаразнак Алхаси Гыци бџьарла ирхагылаз ауаагьы аниба дшәаны икьарахә днамҵасит. Аха игаз атҟәац бжьы Ахьшьаԥа Аҳметҵ инапы кылжәаны икьарахәгьы ирыууаза иаршәхьан, иара ихаҵагьы арҵәаа ҳәа ахәаара даԥын.

– Аах, аах алажә снапы сымухит!..

Ахьшьаԥа Аҳметҵ Базала ишәақь иҵҟьаз ахы заахаз, ианпы игәыдкыланы, алаба заахаз аласба еиԥш арҵәаа ҳәа даныҳәҳәоз, Базала ишәақь иахылҵыз алҩа шкәакәа амза алашараԥы аразны еиԥш ихәхәаза, ирҳәы-рҳәны игьежьуан. Абарҵқәа раамышьҭахь Алхас зегьы иџьаршьаз цәажәашьак аацәыригеит.

– Ҳаи, уара рыцҳа, уҵагылазаашьа зынза ихәарҵам. Аԥсуаа Ахьшьаԥа Аҳметҵ уарҳәон, уажәшьҭа аҵырқәцәагьы «анапыхьараџь» ҳәа науарҳәап… – иҳәеит. Иҩыза Гыцгьы дџьашьаны.

– Иуҳәо закәызеи Алхас? Ухагахама мамзар?.. – ҳәа днаиҵаҟьеит.

Ахьшьаԥа Аҳметҵ дахьтәаз инапы ак акәыршаны аҵызра дшаԥызгьы Алхаси Гыци ажәа аимакра иаԥын.

Ахысбжьы ашьҭахь, иԥсы ахьишьоз ахыҵакырҵа аҟынтә адәахьы идәылҟьаз Музаффер Беии аҵыҳҳацәа хәычқәеи иҟалаз рзымдыруа инаԥшы-ааԥшуан. Аҵаҳмада Музаффер Беи маҷк данаалакҩак ашьҭахь: «Иҟоузеи уа?..» – аҵьара-ҳәа ибжьы наиргеит, аха азәгьы аҵак аныҟаимҵа даеазныкҿиҵит:

– Шәара сшәазцаауеит, иҟалеи уаҟа! Драцәҳауашәа акәын ибжьы ширгоз.

Базалеи Исмили аҭаҳмада иарҳәаша ишазхәыцуаз Ахьшьапа Аҳмеҭ ибжьы наиргеит.

– Арҭ ақәылаԥцәа Амра лгара иаазаап!» – иҳәеит. Аха Музаффер Беи иаҳаз ԥьшьаны,

– Амра дзуслада? – ҳәа днаҵааит. Изцаара Исмил аҭак азыҟаиҵеит.

– Бух иԥа Муҳаммед иԥҳа Амра. Истамбулҟа аҳҭынрахьы ижәгараны иҟоу Амра…

Музаффер Беи Исмаил иажәақәа раамышьҭахь ишәаԥырҳаԥуа игылаз хԥык аҭыԥҳацәа днарыхәаԥшны, насгьы еиҭах Исмаил иахь днаҳәит.

– Бух иԥа Муҳаммед иԥҳа Хьыбла уҳәар уҭахын ҳәа сыҟоуп!..– иҳәеит.

Уажәы Базалеи Исмили ракәын изыққәшәаз ԥьашьаны игылаз избанзар, Музаффер Беи иахьыдирбаз аҭыԥ аҟны хԥык ахәыҷқәа гылан.

Музаффер Беи крызбахьаз уаԥын азы иҟоу еиликаахьан.

– Аҷкәынцәа шәгазоума шәара?.. Османаа раҳҭынрахьы Амра леиԥш зыкәра неихьоу наугар ҟалома? Уаҟа ираазарц азы ахәыҷқәа роуп ирыдыркыло… Уи азоуп Амра лакәымкәа Хьыбла дзааҳга… Уи макьана фышыкәса лхыԥуеит… – иҳәеит, аха нас дгәамҵны дрыԥаҟьогьы далагеит.

– Шәара иҟашәҵаз иаанагои? Шәҳақәланы ҳаихсра азин шәызҭада… шәзаазада шәара?.. Музаффер Беи дузза иқәларазы, шәзыкәгәыҷуеи?..»

Аҭаҳмада дырзеиқәкуамызт, дрыԥаҳәҳәон, иҟарҵаз ишахьнархәуаз атәы реиҳәон. Ижәлантә аҿар арҭ иҟарҵаз шранармыжьуа, иара иԥыза аамыста дузза изныкәашьа баша ишаанырмыжьуала рыршәара даҿын. Базалеи Исмили ракәзар, ажәакгьы мҳәазакәа шьҭахьҟа иԥырны идәыкәлеит.

Аҷкәынцәа кырза ианыԥ аамышьҭахь маҷк рыԥсы ршьарц азы иааҭгылеит. Ҭлак иадгыланы ишгылаз шьҭабыжьқәак раҳауа иалагеит, шьукы дара рганахь иԥуа иаауан. Дук мырцыкәа Алхаси Гыци аагәарҭеит.

– Шәабҟоу уара? Аҽыцәахра шәаҟәыцны шәцәырҵ иаҳахьчоз ауаԥы ҳҿаԥхьа шәаниеихс аамышьҭахь, уысда-

ҳәысда ҳныжьны шәыбналаны шәабацои? Ушьҭа ҳаицызароуп, шәымацара џьаракыр шәҳашьҭуам… – рҳәон урҭ.

* * *

Шьмафи Ҭемыри архаҽы имыццакзакәа ацара иаҽын, аха рҭагыалзаашьа шәарҭан. Избанзар, акәыларақәа рацәазаны иҟалон. Убас акы иақәшәар ахыхьчара архаҽы даараза иуадаҩын. Аҧышәа змаз Шьмаф Ҭемыр имырбазакәа рыкәша-мыкәша аҭцаара даҽын.

– Иаарласны амҩаду ахь ҳкылсроуп! – иҳәеит. Насгьы Ҭемыр акы иҳәааанза.

– Аҵыхәтәантәи ахҵәарақәа раамышьҭахь аҭагылазаашьа ҽеим сыҷкәын!.. Ауаа амла иакуеит… Ҷаҵак азы иеибашьуа аҟынза инангеит… ҳаргьы ҳзықәтәоу аҽқәа мацарала шьуокы рҽы азы ааҳгоу

зар акәхап…

Ҭемыр аҭаҳмада ицәажәашьа игәамҧахзеит, уи адагьы длаирҟәызшәагьы иҧхьазеит.

– Азәгьы ҳара ҳамҩа изаанкылом Шьмаф ухаҵкы!.. Иааныркылаait ихаҵазар…– ҳәа даахыхәеит.

Шьмаф Ҭемыр иҭагылазаашьа еиликаауан, дыҷкәынан ишьа еилашуан. Шьуокы дрыцәшәошәа ахыхьчара хьымзҕишьон… Ашкәакәа зыхьзыз аеы ҧшзахә, Адунеи зегьы дырҽагылоушәа иақәтәаз Ҭемыр лыҧхала днаихәаҧшит Шьмаф. Нас аҟырҟырҳәа дааччаны,

– Ҳаит, уара аҧсуа хага!.. Уара умшәозар сара сшәыргәындоуп ҳәа уарҳәама?.. Агәымшәара агазаразам, агаза иоуп имшәо… Ҳаегәаҳҭап ҳәаоуп исҳәаз. Сара сықәранза машәырла сааиз џьушьома?..

Шьмаф дыхәмаруашәа иихәаз арҭ ажәакәа Ҭемыр дарҧхашьеит.Ихы ларҟәны аҭамзаара аашьҭеиҵеит.

– Саҭашәымҵан, шәгәы шәсырхьзар акәхап… исыҟәнагамыз сажәакәа рзы аҭазмаара шьҭасҵоит ҳаҭыр зқәу Шьамф…

Шьмафгьы иџьымшьқәа аатцархәны аҭак ҟаиҵеит.

– Уиашоуп сыҷкәын, иҟауҵаз уанажьра уадаҩуп, аха ҧсыхәа амамкәагьы иҟазам… – иҳәан иеы ишьхәа нарбаны Ҭемыр иахь ҿааиҭит.

– Ухы уриашар уҭахызар, уеыҧшза ала усаҧас! Ухы сырба!..»

* * *

Алхас, Базалеи Исмили дрыхәаԥшны аҟырҟырҳәа аччара даҽын.

– Сызхара сшәырччеит ауқәынцәа. Анцәа шәиргәырҏьааит, сыԥсы ҭанаҵы абри иҟашәҵаз схашҭраны сыҟам. Амра дымҵашәырсырц шәҳақәлеит, аа! Уара, абас акы шәгәы ианҭашәк ма уаҩцас иҭышәымҵаауаз? Шәзықәгәыҏша ауаа шәырмазаҵаауаз…

Базалеи Исмили Алхас изгәамҵра акәым, рхаҭагьы изықәшәаз ахыччара иаҽын. Гыԥ иакәзар, иқьышә кылышьшьы дгыланы арҭ рыхҩык дрыхәаԥшуан, аҵыхәтәан изымычҳакәа ражәа дналаԥалеит.

– Оо, шәқьафқәа ҭоуп! Ишәыхәаԥшуагьы асултан ихьҭра шәалаҳаз ҷьишьап… Уажәшьҭа ишәымҳәо, аринахыс иҟаҳҵои?.. – ҳәа ҿааиҭит..

Алхас илакҵа ырцәгьаны иҩыза днаиҿаԥшит.

– Уара есмыша абас уҟоуп Гыԥ… Азә даагәырҏьар ууам…

Гыԥ дааԥышәырччан аҭак ҟаиҵеит.

– Ессымша ас ҳгәырҏьаҵәа ҳаҟандаз Алхас… аха атәылаҿы аҭагылазаашьа зеиԥшроу шәымбои, ушьҭа усдаҳәысда иҟаҳҵои, ҳабацои, иаҳфои, иаҳжәуеи?..

Алхас ииҳәаша иамзамызт, избанзар Гыԥ диашан, уи есымша игәы иеанын шәынтә ишәаны знык иԥызҟо дреиуан. Алхас, Гыԥ ари аҩыза аҟазшьа ахьимоу иан дахьбырзен ҭыԥҳаз иадиҳәалон, дизгәамҵыр аниҭаххалакгьы «уара убырзенра цәырҵит еиҭах… Аԥара ада уаҳа акагьы уазхәыцуам…» ҳәа дихзасуан.

Алхас иҩыза бзиа Гыԥ ихшыҩ хәашьны иҟазар иҭахзамызт. Уи ихы иҭагьежуьаз азҵаарақәа рҭак рыҭатәын.

– Уажәы иҟаҳҵаша шәаҳҳәап аҩызцәа? Ихадароу ҳазҵаарақәа рызбарала аусура нап аҳаркуеит… ушьҭа азәа-зәала ҳакәымкәа, ԥшьҩыкны ҳҟалеит, уи иаанагои? Ҳазҵаарақәагьы, ҳҳьаақәагьы ҩынтә иеиҳахеит ауп иаанаго. Уажәы Базалеи Исмили рхьаақәагьы ҳара иаҳгәырҩоуп.

Алхас иԥсыԥ ааивганы дҷьашьаны изызырҩуаз Базалеи Исмили днарыхәаԥшит, абас ала игәаанагара ишазыҟоу еилыркаарц иҭахызшәа. Нас инацәа Гыԥ инаиқәкны иажәақәа ирыцҵеит.

–…Уажәы Гыԥ сашьа, арҭ ҩыԥьа афырхацәа абрааҷза изыраапсеи?… Амра дҿырхырц азы… Аха иҟалеи?…

Алхас араҟа еиҭах иеизнымкылазакәа аҟырҟырҳәа аччара деиҭалагахт. Амала уажәы Базалеи Исмили ицыччазомызт, аччара уаҟәыцқ рлакҭақәа ырцәгьаны ихәапшра иаҳәын. Дрылахәмаруа ҷьыршьон азы агәамҭра иалагахьан. Аҭагылазаашьа збаз Алхасгьы аччара днаҟәыцит. Уажәы амҭ ҧрыр абжьы уаҳауан.

Аҭынчра еиҭах Алхас иеилеигеит, днеимҳәаааимҳәаны ихәда аарыцқьаны.

– Исҳәози?.. Арҭ ҳашьцәа рқыҭа аҟынтә игыланы абраанза иаазар, ус анакәха ҳҷаны Амра дымҭаҳарсуеит, – ҳәа ибжьы наиргеит.

– Ааи, ииашаны ишәаҳаит!.. Ус иҷьашьаны шәысмыхәапшын… Сгәаанагара иаартны ишәасҳәеит… Амра дымҭаҳарсуеит сҳәеит, харагьы имгакәа уаҵәуха… ишәзеилымкаазар даҽеазнык ишәзеиҭасҳәап… Амра дым-ҭаҳар-суеит!

Алхас иажәақәа рыла зегьы ааилаҧынтит. Гыц амҭарсра даҽеагылан. Исмаили Базалеи ракәзар, Амра лымҭарсра рҭахын, аха алеишәа инақәыршәаны иҟалар рҭахын.

– Ибзиоуп иеилкаауп… Аҧсуа леишәа ишақәнагоу ала дымҭаҳарсуеит… Уи азы аума аҭахзам… – иҳәахт Алхас. Нас акы игәалашәазшәа Базала днеиҿапшит.

– Уара зегьы бзиоуп, аха лара Амрагьы бзиа улбома? Алеишәа уҳәозар уи лыбзиабарагьы шаҭаху удыруазароуп – иҳәеит.

Зынза дыззыпшмыз ари аҧыза азҵаара Базала ихы ааиланарҧынтит, аиашазы маҷкгьы даршәеит. Избанзар, ари азҵаара ус мариала «ааи, уигьы сара бзиа сылбоит», ҳәа аҭак изыҟаҵомызт. Аҧсны ианыҟаз акәзар «ааи, Амрагьы сара бзиа сылбоит» иҳәар илшон, аха ари аҟара арыцҳареи агәаҟреи зцыз ахыҵсқәа раамышьҭахь Амра лҭагылазаашьа зеипшраз издыруамызт. Зынза дылхашҭзаргьы ҟалон.

Базала аҭак аҟаҵара данадхала Исмил.

– Уҵаашьа зеипшрои Алхас?… Хымҧада Амрагьы Базала бзиа дылбоит… Уи агәра ҳамгар ҳҳы ҳамеигзазакәа ҳшәыцқәлозма? – ҳәа ибжьы наиргеит. Алхас Исмаил дгәамҭны ицәажәара ашьҭахь ихы ихьчарц иҭаххеит.

– Иаразнак шәымгәамҭын уара!.. Сара зегьы ҳлеишәа иақәшәааит ҳәоуп изысҳәаз – шәаргьы уи акәымзи ишәҭахыз?..

Базалеи Исмили ушьҭа Алхас игәра агара ишаҧсаз рбон. Ҧыҭк мыцхәы дцәажәон, ахәмаррақәа илан аха, игәы разын, ауаҩра илан.

Исмил излагаз аус аҿы аҭакҧхықәра Алхас инапы анҭара реиҳа ииашахоит ҳәа иҧхьазаны.

– Иеилкаауп аҩыза! Уажәынахыс зегьы уара унапы иазныжьны иаауҳәо зегьы наҳагзоит… – ҳәаны рыбжьара ушьҭарнахыс аиҩызара иаша шьыбжьалаз агәра ииргеит.

– Зегь рыла ҳаинаалазар, аусура ҳалагап… Аҭыпҳа лымҵарсра иҵабыргу усуп. Уи азы аҿазыҡаҵара аҭахуп… рапҳьаза хаҵаҩызак дҳаҧашароуп… Амра лҭаацәеи лҭынхацәеи сара ибзианы издыруеит… Ахаҵаҩызарагьы назыгзаша арҧыск дҳаҧшаап ҳәа сгәы иаанагоит.

Алхас, аҧхьан ихы ашәақь адзырыглаз Базала изы иҿешьуа дызҿыз Гыц уи аҡара игәампҳеит.

– Излазбо ала уара уеилагеит Алхас… Уаха иҳахҭысқәаз раамышьҭахь Ахьшьаҧа Аҳметҭи Музаффер Беии рҭынхацәа ҳҳы иҭаҧараны иҡоуп уажәы урҭ ҳзымхошәа Бух иҧа Муҳаммедгьы ҳаҭацәа дрыцаҳҵома?.. – ҳәа игәы ҧжәон.

Алхас иакәзар, акагьы хьаас имазамызт. – Уара Ахьшьаҧа Аҳметҭ ҳәа азәгьы дыҡазам, ушьҭа уи напыхьараҷь ихьзуп… Уара абри аҡара узшәогьы сзеилкаауам… иахьанза шаҡа уҭаху аҭацәа ҳаман, аха ҩыза заҵәыкгьы дҳамазамызт. Уажәы ма абарҭ аҷкәынцәа ҳнарыцхраара урҭ рҩызара ҳмырҳауеи!..

* * *

Шьмафи Ҭемыри Дузҷье арха агәҭа аҡынтә иалсны ишцоз Истамбул – Сивас амҩаду аҡны ианнеи армарахь игьежьны Дузҷье ақалақь ахь рҿынархеит. Дузҷье ианнеиуаз имыхәлазацызт.

Шьмаф ақалақь аҿы ауаа рацәа аниба иааҧсарагьы ихашҭхьан, арҭ ауаа рыҩныҵқа имаҷымкәа, акәымжәқәа зшәыз ауаа ыҡан. Ари амаҭәа кавказаа рзы еибадыргашәа иҡан азы, изшәыз зегьы аанкыланы, рапҳьа изусҵәоу еиликаауан, нас иҭынхацәа дразҵаауан. Шьмаф иаҳәшьа

данлышҭаз аамҭазы Ҭемыргьы иара итәҟәа дрышьҭатцааруан.

Шьмаф даҟәымҵзакәа иҟаиҵоз азҵаарақәа, аҵыхәтәан дзыргәыргьашаз аҭак иоуит. Иаҳәшьа Синемис лхаҵа иқыҭауаа руазә диқәшәеит. Уи аамҭазы Шьмаф адунеи зегьы иара ирҭазшәа дгәыргьон. Ҳамиҭ зыхьзыз ари аубых ҷкәына иҵыхәа ауижьрангьы дыҟазамызт уажәшьҭа.

Ҳамиҭ Дузҧьеҟа ирыгу-ирыбзоу аахәаразы дахьааз азы илашьцаанза ииҭахыз зегьы аахәаны дхынҳәыр акәын, уи азы дыццакуан. Шьмафгьы дыҩуа дишьҭан азы Ҳамиҭ уи дрыцҳашьаны дизхьаауан.

– Сшәыҳәоит, шәара абра шәыҧсы шәшьа сара сусҟәа саарылганы сышәзааиуеит… – ҳәа ҭыпҟ наиирбеит. Шьмаф убри аҟара дааҧсаха дыҟан азы мап изымкзеит, аха аҷкәын игәгьы иҽаниҵон.

– Ибзиоуп сыҷкәын… Сара абраҟа сузыпҧшуеит… амала уаргьы ҳаухаумыршҭын абаапсы!..

Ҳамит, Шьмаф игәра имгазшәа дахьцәажәаз маҷк игәы иналсзаргьы имырдырзеит.

* * *

– Ажәабжьқәа бзиоуп аиашазы… Амала сшалагаша сыздыруам… Уаанза шәара шәеиҧш аиҳабык абри аҩыза ажәабжь изеиҭасымҳәазац… Уи азы исҳәара сыздыруам. Ҧхашьарак ҟасҵозар ҳәагы сшәоит…

Мариса иҟоу аилкааразы дахыццакуан.

– Сыҷкәын, ажәабжь бзиа уҳәоит, насгьы ишысҳәара сыздырзом ҳәа уажәақәа ҟәнушьоит… Абри аҟара аамҭа ажәабжь бзиа змаҳаз сзы, уажәабжь зыпсоу удыруама? Уи амшала ишуҭаху иҳәа… ажәбажь бзиа урпшыр ҟалома?… Насгьы иахьатәи аамҭазы… – лҳәеит.

Исмил аҳкәажә лажәақәа раамышьҭахь даатынчхеит.

– Базала изы аҭаца дымҵаҳарсит шәхацкы!.. – ҳәа иажәа дналагеит.

Мариса ариҵәҟьа дазыпшзамызт, арҵәаа ҳәа дыҳәҳәеит.

– Ишпаа! Иуҳәази сыҷкәын? Ииашаны исаҳама? Базала изы аҭаца дымҵашәырсма?.. – ҳәа дырхыц-хыцуа длырҵысуан.

Исмаилгьы Мариса Ҳаным ишцьалшьоз идыруан амала ари аҟарагьы дазыԥшзамызт, аха ушьҭа иҟалашаз ҟалахьан.

– Аиеи, Базала изы аҭыԥҳа дымҵаҳарсит – иҳәеит даҽеазнык.

Мариса ушьҭа Исмил ирҵысра даҟәыҵны лхәыцрақәа дрыманы ицахьан. Исмил иакәзар, ибжьы маргазакәа Мариса длыхәаԥшны ажәабжь деигәыргьо-дамеигәыргьо еиликаарц иҭахын. Ҳамҭакы лылаԥш кыдхалазшәа иеиқәыз амца иахәаԥшуаз Мариса нас ак лгәалашәазшәа иаразнак Исмил иахь днаҳәны

– Ибзиоуп аха имҵашәырсда Базала изы?.. Абри аҟара ахҭыс абжьара имҵашәырсша аҭыԥҳагьы дабашәыԥшааи? – ҳәагьы днаҵааит, аиашазы лызҵаарала аҭаца лаагаразы ишаамҭамызгьы азгәалҭон. Избанзар, Шабаҭ ааигәа дҭахахьан, макьаназы иԥьабара иаҿын. Базала ихәҭаз ҟаҵаны ишьа иухьан, аха зегьы дарароуп ачара аура иаамҭазамызт.

Мариса Ҳаным лкьала хәычы аԥхьа иҟаз атәарҭаҿы дтәаны, аҵыхәтәантәи аамҭаз ирхыргаз ахҭысқәа дрызхәыцуан. Аамҭа кьаҿк ала шаҟа рхаргахьааз… Аҳауа хьшәашәан азы лҟәаҟәақәа аныхьҭашьы ашьшьыҳәа дҩагыланы ақьала аҟны ак лышәхарԥаны даадәылҵит. Уи аамҭазы бгьыцк ихиааланы иааиуа лаԥхьа инкаҳаит, аха уи алахьынҵа уаҟа инҵәазомызт, ҭагалантәи аԥша аԥхьа инаргыланы иахьагашаз анцәа идыррын. Мариса ари абгьыц анылба лыжәлар рлахьынҵа дназхәыцит, аиашазы шаҟа иеиԥшыз рразҟқәа…

Кыр аамҭа ичҳаны адәахьы итәаз Мариса лыхьҭышьра илышәхалырԥазгьы анамыхәа аҩныҵҟа дыҩналарц лызбеит. Ашьшьыҳәа дангылоз иеиланакыз лыбгагьы ашьышьра далагахьан. Нас дмыццакзакәа ақьала ашҟа деихеит аҩныҵҟа дыҩналаны ашә алыркуанеиԥш азәы илыкәәеиҭуа лаҳазшәа дааҟалеит. Цқьа даназызырҩоы Исмаил иакәын. Аҧкәын лаҳаҭыр баны:

– Мариса Ҳаным!.. – ҳәа даҽеазнык налыкәәеиҭит. Мариса Ҳаным лышә ҟьаҟьаза иаартны адәахьы дындәылҵит. Исмил аԥхьан лара дахьтәаз аҭыԥ аҟны дгылан.

– Бзиала уаабеит сыҧкәын… Умааиуа аҩныҟа, ахьҭаха адәаҿы узтәоит? – лҳәеит. Исмилгьы маԥ имкыкәа дыԥхашьа-ԥхаҵо аҩныҵҟа днықналеит. Ашә азыркыз Мари-

са Ҳаным ахәыҷқәа реиԥш иаԥхьа дыԥшуа игылаз Исмил агәара ҳәа иеиқәыз амца авараҽы игылаз аҟәардә наирбаны.

– Умтәо сыҷкәын!.. Атәымуаа реиԥш узгылои ус?.. – ҳәа аниалҳәа Исмаилгьы днеины аҟәардә днықәтәеит. Мариса амца ааиларҧынтны иҵегьы ианааиҵалыршы ашьҭахь дааины Исмил данидтәалеит. Исмил акалашәа дшыҟазгьы гәаҭаны дыҟан, аиҵабцәа ессымша аиҳабацәа рааигәара ас иҟалалон, аха Исмил иахьа зынза даҽеа ҟазшьа ҷыдак иман.

– Уара акалашәа уыҟоуп иахьа, Исмил… Анцәа имҳәааит жәабжь бааԥсык уманы умаазааит. Уашьҭа ажәабжь бзиақәа саҳара сҭахуп – лҳәеит Мариса. Ажәа дшалагашаз азхәыцра иаҽыз исмаил Мариса ас анылҳәа ибз иатацәахыз аатцихит.

* * *

– Уи ҟалашьа амоума шәхацкы!.. Шәара шәҧыза ҳаҭыр зқәу аиаҳбы дышԥа схашҭуеи? Хьаас иҟашәымҵан иаасхәаша аахәаны иаарласны абра сҟалоит!

Ҳамит абарҭқәа ҳәаны данца ашьҭахь Шьмафи Ҭемыри иааизныхеит. Ҭемыр имырдырзакәа Шьмаф дихәаԥшуан кыр шықәсақәа раамышьҭахь иаҳәшьа дибараны дахьыҟоу азы аҭаҳмада игәы ҭыҵны ицон, иаразнак Ҳамит иусҟәа дрылганы даандаз ҳәа мазала Анцәа иҳәара даҽын.

Зны-зынлагьы лаба хәыҷык аашьҭыхны иԥыҵәҵәаны икаижьуан, акы данлагалаак даҽеакы аашьҭыхны аԥыҵәҵәара дналагон, дмаашьазакәа, игәы ԥымҵәазакәа абри даҽын. Ҭемыр иакәзар, иҧонышҟала «имариазам ауаҧы жәаха шықәса раахыс иаҳәшьеи иаҳәшьаԥацәеи имбазац, ааигәанза рыԥсы ҭангьы издырзомызт, уажәы иаразнак рызбахә иаҳаит, насгьы иааигәазангьы ишыҟаз еилимкааи, иҵыԥ дазкзом!..» ҳәа даахәыцит. Насгьы иаргьы иабдуи ианшьцәеи, егьырҭ иҵынхацәеи иареи амҳаԥьырра мҧаҽы ицәызхьан урҭ рганахала иидыруаз Варна мамзаргьы Кьостенԥье иахьызхыҵыз акәын, уи ада уаҳа инхазма, иԥсызма, иԥсхьазар нышәынҭрак рымазма? Акмызар акгьы издыруамызт. Зегь дарароуп рыԥсы ҭаны инхақәазар уажәы иабаҟаз?

Ҭемыр ицәызыз иҭынхацәа игәалашәацыԥхьаза игәы ғәғәала ихьаауан, иԥшаауан. Илаҕырзқәа аарлаҳәа иааникылон. Уажәгьы убасҵәкьа дыҟан. Шьмаф дахьихәаԥушазгьы дагьиеилаҳауан, дагьиҵашьыцуан. Аха уажәы Шьмафҵәкьагьы дихашҭны ихәыцрақәа дрыманы ицахьан.

Шьмафгьы дызлаз ахәыцрақәа даарылҵны ихы анҩышиҵих, Ҭемыр ихәыцрақәа рыла хара дшыҟаз изамҩа аҟынтә ихыҳәҳәылоз илаҕырзқәа рыла иеиликааит, ажәакала ихәыцрақәа азы дҭаԥушашәа, инапы Ҭемыр иҟәаҟәа иныкәшьны

– Умхьаан сыҷкәын агәра згоит мышкызны уаргьы уҭынхацәа рызбахә ала ушгәырҕьо… Сгәы излаҳәо ала шәаргьы хара имгакәа шәеиқәшәоит… Уара макьана уҷкәыноуп аԥсҭазаара дуззак уаԥхьа ишьҭоуп. иагьа уԥеиԥшуп, иагьа убап, угәы каумыжьын – иҳәон.

Ҭемыр амаԥьанара аныҟаиҵҩо иакәыркыз ахәычы иеиԥш дҟаԥшьхәхәараза дааҟалан ихы аалаирҟәит.

* * *

Аҭакәажә абарҵқәа дышрызхәыцуаз Исмил аамҭа аниоу иҟаз-шыҟаз Амрагьы дшымҵадырсыз инарҵбааны Мариса Ҳаным илзеиҭеиҳәеит. Уи аамҭазы Ахьшьаԥа Аҳмеҭ ишиеихсызгьы аалзеиҭеиҳәеит.

Исмил аиҭаҳәара данаҷыз Мариса Ҳанымгьы Амра лымҵарсара ада уаҳа мҩак шрымамыз дазхәыцуа далагахьан. Ари аҩыза аҭагылазаашьа ҷыда аҟны Базала гәыбҕан узиҭомызт. Уажәы Мариса Ҳаным илҷеиԥшуаз ахҭыс шаҟа деигәырҕьаз иаразнак игәеиҭон. Амала Музаффер Беи ихьыз лгәы лнархьуан.

– Сыҷкәын Амра лымҵарсра акгьы ахысҳәаауам аха Музаффер Беи иргәамҵрала ҿеи ҟашәымҵазеит… Ижәдыруеит арҭ ҳаамыста жәлақәа угәаҕ анырклаак ҿеи шалымҵуа. Анцәа иҳәаны имроуааит. Мамзар Базалагьы уаргьы Музаффер Беи иҟынтә шәышҷыскуа саргьы исыздыруам…– лҳәан, нас иаразнак ак аалгәалашәазшәа – Уи зегь бзиоуп аха имҵашәырсыз аҭаца дабаҟоу, аҭацамҳара абыкәу?.. – ҳәа днаҵааит. Исмил ари аҩыза азҵаара дазыԥшызшәа даатынчхеит. Уашьҭа дызхааз леиҳәаргьы ҟалон.

– Амрагьы ахаҵацәоызагьы абра иҟоуп адәаҽы иԥшуп… Ҳара аҭацамҳаразы шәара шәыҟоны реиҳа иаҟәнагоуп ҳәа ҳазхәыцит – иҳәеит.

Мариса Ҳаным илаҳаз лгәамԥхакәа дәоаҵкьаны ашә ахь деихеит. Гнакахьалагьы Исмаил диаҧьуан…

– Ҳаит, уара агаза! Абри аҟара аамҭа, ахьҭаха аҭыԥҳа рыцҳа адәаҽы дыҟәыргыланы дшәымоума? Аханатә иумҳәо бара бахь дааҳгеит ҳәа!..

Аҧьеиҩ ҳәа ашә аартны.

– Уыҵкьа! Лассы ҳасасцәа иахьыҟоу унеины аҩныҟа ииаг… – ҳәа днаиҵаҳәҳәеит.

* * *

Аубых ҵкәын Ҳамиҭ Шьмафи Ҭемыри мыцхәы имырԥшзакәа ажәа шриҭаз еиԥш, ианаамҭаз дырзааит. Ҳамит иахьынзаизыԥшыз уи аамҭакьаҽ, Шьмаф шыҟәсык еиԥш изааихьан азы даныхынҳәы ахәычқәа реиԥш диеигәырҧьеит. Аҵыхәтәан иаҳәшьа дибараны дыҟан.

Ҳамиҭи исасцәеи ақыҭа амҩа ианыҟәла ушьҭа хәлахьан.

– Ҳахьцаша уи аҟара ихароума? – ҳәа дҵааит Шьмаф. Ҳамиҭ, Шьмаф дзыццакуаз идыруан азы дирҭынчхар иҵаххеит.

– Мамоу ихаразам! Кырза иааигәоуп Шьмаф ухаҵкы! Сара ессымша шьапыла сцаны сааyеит… Зны-зынла мышкала ҩынтә арҟара ҳааны ҳанцогьы ыҟоуп – иҳәеит.

Ҳамит иажәақәа Шьмаф дреигәырҧьеит, избанзар хара имгакәа иаҳәшьеи иаҳәшьапҵацәеи ибараны дыҟан.

Аубыхқәа ахьынхоз аҭыԥ иҟьаҟьаран ақыҭа авара аҟынтә кәара хәычык цон, акәара нырцә акәзар, еиҳарак аԥслыш ҵлақәа рыла иҵәыз бнаран. Ақыҭаҽы ихәыч-хәычны хынҩажәа арҟара аҩны гылан, иара уи аҟарагьы аҭаацәара нхон. Ақыҭа аԥызҵаз Амыҷьаа рыжәлан азы Амҷьаҳабла ахьзын.

Шьмафи Ҭемыри ақыҭа аҳәааҽы ианнеи иҽеыжәҵит. Ҳамиҭгьы дышрыцыз ашьшьыҳәа иныҟәон аха Шьмаф игәы былуан, иҷычуан, амырхәац еиԥш иҵкьар аҭахын, иҩны иԥырны иҭынхацәа рахь инеир аҭахын. Аха ишьапқәа ракәзар, аарлаҳәа днаргон.

Акны иеихагылаз акьыр шкәакәала ишәыз аҩнқәа рыбжьара иҟаз амҩаҽы иахьцоз иахьтәымуаҩыз азы иара-

знак ақыҭауаа рылаԥш иҵашәеит. Ҳамиҭ иаарԥылоз зегьы асасцәа зуст!цәоу ахьырзеиҭеиҳәоз азы Шмьафи Ҭемыр Синемис лыҟоныҟа иагхон.

Абас ишнеиуаз раԥхьаҟа игылаз агәыԥ дрылҵны ҷкәынак дыҟоуа дааин Шьмаф дигәыдырҵәҵәаланы дгәыдикылеит. Арахь ахәыҷқәа реиԥшгьы аҵәыуара даҽын

– Саншьа!.. Уара саншьа Шьмаф уоуп!.. ҳәаны ауаа дцьашьаны ишихәаԥшуаз иара аҭаҳмада дихәаҽуашәа игәыдкылара даҽын. Шьмаф ари аҷкәын жәаха шыкәса раԥхьа дышхәыҷзаз иеиԥырҵыз ҟоыцьа иаҳәшьаԥацәа руазә шиакәыз идыруан, аха дарбаныз издыруамызт. Аха уи иабаԥырхагаз, иаргьы иаҳәшьаԥа игәыдкылара игәызра даҽын.

Рызхара иангәыдеибакыла ашьҭахь маҷк днасҵханы дааихәаԥшны иблакәа днырхыԥшылан дҵааит.

– Уара Ҳажьгьери уоума сыҷкәын?..

Ҳажьгьери Шьмаф иаҳәшьаԥацәа реиҳабы иакәын. Ахҵәара мҟоаҽы дхәыҷзаны аҵба иакәтәаз уажәы адауаԥшь еиԥш саԥхьа дгылоуп ҳәа дхәыцуан, аха диашазамызт избанзар иаԥхьа игылаз Ҳажьгьери иакәзамызт.

– Сыузымдырит саншьа, сара Хажьгьери сакәзам уаҳәшьаԥа хәычы Шаҳангьери соуп!

Шьмаф илымҳа иаҳаз изхаҵомызт, игәыдикылаз арԥыс Адлер ианеиԥырҵуаз быжьшыкәса зхыҵуаз Шаҳангьери иакәзаарын.

Аншьеи аиаҳәшьаԥеи рнапқәа еикәыршаны иандәыцәла ушьҭа амшгьы лашьцахьан. Амза аԥҭақәа рыбжьара зны ицәырҵуан, зны инхәыҵаланы аԥсабара илеиқылашьца иааннажьуан. Ҭемыр иакәзар, дрышьҭагыланы дахьнеиуаз «Шьмаф иаҳәшьаԥа даниба сара сихашҭзар акәхап» ҳәа игәы иаанагон.

Иеиманы аҟоны инеиаанза агәырҵьаҽҳәаша зауз Синеимс лашьа еиҳабы агәашә аҽы диԥылеит, урҭ реиԥылара абара кыр иаԥсан. Иахьгәыдибакылаз кыр аамҭа акагьы рзымҳәазакәа ақьызқьызҳәа аҵәуара иаҽын. Синеимс лылаҷрызқәа рыла Шьмаф дылкәабеит уҳәар алшон.

Ҭемыргьы харантә дрыхәаԥшуан Шьмафи иҭынхацәеи ргәырҵьара иаргьы деигәырҵьон.

«Анцәа ду суҳәоит иеицәызыз аҭынхацәа абас иеибарба» ҳәа Анцәа иҳәара даҽын.

* * *

Амра Базала изы дымҭцарсны Мариса Ҳаным лыҩныӷа дшааргаз Акаҧаа зегьы ираҳахьан. Аҽар Мариса Ҳаным лыҩныӷа иааины аҭацеи, ахатцаҩызеи рыла иеибадыруан уи аамҭазы ақыҭа аиҳабацәагьы Шкок Беи иҩнаҽы иеизаны иҟан.

– Аҭыпҳа лҭаацәа адырра раҳҭароуп… раҧхьатәи ҳус уиоуп… – лҳәеит Мариса Ҳаным, Шкок Беигьы дақәшаҳаҭхеит.

– Ааи… лҭаацәа рыцҳа уажәы шаӷа ихьааува Анцәа идырп… – иҳәеит.

Мариса Ҳаным ҵхабжьон амҩа ақәлара аасҭа ашьыжь амҩа иқәлар иеиҧьалшьон. Кыр аинеицәажәа ашьҭахь аҭаацәа адырра рыҭара Ҳамыт инапы ианырҵеит. Макьана игәабзиара ҿеимызт аха ацара иара иҭаххеит.

– Ақыҭа аҧаҳҵеижьҭеи аиҩхаа сҭыҵны ҷьара сымцазац. Сгәы ҿыҧьуеит схәаеуеит, маӷк сааныӷәар сыхәрақәагьы ирыхәап… – иҳәеит.

Ҳамыт Баҭагьы диццон. Уи аиҳабацәа ҷыдала далырххьан, избанзар иара иҭбаарала адауы диҩызан азыҳәан, ианиҭахха Ҳамыт иӷәаӷәа длықәыртәаны дигарын.

Ашьыжь амҩа ианықәла Ҳамытгьы Батагьы раҧхьаза ақыҭа иалҵны ҷьара ицараны иахьыӷаз азы игәырҧьатәа иҟан. Ҳамытгьы Баҭагьы амҩа рыздырҙомызт уи амшала Алхаси Гыҷи ақыҭа аӷынза ирыцныӷәараны иҟан.

Алхаси Гыҷи рқыҭауаа рахь макьаназы ицәырҵырц рҭахзамызт. Избанзар Амра лымҭцарсра дара ирыбзоуран, ахатцаҩызатцәӷьа дзыҧшааз дара ракәын.

Аханатә ишеицәажәаз еиҧш Алхаси Гыҷи рқыҭа иана-зааигәахалак Ҳамыти Баҭеи рхала ииааныжьны ҭыпк аҽы ирзыҧшраны иҟан.

Ҳамыти Баҭеи раҧхьаза ирықәшәаз ауаҩы Бух иҧа Муҳаммед иҩны иазцааит. Амра дшымҭадырсыз здыруаз ақыҭауаҩы, уаҳа азцаара рымҭазакәа

– Шәсыцны шәаала… – иҳәеит дааҧышәырччаны. Ақыҭа ианалала нахыс иеыжәцны иҟаз Ҳамыти Баҭеи рыеқәа рыгәрақәа аанкыланы ҧытрак ианныӷәа ашьҭахь Бух иҧа Муҳаммед иҩны аҧхьа инакылсит.

Раҧхьа дгыланы инеиуаз ауаҩы аҭьеиҩ ҳәа Бух иҧа Муҳаммед игәашә ааиртын, амзырхахьы аапҳьара нариҵеит. Агәашәа ҟнытә иҭалаз Ҳамыти Баҭеи – имҩаҧызгоз

ауаҩы ишицыз аҩны ашә инадгылт. Ақыҭауаҩы маҷк данааԥшы ашьҭахь ашә днасит. Иҟьаҟьаза иаатыз ашә аҟынтә иԥатца шкәакәақәа харшаланы ихыиҽы хәхәаза хатцак даацәырҵит.

– Маҳҟери уоума?.. Бзиароума?.. – ҳәа днатцааит. Ашә аазыртыз аган аҽы игылаз асасцәа имбазацызт. Маҳҟери Ҳамыти Баҭеи наирбаны:

– Хьаас иҟаумҵан Муҳаммед!.. Узыршәаша акагьы ыҟазам… Асасцәа умоуп… – иҳәеит.

Муҳамед рыеқәа рыҕәрақәа кны игылаз асасцәа аниба иҟаз еиликааит. Урҭ раара абзиара иазкын. иԥҳа лызбахә ыҟамижьҭеи агәырҩа имаз ушьҭа ихыркәшахон, иҩнытҟала «Анцәа скукәыхшоуп… ҳаргьы ҳаԥҳагьы, ҳухьчеит…» иҳәеит.

Излеиликааз ала узыцәшәаша акагьы ыҟазамызт, иԥҳа илҭахыз азәы диццазар акәхарын. Аҩны ддәылҵны исасцәа рахь данаадиуаз Маҳҟьери иахь днаҳәны: «ҳасасцәа рыеқәа рымумхуа Маҳҟьери!» – ҳәа игәынамзара изааирԥшит.

Маҷк ашьҭахь асасцәа зегьы Муҳамед исасаарҭаҽы итәан. Ҳамыҭ Амра лаб игәы хытҳыҵуа дшыҟаз идыруан. Иара дзымцааузаргьы иԥҳагьы дышхьааигоз мазазамызт.

– Кыр иаԥсоу Муҳамед! – ҳәа ажәа ианалага игәы ҭыцуазшәа даақалеит.

– Шәыԥҳа хазына Амра ҳара ҳҽы дсасуп, даарагьы дыбзиоуп… Ушьҭарнахыс ҳаргьы дҳаԥҳауп… – ҳәа иажәақәа ирыцитцон. Арҭ ажәақәа аԥсуаа рҽы аҭыԥҳа данымцадырслаак иҟарцоз ацәажәара акәын. Абасала аҭыԥҳа лҭаацәара рыԥҳа бзиа илбаз арԥыс дышиццаз уажәгьы аҭацамҳараҽы дыштәо еилыркаауан.

Хамыти Баҭеи Бух иԥа Муҳаммед иҽы даеа ԥытк аҟара иаанхеит. Амра лан Фатимагьы лаб Муҳаммед иаҟара лгәы ҭыԥ-ҭыԥуа дыҟан. Ҟәардәк аҽы дтәаны ажәак лыцәцар ҳәа дшәаны рзызырҩра даҽын. Иацы ауыха аахыс дмыцәазацызт даақәымцзакәа аҵәыуара даҽын. Лыԥҳа лара илҭахны алеишәа ишақәнагаз ала дышцаз лзымдыруа аԥшра, аԥсра иаҩызан.

* * *

Амра данымциарс Базала еиҭах иеиҵәахыр акәхеит. Избанзар, аҭыԥҳа дымцазырсыз арԥыс инапы рышәшәо аи-

ҳабацәа дырбо дгәарлар ԥхашьаран. Ачара аҟынза, иара ачара аҟынгьы иҩызцәа рыда еиҳарак ақәра змоу ауаа реыдирбазомызт.

Базала кырза анҵы ашьҭахь иара дахьырымбаша аха ақыҭеи ақыҭауааи зегьы ахьибарҭаз хәык иԥшаан қьала хәыҷык ныҟаиҵеит. Ушьҭа ибаразы иааиуаз иҩызцәеи иареи аамҭа абарҟа ирхыргон.

Иахьа амш каххаа иҟан, ажәытәуаа изларҳәоз ала аԥхынра ицәынхазшәа акәын иышҟаз. Базалагьы амш бзиа ихы иаирхәарц азы иқьала хәыҷы аԥхьа дтәаны анаԥшыааԥшра даҽын. Аҵлақәа рбыҷқәа ахькарыԥсахьаз азы ақыҭаҩнқәа зегьы ибарҭан. Аҭацамҳара ахьыҟаз Мариса Ҳаным лыҩнгьы иҿаҽаза иаԥхьа игылазшәа ибон. Аҩны ицоз иаауаз рыла ашышкамскәа рытра иаҩызан. Еиҳарак аҽар аҭацеи ахаҵаҩызеи ргәы мҽыҷьырц азы рхала инрыжуьамызт.

«Анцәа иус уахәаԥш, мышқәак раԥхьа Шабаҭ ишьа зуааназа ҳәа ауаа рахь сызцәыруҵамызт, иахьа аԥҳәыс даазгеит ҳәа сеыстәахуеит. Уаҵәы иаҳԥеиԥшу здыруада?» – ҳәа ихы дацәажәон Базала.

Базала игәы ҭыԥны ицон. Амала макьаназы иаԥхаьҟа ауадаҩарақәа изыԥшын. Ачара иурц азгьы азынра рхыргар акәын. Избанзар Шабаҭ дҭахеижьҭи рацәак цуамызт иҭаацәа аԥьабара иаҽын, аиашазы иаргьы уаҳа ԥсыхәа имоуит акәымзар, аԥхынранза дымԥшуази. Уи адагьы ҩымш имҩаԥысраны иҟаз ачара аура азынразы иуадаҩын аҟнытә аапынранза иазыԥшыр акәын.

– Сашьа уусқәа даараза иуадаҩуп!.. Аҭыԥҳа дымҵаурсит, аха ҩнык шәзеицыҩналарангьы шәыҟазам… Умбазои азынра ашәхымс ҳалагылоуп… уара учара усгьы хәымз-фымз раҟара азыԥшра аҭахуп, уааназа ахьшь еиԥш абра ахә уқәтәаны аладаҟа уԥшла… – ҳәа днаихзасит иҩызцәа руазәы. Даеазәгьы ус иҳәеит:

– Уара, ара Османтәылоуп. Кавказаа хҵасқәа ракәымкәа, Османаа ртәала уныҟәандаз уажәы ари аҩыза ахьаагьы умазаауамызт… – ҳәа.

Базала иҩызцәа ражәақәа еиҳарак имаҳазшәа ҟаиҵон, аха ианамулаак ажәалагьы дрыҵахомызт.

– Шәара шәхы шәазхәыц ҷьым!.. Сара ус акәу, агьыс акәу счара зуеит, аха шәара? Шәара шәызҭаххода ушьҭа… шәсахьа шәнахәаԥши…

Ауқәынцәа иеибарччо инагылеит ушьҭа Базала иқьалаҽы ихала дааныжьны. Амра дырбарц азы аҭацамҳараҟа идәықәлеит, дыччо рышьҭахьҟантәи иаргьы аԥшра даҽын.

* * *

Шьмаф иаҳәшьеи иаҳәшьаԥацәеи иареи жәаха шықәса раахыс реибамбара хаирҭәаар иҭахызшәа дыҟан. Ҭхабжьон ииарҭа данықәиа аԥхыз далоу-даламу агәра изгомызт дахьышьҭаз инапқәа аартны Анцәа иҳәара даҽын.

– Иа, Анцәа ду сыԥсы шҭаз сҭынхацәа ахьысурбаз азы сукәыхшоуп… Суҳәоит ҳара ҳаиԥш иеицәызыз аҭынхацәа иеибганы иеибарба…

Синемис лакәзар, лассы-лассы лашьеиҳабы иуадаҽы дааины кыр иҭаху-иҭахыму диазҵаауан, дааицыԥхьазагьы ԥыҭрак аҟара димацәажәазакәа ддәылҵзомызт. Аиашазы рҩыцьагьы ацәара ргәы иҭазамызт. Хәлааназа аеы иақәтәаз Шьмаф, даеа аамҭанык акәзар, дҭахәхәа ацәа далазар акәын. Аха уаха ила ацәа хылазомызт. Синемис даеазнык ауада данықонала аиарҭа акәакь налырбаны

– Бааи Синемис!.. абас бнатәа – иҳәеит Шьмаф, иаргьы аиарҭа дҩыԥцын длатәеит.

– Излазбо ала, уаха баргьы саргьы ҳзыцәазом… ҳхы заҳҗьои, ацәа ҳаанахәааназа ҳазхара ҳаицәажәап… амала ҳашцәажәо самхацәар саҭабымҵан…

Синемис леиҳабы ииҳәаз даараза деигәырҵеит, избанзар, уигьы илҭахыз уи акәын. Абас ала еиҭах аицәажәара иналагеит иеибырҳәашаз убас ирацәан…

Синемис, Қосҭенҵье ианызхыҵ аамышьҭахь, жәаха шықәса Балкан ирхыргақәаз лылаҵырзқәа шаауаз аиҭаҳәара даҽын. Уи данааԥса Шьмаф дналагеит. Уигьы иеиҭеиҳәон, иеиҭеиҳәон. Убри аҟара иееиҭахьан зны-зынла ахаҵара ишаԥым ала илаҵырзқәагьы изаанкыломызт.

Рҩыцьагьы абас рыгәхьаагара ардара ишаҽыз ауада ашә инасит. Ацәажәара аанкыланы ашә ахь ианынаҳәы ҟыжжы ҳәа иаатыз ашә аҟынтә Синемис лыҷкәын еиҳабы Ҳажьгьери ихы аакылирҳәҳәеит.

– Саҭашәаымҵан, аха ҳаргьы ҳазмыцәазеит, мазала акы еибышәаымҳәозар, ҳаргьы ҳшәыдтәалар ҳҭахуп…

Шьмаф Хажьгьери иажәақәа дреигәырҵаны:

– Шәааи, ара шәааи! Шәара шәаҳзызырԥыр шәҭахызар ҳара ишәаҳҳәаша мачхәума… – ҳәа наиқәәиҭит.

Ақыҭа арбаҕьқәа аҿыҭра ианалагаҕьы Синемиси лхәыҷқәеи Шьмаф изызырԥра иаҿын.

* * *

Мариса Ҳаным лыԥны апҳьа игылаз ашәымкьаҭ дыҵатәаны аҵыхәтәантәи аамҭазы ирхыргаз ахҭыс бааԥсқәа раамышьҭахь, Базала иҭацамҳара кырза деигәырҕьон. Ларгьы лқыҭауаагьы ари аԥызаа изыргәырҕьаша ахҭысқәа ирызгәышьуан. Насгьы Базала ичара дара рзы Османтәылаҿы рапҳьазатәи рчара акәхон.

Базала ичарагьы хаирла инаҳагзап, Анцәа иҳәозар иҵегьы ачарақәагьы ҳарԥылап!.. Уашьҭа аԥсыжрақәа раасҭа ачарақәа рҿы ҳаизалар ауп. Ҳажәлар аибашьреи, амҳаԥьырреи ирыхкьаны амра зба з асы еиԥш азыҭра иаҿын. Уашьҭарнахыс Анцәа имчала атәым жәԥан аҵаҟа ҳаизҳаны ҳауаԥреи, ҳаԥсуареи ԥхьаҟа агара ҳалҳаршап…» ҳәа ԥныҵкала ахәыцра даҿын. Уи арҭқәа данрызхәыцуаз аԥныкә иааиуаз амԥахәасҭаҿы хәыҷык дыԥуа дшааиуаз аагәалҭеит, ачкәын дшәаԥырҳаԥуа дыкан.

– Аруаа ааит Мариса Ҳаным!.. Ҳқыҭахь аруаа ааит!.. – ҳәа ибжьы наиргеит. Мариса Ҳаным иааԥьалшьеит.

– Аруаа ааит уҳәама сыҷкәын?!

Ахәыҷы иԥсыҵцәкьа изеивгомызт азыҳәан, ихы рҵысны аҭак кәаиҵеит. Ацәажәара илшомызт, аха мачк иԥсы анааиҭаикы аамышьҭахь.

– Аиеи Мариса Ҳаным, ҳқыҭахь аруаа ааит! Хәԥык-фԥык арҟара ыкоуп… – ҳәа аҭак кәаиҵеит.

Мариса Ҳаным ҳамҭакы даахәыцын нас: «Нусрет Чауш даҳзаазар акәхап» лҳәеит гәаныла. Иаразнак акы алышәхалырԥан, лыԥны ахьықәгылаз ахәы аҟнытә ашьшьыҳәа лбаа иҟаз иҟаз ашҭахь лҿыналхеит.

Ԥыҭрак ашьҭахь ашҭаҿы инеиз Мариса Ҳаным иеизаны игылаз ақыҭауаа рааигәа Нусрет Чауш иакәзамкәа даҽеазәгьы данылба иааԥьалшьеит. Амала ишԥьалшьаз дара идыдмырдырзакәа, дҭынчза:

– Бзиала шәаабеит! – ҳәа наралҳәеит, ари ажәа ҭырқәшәала иралҳәеит. Избанзар, хәыҷы-мыҷқәак ҭырқәшәа лҳәалон, аха нас Исмил иахь днаҳәны:

– Исмил, уразцаама арҭ арарнза аԥьабаа зырбаз… Анцәа иԥьшьаны иакәым акы ыҟамзааит… – лҳәеит. Мариса лызцааразы Исмил дмазеин.

– Сразцааит, Мариса Ҳаным… Ишааиз еиԥш сразцааит, амала аҭак исырҭаз сгәы иамыхәазеит… шәаргьы шәгәы ишамыхәо здыруеит.. Аруаа Идрис Ага ишьра амшала Базала дыргаразы иаазаап… Акчаԥынараа ицәгьа рҳәаазаап.

Исмил иажәақәа Мариса Ҳаным лыҩнытцқа аԥшатлакә арҵысит. Базала ауаҩы дахьишьыз деигәырҭьазомызт, иагьа ишьа иузаргьы ауаҩы дишьит. Аха ари азы дҭаркып ҳәа дазымхәыцзацызт. Маҷк аҟара лхы аҭыԥ аҿы ианааи, лыҭырқәшәа маҷ ала

– Амала уигьы Базала иашьа дишьхьан!.. – ҳәа Базала длыриашар лҭаххеит. Аха лҿаԥхьа игылаз афицар илҳәаз иақәшаҳаҭхашаз азә иакәны дыҟазамызт.

–Идрисгьы уи иашьа дишьхьан иаанагои?.. Идрис уи аҩыза шыҟаицаз ҳаргьы иҳаҳахьан… Уи ихәҭаз иақәыршәарагьы ҳара иаҳусуп… Ауаҩшыҩы иианкылара иахьырхәра ацәгьара иақәшәаз ракәзам изуалу, изуалу аҳәынҭқарроуп. Зегьы хазы-хазы закәанк-закәанк ныҟәыргар аҳәынҭқарра иззыҟои, изаҭахузеи?.. – иҳәеит.

Афицар арҭ ажәақәа ибжьы мырдузакәа изызырҩуаз ҳаҭыр рықәцаны акәын ишиҳәоз. Мариса Ҳаным аҭак ҟалымцазеит аха ҩнытцқалагьы.

«Аҳәынҭқарра Шабаҭ дызшьыз ианаамҭаз ихәҭоу дақәнаршәандаз абарҭқәа ҟалозма» ҳәа данхәыцуаз афицар иажәақәа рыццара даҿын.

– Аиашазы шәыцкәын ишықәсқәа зырмаҷуа ахҭысқәа рацәаны иҟоуп. Акы, Идрис Ага дкылатәаны Шабаҭ дшишьыз даеазәгьы дшихәыз ҳдыруеит… Аҩбатәигьы Базала Идрис ишьра мышк шагыз иҷкәын азы дамихзаап, абригьы ақыҵа ахәаԥьа Зиаеттин Ефенди иаҳзеиҵеиҳәеит. Азбаҩы абарҭқәа рыззегьы дрызхәыцны аҭакра иқәиҵоит. Сара сгәаналагьы уи ҩышықәса иреиҳахазом, аха уи азы ихала иеҳаиҵароуп. Даныбнала нахыс иусқәа дааразә иуадаҩохоит… Уи азы дахьыҟазаалак даҳзаажәг!.. Ҳаргьы ҳамҩа хароуп ҳхынҳәыроуп! –

Афицар данцәажәоз Марисеи Исмаили иааиҿаԥшит. Мариса злақәа ҭраа илыхәаԥушаз Исмаил иахь.

– Абри афицар, Базала ара дшыҟам, ҳасас днаскьеи-гаразы Дузԥьеҟа дышцаз сызиаҳә… – ҳәа ҿааԥҭит. Нас иеиҭагагьы дазымԥышкәа иацылҵеит.

– Аруаа анцалак ҳара-ҳара ҳаицәажәап. Иаҭаххар сара снапала Базала днаганы дрысҵоит… Амала арҭ исҳәақәаз еиҭоумган!

Исмил Мариса рапҳьатәи лажәақәа анеиҭеига афицар игәы ишамыхәаз ихаҿсахьала иубарҭан.

– Шәысзызырҧоы, амц сашәҳәозар ижәдыруазааит ари аҧоыза аус аҟны ҳзакәанқәа шыԥьбароу, ахара зду ауаҧоы ицхраареи иҵәахреи ауаҧоы ианарыжьзом… Уажәы даҽеазынк сшәазҵаауеит Базала дабаҟоу?.. Ара дыҟазар, дҳашәҭ!..

Исмил арҭ ажәақәа иеиҭамгазакәа ихала аҭак ҟаиҵеит.

– Иҵабыргыҵәҟьаны ара дыҟазам! Ишәҭахызар ҳққьалақәа зегьы гәашәҭа!..

Афицар икәша-мыкәша днаԥшы-ааԥшит, иахьабалак бнаран, қәыцран.

«Ари аҧоыза аҭыԥ аҟны Базала ақьалаҿы иуусуи? Дгазоума ақьала дыҧонатәаны?» ҳәа даазхәыцит.

Афицар ҷкәын иҟаиҵара издыруамзт. Иҟалалаакгьы Базала диԥшаар иҭахын. Рапҳьа мҧак ԥшааны Базала ара дыҟоу-дыҟаму еиликаар акәын. Уи Мариса Ҳаным данлацәажәоз иҟаиҵашагьы дазхәыцит. Ирҳәаз агәра игазшәа ақыҭа далҵны дцазшәа ҟаҵаны дхынҳәны ируаа маҙала аҭыԥқәа рҿы иртәараны дыҟан. Базала абнарақәа рахь дыҟазар дцәырымҵыр дабацоз. Уи нахыс иус мариахон из-банзар, инапы аҵаҟа иҟаз аруаа ҷыдала иԥхьазаз ракәын. Ихәыцра наигзарц азы аамҭа мгазакәа Мариса лахь дхынҳәит.

– Излеилыскааз ала ақыҭа аԥыза шәара шәоуп… Ус анакәха сажәақәа шәырзызырҧоы!.. Сара Аҳмеҭ Чауш сыхьзуп… Ахьз-аԥша змоу афицаруп… Изакәызаалак сус насыгзоит… Базала дахьыҟазаалак изышәыцҳа, иаарласны ақалақь ахь днеины иеҳаиҭаait… Мап аник, сара дыкны, дырҳәазаны мацара дызгоит, усҟангьы азбаҧоы, илахьгьы дамыхәаԥшкәа ма акнаҳара иқәиҵоит мамзаргьы иԥсы ҭанаҵы аҭакра иқәшәоит. Баша ихы ԥхасҭеимтәааит… Уажәы ҳара ҳцоит… Амала сажәақәа шәхашәмыршҭын…

Аҳмеҭ Чауш иажәақәа данырлга уаҳа ажәакгьы мҳәазакәа амҩа днықәлеит, аруаагьы ашьшьыҳәа инаишьҭалеит. Абас абзиаразы ҳәагьы мҳәазакәа иандәықәла Мариса Ханым рықәәылҭит.

–Харантәи шәааит, акы шәнацҳаны амҩа шәықәландаз!..

Афицар шьҭахьҟагьы дымхынҳәзакәа иарҧьа напы ҩышьҭыхны ибжьы иргеит.

– Иҭабуп… Анцәа иҳәар даҽазнык шәчеиҷьыка агьама ҳбап… Уажәы ақалақь ахь ҳаццакуеит…

Исмил аруаа иҵегьы инасҭхаанза даныҧшы ашьҭахь, дыҩуа Базала иҽыҵәахны дахьыҟаз ақьалахь дхалеит. Аха Базала иҟаз анеиликаа ақьала ааныжьны дықәцхьан. Исмаил уи дахьцашаз идыруан. Акәара армарахьтәи аган аҿы ахәы аҟны ҭыҧк иҧшаахьан, еиҳарак уа аамҭа ихигон. Ачара аамышьҭахьгьы аиҩхаа зегьы ахьубарҭаз ари аҭыҧ аҟны иҩнгьы иргылар иҭахын.

Исмаил ааигәа иҟарҵаз ацҳа дҩықәсны Базала дыҟоуп ҳәа ахьигәахәуаз ахәы аганахь ахалара далагеит. Ҧытрак ашьҭахь дааҧсаха ахәы данхала Базала ахьа ду амҵан дтәаны ажәҩан даҵаҧшуан. Ари ахәы аҟнытә амшын аҟынза иахьабалаак убарҭан.

– Арантәи уцароуп!.. – иҳәеит Исмил. Аха Базала имаҳазашәа дыҟан… Итәашьагьы еиламгакәа иблақәа ҭырхаха Исмаил ихәаҧшра даҿын.

– Уара удагәоума?.. Уара уоуп сзацәажәо… Аруаа ушьҭаланы иааит. Амҭа мгазакәа арантәи уцароуп!.. – ҳәа даҽазнык иҳәеит Исмил. Базала иҩнапык ихәдаҷьал хчыс инаҵаҵаны ахьа-ҵла иҵегьы дынкыдиаалеит. Нас ишьапқәа ҧхьаҟа иаароуны.

– Ибзиагәышьоуп, ишаауҳәаз еиҧш сеааидкыланы сцап арантәи… Сцап, сцап аха сабацои? Абри атәым жәҩан аҵаҟа царҭа ҳәа кыр сымрума? Издыруада? Уца уҳәеит ҳәа узцома?.. – ҳәа днаиҵаҟьеит иҩыза.

Исмилгьы даҽеа ҧытк даназхәыц Базала дышиашаз гәеиҭеит. Дабацарыз? Аҭырқәшәагьы издырзомызт, ихы изеиҭаҳәазомызт. Абарҭқәа дышрызхәыцуаз иаразнак акы ааигәалашәеит.

– Исыҧшааит, Базала!.. Аҵыхәтәан исыҧшааит!.. – ҳәа дыҳәҳәеит. Нас дҷьашьаны ихәаҧшуаз Базала днаихәаҧшны.

– Алхас Гыџи мышқәак рышьҭахь араантәи имцазои? Урҭ урыццап… Иахьцо уаргьы ургап… – иҳәеит Базала Исмил игәаанагаразы иқьышә наирҵәиит.

– Ибзианы иуҳәоит, аха акы ухашҭит… урҭ рҭагылазаашьа сара стәы аасҵа иеиҧьума!.. Ҳара иаҳцәыҧхашьоит акәымзар, арантәи ацараҵәҟьа рҭахзам… Насгьы сара сымшала усда-ҳәысда инхеит уажәы еиҭах снеины рыххатәыс рхы сҭаҧома…

Базала иагьа иҳәаргьы Исмил дахьхәуамызт.

– Сара уысзызырҁоы Базала!.. Арҭ ауаа ауаҁара змаоу роуп… Ҳахьынхо атәылагьы ибзианы ирдыруеит… Хымҧада уск рыҧшаауеит… Уаргьы урҭ урыцлар ашьшьыҳәа атәыла ҽыцгьы уашьцылап, издыруада ускгьы уҧшаар…

Базала, Исмил иара изы абас дахьгәаҟуаз игәы арҧшаауан, аха имырдырзакәа иргәамҵра, ихзасра даҽын.

– Иеилкааун, иеилкааун уара суҧыругар уҭахуп… Срацәажәап нас… ирур иахьцо срыццап, уаргьы угәыхәтәы уахьзаны сара сыда ҧсҭазаарак уҧеиҧшхап…

Базалеи Исмили абас иҟарҵаша ишалацәажәоз ақыҭа ахәыҷқәа руазә рааигәара дааит, иҧсыҧ изеивымго дыҟан…

– Баҭа мазала аруааа дрышьклаҧшуазаап… Ицошәа ҟаҵаны ҧыҵк ианынаскьа ашьҭахь, рыҽзаны аҧшра иалагазаап… Ианыхәлалаак ақыҭахь еиҭа ихынҳәны Базала ишьҭалар ҟалоит… – иҳәеит.

* * *

Мариса Ҳаным лқыҭа аҧхьагылаҁоцәа зегьы Шкок Беи иҁоны иеизаны иҟан. Аҵыхәтәантәи ахҭысқәа ирылацәажәон. Шкок Беи раҧхьатәи рус Базала ичара шакәыз аниҳәа зегьы ргәаанагарақәа рҳәо иалагеит. Ақыҭа абыргцәа иреиуаз Саид Шкок иеиҧш дхәыҷзамызт.

– Базала ичаразы иаамҭазам – иҳәеит даеа ҭаҳмадак.

– Сара шәсазҵаауазар, аҭаца мызқәак аҭацамҳараҽы дтәаз, азынра ҧшзала иаҳахганы ааҧынрахь инакылслаак ачара ҟаҳҵап… – иҳәеит даеазәгьы… Зегьы акака рҳәо ианалага Мариса Ҳаным иаанылкылар акәхеит.

– Ҳаҭыр зқәу сыуацәа, шәыззегьы Акапаа атәымжәоан аҵаҟа раҧхьазатәи рчара уаҁҵас имҁоапаҳгар шәҭахуп, саргьы уи ауп исҭаху… Аха ишахәҭоу еиҧш чарак ауразы ҳар-

гьы ҳазыҟаҵам, аамҭагьы иалнаршом. Сара шәсазҵаауазар чара хәчык ааҟаҵаны ҳалгап абри аус… Ааԥынра ҳҳәоит аха, ааԥынра ҳҭагылазаашьа реиҳа ишеиԥхо агәра згода?..

Аизара иалахәыз Мариса Ҳаным лгәаанагара ақәшаҳаҭхарац ргәы ишҭаз Шкок Беи ажәа даҳәеит.

– Ибҳәаҟәаз рҽы биашоуп Мариса Ҳаным!.. Аха ибхашҭыз акы ыҟоуп. Аҭагылазаашьа, алшара ҳәа иаҳҳәаҟәо ҳара иҳазкуп. Аха аҭаца лган ҳара иаҳзбо ишԥахәаԥшуеи? Азәы даагыланы, «уара чара ҟаҵараҵәҟьа шәылымшозар ҳҭыҧҳа дзымҵашәырси?» иҳәар аҭакс иҟаҳҵоит?..

Аиашазы Шкок Беигьы диашан, Марсиа Ҳаным ари аган дазымхәыцзцызт. Аҭаца лган ахь «ҳара ишахәҭоу ала чарак ҳзузом, иҳалшом», ҳәа зларҳәарыз, ари ԥхашьаран, ихьымзԓын.

Шкок Беи иажәаҟәа, азҵаара ушьҭа иҳазбеит ҳәа ихәыцуаз ақыҭауаа ргәы ааканажьит. Ҷыт бжьык газомызт, аха Мариса Ҳаным еиҭах ацәажәара дналагеит.

– Ҳаит, амарԥьа Акаԥаа! Ишәыхьи шәыԥсыма?.. Ахҵәара дузза ҳҳаҳгеит, аибашьрақәа, аԥсрақәа уҳәа, зегьы дарароуп ҳаԥсы ҭоуп. Чарак аума ҳаззымиааиуа ҳҳы лазырҟәуа?.. Ҳажәоахырқәа ааибаҳҭар иреиьгу ачара ҟаҳҵап… Абри ачара убас ибзианы иҟаҳҵап ҳауагьы ҳағагьы Акаԥаа иагьа агәаҟра рхыргазаргьы ршьапы иқәгылоуп, наунагзагьы иҟлаоит, ҳәа дҳарҳәап… ҳәа дцәажәеит.

Мариса Ҳаным лажәаҟәа ақыҭауаа еиҭах ргәы шьҭанхит. Ағьараҳәа иоагылан.

– Иҟаҳҵап Мариса Ҳаным! Базала изыҟаҳамҵакәа иззыҟаҳҵода?.. Убас чарак ҟаҳҵап шықәсыла ауаа ирхамышҭааит, иалахәыз Акаԥаа рчара ҳәа, иргәалашәалааит зеалазмырхәуагьы сышԥақыәмшәеи, ҳәа ихьаалааит– рҳәон.

Ушьҭа зегьы зҳоуп рҳәон еиԥш уааназа зынза дымцәажәазакәа итәаз Базала ижәлантәыз абырг Аиса ажәа иҳәар иҭаххеит.

– Шәгәаанагарақәа рзы ҳҭаацәа рыхьзала иҭабуп ҳәа шәасҳәоит, ҳаҷкәыни ҳчареи арԥшзаразы ишәымоу ахәычы шәахьемеигзаз даара сгәы арԥшааит… Амала ара чара дук аура ҳҭаацәара ишаҳнымаало шәасҳәар сҭахуп… Избанзар, ижәдыруеит Шабаҭ иҭахара ала ҳбылны ҳаҟоуп. Макьана аарлаҳәа мызкы цахьеит азы чара дук аура иԥшзам. Аха аханатә ишеибаҳҳәаз еиԥш, иаармаҷны ак аҟаҵара

иазхап ҳәа сгәы иаанагоит. Аҭаца лҭаацәагьы ишахәҭоу ирзеиҭаххәар урҭгьы гәыбҕан ҳарҭарым…

Аиса иажәақәа ацәажәараҿы акәап ақәнарыглт. Аиашазы ачара ақыҭа ирзеиԥшын азы аҭаацәара аҟынтә ралацәажәара ԥхашьаран. Ақыҭа ирызбар акәын аха уажәы Аиса игәаанагара ақыҭауаа иеицҿакны ирыдыркылеит.

* * *

Мариса Ҳаным лқыҭауаа азынра рылаҳаанза Базала ичара аура збаны аеазыҟаҵара иалагеит. Усгьы уаанза Амра лҭаацәа ирацәажәахьан урҭ иҭахны дцазар даргьы ирызбаша ишақәшаҳаҭхаша рҳәахьан. Ҩыцьа аҧкәынцәа нашьҭны аҭацамҳара аҟны Амра илҭахны даама, мчыла дааргама ҳәагьы лазҵааразҵәҟьагьы иаҭахым ҳәа ирыԥхьазахьан. Ажәак ала аҩганкгьы зегь рыла ианеиқәшаҳаҭха, ушьҭа ачара аура ада ус нымхазацызт.

Азынра ааиаанза ачара рурц азы жәамш арҟара аамҵа рымазар акәын. Избанзар, харантәи рыуацәа аарыԥхьар рҭахын. Қьефқьен Иениҵьаами, Шьмаф иқыҭауааи, Ефтениа азиа ааигәара иҟаз Албузбеии, Ҳаҵьы Шәлиманбеи иқыҭеи насгьы азахәцәа рқыҭа Ҳачемизааи адырра рыҭатәын.

Аамҵа мгазакәа зегьы адырра рырҭеит. Хымԥада рыуацәа адырра анроуаз Аҳмеҭ Чаушгьы Базала ачара иураны дшыҟаз иаҳахьан.

Аҳмеҭ Чауш иусурҭаҿы иуада дыҩнагьежьуан, «иаҳаз хеиҵару иыздыармызт… Ауаҩы уихәаԥш… Ҳара иҭакразы ҳаиҭатәоуп, иара амш ҳалигошәа ачара иуеит… Арии ауаҩы еилагак иакәзар акәхап… Мамзар сара сцас ҳәа даҿызар…» ҳәа иԥацақәа рыркәыкәра даҿын.

Аҳмеҭ Чауш ԥытрак аҟара дмырмыруа ауада даныҩнагьежьы ашьҭахь ихаԥыцқәа еихарҷәҷәаны иҭачкәым ааираҵәан: «Уара ус иуаҭахызар иҳаибарбап Базала ефенди, уара уоума, сара соума?…»

* * *

– Ишԥа уҳәеи? Уажәы уаргьы уҳацааларц уҭахума? – иҳәеит Алхас.

– Ааи… Шәаргьы шәақәшаҳаҭзар, сшәыцнеир сҭахуп, ҳамҭакы араантәи сыкәҵроуп…

Гыԥ агәра имгазеит азыҳәан Базала иблақәа днархыпԥшылеит… Амала аиаша шиҳәоз иблақәа ирнубаалон…

– Сыҷкәын ҳара уара ҳшудыруеиԥш ҳуаа бзиақәазам. Иахьа ҳанхаԥуп, уаҵәы ққәылаԥуп. Иалукааша ҳара ҳаԥсҭазаара ԥсҭазааразам… Уара азынра укәаԥзах ууаҷьаҟ уадтәала… Мызқәак раамышьҭахь усгьы ааԥынроуп, уҟәыд, уҷьықәреи, ухәыл уҳәа, еиҭоуҳап, иурашәап, аарԥара ҟалар азы рыҵоуҵап, ҭагалангьы уца урҭәып… Абас ала укәаԥза уынхалап… – ҳәа днаиацәажәеит. Аха Базала иахьхәуа иакәзамызт.

– Гыԥ абзиара узыҟалааит уажәақәа иашоуп. Саргьы сқыҭан, сыԥоны сырԥырҵыр сҭахзам. Адгьыл ақәаарыхарагьы шаҟа игәхьаазгоз сзеиҭаҳәом, аха аҵыхәтәантәи ахҭыс аамышьҭахь ара сышԥанхари?… Умбазои аруаа еынлагьы-уахынлагьы исышьҭоуп…

Аҵыхәтәантәи ахыҵсқәа Гыԥгьы идыруан, ргәылара зегь раԥхьа игылаз уаԥоы ишьра уыс мариамызт. Уажәазы аруаа мацара ишьҭан, аха хара имгакәа Идрис Ага иуаажәларгьы ишьҭалараны иҟан. Базала Идрис Ага иганала азәгьы дицәшәомызт, аха аруаа дызлариаауаз, аҳәынҭқарра дузза узлаҽагылоз?..

Алхас маҷк данхәыц ашьҭахь Базала даеа ажәалагалак изыҟаиҵеит.

– Зегь рыла иеиҧу уара даеа ԥсыуа қыҭак ахь уцаны нхара уалага… Усгьы ари ахынҭаԥынҭазы ауаа цқьа иеибаздырзом… уара уԥшаарагьы рцәыуадаԥохоит…

Базала ари дзақәшаҳаҭхомызт иқыҭа ааныжьны, ихьзцәкьа ԥсахны даеа қыҭак аҟны нхара изидкыломызт. Иҟаиҵалакгьы арҭ ауаа ақәиршаҳаҭхар акәын. Иара иаасҭа кырза зхыҵуаз Алхаси Гыԥи раҳаҭыргьы гәаҭаны маҷк даарыхзасырц инақәикит.

– Шәымшәан абааԥсы, сан дысҭахуп ҳәа сҵәыуарым. Уи дсыԥхеит кырза ҵуеит… Насгьы ишәхашәмыршҭын ҳара ҳҷеишәаҽы аиҵбы иҟаиҵаша ус гәарҭак ыҟоуп излазбо ала шәаргьы аиҵбык дшәыгыуп… сара сшәыдышәкылар шәаргьы шәҭынчымхоз!..

Алхас уаҳа изымычҳакәа аҟырҟырҳәа аччара дналагеит. Гыԥ иакәзар, иԥьымшьқәа ҵархәы рыхәаԥшра даҽын.

Базала еиҳарак Алхас маԥ шиҵәимкуаз агәра игон, аха Алхас дышилабжьац дилабжьон.

– Ҳара ушьҭарнахыс аҽеага ҳазкуам Базала сашьа! Иахьа уажәраанза бԥьарла ҳхы ныҟәаҳгеит… уи ада акы ҳаԥсам… Амала уара? Уара уынхаԝуп, анхареи аарыхреи бзиа ишубогьы збоит. Абԥьар ԥсыхәа анумоулаак ухы иаурхәоит. Мамзар иубаргьы иузычҳауам. Уи амшала даҽеазнык ухәыц… Ари амԝа уара узы хынҳәышьа амамкәа иҟалар ҟалоит… – ҳәа даҽеазнык дахьирхәыр иҭаххеит.

Алхасгьы Гыԥгьы Базала абԥьар аныҟәгара дшазҟазаз рдыруан, иара рыблалагьы ирбахьан. Амала зегь дарароуп нхаԝы ҷкәынак дырцырҳәаны дыргар ргәы иаҭахзамызт. Арахь хара имгакәа ичарагьы ҟалараны иҟан. Аха уаҳа мԝак шимамызгьы рбон.

– Усгьы уҳаиааирц уызбазар, уаала ус анакәха!.. Амала иасҟьынагьы уызҳацныҟәазом… Уусҟәа шыманшәалахаз еиԥш, ууаҳацрыҵны уқыҭахь ухынҳәыроуп…– иҳәеит Алхас.

Базала ииулаак иҳәатәы иазааигахьан азы даақышәырччаны Алхас аҭак иитеит.

– Ибзиоуп уажәазы шәахьцо сшәыцнеип, нас аҭагылазаашьа ҳахьнанаго ҳахәаԥшып, аамҭа анааилак еиҭах шәара ишәызбап…

Алхас иагьа дақәшаҳаҭзаргьы Гыԥ макьана иуамызт.

– Уара иуҳәо уыздырзом Алхас! Ҳара ушьҭа ҳахьцалаак Ахьшьаԥа Аҳмеҭ игәаҭ ҳацзаауеит… Ауаԝы аҳҭынра дадҳәалоуп иахьабалаак ауаа имоуп… Иухашҭама арахәқәа реиԥш дыхәны дхәаауа дшыҟаз дынҳажьит… Уажәгьы иеихсыз ауаԝгьы дҳацны ҳшыҟоу иаҳар ҳаҭоу имшхара!..

Аҵыхәтәан иҿыцқьоз ажәа дахьхәызаргьы ушьҭа иҳәахьан. Иаразнак инапы Базала иҟәаҟәа иныкәҵаны игәы аҟаҵара дналагеит.

– Сажәа даҽеакала иеилумкаан Базала… Ахьшьаԥа Аҳмеҭ уахьиеихсыз уара уаасҭа сеигәырҕьеит… Аха уи аҳәа дҳаҭрызаарангьы дыҟазам… Усгьы иаҳҭахы-иаҳҭахым ԥьара ҳаиҿамҳар аузом… уи амшала уара амца уаласыжьыр сҭахзам… – арҭ ажәакәа аниҳәоз Базала дышихзызаауазгьы еилукаауан.

Базала аҭак ҟаимҵакәа дгылан, Алхас иакәзар, Базала игәы имыхьырц азы иаразнак ажәа дналагеит.

– Аицәажәара абас ала ихыркәшоуп аԝызцәа… Иааркьаҿны иаҳҳәозар Базала дҳацзаауеит… Усгьы ессымша

ашәарҭа ҳҭагылоуп, х-бџьарк ҩ-бџьарк раасҭа реиҳа иеиҵьуп… Насгьы ахпатәи абџьар аҵыс бла ҭнахуазар уаҳа иаҳҭахузеи?..

Гыџгьы иамуашәа аниба инапқәа ҩышьҭихын дрықәшаҳаҭхеит.

– Иеилкааун ушьҭарнахыс ҩыџьа ахагацәа рырххара сықәшәоит… Амала мышқәак ҳааԥшып ҳҩыза ичарагьы ааун, иаргьы аҭаца дааныжьны иаразнак даханы дцар еакала иеилкаахоит. Усгьы ҳара иаҳзыԥшу азәгьы ыдҟам… Иара абри аамҭазгьы ҳазхара ҳнашәарыцап…

* * *

Шьмаф ҩымш рыла иаҳәашьеи иаҳәашьаԥацәеи изхара ибарц иҭахын, аха ус имариамызт ҩымш ракәым ҩымз иеицызаргьы иеибырҳәаша рыман, рыгәхьаагарагьы рзыртәомызт. Уи азы Шьмаф ишиҭахымызгьы ушьҭа дцарц шаҭаху иаҳәашьа иналеиҳәеит. Синемис илурцгьы дыҟазамызт.

– Иуҳәо закәызеи Шьмаф?… Макьана ҳазхара уҳамбазакәа уоусышьҭуа џьушьома?… Ҟалашьа амазам…

Шьмафгьы ацара иҭахымызт аха аҩны даақырҵижьҭеи кры ҵхьан. Иҭаацәагьы ушьҭа изхьаауазар акәхарын. Насгьы аҵыхәтәантәи аамҭаз Османтәыла аҭагылазаашьагьы шәарҭан азәы ихала акәым агәыԥқәа ахьныҟәозгьы ақәылаҩцәа рԥырхагахон.

– Биашоуп Синемис, саргьы сызхара шәысзымбеит… аха ихадароу ҳаибамбеи… Ушьҭан лассы-лассы ҳаиҭанеиааиуеит. Насгьы ибхабмыршҭын бҭацеи башьа иԥацәеи шәара шәызбахә иазыԥшуп… Уажәы шаҟа ишәеигәырҷьо Анцәа идырып… Иаарласны ажәабжьқәа рзызгароуп… – ҳәа Синемис диргәыбзыҷыр иҭахын Шьмаф.

Синемисьы лгәы ԥшааит Шьмаф диашан, еиҳаракгьы лҭаца дналызхәыцит. Анцәа идыррын уажәы лҭагылазаашьа зеиԥшраз. Амала зегь дарароуп даеа ԥыҵк даанылкылар лҭахын.

– Ибзиоуп Шьмаф!.. Аҵыхәтәан сужьеит… Уцара азин ҟаҳҷоит, аха акы заҵәык аҳәара сымоуп. Уаҵәы ақыҭаҽы ачара ыҟоуп, убри уеалархәы нас уаҳәшьаԥацәагьы уцны амҩа шәеицқәлап.

– Ииашаны исаҳама?.. Саҳәшьаԥацәагьы сыцны ицоит бҳәама? – Шьмаф иԥьашьаны азҵаара даҽын.

– Мамзар иуыцны инеир уҭахзами?

Шьмаф дгәырҧьатцәа дыҟан.

– Ибҳәашьоузеи аилага бара, ишҧастҵахымхо… Ахәыҷқәагьы имеибадыруеи… шаҟа шықәса цхьоузеи цьара машәырла иеиқәшәаргьы изеибадырзом…

Синемис Шьмаф иҟазшьа лдыруан азы лыҷкәынцәа рыла даҽеа мышқәак дааныл кылар лҵахын.

– Ех, арарнза уанаах уатцәтәи ачараҽгьы уызхара укәашап… Усымбеижьҵеи акәашара ухашҵма? Ианаамҵаз ақытаҽы зегьы уреиҧьын…

Шьмаф иқьышә наирҧәит.

– Наҟ бысҧырҧ, акәашара шҧоухашҵуеи? Аиашазы Османтәыла ҳааижьҵеи ҳазхара ҳзымкәашазац, аха зегь дарароуп башьа аҵаҳмада дбашазам… Абыржәгьы сшьацәкьарақәа срықәгыланы скәашоит…

– Нас ус анакәха, уатцәы уаҳбарц ҳаҟоуп… Амала иухоумыршҵын арҵ аубыххәа уаҳа наҵахымкәа икәашоит, иызмкәашогьы уаҩыс дрыпҳьазазом… Уи азы хьымзҭ сымуырган Шьмаф!.. Нас уара ушьҵахь абзахцәа акәашаратцәкьа рыздырзом ҳәа ххымлааит…

Шьмаф маҷк аҟара игәы ааҧжәеит.

– Иаҳбап сара сакәу мамзар аубых ҵаҳмада ччиақәа ракәу иеиҧьны икәашауа… – иҳәеит насгьы ҽыц акы игәалашәазшәа.

– Амала ибдыруазааит сара зегьы срыцкәашазом, уи азы зегь раасҵа иҧшзоу, иреиҧьзаны икәашо аҵыпҳа дысзышәҧшаароуп, мамзар скәашарцгьы сыҟазам…

Синемис арҵ ажәақәа лызхара ддырччеит.

Уаргьы иуҳәазеит Шьмаф, уара иҧшзам аубых ҵыпҳа дубахьоума? Насгьы акәашаразы азә лаасҵа азә деиҧьуп… баша уарцлабны… ушьацәкьарақәа ҧыумыцәцәааит…

Шьмаф илабашьа адгьыл иларсны:

– Сшьатцәкьарақәа ҧыҧцәцәаргьы абзахцәа рзы ажәак дсырҳәом.

Аешьеи-аеҳәшьеи абас ихааза ианеицәаажәоз Синемис лыҷкәынцәеи Ҭемыри аҧенџьыр иатцагыланы ашьшьыхәа ишырзызырҩуаз рыздырзомызт…

* * *

Ҭемыр аубых қытахь дааижьҵеи уаҳа наҵахымкәа аамҵа ихигон, асцәкьа иҧсы ҵанатцы дҟамлазацызт. Ҳажьгери Шаҳангьери дрыцны ҽынла рыкәша-мыкәша иҟаз Кав-

казаа рқытақәа еимырдон, археи иаакәыршаны иҟаз ашьхақәа ақытақәеи рыла итәын. Ҭемыр иахьцоз-иахьаауаз иабду Аслангьери диазцаауан аха избахә ҳәа акагьы имаҳазацызт.

Ачкәынцәа еынла иааԥсаха ианеимдалаак ашьтахь зегь дарароуп, ианыхынҳәлаак атацамҳарахьы имоахытцны, шаанза ишәаҳәо икәашо аамта рхыргон.

Ҭемыр аубых қытаҽы акалашәа дыҟан. Избанзар аубыхцәа зны аԥсуаа иреиԥшын зны – азахәцәа… Ҭемыр ара дахьыҟаз ԥсыуа қытак аҽы дыҟоу мамзаргьы азахәцәа рқытаҽы дыҟоу изеилыргазомызт. Аԥсуааи азахәцәеи рыбжьара иҟазшәа акәын аубыхцәа шыҟаз. Рычкәынцәа ианрыхәаԥшуа угәы еизҳауан, рҭыԥҳацәа рыԥшзара акәзар, еиҭаҳәашьа рымазамызт.

Уахынлатәи реидтәалараҟәарҽы кашенк дизырԥшаарц анырҭахха идырбаз аҭыԥҳа ԥшза лакәымкәа, зынза изыԥшнымыз ҭыԥҳак далихит. Избанзар уи акашенцҽкьа диман Шьмаф иқытаҽы дынхон, ларгьы данакәшаҳаҭхалаак ԥҳәысс дигарангьы дыҟан.

– Ақыта аҭыԥҳа ԥшзацәа дара шыҟаз Ҭемыр кашенс Гәуԥсо дахьышьҭихыз мачк иааргәамԥхазаргьы идыдмырдырит аха рыонытцкала: «Даԥсуами! Аҭыԥҳа ԥшза ирылидыраауеи?..» рҳәон. Амала Гәуԥсегьы Ҭемыргьы аҽаԥыц рҽан азы урҭ рзызырора зегьы иргәаԥхон. Абас ишцоз ачара аамта ааит.

Аҭаца лҭацамҳараҟынтәи уарадеида ҳәо ачара ахьыруаз аоны аҟынза аеы дакәыртәаны даргон. Аҽар уардеида ҳәауа ашьшьыхәа аныкәара иахаҽыз аҟәкәаҳәагьы ахысра иаҽын.

Аҭаца аоны данырнаргалоз аҟамакәа дрытцасны итатаза жәцәак дықәгыланы дыроналон. Цхакгьы лкьышә иныкәыршьуан. Аҟамакәа ацәгьа-мыцәгьа адәахьы инхааит ҳәа еиҽаркшон, ажәцәа татагьы лҟазшьа ҟәымшәышәхааит ҳәа дықәдыргылон. Ацха акәзар, лбызшәа хааза иҟалааит ҳәа лкьышә иныкәыршьуан.

Аоны ироналаз аҭаца дышиашаз луадахь дыргон. Амҳара зыхьзыз ари ауада аҟынтәи ачара дахәаԥшуан ауаа адәахьынтәи лара дырбазомызт. Лааигәарагьы аҽар мацара ракәын иҟаз, аонылара иакәиҭыз.

Асасцәа иеицрыхәхәа ачарахь аара ианаҽу, амаҳә дахьырымбаша ҭыԥк ԥшааны ичара ахәаԥшра даҽын. Амала азәгьы дрымбар акәын, мамзар иусҟәа цәгьахон.

Ҳажьгьерии Ҭемыри амаҳә иҽахьиҵәахуаз ахәы ихәнаны мазала шьҭахьла инаихагылеит. Амаҳә ачарахь дахьыԥшуаз азы дара гәеимҭазацызт. Хажьгьерии Ҭемыри ԥыҵрак амаҳә инаишьклаԥшы аамышьҭахь:

– Абаапсы уҵҟьа аҩыза! Ақыҵа аҳәса рҳәымсаҕҟәа кны арахь иаауеит!.. – ҳәа иҳәоҳәо иалагеит. Амаҳә игәы ҭкьаны дҩаҵкьеит. Амала иҽаԥхьа ацкәынцәа аниба ишилахәмаруаз еилкааны дрыцаҟьо далагеит.

– Ҳаит, Анцәа абзиара шәзыҟаиҵааит, сгәы ҭышәкьеит, аҳәса аауа ԥьшьаны сыбналон араантәи…

Аригьы ажәытәтәи ҵасын. Амаҳә мазала ичара дшахәаԥшуа аҳәса дгәарҭар, аҳәымсаг ала дыԥхадырсыр акәын. Амаҳәгьы уи азыҳәан акәын игәы зыҭкьаз.

Ҳажьгьерии Ҭемыри изаацәкьаз амахә игәы мҿыцьырц азы иацәажәаразы акәын. Амаҳә ивараҽы игылаз Ҭемыр дихзасуа далагеит.

– Ее, изласаҳаз ала уаргьы ҳқыҵа уамаҳәхозаап… Умшәан Гәуԥсе дҭыԥҳа бзиоуп… Амала уажәнатә угәы уеаныстцап, лнапы ԥыҵк ихьанҭоуп, иудыруаз…

Ҭемыр уи диҵахозма.

– Уи настәи усуп, ҳара иахьатәи ҳахәаԥшып, уара иааугаз лнапы зеиԥшроу гәоуҭахьоума, арҭ аҭыԥҳацәа рҟазшьа иҩнрахаанза иузеилкаауам. Сан урҭ рыжәла данахцәажәо, урҭ рҭыԥҳа ҭацас лгара уаҟәыц, реимаа наганы ахыб иқәужьыргьы уԥсаанза ҭынчрак уоураны уҟазам лҳәон… Амаҳә иԥьымшьқәа ирхәхәаны аҭак иитон.

– Мышкы зны ҳаҩны усасхар абарҭқәа зегьы уҭаца ишласҳәо удыруаз…

Абас ацәажәара ишаҽыз даеа ҷкәынцәақәак анааи, амаҳә урҭ дрызныжьны дара ачара ашҟа еиҭахынҳәит.

* * *

Шьмаф иҷкәынцәа Беслани Ҟаншоуи Базала ичара раҳәаразы ирзааз Баҭа доурмышьҭзеит. Аҷкәын амҩа харантәи дахьааз азы дааԥсаха дыҟан. Ачара ахьраҳәазгьы дааараза иеигәырҵеит. Бзиа ирбоз Базала ичарагьы реаладырхәуан, Дузԥье аганахь иҟаз рабгьы дыԥшааны ианаауа

иеицаауан. Ианцашагьы Измит Нусрет Чауш иҽы икыдгыланы аиццара ргәы иҭан.

Баҭагьы уахык иҧсы анишьа адырԥаҽены Шьмаф иҷкәынцәа ачарахь адәықәларазы реазыҟаҵара иалагеит. Баҭа, иуал ахьыниагзаз азы дгәыргьаҵәа дыҟан. Избанзар ишәарҭазаз амԥа ихала ихганы раҧхьа Иениҵьаами ақытаҽы днеины Ҳаҵьы Абдуллах Ефенди раҧхьа днаргылаланы ааҧхьара риҭеит. Нас уаантәи дышиашаз Измит днеины Нусреҭ Чауш ажәабжь наиаҳәаны аҵыхәтәаны Шьмаф иԥоныҟа днеит. Иагьа ишәарҭазаргьы ари амԥа ду ихала данын Баҭа, ишәакәи иҷкамеи рыдагьы дзыққәгәыҷуаз акагьы имамызт. Амала иоура-итбаарала Адауы дахьиԥызаз азы ус мариала азәгьы дзиҧырхагахазомызт ҳәа иқәгәыҷуан. Избанзар аицлабраҟәа рҽы хԥоык дрыцеиқәҧаны рыхԥоыкгьы аҵаирхахьан.

Хымҧада ас дыҟоуп ҳәа ахы зқәымшәогьы азә иакәзамызт. Ауаа ирыцәлоз, икылатәаны иреихсуаз ақәылаԥоцәа иахьабалаак итәын, амала уи иразҟгьы иакны усы азәгьы дрыцәымшәакәа иус наигзахьан, ушьта даныхынҳәуа рызгьы иеицын азыҳәан ашәарҭа ыҟазамызт.

Амԥа ианыцәла Шьмаф иҧҳа Гошениагьы дрыцын. Гошениа ганла аҽеы данакәтәа нахыс, ахацәа дрыҵамхакәа дышҽеыбга ҟазаз иаразнак иубарҭан.

Измит ианнеи ишиашаз Нусрет Чауш ишҟа имԥахыҵны. Уигьы дмазеины дрызыҧшын. Акы инацҳаны иаразанк амԥа иқәлеит. Нусрет Чауш аҳәынҵқарра адҵа ала дахьымцоз азы армаҭәа ишәзамызт, аруаагьы ицзамызт.

Амала аԥызцәа иреимҳәаз ускгьы иман Селим Ҧаша ахҵәацәа ҧыҵԥык Дузҧьеҟа риагаразы иԥоны иитаз ашәҟәы Дузҧье ахада ииаҭаразы игон. Уи азы Мариса Ҳаным лкыҵахь ицаанза Дузҧьеҟа дымԥахыҵырц итахын.

Дузҧье акыдгылара Шьмаф иҷкәынцәагьы ирҭахын избанзар, раб рҭынхацәа иҧшаарц азы уахь дышцаз раҳахьан азы уаҟа инаиазҵаар, дрыҧшаар рҭахын.

Измит иалҵны Сапанҧьаҟа аныҟәара ианаҽыз агәыҧ иалаз зегьы ргәы ҭыҧ-ҭыҧуа иҟан. Еиҳаракгьы Нусрет Чауш. Мызқәак раахыс иимбацыз Кымараҧьа дибараны дахьыҟаз азы акаҭа иҭаркыз аҵыс даԥызан. Арахь иажәагьы ахьизынамыгзаз азы даараза дыҧхашьон.

* * *

Аҭаҳмада Шьмаф, ашьыжьтәи езан абжьы ала данааԥш, макьана имшазацызт. Аиарҭа данылатәа иацтәи ачара дзалымҵызшәа дыҟан. Аҕәи алабеи еинҟьаны амырзакан иацырҳәо иара шаҟа дкәашаз…

– Иббама Синемис! Сара ибасымҳәазази арҭ аҭаҳмадацәа башьа иаасҵа иеиҕьны изыкәашарым ҳәа. Иҟасымҵеи исҳәаз! Ақыҵа иреиҕьыз аҭыԥҳаи сареи ҳшьацәкьарақәа ҳрықәгыланы ҳмеицыкәашеи… – ҳәа ихы ирехәо даацәажәеит. Амала ихла дахьыҟаз азы арҭ ажәақәа иара ида изаҳауадаз.

Иашаҵәҟьаны ачара бзиа ҟалеит. Ақыҵақәа зегьы рҟынтә ауаа ирацәаҳоны реаладырхәит. Иагьа, агәаҟра, арыцҳара, амамзаара рымазаргьы аԥсҭазаара иеиканауашәа рхы мҳаԥыргон, рызхара ишәаҳәеит, икәашеит, ихысит. Аеқәа инарықәтәаны ихәмарит, ари ахәмарра убасҟаҟ реарҭеит имаҷымкәа ауаа ахәрақәа рмоур амуит.

Шьмаф ԥшак ааиҿасып ҳәа днеин аԥенџьырқәа ааиртит, ауада аҳонытҵқа аҳауеи алашареи рыда аҵарақәа рбыжьқәагьы аахонаҳоит.

Езан абжьы ацәа иалнахыз даеазәгьы дыҟан. Сименисгьы дгылахьан, аха аҿар раарԥшразы езан абжьы акәым абзарбзан ҭҟьаргьы акагьы иахәомызт. Избанзар, урҭ ашамҭазы ауп шьҭалараҳәа ианааз..

Ачара анеилгалаак ашьҭахь амаҵ зуз ақыҵауаа рзы ачара руан. Уи аҿари аҭацеи иара амаҳәгьы рыладырхәуан, амла иуадаҳозы ахәмаррақәа рзыруан, нас ҵхабжьон иеизныжьны рыҳонқәа рахь иеилыҵуан, аха ачқәынцәа аҳоны ианааиз шьыжьын, уи азы амра ԥыҵк иҳоаскьаанза ицәозар акәхарын.

Синемис аԥенџьыр абжьы ала Шьмаф дшааԥшыз анеилылка днеин ишә днасит, аха аҭак лаҳаанза ауада данықонала Шьмаф аԥенџьыр дылагыланы адәы дықәԥушан.

– Иаха узмыцәазеи Шьмаф? – лҳәеит Синемис. Шьмаф аиарҭа днықәтәаны иаҳәшьагьы дтәарц анылирба ашьҭахь аҭак лзыҟаиҵеит.

– Мамоу, сыхаара! Дааараза ибзианы сыцәеит, зныкгьы смааԥшыкәа иаасыршеит, ааигәа ас сҵынчза смыцәазацызт…

Шьмаф ас иҳәон аха аиашазы зынзагьы дмыцәазацызт. Ашьыжь иаҳәшьа дааныжьны дышцо дырны дышԥацәарыз… Ушьҭан иԥеиԥшхоз иабеидыруаз, амҳа ха-

ран, иаргьы иқәрахь днеихьан аха ушьҭан, ҽазны изеибам-бар ҳәа дахьхәыцуаз игәатцәақәа былуан. Шааныза абарҭ дырзхәыцуа илахьыҥца игәы азыҧжәо днаҳәы-ааҳәхьан.

– Шьмаф иахьагьы умцар… даҽеа мышқәак уаанхар… – лҳәеит Синемис. Шьмаф дгәамҵырҳәа дшәаны лыбжьы иахьынзалылшоз ирҟәымшәышәны.

Аха Шьмаф зегь дара роуп дгәамҵит.

– Синемис, ас ҟабҵар, уаҳа арахь сзаазом! Ибхашҭма хымш раҧхьа ҳаҧсы ҭоу иҭамугьы ҳаздырзомызт, аха бым-бои уажәы быҩоны ҳаҟоуп… Анцәа ианиҭахха ҳаибаҧшааит. Ушьҭарнахысгьы Анцәа имчала ҳаицәыззом… Лассы-лассы ҳаиҭанеиааиуеит, ҳҳәыцқәа еибабабоит… уаҳа ибҭахузеи?..

Шьмаф иажәақәа рыла ақьызқьызҳәа аҵәыуара дна-лагеит Синемис. Ушьҭа Шьмафгьы илаҭырзқәа изынкыло-мызт. Нас зынза инеиҧырҵуазшәа рнапқәа рыла ҏеаа-икәдыршеит.

* **

Шьмафи ихәыцқәеи Дузҧье реиқәшәара иҧьашьахәын. Ахәыцқәа раб Дузҧье дахьырҧшааша ишазхәыцуаз, амҩаду аҽы ишеиҽаҳауаз ҧхызла ирбар ирызхаҵомызт.

Ҭемыри Аҭаҳмадеи ҩыҧьа иаҳәшьаҧацәеи иеицны, амҩаҽы ирҵаххаша хәыцы-мыцқәак раахәаразы амҩаду аҽы ишлеиуаз Аиҳабыра рхан аҽаҧхьа Нусрет Чауш изыҧшыз ихәыцқәынцәеи дареи ааиҽаҳаит.

Шьмаф «иҟоу шәзышьҭои?» ҳәагьы дырмазҵаакәа «ижәбома исыцу зусҵцәоу?» ҳәа ицыз аҧкәынцәа надирбе-ит. Шьмаф иҧкәынцәа раҧхьа азәгьы дырызмдырзеит, ишҧардыруаз усҟан ихәыцқәзақәан ииаанрыжьыз уажәы адауаҧшь еиҧш раҧхьа игылан.

Дук мырҵыкәа Гошенаи илдырит лаб ицыз изусҵцәаз.

– Арҭ Ҳажьгьерии, Шаҳангьерии роуп… Ҳаҳәшьаду Синемис лҧацәа!.. – ҳәа арҵәаа ҳәа дыҳәҳәаны игәыдылкылон.

Гошенаи лажәақәа рыла Ҟаншоуи Бесланигьы рхы аҭыҧаҽы ииаин рашьцәа ргәыдкылара иналагеит. Уажәы Дузҧье Аиҳабыра рхан аҽаҧхьа аныҳәа ду ыҟан. Илеиҩеиуаза ауаа иҟоу рзымдыруа аҽар ирыхәаҧшуан.

Кыр аамҭа аамышьҭахь Нусрет Чаушгьы иус далганы дкылсит, ушьҭа рыззегьы иеицны Мариса Ҳзаным лқыҭахь идәықәаратәы иҟан.

Ашәарҭадаразы Ҭемыри Баҭеи агәыԥ аԥхьа игыланы ицон. Шьмафи Нусрет Чауши иеицын, егьырҭ аҽар ракәзар, рызхара иеицәажәо аныҟәара иаҽын.

Амш ахәларахь инеихьан. Ақыҭа иалалаанза аҽар рԥылеит. Аԥылацоцәа аеқәа аетрахьы ианыргоз даргьы Ҭемыри Батеи иҩеишьҭаланы Мариса Ҳаным лыҩныҟа идәықәлеит.

* * *

Базала ичара икәаԥзах ацара ишаҽыз азәгьы дыззыԥшымыз хҭыск ҟалеит. Ачара ахьымҩаԥысуаз ашҭа аруаа акәшаны игылеит. Асасцәа иҟоу еилыркаанза Аҳмет Чауш ашҭа дыҩҭаланы Базала дыкны дирҭар иҭаххеит.

Иҟалаз ахҭыс Акаԥаагьы асасцәагьы ргәы днархьит, маҷк аҽымҭра ашьҭахь уажәы зегьы акака аҳәара иаҽын.

Ааигәа игылаз иқьалаҽы харантәи иааз аҭаҳмадацәа аԥшәмара рзызуаз Шкок Беи иҟалаз аниаҳа, асасцәа азин рымхны, ачара ахьымҩаԥысуаз ашҭахь дааит. Уаҟа Аҳмет Чауш Базала дыԥашаны дизааргарц азы ауаа рыршәара даҽын. Ақыҭа аиҳабза ашҭа данықәла ауаа рҷыт бжьы мгазакәа Шкок Беии Амҳеҭ Чауши ирыхәаԥшуа иналагеит. Шкок Беи иԥьымшьқәа ҵархәны ихәаԥшуаз афицар «бзиала шәабеит» ҳәа неиҳәеит. Исмаил арҭ ажәақәа анеиҭеигоз Аҳмеҭ Чауш зегьы иара ишихәаԥшуаз гәаҭаны иааицәымыҵхеит. Маҷк исырмыцхәыма ҳәагьы дхәыцуан, аха Базала иаанкыларазы иоуз аҭагылазаашьа ихы иаирхәар акәын.

– Бзиара жәбеит – иҳәеит.

Шкок Беи инапала аишәақәа наирбаны

– Харантәи шәааит, шәааԥсоуп… Шәлатәа шәыԥсгьы шәшьап Анцәа иҳаиҭазгьы акы шәнацҳап, ҳчарагьы шәырԥшзап… – иҳәеит. Аҳмеҭ Чауш аапҳьара аҽаԥхьа иҟаиҵара изымдыруа даанхеит, аха ари баша аамҭа агаразы иҟаҵоуп ҳәа дазхәыцны мап икырц избеит.

– Аапҳьаразы иҭабуп аҭаҳмада!.. Амала ҳара крыфара-крыжәра ҳмаазеит… Базала иаанкыларазыҳәан ауп ҳзааз… Уажәы имроукәа, сычҳарагьы ԥышәмышәакәа абри ауаҩы дысзаажәга… – иҳәеит. Амала дрыԥаҳәҳәошәа ицәажәашьа Шкок Беигьы ачара иалахәыз ауаагьы иргә-

ампҳазеит, аха иҟарҵашагьы акагьы рымазамызт, избанзар ауаӧы аҳәынҵқарра дырхаҵарнакын.

Базала иеыҵәахны ачара ахәаԥшра дахьаҿыз аҭыԥа ҟынтә иҟоу зегьы ибон, абыжьқәаҵәҟьа иаҳауан.

Акаԥааи асасцәеи рҿаԥхьа Аҳмеҭ Чауш ихымӧаԥгашьа Шкок Беи даараза игәы инархьхьан, аха ачара бжьихырц, насгьы ақыҵа аҿари аруааи иеиҿаимыргыларц азы ҭынч ихы мӧаԥигар акәын.

– Чауш иузымдыруазара ҟалоит, аха ҳара ҳҿы амаҳәцәа ачараҿы иузбазом… акәша-мыкәша рыҟазаарацәҟьагьы ԥхашьароуп. Уи азы Базала уажәы араҟа дузыԥшаазом уи абна дылоуп – иҳәеит. Шкок Беи иажәақәагьы ууанзатәи еиԥш ихаазамызт, амала зегь дарароуп иеаанкыланы дцәажәон. Исмил ажәақәа аҭырқәшәахь ианеиҵеига Аҳмеҭ Чаушгьы игәамԥхеит.

– Арахь усыхәаԥши аҭаҳмада! Уара узусҭоу сыздыруам, аха сара араҟа аҳәынҵқарра сахаҵарнакуп… Османаа срафицаруп… Уи азы ауаӧшьӧы Базала дахьышәҭахызаалак даааганы дҳашәҵ! – ҳәа ибжьы наиргеит, нас уаҳа аҭак дазымԥшкәа ируаа адҵа риҵеит.

– Лассы ақьалақәа зегьы еимаданы дшәыԥшаа уи ауаӧшьӧы!.. – ҳәа дыҳәҳәеит. Аха аруаагьы иара ихаҵагьы макьана Базала дрымбазацызт азы изышьҭоугьы дрыздыруамызт. Иеилкаахаз акы заҵәык абри ала ақыҵауаа дыршәар рҭахын.

Аруаа, анахь-арахь иеибарыӧуа ишықәыз, абнара аҟынтә хыс бжьык раҳаит, аԥшаара иаҿыз аруаагьы ахысбжьы ахьгаз ианынаԥшы рҿаԥхьа иҟаз ахәы аҟны акәымжәы кабала иеилаҳәаз уаӧык дырбеит. Ҷла дук амҵан дгыланы иарҧа напы ала иикыз ашәақь шьҭыхны рыхәаԥшра даҿын ихаҿсахьа ахҭарԥала иҵәахын азы дызусҭоу узеилкаауамызт.

– Чауш баша ақьалақәа урыӧнаҳауа сумԥшаан. Аҳәсеи ахәыцқәеи рыргәаҟра уара иунаалом… Абар сахьыҟоу, сагьуцәшәом… Усгьы ухымӧаԥгашьала счараҿы схы цәырсгартә сҟаҵаны, ахьымзҭ сургеит… Шкок Беи дузза амц уеиҳәозма? Уа сшыҟам уеимҳәеи?!. Уажәы ауаа уырҟәаҵны ууаи, арахь сузкуазар, саанкыла!.. – ҳәа дыҳәҳәеит.

Ари ауаӧы зегьы иааԥьаршьаратәы ицқьаны ҭырқәшәала дцәажәон, дшаԥусаҵәҟьазгьы аарлаҳәа еилукаауан.

Аҳмеҭ Чауш иибаз-иаҳаз ала афымца исызшәа дҟалахьан, уаҩы изхамҵо акы акәзамызт. Ауаҩы диҽагыланы диқәмақаруан.

– Лассы даанышәкыла, ари ахымдыр! Дыҧсы-дыбза даанышәкыл!.. Сара сылахәмарра зеиҧшроу ишәырба… – ҳәа ахәы даҽалеит.

Ҧыҵҩык ауаа Аҳмеҭ Чауш ишьҭаланы идәықәлеит иаанхазгьы ршьамхы иҩықәгыланы ахысра иалагеит. Аха ахәы иқәгылаз ауаҩы абна дылалаланы дызхьан.

– Базала деилагар ҟалап – иҳәеит Шкок Беигьы игәы ԥжәо, – зынза иаҭахымкәа баша афырхаҵара иҽазикит, ачараҽы ихы цәырганы ҳаргьы ҳасасцәа рҽаҧхьа ҳирҧхашьеит… – иҳәон.

Шкок ивараҽы игылаз Шьмаф дааҧышәырччаны инапы Шкок Беи иҟәаҟәа инықәиҵеит.

– Абааҧсы сыуа бзиахә… ааигәа, сажәит уашьҭа ҳәа ансоуҳәаз, ихасымҵазазт, аха иҵабыргыҵәкьаны уажәызаап, унапала иуаазаз ачкәын дуцәҩашьеит, дузымдырит… – иҳәеит.

Шкок иҟоу изеилымкаазацызт.

– Иаанагои иуҳәаз?… – ҳәа днаиазҵааит.

– Шкок сыуа! Ублақәа бзианы ишырымбо еиҧш улымҳақәагьы ираҳазом. Аҧхьан ахәаҽы иаҳбаз ауаҩы Базала иакәзар, саргьы ушьҭарнахыс Селим Ҧашьа соуп…

Шкок реиҳагьы иҵьашьаны Шьмаф дихәаҧшуан.

– Уара иуҳәо закәузеи Шьмаф, ахәы иқәгылаз Базала иакәзамзи? – ҳәа диазҵааит.

– Сара исҳәаша сҳәеит. Уи Базала иакәзам, избанзар ҭырқәак иаҟара ибзианы аҭырқәшәа иҳәон, сара шәара шәаасҵа жәаха шыкәса раҧхьа Османтәыла сааит аҭырқәшәагьы хар амамкәа издыруеит, аха ари аҟара саргьы исызҳәарым. Базала иакәзар, макьана ааралҳәа аҭырқәшәа иҳәоит. Нас уажәы исаҳәа аҧхьан иаҳбаз Базала иакәызма?..

Шьмаф иажәақәа рыла Шкок ихшыҩ зынза иеилапаҭеит. Ақыҭаҽы аҭырқәшәа здыруа Исмаил заҵәык иакәын аха уигьы араҟа дыҟан. Нас ус анакәха дызусҭадаз ари ауаҩы?

Абарҵқәа зегьы Базалагьы ибон аха акагьы ԥьеишьазомызт, избанзар уи ари абжьы зтәыз дидыруан Алхас иакәын уи…

– Ааит, цыхәа баба!.. Шәышықәса схыҵыр схаҽы иаaиуамызт ари аҩыза аус!.. Уыххьандаз Алхас… – иҳәеит Базала.

Аҳмеҵ Чауши ируааи Базала ишьҭаланы абнара ианыылала Шкок Беигьы асасцәа рахь ибжьы наиргеит.

– Ҳасасцәа бзиахәқәа! Иаҳҭахымыз хҭысқәак ҟалазаргьы, ушьҭа ҳчара ҳахьаанхаз аҟнытә иацаҳҵап, – насгьы дыхәмаруашәагьы ҟаҵаны.

Аҧхьан ахәы аҽы ижәбазгьы Базала шиакәым жәдыруазар сҭахуп. Дызусҭаз макьана исыздыруам аха, ҳара ҳаҷкәынцәа дызусҭазаалак ичараҽы абас ихы цәырганы ҳирҧахшьазом, убригьы жәдыруаз… – иҳәеит.

Шкок иажәақәа асасцәа зегьы арҧышәырччеит. Ушьҭа ачара азыхынҳәра аҭахын…

* * *

Ачара ҟалеижьҭеи мчыбжыык цхьан. Базалеи Алхаси арҩаш ахықә аҟынтәи амшын ахьубарҭаз ахәы иқәтәаны инаҧшы-ааҧшуа ацәажәара иаҽын. Базала иикыз ахаҳә алада инаиыршәын,

– Алхас ушьҭа араантәи сықәцроуп, умбазои иассымша сара сымшала аруаа ҳқыҵа иакәло иалагеит… Ақыҵауаа аҭынчра рцәызит… Аруааи ҳҽари иеиҽагылар, иеиҽахысыр иакәым ахь ҳкылнагар ҳәа сшәоит… – иҳәеит.

Алхас Базала иажәақәа дааараза дреигәырҧьеит.

– Анцәа уиныҳәааит сашьа! Гыцгьы саргьы мчыбжыык аахыс абри аамҵа ҳазыҧшын! Иудыруеит уара ууаныжьны ҳамцарц азы ҳаузыҧшуп… Уаргьы ушьҭа ҳцар ҟалоит уҳәозар, амҩа ҳақәлап!..

Алхас арҭ ажәақәа аниҳәа ашьҭахь дҩагыланы,

– Гыц гәырҧьаеҳәаша исҭароуп… агәҽыҧь даганы дшытҟәацра дыҟан… арахь дыҧхашьаны изыҳәомызт акәымзар, даеа мышқәак ас ҳцар дыбналар ҟалон! – иҳәан ақыҵахь иҽынеихеит.

Базала дбылгьозшәа дыҩуа амардара илыбаауаз Алхас дахьихәаҧушаз, аҵыхәтәантәи аамҵа ихҭигақәаз дрызхәыцуа далагеит. Идрис дахьишьыз абыржәгьы дазхьаауан, уахынла иҧхызқәа дрылалон, аха иҟаиҵарыз уигьы иҧсыцәгьареи игмыгреи рымшала акымзаракы зхарамыз аҷкәын хазына Шабаҭ дишьхьан. Базала уи ишьа имур

усҟангьы Шабаҭ иԥхыз далалар ҟаларын. Абри аҳоыза алахьынҵа амшала Анцәа дизгәамҵит Базала.

«Сукәыхшоуп Анцәа ду! Амала ауаа аԥсы уара ирхауҵазар, уара ирымумхуеи! Ҳара ҳзалауҟьашьуеи уиа ҟара амч умазар, ишьтәу ауаа уара иаԥырумго?..» иҳәон.

Даеа ԥыҵрак абас дантәа аамышьҭахь иаразнак дҳагыланы Алхас дызлацаз амҳа ала иқьалахь ддәықәлеит. Ақыҵа акәша-мыкәша аруаа ыҟазаргьы ҟалон аха аиҳабацәа дахьырымбаша ада акагьы хьаас имазамызт. Аруаа ааигәахар усгьы иԥшыхәуаз ачҟәынцәа аԥсаатә быжьқәа рганы игәы иеанырҵон. Ажәак ала аруаа ааиааныа Базала адырра иоуан.

Азәгьы дрымбакәа иегәаҭаны иқьалаҽы даннеи Амра дшизыԥшыз ибеит. Зынза дымхәыцкәа иизабаз леиҳәеит. Ари аныҟаиҵоз лыблақәа дзырхыԥшылазомызт. Избанзар, усҟан дыққәҵны дышцоз, аха уаҳа даныхынҳәуаз шизымдыруаз изҳәарангьы ыдҟазамызт.

– Амра бзиахә, издыруеит бсызгәамҵуеит, аха бареи сареи ҳқьыҭауааи рыбзиаразы ҳамҭакы акәзаргьы араантәи сцароуп… Избанзар, иббоит аруаа сқьыҭауаа дыргәаҟуеит. Уажәазы ас ҳцоит аха нас ҳахьқыланго ҳаздыруам… Усгьы ҳҵагылазаашьа уадаҳоуп, сара сымшала атәым жәҳан аҵаҟа урҭ рыԥсҭазаара ҭынч еилазгар сҭахзам…

Амра кыр аамҭа аахыс Базала иҟынтә ари аҳоыза ажәабжь дазыԥшын. Избанзар уигьы Базала имшала ақыҭауааа зҵагылаз лгәы лнархьуан. Аха ҿыц иҳонрахаз апҳәыс лзы даныхынҳәуагьы лызмдыруа лхаҵа иԥырҵра имариазамызт. Базала имырбазакәа лылаҕырз лкалҭала иаарыцқьаны

– Издыруеит Базала!.. Иҟоу-ину збоит. Араҟа уаҳа ушызнымхогьы здыруеит. Ақыҭаҽы хәычла-дула зегьы уара урыхьчарц азы иаҽуп. Раамҭа зегьы уара иуқәдырзуеит, уи азы хара имгакәа уцароуп. Сара усзымхәыцын араҟа акагьы сыхьзом… – лҳәеит.

Базала иҵегьы дцәажәаны игәы имырԥшаарц азы Амра дрыгҽгәаны даагәыдикылеит. Иҳоныҵҟала Анцәа диҳәон, дызны дшыҟаз Амра дизырбаз Анцәа уажәгьы иеидихыр иҭахызар иидыруаз акы ыҟазар акәхарын. Ус анакәха ҳамҭакы иеырзны нас аруаагьы данырхашҭлаак еиҭах дымхынҳәуази. Османтәыла иара ида уаҳа азәгьы дыҟазамзи, усгьы иахьабалаак ақәылаҳоцәеи ауаҳошьцәеи, аизҳара иаҽын, иааҟәымҵзакәа Базала ишьҭазаауазма…

Базала абарҭқәа данрызхәыцуаз ашә абжьы геит. Хаҵеи-пҳәыси иааиԥырҵын, Базала еиҳабык дааизар ҳәа иаразнак днеины акәакь аҿы иеыпхьеикит. Аха иааиз Исмаил иакәын. Исмил Базала дышцоз Алхас иҟнытә иаииаҳа абзиараз ҳәа иаҳәаразы дааизаарын.

Ҩыц апҳәыс дахьааигаз макьана аиҳабацәа рыҟны дызцәырҵуамызт азы иҩызцәа мацара абзиараз ҳәа нараҳәаны Алхаси Гыци дрыцны амҩа данықәла ақәагьы иқәарԥссо иалагахьан. Аҳауагьы кырза ихьшәашәан.

– Аҵыхәтәан азынгьы ааит!.. Иахьа уаҵәы асы аургьы ҟалоит… ианаамҭоу амҩа ҳақәлеит – иҳәеит Алхас. Базалагьы Алхас иажәақәа цьашьаны.

– Нас уара азынра ахьыҟамло, асы ахьымлеиуа ҭыпк ахь ҳаугома?..

Алхас аччара дналагеит.

– Мамоу, уара иабаҟоу уи аҩыза аҭып? Аԥсны аԥшаҳәа амцароуп ус иҟоу. Асгьы ыҟам, амцхә – ахьҭагьы, амала Османтәыла дузза уи аҩыза аҭып сара исымбазац… Сҩызак Османтәыла алада зынза асы ахьамуа аҭыпқәа ыҟоуп ҳәа сеиҳәахьан, аха сара уахь сымцазац…

Базала иқьиҭа ахьынижьыз азы игәхьаа ихашҭны, шьҭахьҟа инижьыз дырзымхәыцырц азы Алхас ихзасра далагеит.

– Нас уажәы ҳара амра ахьагым, асгьы ахьамуа Османтәыла аладатәи адгьылқәа рахь ҳаугома?

Алхас дҟәышын, Базала игәы иҭаз анеиликаа уигьы ахәмарра далагеит.

– Уахь цәгьа ихароуп сашьа, амала умшәан, Аси-ақәеи хыхьыҵтә алада акәымкәа наҟ-ааҟ ганла иахьауа уи азыҳәангьы асы мышьҭалакәа ахьҭа ахьыҟало ҭыпк ахь узгоит.

Базала иџьашьаны дшызырҩуаз Гыц уаҳа изымчҳакәа ҿааиҭит.

– Ус уаб гәышьа иныс! Убас амц уҳәеит, Базала иакәым ахәҷы ԥшқагьы ихаиҵарым… уаҩцас акы уҳәар ҳаргьы ҳаузымзырҩуази…

* * *

Хҩык аиҩызцәа кырза ианнықәа ашьҭахь, Истамбул инеит. Базала ууанза аасҵа реиҳа ирласны ишаазгьы гәеиҭеит. Избанзар, уажәы архатәи амҩақәа ракәымкәа

аԥшаҳәа инаваршәны, насгьы иԥоызцәа ирдыруаз амԥоа кьаҽқәа рхы иархәаны иааруан.

Османаа раҳҭынра аҭаларагьы ирцәыуадаԥомхазеит, избанзар Алхаси Гыԥи Истамбул изланыӷкәаша ақьаадқәа рыман, агәаҭаԥоцәа мачӄк ианрыҳәа Базалагьы дноурышьҭит.

– Ас иамур ҽакалагьы Истамбул алалара ҳалшон, амԥоа мазақәа зегьы ибзиазаны иаҳдыруеит. Алхас аԥагьара даҽын. Базала иакәзар, иԥьашьаны анаԥшы-ааԥшра даҽын.

– Аԥоыза уаанзатәи еиԥш ахан дуззақәа рҽы, усасхазом… Избанзар ҳара аамыстцәа ҳреиуазам… Ишубо еиԥш, Алхасбеи ма Гыԥбеи ҳахьззам. Ҳаргьы Истамбул инхо егьырҭ ауаа реиԥш ԥуадак змоу аԥоны хәычык аӷны ҳанхоит… Уажәнатә иудыруаз, нас ахан аҽы анхара сҭахуп ҳәа уҳажәымлан…

Базала арҭ ажәақәа дрыцахозма…

– Уи ииашаны иуҳәеит… Саргьы ақыҭаҽы шә-уадак змаз схан аҽы шәнысмырхахьази… убасцәӷьа сныӷкәыжәгароуп, мамзар саныхынҳәлаак, зегьы шәырзеиҭаҳәаны шәсырԥхашьоит, ижәдыруаз!..

Абас иеихзасуа Усқьудар аԥшаҳәаҽынза инеит, аринахыс амшын ирны нырцәӷа иеисыр акәын азы рыеқәа рԥоызак иҷы иаанрыжьит. Усгьы адырԥоаены арахь иаарц ргәы иҭан, аеқәа нырцәӷа риагара иаԥсазамызт.

Топҳане аганахь иаииас, ахаҳә ԥыӷӄакәа рыла ичаԥаз амԥоакәа инарынгылеит. Ааида ҳараккәа рыла икәыршаз ашҭақәа ирҭагылаз ахан ԥшзакәа ирывсны, реиҳа ихәычыз аԥонқәа ахьгылаз, ахылаԥшра зғыз амԥоа ҭшәақәа рахь иныбжьалеит… Базала абыржәгьы дхара-хаԥшуа аныӷәара даҽын.

Амардара ианаҽала амрагьы аҭашәара иалагахьан, амԥоаҽы ахәычқәа иеибарӄаауа иеибарыԥоуа ианын, Базала иеиуеиԥышм аԥштәқәа злаз, хаз-хазы иеилаҳәаз ауаа ибацыԥхьаза Истамбул шаӄа иқалақь дууз ԥьеишьон.

Базала дхара-хаԥшуа аԥонқәеи ауааи дрыхәаԥшуа дахьцоз, Алхасгьы ушьҭан иӄарцаша дазхәыцуан. Усдаҳәысда иӄан, арахь аҭырқәшәа ззымдыруаз даҽеа ԥоызакгьы дрыцланы дыӷкан. Ихьзцәӷьа Истамбулаа зышьцыламыз акәын. Ус анакәха иаразанк ԥсылман хьзык изыԥшаатәын. Алхаси Гыԥи усгьы ара даҽеа хьзқәак рыман Алхас Сулеиман, Гыԥ иакәзар Џаббар рыхьзын.

Инаԥшы-ааԥшуа аныҟәара иаҿыз Базала «Ушьҭарнахыс уара Нури уыхьзыз…» ҳәа иқәҿызҭыз Алхас иахь днаҳәит. Базала ихьз Алхас изиԥсахуаз изеилкааумызт. Иара ихьз аганахьала хьаак имазамызт.

– Исҭахым!.. Сара сыхьз бзиа избоит… Хьзыда сынхеит ҳәа уарҳәама?..

Ианамуы Гыԥ ацәажәара иеалаирхәт.

– Сара усазҵааузаргьы уара уыхьз реиҳа иеиґьуп, аха Истамбул ууанхарц уҭахызар, ԥсылман хьзык уымазар уарманшәалоит…

Базала иҩызцәа шҵабыргыз анеиликаа, иԥьашьаны днырҿаԥшит

– Уара шәара шәыхьзқәагьы ԥсыуа хьзыми?.. Шәара изышәымԥсахи усҟан? – иҳәеит. Алхыс аҟыр-ҟырҳәа дааччеит.

– Иаҳмыԥсахзеит ҳәа уазҳәада? Истамбул Алхасгьы дыҟазам, Гыԥгьы дыҟазам. Сара Сулеиман сыхьзуп, абри Гыԥ ззуҳәо Џаббар… Ушьҭарнахысгьы убас ҳазҿыҵы, уаргьы Нури шухьзугьы ухаумыршҭын…

Абас иеицәажәо даҽеа ԥыҵк ианнықәа ашьҭахь ҩныжә хәычык аԥхьа иҩагылт. Гыԥ аҭәқәа рыбжьара иитҵәахыз ацаԥха аԥшаара дахьаҿыз Алхасгьы уи ихәаԥшра даҿын.

Аха, ашә аартны аҩныҵҟа ианынҩнала адәахьы ишеиԥшымыз иԥьашьаны инагәеиҭеит, адәахьала ихыжәжәараза иҟан, аха аҩныҵҟа ицырцыруа, ипашәза ахацәа ахьынхо иҩонык азы мыцхәы ицқьаны иҟан.

* * *

Алхас мышқәак раҟара дашьҭымҵкәа данацныҟәа Базала изы Узеир Беи ҳәа Аамыста ихан аҟны хьчаҩыс аус иԥшааит. Базала аус иаразнак идикылеит, избанзар иҭырқәшәа мач ала уаҳа усс иҟаиҵарыз, ари аус аҿы ма ҭырқәшәала ацәажәара аҭахзамызт, акы заҵәык ауаҩы дихьчар акәын…

Базала зынза дазымхәыцзакәа дызлагаз аус иуадаҩызамызт, аха игәаґьыуацәан. Узеир Беи дахьцалак дицзар акәын, ашьха иаазаз арԥыс изы ари аҩыза аус гәыԥжәаган аха Узеир Беи иара изы ауалафахәы бзиа ишәон. Уи аԥарала даҽеа ҩыцьа-хҩык ааникыларгьы илшон, аха ауаа рылаԥш аҵашәара бзиа иызмбоз Узеир Беи, хҩык иҟарҵаша зылшоз Базала мацара дааникыланы аус ицура еиґьишьеит.

Азынра ҕәҕәаханы ахьҭагьы аҽеарцәгьахьан. Базала раԥхьатәи иауз аԥара инахыхны иҿыцны кәымжә-кабак дирзахит. Ари амаҭәа Истамбул иеицырдыруаз, аҳаҭыргьы зқәыз маҭәан, уи адагьы аибашьоцәа иршәыргоит ҳәа иԥхьазан азы иагьацәшәон.

Аусура даналага ашьҭахь абызшәагьы ашьшьыҳәа аҵара далагахьан азы ауадаоора дақәшәомызт. Ушьҭа зегьы шеиликаауагьы хар амамкәагьы ацәажәара далагахьан.

Аамҭа цацыԥхьаза иқыҭеи иуаажәлари иҵегьы игәхьааиго далагеит. Зегьы раасҭагьы ачара аамышьҭахь шьҭахьҟа иааниҩьыз Амра ибла дхын. Аҵыхәтәаны ааԥынра анааилак Узеир Беи азин имхны ақыҭахь дцаны ибарц избеит. Аха азин иимҭар? Усҟан зынза иусгьы нкажьны Амра лахь дцарц игәы иҭан. Насгьы ари аамҭазы Гыԥгьы Алхасгьы ицәызны ихала дыҟан, иара дызцомызт, дара заауамызт. Аҵыхәтәан ианеибаба аҭаҭын закәанда иааганы аҭира амшала аҭакра иахьақәшәаз азы ауадаоорақәа шырзыԥшыз еиликаахьан, уи нахыс ма Истамбул анҭыԥ иҟан мамзаргьы ианыҟоугьы реырҵәахуан.

Базала иихьчоз Узенир Беи иԥшәма ҧхәысгьы оыноажәижәаба шықәса раҟара раԥхьа Кавказ аҟынтә ихырҵәаз ҭаацәарак рҭыԥха лакәын. Шемсиназ зыхьзыз, ари аԥхәыс ауаԥсаа дреиуан. Аҳҭынраҽы ираазаз дахьреиуаз азы, ауаԥс бызшәа маҷны илдыруан. Абызшәа мацара аума лхәыҷраан илыхьзызцәкьа лхашҭхьан уи амшала акәзар акәхап аԥсуа маҭәа ахьишәыз мацаразы Базала даара бзиа дылбон. Лыҷкәын иеиԥш длыԥхьазон, оыцьа лыԥхацәа хәыҷқәа рзыҳәангьы Базала аиашьа еиҳабык диоызан.

Базала Узеир Беи дицны аоны данықаз Шемсиназ Базала иҿы днеины иԥсадгьыл аҟны данықази амҳаԥьырра моаҽы ирхҭыргақәази дрызыкозыроуан. Шемсиназ дмааԥсазакәа, лгәы ԥымцәазакәа Базала дизырзыроуан.

Базалагьы Шемсиназ данхәыҷыз ицәыԥсхаьз иан леиԥш дибон. Лыԥхала ихәаԥшуаз лыблақәеи, лыччаԥшьи иан лтәы иеиԥшцәкьан. Базала Шемсиназ дибаанза знык-гьы иан лхаҽсахьа шигәаламшәоз дназхәыцит. Иан дахьыгәхьааигоз азы ус дазхәыцуазаргьы ҟалон, аха ишакәзаалак ушьҭа уи Базала изы анык дылоызан.

* * *

Шкок Беи иқьала аԥхьа игылаз ашәымкьаҭ аҵаҟа дтәаны маҷк аҟара аԥсабара зыршкәакәаз асы даҽеазныкианауша дазхәыцуан. Азынра ҭәҭәала иааины рышә илагылахьан, акы заҵәык дзеигәырҭьоз аратәи аԥсабаратә ҭагылазаашьа рыԥсадгьыл, рқыҭа гәакьа Акаԥа иахьеиԥшыз акәын. Аҭаҳмада иҩоны аҽаԥхьа игылаз абнаца днахәаԥшын даақәԥсычҳаит.

«Аах, ах, абра ааигәара ҩонык гыланы иҟандаз ушԥеихасҳарыз, Ақҵаԥынарааи ҳареигьы ҳаизыуааны ҳаҟанадаз абыржәы сеы слақәтәаны дара рахь сцаны аҵәа, аҳа, аца, амжәа уҳәа аихаҳатәқәа рзы ԥыҟҡаны иааганы зегьы еихасымҳауази!..»

Ихәыцрақәа дрыманы иԥсадгьылахь дыргахьан, уа данықаз абас ахьҭа анцәырҵлак ашәыр ҵлақәа рҟынтә иеизигаз ацәыцәқәа иҭра илҭаҵаны ашьха даҽаланы иааиԥыхьашәоз абнатә шәырқәа зегьы еихеиҳауан. Шкок Беи ари аҟазшьа иеиҳабацәа ирҽиҵаахьан. Иабду есмыша «Дад, иулшозар адунеи ашьхақәа зегьы уырхысны ашәырқәа зегьы еихаҳала, уара иухьымзар даеа шьоукы ирыхьзап, ауаа ирхьымзар аԥсаатә ирфап, агыгшәыг рызхара ҟалап. Ари иеиҳау аԥсаԥа ықазам…» – ҳәа иеиҳәалон.

Шкок Беи аԥхыз далоушәа ихәыцрақәа рҽы Аԥснытәи ашьхақәа дырхысны реихаҳара дшаҽыз ишьҭахь иаҳаз бжьык ала даатрысын днаҳәит. Ибла иабаз изхаҵомызт, иҩыза бзиа Шьмаф ҩыиьа иҷкәынцәеи иҽаԥхьа игылан.

– Ҳаит, Аду! Асас дуҭахымшәа амҩахь ушьҭахь рханы ушԥатәоу?.. Шәымҩахыҵ узымҳәозар ҳара саҳәшьа Мариса лахь ҳцап ма!.. – иҳәеит Шьмаф.

Шкок Беи ихы аҭыԥ аҽы ианааи аҕьеиҩ ҳәа дҩаҵҟьаны

– Иуҳәашьоузеи сыуа гәакьа, асас дызҭахым дызусҭада?.. Ипату ҳхы иқәуп, асас ҳабарақьаҭ иоуп, ҳгәырҭьара иоуп!.. Бзиала шәаабеит… абзиарақәа ҳзаажәгеит!.. – иҳәан дрыҕәҭәаза инапқәа икәыршаны даагәыдикылеит, рыбжьы мыргазакәа ҭынч игылаз иҷкәынцәагьы рылахьқәа днарыгәзит.

Шкок Беи исасцәа рԥыларазы иҟаиҵара изымдыруа дшыҟаз Шьмафи иҷкәынцәеи ишааз збаз Ҭемыргьы дыҩоны даахьан. Арԥыс иаразнак аеқәа рыҕәрақәа аанкыланы аехарԥарҭахь инеигоны еиԥш Шкок Беигьы исасцәа аҩныҟа ааԥхьара риҭеит.

Пытрак ашьтахь Шкок итаца Жансет илырхиаз аишәа иахатәахьан. Асасцәа амла ишакуазгьы, акрыфара рыгымшәа ҟатцаны, маҷ-маҷ крыфара иаҿын. Ас изыҟарҵоз здыруаз Шкок крырфарц азы рыцдалара даҿын.

Шкок Беи иҩны ихиаз аишәа тәым уаҩык ибар арҭ ауаа агәаҟра итагылоуп ҳәа иоуҳәар ихаиҵарангьы дыҟазамызт. Аишәа фатәыла итәын, избанзар апсуа цас аҿы асыс данузааилак акы уамеигзакәа иааумоу зегьы аишәа иқәуцар акәын. Ари асасгьы ибзианы идыруан, абыржәгьы уабсцәкьа Шкок ичеиҷьыка зегьы исасцәа ирымҵан, уи азыҳәан акәын аишәа абри аҟара избеиазгьы.

Аишәаҿы кырза иеицәажәон, аҵыхәтәан рнапқәа аазәзәаны ауаҷьаҟ анҟ-ааҟ иавагылаз ацәардаҕәқәа инарыкәтәаны рцәажәара иацырҵон. Аиҳабацәа цәажәонаҵы ачкәынцәа ршьапы иқәгыланы ирзызыркуан, иагьа иаапсазаргьы раапсара дырзомызт, аиашазы Беслангьы Ҟаншоугьы ршьапы ақәыгалар рцәыуадаҩхаратәы иаапсаха иҟан, аха ирычҳауан. Ачкәынцәа рҭагылазаашьа гәазҭаз Шкок Беи ахәычқәа иртәарц азы Шьмаф диҳәеит, аха Шьмаф азин рытара дагьазхәыцуамызт.

– Ҩымш иныҟәеит ҳәа иаапсама нас арҭ аҿадҳәыскәа?… Арҧыс, зуҳәо амлакра ахьтакра, ауадаҩра, аапсара иҧырхагамхароуп… Игылазаait… – ҳәа Шкок иҟаиҵаз аҳәара идимкылеит. Аха Шкокгьы уи дизымзыркуазшәа итәарц идицалон.

– Иеилыскаауеит Шьмаф… Уҷкәынцәа алеишәа, ақьабз еиларгар ҳәа ушәоит, аха сара арҭ ҿыц избама? Уаанзагьы шаҟантә ҳаибабахьеи… Урҭ уара ишахәтоу иахьыугзеит… аха ушьта азин рыҵ, итәааит. Мамзар, адәахьы ркуызцәа рахь иҳашьтып.

Шьмаф маҷк даахәыцны:

– Ибзиоуп адәахьы адәылҵра азин раҳҭап, аха рапхьаза ирысҭо адҵа нарыгзароуп – иҳәеит. Нас иҧацәа рахь днаҳәны – Шәнеины Шкок изааҳгаз аҳамҭа хәычы абраҟа иаҳзажәга… – нареиҳәеит. Беслани Ҟаншоуи раб идҵа аамышьтахь рышьтахь аиҳабацәа рахь имырхазакәа ауада иаадәылҵын ҩ-аатцәа дук рыманы иаахынҳәеит.

– Избан аҧьабаа шәзатцалаз? Ара шәара шәыҩноуп, аҳамҭа ада шәзымаазози? – ҳәа дыпхашьаны днарацәажәеит.

– Ари, ус маҧ зцәукша ҳамҭак акәзам Шкок… Иануба-лаак уҧсы маҷҳоит, амала уара мацара уакәымкәа, ақыҭа зегьы ирзааҳгеит.

Аҷкәынцәа аиадарақәа иааганы ауада агәҭа инышьҭарҵеит, нас иҟарҵара еилыркаарц азы раб ибла иҭаҧшуа иалагеит. Шьмаф, иблақәа рыла адәылҵразы азин рыҭаны дҩагылан аиадарақәа днархагылеит. Ашьшьыҳәа аиадара зҭаз аатцәақәа раартра данаҷеыз, Шкокгьы «иҭозеи абраҟа» ҳәа ахәыцра даҷеын.

Аатцәақәа аартны шәкыла ашәырҵлақәа рҟынтә амахәқәа хьҵәцәаны ишизааигаз аниба Шкок деигәыргьаны ибжьы иргеит.

–Ари сызхатцом Шьмаф!.. Ари сызхатцом. Сыгәра умгар ҟалап, аха шәааиаанза ашәырқәа реихаҳаразы атцәқәа абасҧшаауеи ҳәа ахәыцра саҷеын…

Шкок шаҟа дгәыргьаз аиҭаҳәашьа амазамызт, длархатәаны атцәақәа зегьы ака-кала ргәаҭара, ршьышьра далагеит, шаҟа ирацәаз дара… абгьы ҳәа акагьы шрымамызгьы иара усгьы рыззегьы изакәу удыруан, атцәа, аҳа, аца, атама, ахәырма, апҳәаса… Шаҟа иҭахыз иапҳьа ишьҭан, рыцыпҳьаза иаашьтыхны дрыхәаҧшуан, ари збаз Шьмаф

– Арҭ зегьы уареи уқыҭауааи ишәтәуп, аха уажәы ҵхабжьон аихаҳара салагоит ҳәа адәы уқәымлан… Уатцәы ҳаицны ххы ҧаҳшәап. Саргьы кыр аамҭа аахыс ашәыр еихасымҳазацт. Иара снапгьы инагәаласыршәап…

Шкок Беи, ахҵәырқәа днарлапшны аца азы акы аалихит, нас дналапшын даеа цырак, иҵегьы алапшра дшаҷеыз Шьмафгьы даеакы аалыхны инеироуит. Шьмаф, Шкок Беи ҷыдала ацақәа шалихуаз гәеиҭахьан азы Шкок изалихыз аиҭаҳәара далагеит.

– Сыҩны аҷапҳьа абнатә цак гылоуп, рапҳьа убриала салагар сҭахуп… Сықәрала сара сзахьзома сыздыруам, аха, агәра згоит скыҭа ахәыҷқәа рызхара шыҟало…

Шьмаф Шкок Беи инапы аанкыланы дҩаиргылеит, нас ацәардаҕәы днықәыртәаны иаргьы днаиватәеит. Ацәажәара еиҭа ианалагагьы Шкок Беи инапы Шьмаф инапқәа иргәылан.

– Угәы каҳауашәа узбоит Шкок!.. ас уқәра ааиаанзагьы апсра азбахә уҳәо уалагазар угәы узырхьша ак ҟалақәазар акәхап… Исаумҳәо сзыумыцхрааргьы ма ухьаақәа уыцеиҩысшап… – иҳәеит Шьмаф.

Шкок Беи ахәыҷы ԥхашьақәа реиԥш ихы аалаирҟәын, аихаҳаразы изааргаз ахҵәырқәа инапаҿы рнарҳәы-аарҳәра даҿын, ак иҳәар иҵахны ацәажәара дзаламгошәа дыҟан. Шьмаф Шкок Беи иҟәаҟәа днас-аасны

Иҳәа сыуа бзиахә!.. Сара уҩызаа, уыуа сакәзами? Исаҳәа угәы каҳартә уҟазҵаз изакәызалак… – ҳәа идицалеит.

Шкок иикыз аҵәы егьырҭ инарлыҵаны Шьмаф иахь днаҳәеит, кырза ацәажәара иҿазыҟаиҵозшәа дыҟан, днеимҳәа-ааимҳәаны, ихәдагьы анирыцқьа ашьҭахь, гәыҕырҭа змам, хьаала иҵәыз бжьык ала.

– Зегьы хылагәыла ацара иаҿуп Шьмаф! – иҳәеит уи аамҭазы иҵацәны инхаз инапқәа рыла имаҟа идачаԥалаз аразны чаԥразқәа дрылахәмаруан. Шьмаф дԥьашьаны дихәаԥшуанаҵы иара иажәақәа ирыцитцон.

– Ахҵәарамҩа ҳанылеижьҭеи аԥсҭазаара ицәгьахо иааиуеит. Азынра ҳаҵалт… Ааԥынрахь ҳкылызгашала ҳаиқәшәаны аҳҟазам… Иаҳҳәап ари азынра ҳҳаҳгеит, иааиуа ааԥынразы иаҳԥеиԥшу ҳаздыруам, арҭ азымхошәа ааигәа алымҳаҵас исоуз ала ҳачқәынцәа арра маҵурахьы идәықәырҵозаап. Ҭаҳмадацәақәаки ҭакәажәцәақәаки ақыҵа ишԥаныҟәаҳго? Иудыруеит ҳгәылацәа Ақҳаԥынарааи ҳареигьы ҳаизыуаазам.

Шкок Беи дмыццакзакәа иажәақәа днарықәыҕәгәо ацәажәара данаҿыз Шьмафгьы Шкок игәы злашьҭихша дазхәыцуан. Иара Шкок Беи сасык иеиԥш акәымкәа, иашьак иеиԥш дышидикылозгьы уаха агәра игахьан, избанзар аԥсуаа асас иҿаԥхьа ргәаҟрақәа рцәыргара ԥхашьара дуны ирԥхьазон. Ари аҵас убас иҕәҕәан, Шьмаф даныхәыҷыз ианшьцәа Арыдаа рҿы ихҵысыз акы ааигәалашәеит. Ачараҿы дахьыҟаз аҟәҟәаҳәа ахысра иаҿны ишыкәашоз, хара ԥьара иҿыҵәахны ачара иахәаԥушаз амаҳә ахы наиқәшәан иԥсы ааихыҵзаап. Иҩызцәа иаразнак иҟалаз иаб иарҳәазаргьы, здунеи ааҳәыз аб зегь дарароуп ачара еилгаанза азәгьы акы иамҳәакәа ичҳаны адырҩаены ауаа иҟалаз рылаиҳәеит. Шкок Беигьы ихьаа имзазакәа данаизалацәажәа, иаргьы дгәакьаны диԥхьазон.

Ԥытрак ашьҭахь ақыҵа абыргцәагьы ирыдеизаланы ацәажәара реаладырхәт. Аихаҳара иазкны кырза ианеицәажәа ашьҭахь ашьҭаларазы иеиԥырҵааанза, ашьыжь шааанза игыланы рыкәша-мыкәша иҟоу зегьы реихаҳара рызбахьан.

Аҭаҳмадцәа зегьы риарҭакәа ианрылаиа иахьа уажәрааназа иахьныҟәоз ирбахьаз ашәыр ҵлакәа ргәалашәаразы ихәыцуа иалагеит. Избанзар, Шьмаф ацәа-цәаакы илаҳәаны ирзааигаз ахҵәырқәа иҩаанза рхы иадырхәар акәын.

* * *

Ааԥынраз игәырҵьаеҳәашаз абҳәасақәа анышәҵы Истамбул ишәҵы-какаҷны иҟалахьан. Базалагьы иҵынхацәа рбареи Амреи лахь игәхьаагареи иааиызмчҳаратәы иҟалахьан. Ушьҭа Узеир Беи диацәажәаны ақыҵарахь дцарц азы азин шимихра дазԥшын. Аха, мап икыр ишԥаҟаиҵоз? Избанзар, Узеир Беи иахьа хәлааназа ԥьарантәи даеаԥьара, усбарҭак аҟынтәи даеа усбарҭак ахь аҩра даҽеын азы кырза деилахан, уи амшала азин изимҭаргьы ҟалон, аха Базала ус ак ҟалар иусура зынза иааныжьны иқыҵахь ацара избаны дыҟан.

Уи аены есымшеиԥш Узеир Беи иҽыуардын иаҟәтәаны Истамбул иалан. Базала ауардын ныҟәцаҩы дидтәаланы анаԥшы-ааԥшра дахьаҽеыз имгәацәа изышьыҵмхуа аарлаҳәа иныҟәоз азәы илаԥш дныҵашәеит. Базала уи ауаҩы дшибаз еиԥш инапы имгәа инақәцаны ицлоу ицымлоу аагәеиҵеит. Анцәа иԥьшьаны ус дыҟазамызт аха аԥыхьа еиԥш дҟалаанзагьы дшыҟамызгьы еилкаан, иҽы Ашкәакәацәкьа Узеир Беи ибора иахьҭагылаз кырза иацлахьан, избанзар имаҵуаҩцәа ихазызауа иахылԥшуан.

Базала дахьтәаз ишьҭахьҟа днаҳәны ауардын иантәалаз Узеир Беи днаихәаԥшит. Аҭаҳмада дахьнеиша аҵыԥ аҟынзагьы изымчҳакәа иқьаадқәа ҭыганы аус рыдулара даҽеын, Базала уи дахьихәаԥшуаз шаҟа деилахазгьы дназхәыцит. Насгьы «иахьа мҩак ԥшааны Узеир Беи сиацәажәароуп, ақыҵарахь ацаразы азин имсхроуп…» ҳәа игәы дааҭацәажәаны иаԥхьаҟа даахьаҳәит.

Узеир Беи ахәылбыҳеха ихан ахь даныхынҳәуаз, Базала есымша еиԥш ауардын ныҟәцаҩы ивараҽеы акәымкәа, иара иааигәа дтәар иҵаххеит, егьигьы излеилкааз ала аказыҳәан диацәажәарц шиҵахыз ибеит. Базала ари кырза деигәырҷеит алашә ииҵахыз ҩ-блакы.

Ауардын акыркыр ахга амҩаҽеы ацара ишаҽеыз Узеир Беигьы ашьшьыҳәа ацәажәара дналагеит.

– Сыҷкәын сара ушьҭарнахыс Истамбул сынхазом, усқәак рымшала Сиваскьа сиасроуп…

Узеир Беи иажәақәа Базала иааԥьеишьеит. Ус анакәха, иусгьы дамихуазар акәхарын. Ас аныҟала ақытарахь ацаразы азин аҭаххарагьы иаԥсазамызт.

Узеир Беи ганкахьалагьы адәахьы аԥшра даҽеын, иахьиасуаз аҭыԥқәа ихаимыршҭырц иҭахызшәа акәын дшыҟаз, даҽеа ԥыҵрак ас ианца аамышьҭахь

– Сыҷкәын макьана ԥшьымз роуп иҵуа сара сҽы аус ууеижьҭеи, аха даараза сгәы уыздууп. Ууаҩы иашоуп, аламыс умоуп, зегь раасҭагьы исҳәаша, уаҩы дзықәгәыҵша уоуп… Абарҭқәа ирыбзоураны сареи, сыԥшәма ԥҳәыси, ахәыҷқәеи зегьы бзиа уаҳбоит…

Базала ушьҭа дҭынчхахьан, Узеир Беи аусура дахьамихуаз азы игәы аҟаҵара даҽеу ԥьишьон.

– Иааркьаҽны исҳәоит, - иҳәеит уи, - Сивасҟагьы уҳацнеир сҭахуп сыҷкәын! Избанзар, иахьсзымдыруа ҭыԥки исзымдыруа ауааи рыбжьара сзыхьчаша уаҩы ҽыцк сызишьҭалом… Ишуасҳәаз еиԥш, уаргьы бзиа уаҳбоит азы унеир ҳҭахуп…

Узеир Беи аҵыхәтәантәи иажәақәа рыла ақытарахь ахынҳәра иеиԥхызуаз Базала зыхьшәашәак иқәтәазшәа даақалеит. Аусура самихуеит ҳәа дшыԥшыз уажәы Сивас игара далацәажәон. Базала Сивас дымцазацызт. Амала даараза ишыхараз идыруан. Истамбул аҟнытә иалганы Измити Дузҵье ирылсны ицоз ари амҩа ду Сивастәи амҩа ҳәа шахьзызгьы иаҳахьан.

Уажәы иихәыцшаз изымдыруа дыҟан Базала, Истамбул даныҟаз изымбоз Амреи иқытауааи Сивас данцалаак уаҳа ианба изыбоз.

– Ибзиоуп аха шәанбацои? – ҳәа днаиазҵааит, Узеир Беи ари аҩыза азҵаара дазыԥшзамызт, маҷк даахәыцны

– Сыԥсымзар мызкы ашьҭахь – аха даҽеа маҷк инацларгьы ҟалоит…

Базала аҵыхәтәан игәыҧьны игәы иҭаз дназҵааит.

– Аха Свасҟа амҩа ҳақәлааназа азин шәымхны сқыҵа аҟынза сызцарыма? Сҭынхаҵәа акырза игәхьаазгоит…

Узеир Беи, Базала иҟнытә ари аҩыза азҵаара дазыԥшзамызт азы иааԥьеишьеит, иԥаҵақәа аашьышьны,

– Иҟалоит!.. Аха уара уахь уанцалак аамҭала сзыхьчаша азә дҳаԥшаароуп сыҷкәын!.. – иҳәеит.

Базала игәы ҭыԥны ицон, дышгәырҵьацәаз иимырбарц азы мчыла иҽааникылон. Аханатә уи аҟара дзышьцыламыз Узеир Беи дышуаӡоы бзиаз агәра ганы дыҟан ушьҭа…

* * *

Мариса Ҳаным лқыҭагьы ааԥынра иаԥылахьан. Акаԥаа рқьалақәа ирхаԥаны иҟаз азынреи аси рхаҭыԥаны аԥсабара иссирны ашәҭра иалагахьан.

Ақыҭауаа абнараҽы, амхаҽы ирԥшаақәази Дузцье иаахәаны иааргаз ашәырқәеи рбаҳчақәа рҽы иеиҭарҳахьан Шьмаф ирзааигаз аҵәқәа рыла иеихарҳақәазгьы иԥытхьан. Уи моу ишәҭқәазгьы рылан. Арҭ ашәырҵлақәа аҳауа ԥхацыԥхьаза ишәҭны ақыҭа иԥшзакәакәараза иҟарҵон. Ашәыр ҵлақәа кырза бзиа избоз Акаԥаа рзы иеиҳау гәырґьара ыҟазамызт.

Акаԥаа инхаӡоцәан, уи азы рҭыԥ ҽыц ахь иааижьҭеи рыкәша-мыкәша еимданы, мхыс иҟалашаз аҭыԥқәа ԥшааны ирыцқьаны идырмазеихьан. Уажәы адгьыл ацәаакыра анацәызлаак аԥша ларҵар рҭахын, аха ажәлаҵәкьа аарлаҳәа иаархәахьан, изларцәаґәозгьы рымазамызт.

Акаԥаа азынра дуззаз ирымаз зегьы ыфаны иалгахьаны азы ушьҭан иларҵаз аадрыхаанза аԥсабара ирнаҭоз ала имԥсратәы рхы ныҟәыргар акәын. Ушьҭа ирҭишагьы акагьы рмызамызт, ашәарыцаӡоцәа ракәзар, излахысуа ҳәа акагьы рымазамызт.

Ақыҭа аҽар лассы лассы Дузцьеҟа ицаны аусура иашьҭан, аха уагьы убасҟак ауаа ыҟан аусура аԥшаара ԥсыхәа амазамызт. Ас ианамуы ачкәынцәа иҽеим аусҟәа рахь рхы дырхеит ма изакәанымкәа аҭаҭын аазхәоз, изҭиуаз рыбжьара иеиҭаргон, мамзаргьы арахә рґьычуан.

Амра уи аҽены шаанза дгыланы абаҳчаҽы ахәыцыҵра иалагаз амыґқәа ррыцқьара даҽын. Аусура убриаҟара лҽеаҭаны дыҟан, лышьҭахьҟала ашьшьыҳәа илывсны ақьала иӡоналазгьы длызґәамҭеит. Аҭаца ҽыц ганкахьала ажәжәаҳәа аус луан, аха ҽеа ганкахьалагьы аамҭа кьаҽзак иалагзаны илхылгақәаз рызхәыцра даҽын. Иԥсы ҭоуп ҳәа дызқәымгәыґуаз Базала диццахьан, аха ачара аныру, мчыбжьык анҵы аамышьҭахьгьы лхала даанханы мызқәак раахыс абри ақьала хәычы аҟны анхара даҽын. Анцәа иҟынтә ақыҭа зегьы ҭаацәарак еиԥш илзыҟан. Абарҭқәа

данрызхәыцуаз Базалагьы дааизгәамҭуан. Убасҟаҟ иаалырҟьаны лыҧсҭазаара далалахьан, Амра абыржәыгьы дзықәшәаз цқьа илзеилымкаазацызт. Аамҭа кьаҿк аҧхьа лаб иҳоны дтәан, иҩарын, агәаҟра иҭагылан аха лаб иҳонаҭаҿы дгәырҩьаҵәа ыдҟан. Аха уажәы? Дызҭагылаз лыздыруамызт

Амра дхәыцуа аусура дшаҿыз лқьала аҟынтә иааҳуаз быжьқәак рыла лхәыцрақәа даарылҵит. Абжьқәа аизҳара иаҿын, ашәгьы иҟьаҟьаза иаартын.

«Ҳаит абааҧсы! Ала ҳоналазар акәхап» лҳәан, аарлаҳәа дҳоагылеит. Аизҳара иаҿыз ылмгәа лмаҟагьы иазныммкыло аҟынза инеихьан. Ақьалахь дыццакуа лҿаныналха абыжьқәагьы иаразнак иаангылеит.

Амра аҳонырҵка дшыҳоналаз еиҧш илбаз лызхамҵо, арҵәаа ҳәа дамхаҳәҳәарц азы ак аалыгымхеит. Минуҵқәак раҧхьа дзызгәамҵуаз Базала, ауада агәҭа дтәаны ишәақь арыцқьара даҿын.

Амра илбаз ҧхызу лабҿабоу дшазхәыцуаз лыҧсы аамаҷханы Базала иҿаҧхьа дҳокаҳаит. Даналҵгьы дыхәхәаза лиарҭаҿы диан. Базала лхаҿы дтәаны лыхцәқәа рышьышьра даҿын.

– Сара слакҭа убри аҟара ицәгьоума, бшысҿаҧшыз еиҧш быҧсы маҷхеит – ҳәагьы длхызасуан.

– Уҧшрагьы хырзаманк акәзам, аха сыҧсы змаҷхаз уи азы акәзам, кыр аамҭа уызбахә ахьысмаҳацыз азы уҧсхьаз ҷьысшьон, уи азы сҿаҧхьа уанызба сгәы ҭкьеит…

Базала, Амра иҳәырҳәыруа иусқәа зеиҧшраз лыхцәқәа шьышьуа иҟаз зегьы лзеиҭеиҳәеит. Нас Амрагьы иара данца нахыс ақыҭаҿы иааҟалаз зегьы изеиҭаҳәара даҿын. Ахшара дышиаушазгьы аниаҳа, арҵәаа ҳәа дыҳәҳәарц иеазикзаргьы Амра лнапала иҿы аркны азин илымҭеит. Мамзар ақыҭауаа ираҳаз абжьы зыхҟьаз зларзеиҭалҳәоз?

Базала ақыҭарахь дшааз зегьы инарылыҳоит. Нас ақыҭа аҿар ижәыланы рыҳонаҿы иеизеит, ҷхабжьонынза ақьала хәычы аҳонырҵка иеиқәапапа итәаны иеицәажәон. Нас рыззегьы ааилысны Базалеи Амреи ааизынрыжьит.

Ашьыжь игылаз Базала ақыҭа аиҳабацәа ибарц азы имацара адәахьы ддәылҵит. Усгьы шықәсы рацәала Амреи иареи иеицны аиҳабацәа рҿы изцәырҵуамызт. Аҧсуа леишәа ус акәын ишрыднаҵоз, уи азы Базалеи Амреи иеицны ақыҭа иалаланы изеимдазомызт, аха рыҳони рашҭеи

иманшәалан. Избанзар, аҩнаҭаҿы аиҳабы дахьрымамыз азы изцәыбналаша азәгьы дрымамызт, уи амшала иҭынчын.

Хәлаанза ҩнаҭацыԥхьаза днеины зегьы ргәы ҟаиҭеит, насгьы ирзааигаз аҳамҭа хәычқәагьы акакала рнапы инаиркит.

Ахәылбыеха еиҭах ақыҭа аҿар зегьы дара рҿы иеизаны ҵхабжьонынза ианеицәажәоз рыззегьы игәырҕьаҵәа ргәы ҭыҵуазшәа иеидтәалан.

Зегь раасҭа игәырҕьауаз Исмил иакәын избанзар, Базала иҩызца, иашьа гәакьа иакәын, аха игәы иҭачны имаз азҵаарақәагьы иман.

– Арахь ушааз аруаа ираҳар? Ҳгәы ҳҿанымкәа иҳақәланы уааныркылар? Иаразнак аԥышхәыҩцәажәак ҳаргылар акәын – ҳәа ихьаа аацәыригеит. Базала Исмаил иажәақәа рзы дԥышәырччо иҧьыба дааҭаланы қьаадк ааҭигеит. Нас уи ақьаад зегьы ирбаратәы иҩызшьҭихын:

– Аҩызцәа абри ақьаад иану жәдыруама? Ишәыздырзом. Ус анакәха сара ишәасҳәап… Абри ақьаад аҟны сара сыхьз ҿыц ануп. Сара сыхьз ушьҭа Базала акәзам, ус анакәха аруаа сызрыцәшәари?.. Сара Нури сыхьзуп. Насгьы сара Акаԥа акәымкәа Истамбул сеиуоуп… Узеир Беи дузза дзыхьчо соуп… Аруаа сара сҿы усс ирымои?… Урҭ ицаны Базала дрыԥшааит…

Иҩызцәа зегьы рлымҳақәа кыдҵаны изызырҩуан аха Исмил уажәгьы аруаа ааины Базала дыргар ҳәа дшәон.

– Нас абыржәы аруаа ааир уара урзымгазои?.. – ҳәа данҵаа Базала маҷк даахәыцит.

– Шәара газарак ҟаҵаны сара Истамбултәи Нури сакәымкәа Акаԥатәи Базала шсакәу агәра дышәмыргар, акымзарак рылшом… Ари ақьаад скнаҵы шәара шәыда уаҳа азәгьы Базала шсакәу изҳәом… нас шәаргьы мчыла сыцәгьа шәҳәома?..

Базала иҩнаҭаҿы шаанза ианцәажәа ашьҭахь Исмил зегьы дрыҵаҟьеит.

– Уара ушьҭа ҳаҩнқәа рахь ҳцап… Базала, саҭамыз Нури Беи мызкы аҟара ара дыҟоуп ихы ҳаҭәашьаны ҳаидикылар иҵегьы ҳаиқәшәалоит усгьы… Азин иаҳҭап иԥҳәысгьы дналацәажәааит маҷк… Усгьы ибжатоу ускгьы рымоуп… – ҳәа дихзасны дахьцоз аҟырҟырҳәагьы аччара дшаҿызгьы иажәақәа ирыцитцон.

– Уара, уажәы Нури уакәзар, Амра лҽеы ушҧаангыло? Базала иаҳар ишҧашәзиуеи? Сара абри аус ақыҭа аиҳабацәа снаразҵаап…

Асасцәа шцаз еиҧш Амреи Базалеи инышьҭалеит. Амра дангыла амш кыр инеихьан. Аха Базала макьана дыцәан. Амра уи даамырҧшзакәа адәахьы дындәылҵит. Ҧыҵк ашьҭахь аигәышә кны мышкы аҧхьа дызҽеыз амыҕ рыцкьара дналагеит. Ганкахьалагьы Базала мызкы мацаразы дшааз дазхәыцны дхьаауан.

Иеицны ицар ишҧа бзиахоз аха уажәазы иалымшозар акәхарын. Мамзар Базала уи ара дааныжьны дцарызма?

* * *

Истамбул Бешьикташ дааараза иблахкыгаз хан дук аҟны азал еизарак азы ихианы асасцәа рыла иҭәын, згәышҧқәа амедалқәа еидчаҧаланы иҟаз жәаԥык раҟара ауаа рыр маҭәақәа цырцыруа астол дузза иахатәан, ахаҽы акәзар аҧшәма дтәан, Асултан имаҳә Зеқи Ҧашьа

– Кыр иаҧсуо сыуацәа, бзиала шәаабеит!.. зегь раҧхьаза агәабзиара шәзеиҧьасшьоит!.. – иҳәан аизара ааиртит. Зеқи Ҧашьа нас дмыццакзакәа ицәажәара ацҵара дналагеит.

– …Ишыжәдыруа еиҧш, аҵыхәтәантәи ашыкәсқәа аибашьратә хырхарҭақәа еиҳарак рҽы ҳҭагылазаашьа ҽеизам… Еиҳаракгьы аурсыкәа ҳрыхәом. Иахьабалаак иаҳиааиуа иалагеит… Ари зыхҟьо ҳаруаа рымчыдара мамзар ршәыргәындара акәзам… Ари зыхҟьо аурысқәа рҽаҧхьа ииашама атактика ҳҳы иахьаҳархәо ауп!…

Зеқи Ҧашьа гәыбҕан знубаалоз иажәақәа астол иахатәаны зҽлымҳарала изызырԥуаз аинралцәа иргәамҧхозшәа иҟан, рызегьы рыцьымшьқәа ҵархәны, рлакҭақәа ырцәгьаны итәан. Избанзар, аурысқәа ианрабашьуаз иаарылшоз зегьы шыҟарҵаз агәра ганы иҟан… Амала Аҧашьа иажәа ахькылсуагьы раҳар рҭахын. Уи амшала Зеқи Ҧашьа иажәа иаҧыло, аҭак иҭо иҟамҵакәа аҵыхәтәанынза изызырԥырц ргәы иҭан.

– Ааи, сԥызцәа ишысҳәаз еиҧш, сара аурысқәа ииашам мԥала ҳрабашьуеит ҳәа сазхәыцуеит. Уигьы зырҵабыргуа ахҭысқәа сымоуп. Зегьы шәзеиҭасҳәоит. Ҳара иҳабашьуа аурысқәа рыруаа, раҧхьа игыланы иеибашьуа аказак ҽыуаацәа рымоуп. Абарҭ аказакцәа аеы ианакәтәо

аума рылдыршоит. Рыҽҟәеи дареи азәык иеиԥш иҟоуп… Аҽеы иақәтәаны ианцогьы ршьапы иқәгылоушәа ахысра рылшоит… Ҳара аурыс ир аанаҳҟылар ҳҭахызар, раԥхьаза абарҭ аказак-еыуаа аанаҳҟылароуп!..

Зеқи Ԥашьа изызырԥуаз руазә:

– Ари азы иааҳалшо зегьы аҟаҵара ҳаҿуп… Ҳаруаа хаҵәнамырха урҭ рааҧкыларазы имеибашьуеи усгьы! – ҳәа игәынамзара ааирԥшит.

Зеқи Ԥашьа арҭ ажәақәа зҳәаз аинрал иблақәа днархыԥшылеит… азал аҿы ҷыт бжьы газомызт.

– Уиашоуп аԥызә!.. Ҳаруаа ирылшо шԥаҟарымҵо!.. Уи аума ишаҵахо анырдыруагьы рхырхарҭақәа ааныжьны имцакәа рхы ақәырҵоит… Фырхаҵарыла иҭахоит… Аха ишәхашәмыршҭын, ҳҳәынҵқарреи ҳажәлари ҳарҭ аруаа рԥызаҵәа ҳҟынтә ирҭаху ҳаруаа фырхаҵарыла рҭахара акәзам, аиааира ганы рхынҳәроуп!..

Аинралцәа зегьы ушьҭа Зеқи Ԥашьа иажәа ахьнеигашаз убасҟак иазхьаауан, азҵаараҵәҟьа ҟарҵазомызт.

–…Аԥызцәа ишәгәалашәома, ҵыԥх Гиевне абаагәара аԥхьа-еыла иеиқәыршәаз ҳаруаа, аурыс казакцәа иԥыххаа ишықәырҵаз?.. Ҳара ҳахьазыҟаҵам амшала аҵыхәтәанынза иҳазнамгакәа ҳаҵахазаргьы!..

Ари ахҭыс аинралцәа зегьы иргәалашәон избанзар, аҵыхәтәантәи ашықәсқәа рзы аурысцәа рҿаԥхьа аиааира ҳәа иргаз убриак заҵәык акәын. Ари зегьы гәышьҭыхрас ирзыҟалахьан. Зеқи Ԥашьа изызырԥуаз аинралцәа аҭак ҟарҵааныза иажәақәа ирыцилҵеит.

–…Аԥызцәа ишәгәалашәыршәа! Аҽеыуаацәа рыла иеиқәыршәаз арҭ аруаа изусҵәадаз?..

Хаҵала уи аибашьра иалахәыз аинралцәа руазә иаразнак аҭак ныҟаилҵеит.

– Кавказтәи амҳаӷьырцәа ракәын урҭ!..

Зеқи Ԥашьа инаҵәкьыс ицәажәаз аинрал инаиқәкны:

– Ҳаҳ! Абар ишәасҳәарц исҵахыз ажәа ссир! Аурысқәа аказак-еыуаа рымазар, ҳаргьы Кавказтәи амҳаӷьыраа ҳамоуп… рыцыԥхьаза хԥык-ԥшьԥык аказакцәа ирыԥсоуп… Арҭ ауаа рыԥсҭазаара зегьы аҽи абӷьари роуп… Аҽеы иақәтәаны ахеиԥш ишцо аҵыс иԥыруа абла иҭадыршәуеит… Иара Плевнетәи аибашьраҿы зегьы ибзианы иаҳамбеи… Насгьы аурысқәа ргәаҭ ирымоу аибашьраҿы рымч аҟара ацнаҵоит…

Зекӷи Ԥашьа настәи ицәажәараҽы ртәылаҽы иҟоу шәнызқьоыла Кавказаа рҟынтә, зегьы рапхьаза игыланы иеибашьуаз аеыуаа рыла иеиқәыршәо ар аиҽкара шаҭахыз инарҭбааны ирзеиҭеиҳәеит. Аинралцәа руазәы ажәа даҳәаны зцаарак ықәиргылеит.

– Ииашаны иеилыскаазар, жәанызқьоыла аеыуаа еизганы иҽыцу ар реиҽкаара шәазхәыцуеит. Аха ари ахарԥь иаҭаху шәзыԥшаауама? Ҳсултан шәиацәажәахьоума? Игәы иаанагои? – ҳәа игәынамзарақәа ааириԥшит.

– Аоызцәа сара цқьа сшәыздырзом ҳәа сыҟоуп… Сара зегь рыла иеиқәсмыршәаз уск аизараҽы икылызгома?.. Сгәаанагара Ҳсултан Абдулҳамидгьы изеиҭасҳәеит. Уигьы гәык ала дсыдгылеит… Иара иеиҽаҳкаараны иҟоу аруаагьы «Ҳамидине» ҳәа иара иыхьзыншьаланы ауп ахьзгьы шасҭо…»

* * *

Зекӷи Ԥашьа иоыны имоаԥысуаз аизара хыркәшаны аинралцәа зегьы азәазәала абзиараз ҳәаны ацара иалагахьан аинралцәа ирылаз Зекӷи Ԥашьагьы харантәи иҭынхаз Сефер Ԥашьа шьҭахьҟа иҽынижьит. Уи гәалак шимаз аҟара Зекӷи Ԥашьагьы игәеиҭахьан азы.

– Сефер сашьа, излазбо ала уара макьана исауҳәарц иуҭаху ак умакәоуп. Уажәы ҳанеизынха, иуҳәарц иуҭаху иаартны исаҳәа!.. – иҳәан дааникылеит. Сефер Ԥашьагьы ари аоыза аҭагылазаашьа аниоу ихы иаирхәарц азы ацәажәара дналагеит.

– Зекӷи Ԥашьа! Егьырҭ аинралцәа рааигәа сшәыҽагылазшәа сҟамларц азы сыбжьы смыргзаеит, аха шәзызхәыцуа аус, Кавказаа ирылхны иеиҽышәкаарц ишәҭаху ар, сара сакәшаҳаҭым!..

Зекӷи Ԥашьа кыра аамҭа раахыс аус здиулоз игәаанагара иара иҭынха мацара дахьаҽагылаз иагьцьеишьеит, игәгьы ннархеит, аха уи аԥышәа змаз уаоын, иеаанкыланы:

– Уахьаҽагылаз ицьасымшьеит сҳәар сиашам Сефер Ԥашьа, аха ас угәы изаанагогьы еилыскаар сахуп… – иҳәеит. Сефер Ԥашьа, аҭынхара адагьы Кавказ дахьахылԥшьҭраз азгьы Зекӷи Ԥашьа игәы нирхар иҭахзамызт. Аха игәаанагарагьы иҳәара кәын.

– Ԥашьа, ишыжәдыруа еиԥш Кавказ аҟынтә ихырҵәоу ауаа ууанза шәышықәсала аурысҟәа ирабашьуан. Уи аамышьҭахьгьы аҭоурых иамбацыз ахҵәара дук ала Осамнтәыла ииаит. Аха ишааиз еиԥш, рқыҭақәа аԥырҵааныа хырхарҭацыԥхьаза аибашьра иаҿуп, хымԥада арҭқәа шәаргьы ижәдыруеит, аха урҭ ирылҵыз азә иаҳасабала урҭ ргәаҟрақәа бзианы издыруеит. Сганала ишәҳәаз шәзеиҿкаар аурысҟәа раанкылара ҳалшоит, ари Плевнегьы иԥаҳшәахьеит. Аха нас иҟалазгьы жәдыруазар акәхап, уаҟа иеибашьуаз хәнызқьыӡок Кавказаа рҟынтә азәызаҵәыкгьы дзымхынҳәзеит зегьы убраҵәҟьа иҵахеит. Уажәы урҭ рқыҭақәа қьаԥҭахеит, уи адагьы ачымазара ҿыккәеи, амамзаареи, амлакреи ирыхҟьаны анызаара ахықә иқәгылоу арҭ ауаа рҟынтәи абџьар зкыша аибашьрахь иаҳшьҭыр наунагза имыкәзаазои?..

Сефер Ԥашьа изнеишьа Зеқи Ԥашьа даргәамҵит.

– Сефер Ԥашьа, уҿы иҵыҵуа улымҳа иаҳауазар акәхап!.. Арҭ иуҳәақәаз ииашоушәа иҟазаргьы иумбо даеакы ыҟоуп. Ҳҭәыла ҳампыҵыҵны ацара иаҿуп… Аурыс ир Балкан аҟнытә Едирне ақалақь иалалеит, Кавказ аҟынтәгьы Анатолиа аҟынза илбаахьеит, иухоумыршҭын саргьы ахьзаԥша змоу Кавказаа сырхылҵшьҭроуп. Ааигәа ҳаԥсадгьыл дузза ҳцәызхьеит. Уажәгьы аратәи адгьылқәа ҳцәызыр ҳабацои? Ажәак ала аурысҟәа аанкылатәуп Сефер Ԥашьа!.. Ҳаззегьы ҳақәзаауазаргьы иҟаҳԥароуп ари!..

* * *

Базала ақыҵахь дааижьҭеи мышқәак рылак кырза аусқәа иухьан. Аҩбатәи амш Дузџье дцаны иҩны азыҳәангьы игәылацәа рзыҳәангьы, аиха, аеага, ажыга, ажьаҳәа, аҵәымаҭ уҳәа амаҭәахәқәа зегьы анааихәа аамышьҭахьгьы аԥш,а ҟәыд, ахәыл, апырпыл, аџьымшьы реиԥш алаҵатәқәеи аиҵаҳатәқәеи аахәаны ирзааигахьан.

Настәи амшқәагьы Амра лыԥсы лыршьаны ирыцқьатәыз адгьылқәа зегьы ааирмазеит. Ақыҵаҿы доусы рыдгьылқәа дара идрыцқьон аха нас алаҵареи, арашәареи, аҵагалареи ауааҳәа ҟаҵаны иеицхырааун. Абас ала зхала иҟоу ахшара змам аҵаҳмадацәеи, аҵакәажәцәеи, аԥҳәыс еибацәеи рхала инрыжьзомызт.

Шкок Беи иажәалагала азлагарагьы аҟаҵара иалагеит, ари аус азы ҩыџьа ауасҵацәеи урҭ ирыцхраашаз хҩык

аҽари адҵа рырҭахьан. Арҩаш ибзианы игәаҭаны, азы канал ҽыцк ҟаҵаны, иааганы азлагара ахьыҟарҵаша аҭып аҟны, алада иаҕьны ианоурыжьлаак аус анаруан…

Уи аеынгьы шаанза дгыланы, иаарццакны шьыжьхьак ҟаҵаны аусура нап аиркит Базала. Ҽага бзиак аашьтыхны мхыс иҟаиҵашаз адгьыла иамаз амыҵқәа рдацқәа аҵхра даҽын. Иаамҭа кьаҽ ибзианы ихы иархәаны Амра лзы ус нимыжькәа зегьы дрылгар иҭахын.

Исмил, аҧхзы иҽашы аус зуаз Базала иааигәа данааи, агәҭынчымра иман.

– Абаапсы Базала ахәыҷқәа иаарыцҳаит, аруаа ҳҟыҭа аганахь аара иаҽызаап, уцаны уеыҵәахы…

Даеа хьзык ала ақьаад ҽыцқәа шимазгьы Исмил иажәақәа Базалагьы агәҭынчымра изцәырнагеит. Иега нышьҭаҵаны иқьалахь днеины имаҭәақәагьы ааиҧсахын абнарахь иҽынеихеит.

Базала иеаниҵәахуаз аруаагьы ақыҭа иалалахьан, рхыҧхьазара уажәы реиҳа ирацәан. Аҳмеҭ Чаушгьы запхьа амедлақәа рацәазаны икыдыз даеа афицаркгьы дрыцын. Аҳмеҭ Чауш ацҳа ахаҽы иҧылаз ақыҭауаа ивагылаз афицар ддырбаны: «Ҳҧыза дшәацәажәарц дааит цқьа шәизызырҩыр сҭахуп…» иҳәеит. Аҳмеҭ Чауш арҭқәа аниҳәоз егьиа афицар аеы даақәҵны ақыҭауаа дрызааигәахеит, ицны инеирц зҭаххаз аруаагьы инапала шәаангыл ҳәа инадирбеит.

Шкок Беигьы аруаа ирҧылаз дрылан, рапхьаза ирбаз ари афицар аруаа дрылҵны ихала дара рахь дауашәа аниба, иаргьы шьаҽақәак ҟаҵаны, апхьаҟа днарылҵит.

Афицар кырза шихыҵуагьы илабашьа кны аҕьараҳәа игылаз аҭаҳмада днеиҽаччаны

– Мшыбзиақәа ҳаҭыр зқәу аиҳабы!..

Афицар иажәақәа Шкок Беи мцара иакәым ақыҭауаа зегьы аршанхеит, избанзар ҧсышәала дцәажәон.

Шкок Беи лассы ихы аҭыпҽ иааганы аҭак ааҟаиҵеит.

– Бзиара збаша, бзиала уаабеит!..

Афицар, иҟала рзымдыруа ихәапшуаз ақыҭауаа рахь днаҳәны:

– Ишәыхьи абаапсы!.. иабаҟоу шәысасдкылара, абраҟа ҳгылазаауама… Цьара ҳнатәапгьы шәымҳәазои?..

Ар рҧыза ицқьаза апсшәа иҳәон, насгьы ақыҭауаа гәык ала дрызныҟәон. Иҟазшьа Аҳмеҭ Чауш иҟазшьа

иеиԥшәамызт. Аҳмеҭ Чаушгьы раҳаҭыр даҕрагыломызт аха дыҷкәынамзи ихымԥаԥгашьа дәеакын.

Афицар ҽыц асасдкылара азбахә аниҳәа Акаԥаа амца рыцралт. Шкок Беигьы иаразнак амԥа ирбаны иԥоныӄа инаиԥхьеит. Аҳмеҭ Чауш иакәзар, аруаа шицыз аҵла ду амҵан аангылара еиҕьишьеит.

Деилаҳәа, деилаца дцырцыруа иӄаз Османтәыла афицари Акаԥаа рыҭаҳмадацәеи кырза иеицәажәеит. Фазыл зыхьзыз ариа уаԥы даԥсуан аԥсшәагьы ибзиазаны идыруан, уи амшала аиҭагаԥы Исмаил даҭахымкәа иаарҭахыз зегьы еибырҳәауан.

Рызхара ианеицәажәа ашьҭахь афицар Фазыл уаҳа аамҵа мгазакәа дызхааз алацәажәара дналагеит. Сулҭан Абдуллаҳмид иеиҿикаауаз ар ҽыц азы аураа реизгара даҿын. Асулҭан иҿыцу ар рҿы Кавказаа мацарагьы зиҭахыз инарҭбааны ирзеиҭеиҳәеит. Ари аус азы Кавказаа ирхылԥшьҭраз афицарцәа ақыҭақәа ирылсны ауаа реизгара иаҿын.

Шкок Беи иаҳақәаз зынза игәамԥхазеит. Иҿаԥхьа игылаз дахьаԥсыуазгьы ихы инархәаны игәынамзарақәа иаартны аҳәара дацәымшәазеит.

– Сыҷкәын, хымԥада Асулҭан идҵа ҳадгылаԥуп… Иара аҳәынҵқарра ашәарҭара иҭагылазар доусы ирызкашәо ӄарҵароуп… Аха ҳара макьана ҳқыҵа ҳзышьақмәыргылазац… Абарҭ иубо ақьалақәа рҿы ҳанхоит ҳәа ҳаҿуп… Аԥсны ҳаныӄаз ҳарахә ираҭәаҳамшьоз ақьалажәқәа ԥныс ҳхы иаҳархәоит… Уажәгьы анхара аамҵоуп, еиҳаракгьы кырзхыҵуа ҳауп. Аҿар рхыԥхьазара усгьы имаҷуп, уажәы иаанхазгьы, шәара арра ижәгар шьҭахьӄа иаанхо иҳаԥсыхәоит? Ма ҳшьапы ҳақәгылаанза шықәсқәак шәааҳԥеиԥшыр?..

Афицаргьы Шкок Беи иажәақәа шиашоу идыруан, аха иӄаиҵаша акагьы ыӄазамызт, аранза дахьаазгьы дахьхәны дыӄан. Аха, аханатә дышԥеигәырҕьоз, ар ҽыц еиҿыркаауеит ҳәа Кавказаа ирхылԥшьҭраз афицарцәа рчынқәа ирыцҵаны иеизыргахьан. Насгьы аурысҭәа ирабашьны ршьа рурц, рыдгьылқәа ҽырхырц азы разӄны иԥхьазон.

Шкок Беи иԥызцәа абыргцәа иӄәыҕан, урҭ рԥышәа икылхны шәынтә ишәаны знык изгоз ракәын. Иагьа рхыргазаргьы адунеи ианымзааз напык азна, аурысҭәа рҿаԥхьа

ҳшьа ҳуеит ҳәа раҽажьра ихы азцомызт. Уи азы афицар иага иҳәозаргьы уи даҽагылон.

– Уара цқьа иузыдыруам аха ҳара ара даҽеакалагьы аҵәы ҳақәтәоуп… ҳқыҵа ахьҳаргылаз абри ақәыцреи абнареи ҳамазкуа агәылацәа ҳамоуп… Аимакгьы ҳабжьалахьеит. Иҵахақәазгьы ҟалахьеит. Макьанагьы ҳахькыланго ҳаздыруам… Акчапынарааи ҳареи иҳахҵысқәаз уара абраанза уаазгаз Аҳмеҵ Чауш ибзианы идыруеит… – ҳәа инациҵеит Шкок Беи.

Аҧсуаа ирхылҵшьҵраз Османтәи афицар, игәи-ихшыҩи иеилаҧаҵаны дыҟан. Уаанзатәи ақыҵақәа рҽы аурысқәа иахьрабашьуаз мацаразы аҽар ракәымкәа маҷк ақәра змақәазгьы арразы реанырҵон. Араҟагьы аҽар мацара дразҵаар ус ихәыцуазар ҟалон, аха ари аҵаҳмада ҟәыҷа уаанза дзацәажәаз дреиҧшзамызт.

– Шәҵагылазаашьа ибзианы иеилыскаауеит Шкок Беи!.. Амала шәаргьы ижәдыруазароуп, ари адгьылгьы ихьчатәуп… Аҧсадгьыл зцәызыз ҳарҵ ҳаҟара абри иеилысзкаауада?… Абыржәы ҳаззегьы ҳаҽамгылар Кавказ аамышьҭахь абрагьы ҳцәызыр ҟалоит… – ҳәа иихҳәац иҳәон.

Кырза ианеицәажәа ашьҭахь жәибжьи ҩажәижәабеи рыбжьара зхыҵуаз ҩажәаҩык арра рдәыкәцара иазааит, егьырҵ рзы макьана иаарԥеиҧшуан.

Османтәи афицар Фазыл Аҳмеҵ Чауши аурааи ицны Мариса Ҳаным лқыҵа ааныжьны данцоз иус ахьынаигзаз азы дҵынчын, аха ганкахьалагьы игәы хьаауан.

* * *

Аеҳәара змаз амшқәа лассы ицаны Базала иаамҵагьы нҵәахьан. Ушьҭа Истамбулҟа дхынҳәны, уаантәигьы Узеир Беии иҵаацәеи аашьҭыхны Сивасҟа дцар акәын.

Ақыҵаҽы аҵыхәтәантәи амшқәа дшыҩуаз ихигеит Базала, игәхьааганы дыҟаз иуаажәлар рыбжьара мызкы дузза мышкы еиҧш ихигахьан. Амрагьы мызқәак рышьҭахь илбаз лҩыза еиҵах дахьцо лҵахымызт, уажәгьы дцон аха данычынҳәыша Анцәа идыррын. Аибашьреи ахынҵаҩынҵарақәеи рыла зхы ззышьыҵмхуаз аҳәынҵқарраҽы, дзыхнымҳәыргьы ҟалон, ари ԥсҭазааран, издыруадаз…

Базала Истамбулҟа ацаразы аеазыҟаҵара данаҽыз иҩызцәагьы арра ацаразы рееидкылара иалагахьан. Ианраҳәаз аамҵазы Дузҧье иеизаны уаантәи Мрагыларатәи

аган ахь ицараны иԥан. Аиашазы иахьцаша ҳәа цқьа акагьы рыздыруамызт, акы заҵәык ирдыруаз, еыла иеибашьуаз ар ирхыԥхьазалахон, насгьы аурысҟәа ирабашьраны иԥан.

Аеы ақәтәареи еыла аибашьреи… Аԥсуаа рзы иеиҳаз крыԥазма. Акаԥаа, ахҵәара иақәшәеижьҭеи уаҩцас аеы иақәымтәазацызт. Рыԥсадгьыл аҽы ианыԥаз аеы згәамԥхоз аҽар араҟа асахьаҵәкьа иеиԥхызуан. Рқыҭақәа рҽы акыкҩбак рымазаргьы урҭ азеиԥш усҟәа рзы рхы иадырхәон.

Базала амҩа данықәла ақыҭа зегьы ихьҵәуон. Арахь арра ицоз раасҭа иахьшәарҭамыз ҭыԥк ахь дцон, аха Базала ақыҭазы кырза даҵанакуан, иуаҩра, иаазашьа, ихымҩаԥгашьа насгьы игәымшәарала уи аҽар зегьы рзы дҽырԥшыган.

Амреи иареи аиҳабацәа рҽаԥхьа изеиццәырҵзомызт азы ақьалаҽы абзиаразы ҳәа еибырҳәеит, уи аамышьҭахь ақыҭа ашҭаҽы инеиз Базала, уаҟа изыԥшыз еиҳабацәеи аҽари рыцыԥхьаза гәыдкыланы амҩа дықәлеит, уи аамҭазы Амра лхы аҭзамц инкыдҵаны аҵәыуара даҽын, лылаҕырзкәа ихәхәаза ианлеиуаз, Анцәа иҳәарагьы даҽын.

«Анцәа ду суҳәоит сымгәарҭа иҭоу диаанза абыда днумыжьын… аиаҭымра дақәыршәаны абацәа змоу дреилаҳартә дҟаумҵан…»

* * *

Базала Истамбул даннеи, Узеир Беи иҭаацәеи Сивасҟа ацаразы имазеины иара изыԥшын. Узеир Беи Сивас хатәгәаԥхарала акәымкәа, имазоу адҵала дцараны дыҟан. Кырза бзиа иибоз Истамбул уаҳа данзыхынҳәуагьы изыдруамызт.

Узеир Беи Османаа аҵыхәтәантәи аамҭа рхы дзырхьуаз азҵаарақәа иреиуаз Ақәырдқәеи Аерманцәеи инапаҽы иааганы аҳәынҵқаррахь ашәахтә ршәарц азгьы ажәалагалақәа рыҟаҵаразы аҭҵаарақәа мҩаԥигар акәын. Насгьы еыц иаԥырҵоз ар азгьы Кавказаа рԥызацәеи ақәырдқәеи раԥхьагылаҩцәеи рацәажәара дазхәыцуан…

Сивас ацара Узеир Беи шаҟа дазхьаауаз аҟара Шемсиназ Ҳаным деигәыргьон. Избанзар, данхәыҷзаз ауадалыкь ахь дыргарц азы дызмырхыз лҭаацәа Сивас ақыҭақәа урак аҽы инхон. Шемсиназ Ҳаным Узеир Беи даницца ашьҭахь иара ицхыраара ала лқыҭа лыԥшаахьан, аха рыцҳарас иҟалаз лани лаби рыԥсҭазаара иалҵхьан. Лаб

ихәшҭаараҽы уажәы ԥыцьа леиҳабацәеи урҭ рхәыҷқәеи амца адыркуан. Шемсиназ Ҳаным лашьцәа еиҳабацәа анылба адунеи лара илтәхеит, рыззегьы азәык иеиԥш иҟалеит. Узеир Беигьы реибабаразы акы деигзазомызт аха, амԥа ахьыхараз азы иахьа уажәрааназа хынтә арҟара акәын иахьеибабахьаз.

Шемсиназ Ҳаным лхан аԥенџьыр аҟынтәи амшын данхыԥшылоз лгәы акалашәа иҟан. Лыԥсаҭзаара абжеиҳарак ахьымԥаԥысыз аԥон ду ԥшза ахьаанлыжьуаз азы лгәы ԥшаауан аха Сивас даннеилаак лҭынхацәа ессымша илбараны дахьыҟаз азгьы лгәы ҭыԥуазшәа дгәыргьон. Лҭынхацәа иахьа уажәрааназа имаҷзаны илбахьазаргьы зегь дарароуп урҭ рыԥсы лхан, ршьа акакәын.

«Ауаԥы дажәыцыԥхьаза иҭынхацәа игәакьацәеи рбара дазгәышьуа далагоит, ессымша дрыцзар иҭаххоит… Ее, саргьы сыҟәра маҷым… мамзар сыԥсра ааигәахама?..» ҳәа дцәажәо рабаҳҷахь дандәылԥуаз аџьаамаҟынтәигьы шьыбжьышьҭахьтәи езан аҿыҭра иалагахьан.

* * *

Базала Узеир Беии иҭцәеи дрыцны х-шыҟәса Сивас дынхеит. Шемисназ Ҳаным лызхара лҭынхацәа дрынион, Узеир Беи иакәзар, Базалагьы дицны иусҟәа рзы аныҟәара дшаҿыц даҿын. Сивас мацарагьы акәымкәа, акәша-мыкәша иҟоу ақалақьҟәагьы ирыкәшаны аҭцаарақәа мԥаԥыргон. Насгьы ар реиҿкааразы Кавказааи ақәырдҟәеи раамыстацәа ирԥылалон.

Базала арҭ аныҟәарақәа рҿы имаҷымкәа ачерҟесцәеи иареи иеибадырит. Арҭ реиҳараԥык дара реиԥш аҵыхәтәантәи ахҵәараҿы иааз иакәын. Амала уааназа иаақәахьазгьы ыҟан. Дахьныҟәоз аҭыԥқәа Кавказ ахаҭаԥсаҭеиԥш акәын ишыҟаз Аԥсуаа, азахәцәа, иара убасгьы, – ирыхәҭакыз аҟабардақәа иахьабалаак иуԥылон, насгьы ачеченцәеи ауаԥсааи. Аха аҭырқәцәа Кавказаа зегьы Черкес ҳәа рарҳәон маҭәа-ԥыҭәала, леишәа-ҟазшьала иахьеиԥшыз азы азәыкны иҟоу џьыршьон.

Базала ақыҭақәа рҿы дахьцалаак хәыҷык дибар иара ихәыҷы дааигәалашәон ԥышыҟәса шихыҵуазгьы макьана димбазацызт, игәы бзиоума? Дзеиԥшрадаз? Ихьзыз?..

аԥсыуа леишәала ахәыҷы ахьз иҭара ани аби ирусзамызт, амала зегь дара роуп хьаас иман.

Ԥыҭрак ианҭиҵаа ашьҭахь ҽыц иеиҿкааз ар ирыланы Дузԥье аҟынтә аҷкәынцәа Сивас ишааз иеиликааит, урҭ уразәы Амра лқыҭа иеиуаз иагьылҭанхаз Чыма иакәын. Аҷкәын дышиауазгьы уи иоуп иазҳәазгьы.

Чыма иҵегьы ажәабжьқәа иман. Нусреҭ Чауш аҵыхәтәан Кымараҷа ԥҳәысс дигазаарын, ахәыҷгьы друохьан, Базала ари даараза деигәырҵьеит, аха анас иаҳақәазгы ааԥьеишьеит. Кымараҷа Нусреҭ Чауш дыззеиԥхызуаз ҷкәынак длыхшахьан. Аха уи аамҭазы Нусреҭ Чауш Адаԥазар иҟаз иашьа апҳа даниоу ргарақәа иҿаҟәар иҭаххазаап. Ари иаанагоз уи акәын арҭ ахәыҷқәа инеизҳалаак иеибагар акәын, агара аҿаҟәарала иеибыҳәоуп ҳәа иԥхьазан. Ари Кымараҷа ианалаҳа адунеи ааҳәит. Лыҷкәын даашьҭыхны азәымзар-азәгьы ажәак иамҳәазакәа лқыҭахь дхынҳәит. Избанзар аԥсуа леишәаҿы ари иеиҳау амаҳагьара ыҟамызт. Ишԥеибагарыз урҭ иеишьцәоуп ҳәа иԥхьазан… Уахык аѡны даныхынҳәы Кымараҷа дызмбаз Нусреҭ Чауш адырѡаены агәылацәа рҟынтәа уп Кымараҷа лцара зыхҟьаз анеиликааз.

Нусрет Чауш адырѡаены цқьа даназхәыц Кымараҷа дышиашаз дазааит. Аҳәынҭқарраҿы уаҳа уаѡы дыҟамшәа ѡыцьа аишьцәа рыхшара реибагара ишгазаразгьы еиликааит. Насгьы абри Кымараҷа дцаанза дшазымхәыцызгьы ааԥьеишьеит. Иаарласны аусурантәи иерымхны Кымараҷа лқыҭахь днеины, лареи лҭаацәеи Мариса Ҳаными драцәажәаны аҭамзаара шьҭеиҵеит. Иара уи нахысгьы ари аѡыза шыҟамло ала агәра аныдирга рыѡныҟа еиҭах игьежьызаап…

Нусрет Чауши Кымраҷеи аҵыхәтәан иахьеинаалаз Базала даараза деигәырҵьеит. Амала Чыма иааигаз ажәабжьқәа рҿы игәы изырхьқәазгьы ыҟан. Шкок Беии Асиаҭ нандуи рыԥсҭазаара иалҵхьан. Иаб и иеиԥш ииԥхьазоз Шкок Беи иԥсра Базала ибҕа ԥнаҵәеит, уи даницыз аамҭақәа ибла иаахгылеит. Аиашазы Чыма иеиҳәаанза Шкок Беи мышкызны дшыԥсышагьы дазымхәыцзацызт. Асиаҭ нанду лыԥсра акәзар изхаҵомызт. Уигьы ауаа зегь реиԥш дыԥсраны дшыҟаз рыхшыѡ иԥнаҟазомызт.

«Асиаҭ нанду лыԥсра ала дшыԥьнышмыз зегьы идлырбеит. Уи уаҳагьы ԥсыхәа лымазамызт» ҳәа ааигәахәит Базала.

Ҭемыргьы аҵаразы Истамбул дышҵаз аниаҳа Базала иагьԥьеишьеит дагьеигәырҧьеит. Избанзар Ҭемыр иҩызаа арԥыс аҵара иҵар ихгьы иуааҽларгьы кыр дрыхәарын. Ҭемыр Беслан, мамзар Истамбултәи ихьӡ ала Меҳмеҭ Беи иҿы дынхозар акәхарын.

Базала излаиаҳаз ала ҩ-ҭаацәаракгьы Аԥснытәа ихынҳәырц азы амҩа иқәлазаарын, Дузԥье инхоз Азахәуак иҟынтә Синоп инхоз Лаз Капданк мазала ауаа рыԥсадгьылахь ишигоз анраҳа уахь ицоз Азахә ҭаацәарақәа инарыцланы Синопҟа идәықәлеит. Аха уи нахыс рызбахә азәгьы имаҳазацызт. Синопгьы излахараз ала уаҳа азәгьы дызрышьҭамлеит. Аха Базала урҭ иеибагны рыԥсадгьыл иазыхынҳәырц азы Анцәа диҳәон, ганкахьалагьы дрыҵашьыцуан.

* * *

Базала Сивас раара дук ахымҵкәа ачерқесцәааеи акәырдцәеи рыла ҽыла иеиқәыршәааз ар ҷыда реиҿекаара ишалагаз аниба Узеир Беии уи иеиԥш аус зуаз егьырҭ аҳәынҭқар маҵурауаа кырза шрылшаз агәра игеит.

Кавказаа рқыҭақәеи акәырдқәеи рҟынтә иеизгаз зыкъҩыла аҿар, ҷыдала иазыҟаҵаны ар ашьақәыргылара иаҿын. Аеыбҕаҟазареи абԥьар аныҟәгарази зеиԥш ыҟамыз Кавказаа рыцкәынцәа ақәырдцәа разыҟаҵарагьы иалагахьан, Кавказааи акәырдқәеи хаз-хазы ишыҟазгьы аԥышәа змаз Кавказтәи афицарцәа акәырдқәа ирхагылан.

Наҟ-наҟ аруаа иршәыргьаша амаҭәа азҵаара цәыргьит. Амала дук иазымхәыцкәа ҽыц иеиҿекаахаз аруаа акәымжәкаба формас ирзырызбеит. Ари акәырдқәагьы Кавказаагьы ирзеилымкааит. Акәырдцәа иҭабаатцәза иҟаз рыматәақәа раамышьҭахь рформа ҽыц изашьцыломызт. Кавказаа ракәзар, дара рыматәа акәырдцәа ираҭәаршьомызт. Амала аамҵала зегьы абарҭқәа рхашҭит. Акәырдцәагьы аибашьҩы изы уаҳа нызҭаыхмкәа иманшәалаз акәымжә-каба иашьыцланы зынза иршәырымхуа иааҟалеит.

Ари аамҵазы Базала Узеир Беии Шмешсиназ Ҳаными рхатәы цкәынак иеиԥш дҟалахьан. Рыԥҳацәа ршәарҭадаразы Истамбулҟа рҭынхацәа рахь иахьы-

рышьҭыз азы Базала ила ргәы рхашҭуан. Ушьҭа акрыфараҽгьы ҭаацәарак еиԥш иеицын. Хара ианцоз Узеир Беи ихьаакәа Базала ицеиҩуишон зны-зынла аҳәынҭқарратә мазакәа изеиҭеиҳәо аҟынза Базала дааигәаны диԥхьазон.

Узеир Беи иус данаҽеыз зны-зынла игәынымзарақәагьы ааирԥшуан еиҭах абас иеицны ишцоз.

– Ҳсултан ду Абдулҳамид даараза дуаҩы ҟәыҷоуп. Дҟәышуп… Амала Адунеи убас лассы аеаԥсахуеит иаргьыҳаргьы ахьзара ҳцәыуадаҩохоит… Балкан инхоз ақьырисан жәларкәа азәазәала ахақәиҭра иашьҭалеит… Европатәи аҳәынҭқарра дуқәагьы зны-зынла мазала акәзаргьы, еиҳаракгьы иаартны урҭ ирыцхрааугеит. Ажәларкәа зегьы абас хаз-хазы иандәыкәла фышәшыкәса раахыс адунеи зырхыцхыцуаз аимпериа дузза ахабгалара ашәарҭа инҭагылеит. Европатәи аурысҟәа Балкан рзымхошәа уажәы мрагыларатәи ҳадгьылкәагьы еиладырҩынута иалагеит… Еиҳаракгьы аурысҟәа ҳтәылауаа аерманцәа иааҟәымҵзакәа идырбыжкуеит…

Иажәа араҟа маҷк иааникылеит Узеир Беи иԥсы ааиҭакны иажәақәа рацҵара даналага Базала илымҳақәа кыдҵаны изызырҩора даҽын.

– Иасымша аерманцәа ирызкны еимакык цәырҵуеит, маҷк адәныҟатәи арбыжкракәа ҧытҟгьы ҳара ҳаиҳабыра рыццакракәа рымшала, аерманцәа реиҳарашьақ ҳара иҳадҵаны араҟа хаз ҳәынҭқаррак аԥырҵар рҭахуп… Амала Истамбул инхақәо урҭ ирыдгылазом, избанзар Османтәыла аԥсылманцәеи дареи реицынхара иеиҩьны ирыԥхьазоит… Амала аурысҟәа рымшала мрагыларатәи ҳадгьылкәа рҽы ххәатәы ишаҳҭаху имҩасуам…

Базала Узеир Беи дахьизызырҩуаз ари ауаҩы иҟынтә хышыкәса рыла шаҟа иҽиҵааз дазхәыцуан. Ииашаҵәкьаны Османтәыла ианааз атәыла иазкны иидыруаз даараза имаҷын, аха иидыруаз амаҷ-саҷгьы еиҳарак ииашазамызт. Узеир Беи аус ицура даналага ашьҭахь Османтәыла Кавказ аҟынтә ианахәаԥушаз еиԥш адунеи зегь раасҵа иҩәгәаз ҳәынҭқарраны ишыҟамыз еиликаахьан. Уи адагьы аҳәынҭқарра ашьхатреиԥш аилашра иаҽын. Атәылаҽы инхоз аԥсылманцәагьы ақьырсианцәагьы иҭынчзамызт, шәышыкәсакәа раахыс иеицынхоз ажәларкәа иахьа дарадарагьы аҳәынҭқарра аганахьгьы агәрагара рымазамызт. Иара аҳәынҭқаррагьы атәылауаа рыгәра агазомызт. Уи ам-

шалоуп иахьабалак Султан Адублҳамид ицәгьаҳәацәа ахаԥаны изыԥказ.

Базала абарҭқәа дрызхәыцуа ацара дшаҿыз еыла ицныԥхәоз Узеир Беи раԥхьатәи амҩахәасҭа аԥынтә ашьахԥа амҩа ианыз ауаа ирбаны: «Абарҭ убома Базала?» ҳәа инеиирбеит.

– Ари аҩыза ԥхьаԥа ицаз ҳәынтқарарк аҿы иуԥылараны уԥказам… Арҭ ауаа нхарҭа ҳәа ҭыԥк алхны ирымазам, итәылауаҩуп ҳәагьы излаҳаԥхьазаша акагьы ркзам, ашәахтә ҳазрымхуам, арра ҳазрыԥхьом, аҵараҿы, атехникаҿы ԥхьаԥа ҳазлацои? – ҳәа иара иҿала аҳәынтқарра агәааанагара иҳәозшәа дыԥкан. – Арҭ ушьҭа алада ҭыԥқәак рзалхны инырхатәуп… Уи азы ашьха ҭыԥқәа наԥ ирымхны уахь иызмхало иԥацатәуп. Ашьхахь рымҩа анаҳҟлаак уаҳа царҭа рымамкәа идҳарбаз аҭыԥқәа рҿы анхара иналагап. Арахә рааз аргьы инаԥәыцны адгьыл ақәаарыхра нап адыркып. Уи нахыс ҳнапаҿы раагарагьы мариахоит.

Базала арҭ ауаа рышьха ҭыԥқәа шрымырхша, мҩас иарҭоз изеилкаауамызт.

– Ибзиоуп аха арҭ шәышықәсақәа раахыс рырахә ахьырго рышьхақәа, ишԥа рымышәхуеи… Уахь рцара шԥаанышәкыло? Амч шәхы иашәырхәар, араиԥкара ауаа рацәа ар ргәыдышәцома? Нас аҳәынтқарра иаҿагылар иԥашәцои?.. – ҳәа азцаарақәа неишьҭаиргылеит.

Узеир Беи ари аҩыза азцаара ԥәыш иԥатца шьышьуа маҷк днахәыцны аҭак азыԥкаиҵеит.

– Османаа шәышықәсала ирзымызбаз ари азцаарагьы Султан Абдулҳамид аҭыԥ иқәиҵеит, амч ахархәара аасҭагьы иеиҳаз мҩак иԥшааит.

Нас ашьхамҩа ианыз ауаа рахь днаԥшны иажәақәа инарыциҵеит.

– …Кавказ аԥынтә иааз ахцәацәа реиҳараҩык абарҭ ашьхақәа рҿы инҳархоит. Џьара џьарагьы ҳагьалагахьеит ари аус… Урҭ араԥа нхара ианалагалаак арҭ ауаа ашьахԥа иназышьуҭада? Ашьшьыхәа архатәи рҭыԥқәа рахь инагьежьуеит. Нас рԥьалақәа нкажьны аҩнқәа дыргылоит. Адгьыл ақәаарыхра иалагоит. Ҳаргьы рымҩа, рзы, рышкол уҳәа зегь рыла рыматц ааууеит. Абас ала Кавказаагьы аҭыԥқәа рзыԥшааны ҳархатәқәагьы анхара ашԥа ииаҳгоит… – иҳәеит.

Базала ари аус игәы ишақәымшәаз иззомызт. Ашәышықәсақәа раахыс ашьхақәа рахь иныҟәоз ауаа уажәы ҳаит ҳәа иаҟәыцран иҟазамызт. Ус анакәха уаҟа индырхараны иҟаз Кавказааи дареи ҕәҕәала иеиҿагылар ҟалон, аиҿагылара аныҟалалакгьы хымпада аҧсыҵбареи ашьакаҵәареи агхазомызт. Базала игәааанагара Узеир Беигьы ицеиҩоишеит.

– Азцаара ҟәышрыла избоушәа иҟазаргьы, амца алахәмарра иаҩызоушәа избоит… Ари Кавказааи аҵыпантәи ауааи реиҿажьра акәзами иалцуа? Аиҕареи ашьакаҵәареи рыбжьамлазои?

Узеир Беи ари аҩызаз азцаара дазыпшын.

– Узцаара ала шаҟа уҟәышызгьы ааурпшит арпыс!.. Уиашоушәа уҟазаргьы наҟ-наҟ ажәларқәа рзы ари иеиҕьу мҩахоит. Адгьыл ақәаарыхра ахьырзымдыруа азы ҳархатәқәа архатәи адгьылқәа изыспоу макьана ирыздырзом. Аха анхара ишалагаз еипш, ишбеиахо иаартны иубарҵоуп. Кавказаагьы ашьхақәа усгьы ирышьцылоуп. Инхап-инцып еиҳаракгьы аеы аазарала рхы ныҟәыргап, ишнеиуа ҳара ҳаруаа рзы иаҳҵаху аеқәа зегьы дара иаҳзыраазаргьы ҟалоит…

Узеир Беи иажәақәа, ииашаны насгьы ауаҩра аланы изымпхьазеит Базала, аха уаҳа ажәа имакны игәы анырхарагьы изымгәаҕьит. Избанзар уигьы аҳәынҵқарразы дмацуаҩын ауп. Уаҳа кыр илшогьы дыҟазамызт.

* * *

Узеир Беи иусурақәа зегьы азҽлымҳахо иалагахьан. Избанзар х-шыкәса раахыс мышкгьы цьара дымтәакәа, уахгьы-еынгьы Османтәыла мрагыларатәи ақалақьқәа дрыкәшон. Арратә маҵәа шишәымызгьы иахьнеилаак аруаа апхьа инаркны аҳәынҵқар уаа зегьы шихацылоз ала шаҟа пату иқәырцоз, ашҟагьы ицәшәоз ала ус баша мацурак шимамыз убарҵан. Базала усгьы иеилаҩынтыз аҵыпҕ аҟны ак изырур ҳәа дшәаны Узеир Беи ицегьы дихылапшуа далагеит. Ацыхәтәантиә аамҵаз игәараз уҳәан-сҳәанқәагьы ауаа ацәы иқәнартәахьан. Изларҳәоз ала аерманцәа ақәырдқәа ахьынхоз адгьылқәа ҳара иаҳтәуп ҳәа ипхьазаны рҳәынҵқарра аҧырцар рҵахызаап, ари заҳаз ақәырдқәа рхы рхыпцны иҟан, иара ҽыц иаҧырцаз аргьы хыпхьазара рацәала изалалозгьы уи амшала акәын. Агьырахь игәараз даеа

уҳәан-сҳәанкгьы «ҽыц иаҧырҧаз ар аерманцәа рыҟәгаразыҳәан ауп» ҳәа кәын, уигьы аерманцәа арбыжкуан, ажәакала ажәларқәа дара-дара реичырчаразы шьоукуы аусура иаҽын. Арҭ ауҳәан-сҳәанқәа Османаа идәыкәырҧоит зҳәозгьы ыҟан. Аурысқәа ирусуп зҳәозгьы маҷзамызт.

Османаа мрагыларахь аладатәи рыҟалақьқәа рҽы аҭагылазаашьа абас ессымша ацәгьарахь ацара ишаҽыз Узур Беигьы иусқәа рыццара даҽын. Амала ушьҭа ашәарҭара ду дҭагылан. Ессымша ишьразы ауаа шишьҭоу ала ацәгьаҳәацәа ажәабжьқәа ааргон. Мышкы аерманцәа адырԥаены акәырдцәа, икылатәаны ишизыҧшыз ала ажәабжьқәа рзаауан.

Аҳәынҭқаруаԥ иҧсҭазаара ашәарҭа иахьҭагылаз азы ҳамҭакы аҟара иусқәа ааникыларц иҳәеит, аха иурцгьы иҭахымызт. Уи адагьы ауаа реиҳагьы рылаҧш дыҧашәоит ҳәа дзыхьчоз ауаа рхыҧхьазарагьы иацырҧар иуамызт, армаҭәа зшәымыз хԥык аҷкәынцәеи Базалеи мацара ракәын дзыхьчоз…

* * *

Узеир Беи дзыхьчоз ауааи еиҭах иеиҧыларак аҟынтә ихынҳәны иаауан. Азиас дук иаваршәны аныҟәара ишаҽыз Узеир Беи днаидгыланы дахьцолз анаҧшы-ааҧшрагьы иаҽыз Базала раҧхьаҟа шьуокы шкылатәаз гәеиҭеит. Иаразнак Узеир Беи егьырҭ аҷкәынцәа адырра рыҭаны ргәы реаниҵеит. Уажәы шьҭахьҟа игьежьны ибналар акәын, аха ишыхынҳәыз еиҧш, рышьҭахь алагьы ирыкәшаны ишыҟаз аагәарҭеит. Царҭа рымамкәа иҟан, избанзар рганк узызҽамлоз абахәра ыҟан, агьырахьгьы азиас аҟынза илбаауаз тышаран.

Макьана ихьылашьцамыз азы ирзыҧшыз ауаа ишырацәаԥоыз насгьы бҧьарла ибзиазаны ишеиԥәныхыз рбон, дара ракәзар, хәԥык ракәын, ажәакала рҭагылазаашьа даараза ихәарҭамызт.

Баша ахы рмыкәшәарц азы реԥәа рхы иазоурыжьит, насгьы иршәаны иҧхадырсит. Ушьҭа аиҽахысразы имазеины иҟан, рҭагылазаашьа иагьа ицәгьазаргьы, рыҽрырымҭар акәын, акы заҵәк имаҷымкәа аҧьаҧҳәны рыман.

Аҟәылаԥцәа хыҧхьазарала иахьырацәазгьы иакәгәыҧны ашьшьыҳәа арзааигәахара иаҽын, аха Базалеи

иԥоызцәеи амца анрыжәырҵа иаангылар акәхеит. Базала иаразнак иԥоызцәа иҟарҵаша рзеиҭеиҳәеит.

– Шәзеихсыша ибзианы дшәоымбакәа, излаиқәшәаша агәра шәоымгакәа шәоымхысын. Избанзар, ианрықәшәалак ауп ргәы анкаҳауа мамзар баша шәоыхсыр реиҳагьы ргәы шьҭнахуеит. Ҳара ҳшәаз ԥьыршьоит. Уи амшала аҕа игәы шьҭызхша акагьы ҟашәоымҵан, ахы аныҵҟьа аҕа дагозароуп… – ҳәа дрылабжьон.

Базалеи иԥоызцәеи ақәылаԥоцәа маҷк аҟара раанкылара рылшазаргьы ирҽагылаз ауаа даараҙа ирацәан азы зегь дарароуп ирзааигәахара иаҽын. Базала иԥоызцәа руазә иахь днаҳәны:

– Уара ашәақьқәа еиҵаҵала, уара утәалагьы сара схысуеит… – иҳәеит. Базала ушьҭа ԥ-шәақьк рыла ахысра даҽын, акы-ԥба ианхыс ашьҭахь Базала ицыз аҷкәынцәа аԥышәа ҳәа акымзарак шрымамызгьы аагәеиҭеит. Аригьы усқәа еиҳагьы иаруадаԥуан.

Ушьҭа ахәлара иалагахьан ари ганкахьала ибзиан абналара рылшон, аха даҽеа ганкахьалагьы раҕацәагьы рзааигәахарагьы арманшәалон.

Амш анылашьца нахыс амзагьы аԥҵақәа ианхырԥа ушьҭа бжьыла мацаара иеишьклаԥушан. Базала иԥоызцәа – «Аԥоызцәа ҷыт бжьк шмәырган, иҟалозар шәыспыҵцәҟьа еивышәоымган… абжьқәа шәырзызырԥоы… арҵ абыжьқәа ишәызмбаша шәдырбоит…» ҳәа еиҭах днарылабжьеит. Нас уи аамҵазы иаҳаз бжьык инақәкны дԥоахысит. Ихысрала арҵәаа ҳәагьы бжьык аатгеит: «Аах!.. сишьит алахша, сихәит!…»

Рԥоыза ахы аниқәшәа, атәыла бгеит, ақәылаԥоцәа рыззегьы иырмаз зегьы ҭдырҟьеит. Нас ԥытрак ҭынчрахеит, избанзар ршәақьқәа аиҵаҵара иаҽын, ари Базала ак игәаланаршәеит.

– Аԥоызцәа ашаха шәоымоума? – ҳәа днарзаҵааит.

– Исымоуп… исмҭоу аҭра иҭоуп иҳәан иаузаны шахак аатигеит. Базала ашаха ааимыхны

– Ари ашаха Анцәа имчала ҳаҽнахуеит… уажәы цқьа шәоысзызырԥоы!.. – иҳәан игәы иҭаз рзеиҭеиҳәеит. Базала аамҭа анааилаак ақәылаԥоцәа еиҭах дреихсуан, нас зегьы ирымоу ҭырҟьаны ршәақьқәа аиҵаҵара ианалагалаак уырҭгьы аҵла иадҽарҳәалаз ашаха ала атыша аҟынтә ази-

ас ашҟа илыбааны ибналон. Уи аамышьҭахь алашьцара реарҭон.

Базалеи иҳоызцәеи ҽымҭкәа аԥшра иалагеит. Харагьы имгакәа ақәылаҳоцәа руазә данеимса, Базала абжьы ахьгаз инақәкны дхысит. Уажәазы зәыр иаахама рзеилымкаазеит, аха ишазхәыцыз еиԥш ақәылаҳоцәа рыззегьы ршәақьқәа ҭадырцәеит, аамышьҭахьгьы ашәақьқәа реиҵаҵаразы ҭынчрахеит. Базала «Шәеиха аҳоызцәа, ацара иаамҭоуп. Ашаха шәламҵасны алада шәылбаа… Шәшылбааз еиԥш шәыбнал, сара шәысзымԥшын, схала схы сахәоит…» ҳәа иҵирҟьеит. Раԥхьа аруаа руазә данылбаа ишьҭахь аҟынтә Узеир Беи дылбааит насгьы агьырҭ иаанхаз ҳоыцьа…

Базала иҳоызцәа ианскьеит ҳәа агәра анига, иҵегьы цқьа дзырҳоуа далагеит. Абжьқәа зынза ааигәарантәи иаҳауан. Амала иҳоызцәа хара ицааныза арҭ ауаа ааникылар акәын азы даҽеа зынк днареихсит. Даргьы злахысыз ала ак рыбжьазамызт азы ушьҭа ак ҟаиҵар акәын. иаразнак иизбаз ала ашьшьыҳәа дҳәаазаны дрыбжьысны дцарц иҭаххеит, ахыхьчарҭагьы дахьҭыҵыз азы зынза адәы дықәын. Амала алашьцара аҟынтә дырбарҭазамызт, арахь рысԥыԥ еивгашьа аҟынза иаҳаратәы дрызааигәахан. Дрывсны дцон еиԥш, дыззыԥшымыз ак ҟаланы амза аԥҭақәа рыбжьара иаацәырҵны адәы лашаза иааҟалеит. Ас ианыҟала ақәыалҳоцәагьы иаразнак дгәарҭеит. Ушьҭа ажәылара ада ԥсыхәа иамзамызт азы иаргьы дҳоатҟьаны ишәақь иааигәара игылаз инаиқәкны иҭирҟьеит, аамышьҭахь иҟама аатиган даҽеазәы дижәлеит аха уи аамҭазы аҟәҟәаҳәа иеихсуаз рыхқәагы наиқәшәеит.

Базала иаахаз ахқәа рымшала данкаҳа ақәылаҳоцәа игәыргьан иҳәаҳәон. Нас иҳоызцәа зәыр дыҟоума ҳәа икылԥшит аха азәгьы данырымба иахьыҟаз ҳәа изызхәыцыз аҭыԥ ахь иаарымаз зегьы ҭдырҟьеит, аха аҭак ҳәа акагьы анырмоу ашьшьыҳәа инеины аҭыԥқәа аагәарҭеит, азәгьы дшыҟамызгьы убасҟан ауп ианеилыркаа.

– Ҳаит, анцәа ишәиааит!.. арҭ зегьы бналеит… Узеир Беигьы дыргеит!..

Зегьы аууы рыхга иеилан. Узеир Беи дахьрыцәцаз рзыхгомызт. Азәы дыршьхьан аха уи дара рзы акагьы даԥсазамызт, дара Узеир Беи ишьразы акәын аԥара зрырҭаз.

Реиҳабашәа иҟаз уаҩы кьаҿк ирҭәҭәаза иикыз ишәакь ала ашьшьыҳәа дааин ашьа зыхьтата ишьҭаз Базала днеихагылеит.

Базала дыхәхәаза дкажьын, ақәылаҩцәа рхада шьапыла днаигәҭасны Базала даарҳәны дызусҭоу еиликаарц иҭахызшәа дихәаԥшуа дналагеит. Усҟан ауп имаҭәақәа цкьа игәаҭаны иҩызак иахь аҧеиҭгьы.

– О, уара аҟабарда!.. Абри имаҭәақәа унарыхәаԥши шәара шәтәқәа дреиуоуп ҳәа сыҟоуп…

Ас аниҳәа зҿыԥхьакны иҟаз акәымкәа кабала иеилаҳәаз азәы дыҩоны дааин Базала днеихагылеит, нас длаҟәны илымҳа нықәҵаны игәы дазызырҩоит. Нас инапы ала иԥсыԥ еивигома ҳәагьы инагәеиҭеит. Арҭ даныҿыз аиҳабгьы уи ихәаԥшра даҿын.

Аҟабарда ҳәа ззырҳәоз Базала игәаҭара даналага ихы ҩышьҭахын иҩызцәа рахь:

– Шәзыршәаша акагьы ыҟам агьырахьҟа дцахьеит!.. – ҳәа ибжьы наиргеит.

Базала иихәыз ауаҩгьы инапы акы акәыршара дшаҿызгьы разҵаара даҿын.

– Агәра угома аҟабарда? Дымԥсызар? Наҟ унаскьа даҽа ҩынтә хынтә раҟара сиеихсып!.. – ҳәа днахәааит.

Аха акәымкәа зшәыз ауаҩы ҭәҭәала дгәамҵны аҭак ҟаиҵеит.

– Наҟ успырцкьа абзамыҟә! Сара дыԥсит сҳәазар уи дыԥсит ауп… Уара аԥсыҵәҟьа уицәшәаны уиеихсуазар араҟа усс иумои? Аԥхьан ахы ануқәшәа зцыхәа иаҭрагылаз алаԥшқа еиԥш арҵәааҳәа иҳәҳәауаз уара уакәзамзи, ашәыргәында?..

Арҭ ажәақәа ақәылаҩ кырза даргәааит, аха иара иаасҭа дгәамҵны дҵыс-цысуа ицәажәоз аҟабарда дахьицәшәоз азы уаҳа ҿимҭит. Агьырҭ ақәылаҩцәа иажәақәа ахыччара ианаҿыз уи Базала иҵегьы днагәаҭаны имҭаз аԥараҭра аниба реиҳабы инеииркит.

Аиҳабы ицқәа хырԥьаԥьа дааччаны аԥарақәа иԥьыба ианҭеиҵа

– Сара ариа рыцҳа иакәым Узеир Беи иԥсыбаҩы сҵахуп агазақәа!.. Лассы шәееидышәкыла ҳрышьҭалоит… усгьы хара изымцазар ҟалоит, иахьхәыцазаалакгьы исыԥшаароуп… – ҳәа днарықәыҳәҳәеит.

Ақәылаԥцәа ибзианы иангәарҭа Узеир Беии ицыз ауааи шахала илбааны ишыбналаз, Базалагьы уырҭ ааникыларц азы ара ихала дшаангылаз еилыркааит.

Реиҳабы изхара дыцәҳаны еиҭах днарықәҳәҳәеит.

– Лассы шәеыжәла абзамыӷкәа! макьана хара изымцазац… абыржәыгьы ишәыцәцар шәхы шәхысхуеит ижәдыруазааит…

Узеир Беи дшыбналаз ангәарҭа ақәылаԥцәа Базала дырхашҭхьан уиа мшала уаҳа иара иахь имхьаԥшкәа ибналаз инарышьҭалеит. Уи аамҭазы амза еиҭах аԥҭақәа рышьҭахь ианхәыҵала иахьабалаак иеиқәылашьца иааӷалеит.

* * *

Базала ҕәҕәала дхәын аха иԥсы ҭан, аарлаҳәа иԥсыԥ еивигон. Амза алашара ацхыраара ала аҵыхәтәан иибаз ауаа рацәа шихагылаз, насгьы дгәазҭаз ачеркьес иакәын. Акәымжәы зшәыз ауаԥы иԥсы шҭаз шеиликаазгьы егьырҭ идыдимырдырзеит, усгьы алыхәҭеиԥш дыӷоуп. Иҵегьы аԥхасҭа ирымҭаait ҳәа дхәыцзар акәхап ҳәа игәахәуан. Ихәарақәа рыла хара изнеиуа иакәзамызт.

Базала дахькажьыз аӷабарда ззырҳәаз ауаԥы игәы иҭаз еиликаазшәа дыӷкан уи азы зегьы ибналаз ирышьҭаланы ианца…

«Сыԥсы шҭаз умзазакәа уԥызцәа инароуҳәар реиҳа иеиҕьымзи?.. Иаасгәыдҵаны схьаақәа срылдыргон. Уажәы сымԥсыкәа агыгшәыг сазныжьны уахьцаз иеиҕьхама?» ҳәа ахәыцра даҽын.

Ушьҭа дшыԥсуаз агәра ганы дыӷкан Базала… Иԥшәма ԥшза Амреи макьана зхьзцәӷьа изымдыруаз иԥеи даарызхәыцит.

Абас хьаала иҭәыз адунеи анаанижьуаз уаҳа дзызхәыцуаз? Нас ихәыцрақәа шықәсқәак раԥхьа дызқәырцаз иԥсадгьыл Аԥсынӷа дрыманы ицеит. Иани иаби иааины ибла иаахгылеит… Дышԥаԥшзаз уи иан… ашлара иалагахьаз ахьыԥштәы змаз лыхцәқәеи, ацха ԥштәы змаз лыблақәеи рыла дынцәахшан… Уи абас цқьа дахьигәалашәазгьы ааԥьеишьеит Базала. Избанзар, ууанза иагьа иургьы зынк лхаҽсахьа игәаламшәазацызт.

Нас иаб днаизхәыцит. Есмышеиԥш иԥьымшьқәа ҭархәы дыҟан, аха бзиабарала иеибыҭаз уаҩын есымшеиԥш лаԥшхаала дихәаԥушан.

«Сыԥсуеит саб!..» ҳәа иблақәа днархыԥшыланы инацицеит.

«Уара шаҟа разҟы умаз саб!.. Уԥасадгьыл аҿы иԥшьоу хыҷәкык-уԥсадгьыл ахақәиҭразы ухы ақәуцеит… Ҳадгьыл ԥшза уамадоуп… Аха сара бнарак аҿы ҭынхада сыԥсы схыцуеит… Агыгшәыгк сеимҿырхуеит, нышәнапк, нышәынҭракгьы соузом…»

Иаб Базала ихцәқәа ааишьышьит.

«Мамоу сыҷкәын!.. Уара есымша уаҩцас, хаҵаҵас умҩасит… Ухгьы, ауаагьы ҳаҭыр рыҷәуцеит… Саргьы уҭаацәагьы ҳзырԥхашьаша шьаҿакгьы ҟамуцазеит… Уахьыԥсыз акәым, ушыԥсыз ауп ихадароу… Уара уаха уҩызцәа реиҷәырхаразы умлакҩакзакәа ашәарҭара уҿалоужьит… Уара ула сгәы дууп сыҷкәын!..»

Иаб арҭ ажәақәа наҳәаны иаразнак дызит. Уажәы иан заҵәык дихагылан лыблақәа ҭыԥхааза ихәаԥшра даҿын. Базала аарлаҳәа деиханы инапы иан лахь ироуит. Уажәы инапы иан лнапқәа ирыбжьакын.

«Ибдыруама сан!.. санхәыҷызгьы зегь раасҭа сзеигәырҷьоз бнапқәа ркра акәын… Санеизҳагьы убас акәхеит… Сыԥсы ҭанаҵы бнапқәа рыԥхарра схамышҭзеит… Снапы ирҷәҷәа уаҳагьы иоубмышьҭын сан!»

Базала алашьцараҿы дыхәхәаза дахьышьҭаз ирҷәҷәаза иикыз иан лнапы ҟәымшәышә ашьшьыҳәа аеаԥсахны иҟьаҟьаза хаҵа напык инаҩызахеит.

«Умшәан сашьа!… Уҩыза ақәылаҩы ацхыраара дузааит… Умшәан уԥсзом!.. Ухәрақәа хьанҭоуп, аха уара аԥсра уҿуомҭар шьҭахьҟа иумоу рзы уынхарц уҭаххар, зегьы ҳариааиуеит…»

Базала иаҳаз абжьы ала дызлаз аԥхыз даналҵуаз аԥхьан аԥҭақәа иааргәылҵны ақәылаҩцәа рҿаԥхьа дҿаҿаза даацәырызгаз Амза еиҭах аԥҭақәа иаарывҵны, илашаза ианыҟала амҿы иаҩызаз инапқәа рыла инапы зкыз адауы иаҩызаз ауаҩы днеиҿаԥшит. Ихагылаз иан лакәзамызт, данырхәыз аамҭазы «иԥсы ҭоума» ҳәа дгәазҭоз акәымжәы зшәыз ақәылаҩы иакәын уи…

Ароман аҩбатәи ахәҭа анҵәамҵа